ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2195

ЮРИДИЧНІ НАУКИ **3(118)/2021**

Засновано 1958 року

Представлено дослідження, у яких розкрито питання формування української правової доктрини за період незалежності нашої держави. Окремі статті присвячено історії становлення та перспективам подальшого розвитку наукових шкіл Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема, земельного права, права інтелектуальної власності, цивільного процесуального права, інформаційного права, деліктного права, науково-викладацької діяльності у сфері права охорони здоров'я.

Для наукових працівників, практиків, викладачів, аспірантів, студентів.

The issue covers the research referring to the formation of the Ukrainian legal doctrine during the period of independence of our state. Certain articles address the formation history and prospects for the further development of scientific schools at Law School of Taras Shevchenko National University of Kyiv, particularly those of land law, intellectual property law, civil procedure law, information law, tort law, and research as well as teaching activities within the scope of health law.

The issue is intended for researchers, legal practitioners, university teachers, postgraduates, and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	**Ю. Д. Притика, д-р юрид. наук, проф. (Україна)**
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	**І. О. Ізарова, д-р юрид. наук, доц. (Україна) (заст. гол. ред.); І. С. Сахарук, канд. юрид. наук (Україна) (відп. секр.); К. Х. (Ремко) Ван Реє, д-р юрид. наук, проф. (Нідерланди); Ю. В. Ващенко, д-р юрид. наук, доц. (Україна); Т. Гофман, д-р юрид. наук, доц. (Естонія); Ф. Гаскон-Інхаусті, д-р юрид. наук (Іспанія); Р. Ю. Гревцова, канд. юрид. наук, доц. (Україна); Н. Л. Губерська, д-р юрид. наук, проф. (Україна); Т. Давуліс, д-р юрид. наук, проф. (Литва); Л. Ерво, д-р юрид. наук, проф. (Швеція); Т. О. Дідич, д-р юрид. наук, доц. (Україна); І. А. Діковська, д-р юрид. наук, доц. (Україна); О. А. Заярний, д-р юрид. наук, доц. (Україна); Т. Г. Ковальчук, канд. юрид. наук, доц. (Україна); А. О. Кодинець, д-р юрид. наук, доц. (Україна); О. В. Кологойда, д-р юрид. наук, проф. (Україна); О. Л. Кучма, д-р юрид. наук, доц. (Україна); М. А. Лупой, д-р права (Італія); О. В. Марцеляк, д-р юрид. наук, проф. (Україна); І. А. Мацелюх, д-р юрид. наук, доц. (Україна); В. В. Носік, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Г. З. Огнев'юк, канд. юрид. наук, доц. (Україна); О. О. Отраднова, д-р юрид. наук, проф. (Україна); Н. Б. Пацурія, д-р юрид. наук, проф. (Україна); С. В. Прилуцький, д-р юрид. наук, доц. (Україна); В. В. Радзивілюк, д-р юрид. наук, проф. (Україна); В. В. Рєзнікова, д-р юрид. наук, проф. (Україна); І. О. Ромащенко, канд. юрид. наук (Україна); Е. Сільвестрі, д-р права, проф. (Італія); О. В. Стрельцова, д-р юрид. наук, доц. (Україна); А. Узелац, д-р юрид. наук, проф. (Хорватія)**

Адреса редколегії	**Інститут права, вул. Володимирська, 60, Київ, 02017, Україна ☎ (38044) 239 31 67 E-mail: visnyk.knu.law@gmail.com Web: http://visnyk.law.knu.ua/**
Затверджено	**Вченою радою Інституту права 30.08.21 (протокол № 1)**
Включено	**до Переліку наукових фахових видань України (категорія "Б"), галузь науки – юридична, код (шифр) спеціальності – 081 Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17 березня 2020 р.**
Зареєстровано	**Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 16528-5000Р від 19.04.10 КВ № 24096-13936Р від 31.07.19**
Засновник та видавець	**Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02**
Адреса видавця	**ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28**

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2021

BULLETIN
OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2195

LEGAL STUDIES 3(118)/2021

Founded in 1958

The issue covers the research referring to the formation of the Ukrainian legal doctrine during the period of independence of our state. Certain articles address the formation history and prospects for the further development of scientific schools at Law School of Taras Shevchenko National University of Kyiv, particularly those of land law, intellectual property law, civil procedure law, information law, tort law, and research as well as teaching activities within the scope of health law.

The issue is intended for researchers, legal practitioners, university teachers, postgraduates, and students.

Представлено дослідження, у яких розкрито питання формування української правової доктрини за період незалежності нашої держави. Окремі статті присвячено історії становлення та перспективам подальшого розвитку наукових шкіл Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема, земельного права, права інтелектуальної власності, цивільного процесуального права, інформаційного права, деліктного права, науково-викладацької діяльності у сфері права охорони здоров'я.

Для наукових працівників, практиків, викладачів, аспірантів, студентів.

EDITOR-IN-CHIEF	**Prof. Prytyka Yurii (Ukraine)**
EDITORIAL BOARD	**Dr. Izarova Iryna (Deputy Editor-in-Chief) (Ukraine); Sakharuk Iryna (PhD, Managing Editor) (Ukraine); Prof. Cornelis Hendrik (Remco) Van Rhee (the Netherlands); Dr. Gascón-Inchausti Fernando (Spain); Assoc. Prof. Hrevtsova Radmyla (Ukraine); Prof. Huberska Natalia (Ukraine); Dr. Vashchenko Yuliya (Ukraine); Dr. Hoffman Thomas (Estonia); Dr. Davulis Tomas (Lithuania); Prof. Ervo Laura (Sweden); Dr. Didych Taras (Ukraine); Dr. Dikovska Iryna (Ukraine); Dr. Zaiarnyi Oleg (Ukraine); Assoc. Prof. Kovalchuk Tetiana (Ukraine); Dr. Kodynets Anatolii (Ukraine); Prof. Kolohoida Oleksandra (Ukraine); Dr. Kuchma Olha (Ukraine); Assoc. Prof. Lupoi Michele Angelo (Italy); Prof. Martselyak Oleg (Ukraine); Dr. Matseliukh Ivanna (Ukraine); Prof. Nosik Volodymyr (Ukraine); Ogneviuk Hanna (PhD) (Ukraine); Dr. Otradnova Olesia (Ukraine); Prof. Patsuriia Nino (Ukraine); Dr. Prylutskyi Serhii (Ukraine); Prof. Radzyviliuk Valeria (Ukraine). Prof. Rieznikova Victoria (Ukraine); Romashchenko Ivan (PhD) (Ukraine); Prof. Silvestri Elisabetta (Italy); Dr. Strieltsova Olha (Ukraine); Prof. Uzelac Alan (Croatia)**

Editorial address	**Institute of Law, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, 02017, Ukraine, phone: 38 044 239-31-67; E-mail: visnyk.knu.law@gmail.com Web: http://visnyk.law.knu.ua/**
Approved by	**the Academic Board of the Institute of Law, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol 1 of 30 August 2021)**
Accreditation	**The journal is included in the "List of Scientific Professional Editions of Ukraine" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 dated 17th March 2020)**
Registration	**the Ministry of Justice of Ukraine Registration certificate КВ № 16528-5000P dated 19 April 2010 Registration certificate КВ № 24096-13936P dated 31 July 2019**
Publisher	**Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register DK № 1103 of 31.10.02**
Address of publisher	**Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28**

**© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2021**

ЗМІСТ

Берлач А. І.
Інститут відповідальності публічних службовців у системі службового права України 5

Буяджи Г. В.
Еволюція вчення про довірчі відносини в незалежній Україні:
від повного заперечення до впровадження у чинне законодавство 9

Гревцова Р. Ю.
Розвиток науково-викладацької діяльності у сфері права охорони здоров'я
як запорука формування сучасного українського юриста
(досвід Київського національного університету імені Тараса Шевченка) 14

Дзера І. О.
Особливості цивільно-правової відповідальності особи за шкоду,
завдану у разі здійснення нею права на самозахист або у стані крайньої необхідності 21

Зальотін В. М.
Історія формування нотаріальних округів у незалежній Україні 26

Заярний О. А.
Розвиток основних інститутів галузі інформаційного права у працях учених-правників
Київського національного університету імені Тараса Шевченка з 1991 року по 2021 рік 32

Коваленко Т. О., Заєць О. І.
Розвиток науки земельного права у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка:
доба незалежної України 37

Кодинець А. О.
Наука права інтелектуальної власності: поняття, особливості, напрями розвитку 47

Краснова М. В.
Основи формування сучасної екологічної держави в Україні 51

Кучма О. Л.
Окремі аспекти розвитку законодавства у сфері соціального страхування за часів незалежності України 56

Малярчук Л. С.
Виконавчий збір і основна винагорода vs виконавча санкція:
формування підходів до розуміння їхньої сутності у період незалежності України 63

Марцеляк О. В.
25 років Конституції України: підсумки і подальші перспективи 68

Матат А. В.
Про український конституціоналізм і його розвиток у період відновлення незалежності України 73

Олійник О. С.
Втілення та зміст принципів у актах застосування та реалізації кримінального права 77

Отраднова О. О.
Розвиток школи деліктного права в Університеті Святого Володимира –
Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 80

Панова Л. В.
Методологічні підходи до проблеми взаємозв'язку приватного та публічного права у розрахункових відносинах 85

Позняк Е. В.
Принцип формування екологічної культури в Україні:
проблеми теоретико-правового змісту та перспективи розвитку 92

Притика Ю. Д., Ізарова І. О.
Формування національної доктрини цивільного процесу в роботах науковців
Київського національного університету імені Тараса Шевченка в період незалежності України 99

Проневич О. С.
Інститут радника у вітчизняній системі публічної служби: стан і проблеми легального закріплення 106

Птащенко Д. С.
Формування української правової доктрини щодо кваліфікації кримінальних правопорушень,
учинених організованими злочинними угрупованнями, у контексті змін кримінального законодавства 112

Радченко Л. І.
Правове регулювання розірвання шлюбу: історичний розвиток і сучасні засади 116

Хотинська-Нор О. З.
"Безсторонність суду" як стандарт справедливого правосуддя:
практика ЄСПЛ і перспективи розвитку в Україні 122

Шибіко В. П.
Еволюція кримінального процесу України за 30 років незалежності України 128

Ямельська Х. Ю.
Запобігання катуванню на тимчасово окупованих територіях України 142

Інформація про авторів 148

CONTENTS

Berlach A.
Institute of public servants responsibility in the system of service law of Ukraine ... 5

Buyadzhy G.
Evolution of the fiduciary relationship doctrine in independent Ukraine:
from complete objection to implementation into current legislation ... 9

Hrevtsova R.
Development of scientidfic and teaching activities in the field of health law as a prerequisite
for a contemporary lawyer's personality formation
(experience of the Taras Shevchenko National University of Kyiv) ... 14

Dzera I.
Peculiarities of a person's civil liability in case of exercising the right to self-defense and in extreme necessity ... 21

Zalotin V.
History of notarial districts formation in Ukraine ... 26

Zaiarnyi O.
The development of fundamental institutions of information law in the works of legal scholars
of Taras Shevchenko National University of Kyiv ... 32

Kovalenko T., Zaiets O.
Development of land law science in Taras Shevchenko National University of Kyiv:
the age of independent Ukraine ... 37

Kodynets A.
Science of Intellectual Property Law: the concepts, features and directions of development ... 47

Krasnova M.
Grounds of formation of the modern environmental state in Ukraine ... 51

Kuchma O.
Certain aspects of legislation development in the field of social insurance in independent Ukraine ... 56

Maliarchuk L.
Enforcement fee and basic remuneration vs enforcement sanction: formation of approaches
to understanding their essence during the period of independence of Ukraine ... 63

Martselyak O.
25 years of the Constitution of Ukraine: results and further prospects ... 68

Matat A.
On Ukrainian constitutionalism and its development during the restoration of Ukraine's independence ... 73

Oliinyk O.
Implementation and content of principles in acts of application and implementation of criminal law ... 77

Otradnova O.
Development of the tort law school in St. Volodymyr University – Taras Shevchenko National University of Kyiv ... 80

Panova L.
Methodological approaches to the problem of the relationship between private and public law in settlement relations ... 85

Pozniak E.
The principle of formation of ecological culture in Ukraine:
problems of theoretical and legal content and prospects of development ... 92

Prytyka Yu., Izarova I.
Formation of the national doctrine of civil procedure in the works of scientists
of Kyiv University during the independence of Ukraine ... 99

Pronevych O.
The institute of counselor in the domestic system of public service:
the state and problems of legal fixing ... 106

Ptaschenko D.
Formation of the Ukrainian legal doctrine concerning qualification of the criminal offenses committed
by the organized criminal groups ... 112

Radchenko L.
Legal regulation of divorce: historical development and modern principles ... 116

Khotynska-Nor O.
"Impartiality of the court" as a standard of fair justice:
ECHR case law and prospects of development in Ukraine ... 122

Shybiko V.
The Evolution of Criminal Procedure in Ukraine over 30 Years of Independence ... 128

Yamelska Kh.
Prevention of torture on the temporarily occupied territories of Ukraine ... 142

The information about the authors ... 148

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 5-9
УДК 342.6
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-1

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

А. І. Берлач, д-р юрид. наук, зав. каф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-0986-4764

ІНСТИТУТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ У СИСТЕМІ СЛУЖБОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Досліджено інститут відповідальності публічних службовців у системі службового права України. Наголошено, на важливості правового забезпечення функціонування системи публічної служби, зокрема регламентації механізму відповідальності публічних службовців. Зазначено, що інститут відповідальності є обов'язковим елементом системи кожної галузі права, зокрема і службового, оскільки саме це правове утворення своїм завданням передбачає гарантування належної реалізації правового статусу кожного публічного службовця.

Розглядаючи відповідальність публічних службовців із позиції соціального та юридичного змісту, автором наголошено, що думки вчених із цього приводу дуже різняться, оскільки відображають палітру світогляду кожного окремого дослідника й характеризують різноаспектні особливості врегульованих нормами цього інституту суспільних відносин. У широкому розумінні відповідальність являє собою правовідносини між публічною владою в особі уповноважених нею органів і суб'єктами права за точне і добросовісне виконання вимог, що містяться у відповідних нормах права.

Аналізуючи наукові погляди вчених щодо відповідальності, наголошено, що в цілому відповідальність публічних службовців слід розуміти як процесуально закріплене застосування правомочним суб'єктом заходів примусового впливу щодо конкретної публічної особи за вчинення нею відповідного правопорушення.

Нині констатується, що важливим і вкрай необхідним для правозастосовної та правозахисної діяльності повноважних суб'єктів серед науковців залишається зміст правової природи інституту дисциплінарної відповідальності публічних службовців, зокрема і в системі службового права України, що потребує належного дослідження.

На основі аналізу наукових доробків вітчизняних і зарубіжних учених щодо системи права, наголошено, що в наш час поширені різні підходи до розуміння системної будови галузей права, зокрема частина вчених має погляди, що були вироблені в часи нашої минувшини, тоді як інші намагаються адаптувати погляди європейських дослідників-юристів щодо системи права на сучасні українські реалії.

Як підсумок, автором зокрема наголошено, що нині можемо констатувати, що кожна галузь права, яку ми називаємо загальним, особливим чи спеціальним правом, завжди містить перелік правових норм у відповідному взаємозв'язку та послідовності й цим самим забезпечується здатність суб'єкта нормотворчої, правореалізаційної чи правозахисної діяльності досягати бажаного результату – створити чи гармонізувати існуючі соціальні відносини, надавши їм статусу правовідносин.

Ключові слова: публічна служба, службове право, відповідальність, система права, загальна, особлива та спеціальна частина, санкції.

ВСТУП

Успіх соціальних, економічних і політичних реформ у країні завжди потребує належного правового забезпечення, формування належної системи суб'єктів, а також вироблення ефективних методів і форм їхньої діяльності. Доречно наголосити, що за роки незалежності в Україні сформовано публічну службу, яка здатна утверджувати у відносинах з приватними особами демократичні цінності, надавати високоякісні й професійні управлінські послуги.

Разом із тим, недосконалість механізму публічного управління, як власне й система існуючих службових відносин, засвідчує необхідність побудови їхньої нової моделі, за якої публічні службовці стануть ближчими до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом їхньої діяльності буде служіння народові та національним інтересам.

Зазначмо, що покоління, яке народилось в умовах незалежності України, об'єктивно потребує усталення нових підходів щодо відносин із публічною владою, діяльності публічних службовців, їхньої поведінки, ставлення до громадян, а також особистої відповідальності за управлінські рішення з орієнтацією на служіння своєму народу.

Саме на вирішення вказаних питань сьогодні мають бути спрямовані зусилля дослідників службового права, що сприятиме формуванню нової моделі публічної служби, яка через публічних службовців виробить управлінську ідеологію, в основі якої лежатиме принцип людиноцентризму, а це у свою чергу сприятиме прийняттю управлінських рішень на основі принципу верховенства права та належного урядування.

Лише такий підхід до публічної служби, її відносин із громадянами, забезпечить подальшу розбудову української державності, охорону та захист конституційного ладу України, створення належних умов для формування та розвитку відкритого громадянського суспільства, а також захист прав і свобод людини і громадянина.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Поступальний розвиток кожного суспільства передбачає постійне удосконалення системи відносин приватних осіб з органами та посадовими особами публічної влади. Що стосується України, то нині нагальним є формування ефективного механізму функціонування сучасної публічної служби, яка б через створення належних умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина забезпечила досягнення публічного інтересу, зорієнтованого на загальний соціальний успіх країни та її народу.

Беззаперечним у цьому процесі залишається роль і значення правового забезпечення функціонування системи публічної служби, зокрема регламентації механізму відповідальності публічних службовців.

Варто наголосити, що інститут відповідальності є обов'язковим елементом системи кожної галузі права, зокрема і службового, оскільки це правове утворення своїм завданням передбачає гарантування належної реалізації правового статусу кожного публічного службовця, а саме, реалізації його суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Іншими словами, інститут відповідальності публічних службовців забезпечує належну реалізацію їхніх відносин із приватною особою, а також безпосередньо службових відносин з органом публічної влади чи державою.

© Берлач А. І., 2021

Що стосується визначень інституту юридичної відповідальності, то думки вчених із цього приводу дуже різняться, оскільки відображають палітру світогляду дослідників і характеризують різноаспектні особливості регульованих відносин нормами цього правового інституту.

Так на думку О. П. Чиркова, юридична відповідальність являє собою об'єктивно необхідне явище, що існує як обов'язковий механізм упорядкування суспільних відносин і відображає об'єктивну необхідність узгодження поведінки суб'єктів правовідносин [1, с. 8].

На соціальній складовій юридичної відповідальності акцентують увагу В. Л. Федоренко та Ю. П. Сурмін, розглядаючи її як окремий вид соціальної відповідальності, зміст якої полягає у негативній реакції з боку держави і суспільства на правопорушення (делікт) і протиправну поведінку суб'єктів (фізичних і юридичних осіб), які їх скоїли, що у свою чергу тягне застосування державою до деліктоздатних суб'єктів відповідних санкцій [2, с. 94].

Варто зазначити, що академік В. Б. Авер'янов розглядаючи адміністративну відповідальність як різновид юридичної відповідальності, зазначав, що вона становить собою сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, що вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень [3].

На дещо інший аспект поняття адміністративної відповідальності звертає увагу професор Т. О. Коломоєць, наголошуючи на адміністративній відповідальності як на різновиді юридичної відповідальності, що має специфічну форму негативного реагування з боку держави в особі уповноважених органів на відповідну категорію протиправних діянь (насамперед адміністративних проступків), а особи, які вчинили зазначені правопорушення, мусять відповісти перед уповноваженим державним органом за свої неправомірні дії та понести адміністративне стягнення в установлених законом формах і порядку [4, с. 10].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що юридична відповідальність слугує однією з форм реагування держави на порушення встановленого порядку державноуправлінських відносин. У широкому розумінні юридична відповідальність являє собою правовідносини між державою в особі уповноважених органів і суб'єктами права, які виникають між суспільством і державою, за точне і добросовісне виконання вимог, що містяться в нормах права [5, с. 161].

З розвитком відносин публічної служби, що передбачає з одного боку потребу в їхньому регулюванні, а з іншого – формування системи службового права України, науковий інтерес до інституту відповідальності публічних службовців постійно зростає.

Розглядаючи державну службу як один із найбільш чисельних видів публічної служби зазначимо, що галузевий Закон України "Про державну службу" не розкриває змісту дисциплінарної відповідальності державних службовців, наголошуючи лише у ст. 64 "Дисциплінарна відповідальність державного службовця", що за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, визначених цим Законом та іншими нормативно-правовими актами у сфері державної служби, посадовою інструкцією, а також порушення правил етичної поведінки й інше порушення службової дисципліни державний службовець притягається до дисциплінарної відповідальності у порядку, встановленому цим Законом [6].

Не виділяються конкретністю щодо правового визначення відповідальності за порушення законодавства про службу в органах місцевого самоврядування й норми Закону України "Про службу в органах місцевого самоврядування", зазначаючи лише те, що особи, винні у порушенні законодавства про службу в органах місцевого самоврядування, притягуються до цивільної, адміністративної або кримінальної відповідальності згідно із законом. Не розкривається в Законі й зміст поняття відповідальності посадової особи органу місцевого самоврядування [7].

Беручи до уваги відсутність у чинному вітчизняному законодавстві юридичного визначення поняття "відповідальність публічних службовців", указуючи лише, що її мірою є стягнення, варто наголосити, що така невизначеність породжує серед науковців різноаспектний підхід до цієї категорії.

Так зокрема на думку М. Д. Бойка, під відповідальністю державного службовця, слід розуміти його здатність усвідомлювати і виконувати покладені на нього обов'язки та завдання, передбачати наслідки своїх дій і бездіяльності як у сфері наданих йому повноважень, так і у сфері суспільних відносин [8, с. 14].

Близьким до попереднього визначення є наукове бачення цієї категорії такими вітчизняними вченими: Н. І. Береза, В. М. Хомик, І. Б. Пахомова, які наголошують, що відповідальність державних службовців є правовідносинами, які виникають між державою та винною посадовою особою, і настає за порушення законності та службової дисципліни, невиконання або неналежне виконання ним визначення и посадових обов'язків [9, с. 88; 10; 11, с. 85–89].

Дещо ширше розглядає юридичну відповідальність державних службовців вітчизняний вчений О. В. Литвин, зазначаючи, що це врегульовані правовими нормами відносини між державою, в особі її компетентних органів і посадових осіб, та державними службовцями, що виникають у зв'язку з учиненням ними службових правопорушень і проявляються у застосуванні до винних осіб заходів державного примусу, а також характеризуються засудженням правопорушника та вчиненого ним протиправного діяння з боку держави та суспільства з метою недопущення та запобігання в майбутньому інших правопорушень" [12, с. 149].

Підсумовуючи зазначені вище твердження вчених, наголосимо, що в цілому відповідальність публічних службовців можна розуміти як процесуально закріплене застосування правомочним суб'єктом заходів примусового впливу щодо публічних осіб за вчинення ними відповідних правопорушень. Разом із тим, це визначення не охоплює специфіку видів публічної служби й особливостей її проходження публічними службовцями, що засвідчує необхідність подальших наукових досліджень. І як результат, відсутність єдності наукових поглядів на категорію як юридичної відповідальності, так і відповідальності публічних службовців, породжує складність і неоднозначність досліджуваного поняття, і як наголошують вітчизняні вчені, це впливає на формування інституту відповідальності публічних службовців у системі службового права України.

Не менш важливим питанням, що потребує належного дослідження є вивчення видів відповідальності публічних службовців у системі службового права. І тут, на жаль, серед дослідників права немає єдності думок щодо змісту й особливостей інституту юридичної відповідальності публічних службовців, зважаючи на те, що його (інститут) представляють кримінальна, адміністративна, цивільна та дисциплінарна відповідальність вказаних осіб. Традиційно науковцями дається видова характеристика кожного з наведених видів юридичної відповідальності, причому наголошується на елементах складу правопорушення, зокрема й об'єкті, об'єктивній стороні, суб'єкті та суб'єктивній стороні.

Кожен із наведених елементів складу правопорушення характеризує особливість кожного виду відповідальності та пов'язаних із нею відносин. Як правило,

дослідниками використовується метод аналізу та синтезу, аби детально проаналізувати та вибудувати модель належної поведінки публічної особи.

Доречно наголосити, що саме на формування моделі належної поведінки мають бути зорієнтовані зусилля дослідників, а не на формування системи покарання правопорушника, оскільки останнє лише засвідчує факт учинення неналежної поведінки. Чи можемо сьогодні спостерігати такий підхід до вивчення змісту інституту юридичної відповідальності? Скоріше ні. Разом із тим, механізм правового забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина уже набув такого змісту й поширення, що зупинити вказаний процес уже практично неможливо, адже людська свідомість прогресує й дуже складно повернутися до минулого.

Не менш важливим, але вкрай необхідним для правозастосовної та правозахисної діяльності повноважних суб'єктів наразі залишається зміст правової природи інституту дисциплінарної відповідальності публічних службовців, зокрема і в системі службового права України. Із цього приводу, А. А. Горзов наголошує, що на відміну від інститутів кримінальної, адміністративної і цивільно-правової відповідальності, що є інститутами тільки цих галузей права, правовий інститут дисциплінарної відповідальності державних службовців включає в себе норми трудового й адміністративного права, що складає одну з проблем для чіткого висвітлення правової природи цього інституту [13, с. 50].

Не заперечуючи в цілому позицію вченого, наголосимо, що адміністративне право як фундаментальна галузь права набула свого розвитку тією мірою, що передбачає за доцільне виокремлення у своїй структурі окремої галузі права – службового. Це можна пояснити й розвитком адміністративних відносин, які охоплюють систему службових відносин і складають предмет службового права.

Не вступаючи у полеміку вітчизняних і зарубіжних вчених щодо перспектив становлення та розвитку службового права як самостійної галузі, варто зазначити, що цей процес є об'єктивним і незворотнім, що викликано розвитком системи відносин внутрішньої організації публічної служби, визначення та реалізації правового статусу публічних службовців, окреслення засад функціонування органів публічної влади, управління публічною службою, здійснення державного контролю та нагляду за дотриманням публічними службовцями галузевого законодавства, а також безпосередньо вступу на публічну службу, проходження та припинення.

Саме такими еволюційними кроками торили свій шлях до визнання, через становлення та розвиток сучасні молоді, але вже визнані у світі й Україні самостійні галузі як то: податкове, інформаційне, банківське й інші галузі права. Тому питання сприйняття науковою спільнотою об'єктивності еволюційного процесу становлення та розвитку службового права в Україні, на фоні його функціонування в країнах Європи, це виключно лише питання часу, упродовж якого його предмет стане ще ширшим, а метод регулювання набуде своїх особливостей, адекватно відповідаючи специфіці службових відносин, які він регулює.

Аналізуючи інститут відповідальності публічних службовців, наголосимо й на такому важливому питанні, як місце інституту юридичної відповідальності публічних службовців у системі службового права. Ідеться про те, в якій частині (Загальній чи Особливій) службового права містяться норми досліджуваного нами інституту.

Як наголошує із цього приводу професор Т. О. Коломоєць, єдності поглядів у середовищі вітчизняних і зарубіжних учених-адміністративістів щодо цього питання немає, що є цілком зрозумілим, ураховуючи умовний поділ системи галузі права на вищезазначені частини [14, 5 с.; 137]. Наголосимо, що у цьому випадку йдеться про місце службового права в системі адміністративного права, однак враховуючи те, що службове право набуває ознак галузевої самостійності, сконцентруємо нашу увагу на системі службового права та місця в ній інституту відповідальності публічних службовців.

Як уже нами неодноразово наголошувалось, кожна галузь права представлена відповідною системою правових норм, які у свою чергу представляють відповідні самостійні інститути та підгалузі. Іншими словами, під системою галузі права варто розуміти об'єктивно обумовлену внутрішню його побудову, об'єднання і розміщення правових норм, інститутів і підгалузей права в певному взаємозв'язку і послідовності. Зауважимо, що для створення такої системи необхідно знайти і вміло застосувати достатню кількість адекватних об'єктивних критеріїв, в якості яких науковці найчастіше використовують: масштабність дії норм і правову природу норм [5].

Не буде зайвим наголосити на тому, що практично кожна самостійна (сформована) галузь права має однакову свою системну будову, або як її ще називають – систему. А це означає, що система наповнена різними за своїми особливостями правовими нормами, хоча кожна з правових норм своїм призначанням передбачає регуляторний характер. Тобто призначення правових норм полягає виключно в потребі регулювання суспільних відносин, як інколи ще називають – унормування відносин, що завершується набуттям відповідними відносинами статусу правових.

Наразі все ще існують різні підходи до розуміння системної будови галузей права, частина вчених залишається на поглядах, що були вироблені в часи нашої минувшини, тоді як інші, намагаються адаптувати погляди європейських учених щодо системи права на сучасні українські реалії.

Аби знайти істину необхідно дещо глибше зрозуміти природу правової норми, доцільність її прийняття, особливості застосування та її охорони. І тоді стає зрозумілим її призначення, що полягає у здатності норми врегулювати відносини, заради чого вони й мають з'являтися у відповідних правових актах. І тоді другорядним видається наше намагання розмістити правові норми відповідного інституту у структурі галузі, адже вони вже там є, незалежно від того, чи ми їх там помічаємо.

До чого все це говориться? Виключно для того, аби висловити свою думку щодо умовності віднесення окремих галузей як до Загального, Особливого чи Спеціального права. Адже в чистому вигляді окремої галузі не існує, оскільки кожна галузь, незалежно від того, чи є вона фундаментальна, спеціальна чи комплексна, їй притаманна загальноправова структурна будова, тобто вона містить у собі як матеріальні, процесуальні чи процедурні норми, поєднання яких, залежно від призначення відповідної галузі права, передбачає існування Загальної, Особливої, а часто й Спеціальної частини. Інше питання, концентрація яких норм домінує у цьому правовому організмі. Якщо там перевага матеріальних норм, то ми називаємо цю галузь Загальним правом, якщо ж процесуальних, то Спеціальним.

ВИСНОВОК

Але чи може існувати Загальне право в чистому вигляді без присутності у своєму складі процесуальних норм? Звісно, що ні. Адже податкове право однаково містить у собі як норми матеріальної природи, процесуальної, а також і процедурної. І ми не маємо підстав називати Загальне податкове право, чи Спеціальне податкове право, як це можна прочитати в науці адміністративного права. Більше того, чи містить у своїй системній будові цивільне процесуальне право матеріальні норми, які можна було б віднести до Загального цивіль-

ного права? Якщо ми ознайомимося з основним джерелом цивільного процесуального права, Цивільним процесуальним кодексом України, як урешті й з Кодексом адміністративного судочинства України, чи Кодексом України про адміністративні правопорушення, як джерелами адміністративного права, то безперечно побачимо, що загальні частини цих знакових джерел, містять і матеріальні норми, які відповідають природі та функціональному призначенню норм Загальної частини відповідних галузей.

Можемо констатувати, що кожна галузь права, яку ми називаємо Загальним, Особливим чи Спеціальним, завжди містить у своїй системній будові перелік правових норм у відповідному співвідношення, цим самим забезпечуючи здатність суб'єкта правотворчої, правореалізаційної чи правозахисної діяльності досягати бажаного результату – створити (сформувати) чи гармонізувати існуючі соціальні відносини, надавши їм статусу правовідносин.

Отже, можемо наголосити, що службове право України перебуває сьогодні у стані свого формування й розвитку, містить у собі правові норми різної функціональної належності, тобто – матеріальні, процесуальні й процедурні, а відтак віднесення його (права) до Особливого адміністративного права є більш ніж умовним, оскільки службові відносини, як предмет регулювання службового права, виникають, змінюються та/або припиняються з прийняттям (дією) відповідних правових норм, як матеріальної, процесуальної чи процедурної природи. Точно так, як для маленької дитини, так і для старшої людини є прийнятною однакова фізіологічна будова людського організму, незалежно від того, скільки кому років. Мова може йти лише про особливості функціонування складного фізіологічного організму.

Повертаючись до заявленої у статті назви, зазначимо, що інститут відповідальності публічних службовців у системі службовому праві є об'єктивно існуючим правовим явищем, яке представляє собою елемент указаної системи, засвідчує системний характер цієї галузі права й, найважливіше з практичного боку, допомагає регулювати службові відносини, завданням яких є можливість публічних службовців служити, через надання послуг, своєму народу, будучи належно забезпеченим моральними, соціальними й матеріальними потребами. Причому норми інституту відповідальності можуть наповнювати як Загальну, Особливу, а то й Спеціальну частину, залежно від правової природи відповідної норми та потреби. Адже Загальна, Особлива та Спеціальна частини службового права перебувають у нерозривному зв'язку і у своїй основі вони є відображенням цілого і його елементів.

Список використаних джерел

1. Чирков А. П. Ответственность в системе права : учеб. пособие / А. П. Чирков ; Калинингр. ун-т. – Калининград, 1996. – С.8.
2. Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.] ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – Київ : НАДУ, 2010. – С. 94.
3. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ: Видавництво "Юридична думка", 2004. 584 с.
4. Коломоєць Т. Адміністративна відповідальність : навч. посіб. Київ: Істина, 2011. С.10.
5. Берлач А.І. Адміністративне право України: Навч. посіб. для дист. навч. – К.: Ун-т "Україна", 2005. – С. 161.
6. Закон України "Про державну службу" від 10 грудня 2015 року // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text
7. Закон України "Про службу в органах місцевого самоврядування" від 7 червня 2001 року № 2493-III // ВВР, 2001, № 33, ст. 175.
8. Бойко М. Дисциплінарна відповідальність за новим законом про державну службу// Кадри і зарплата. – № 13, 2016. – С. 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://www.kadrovik.ua/novyny/dyscyplinarna-vidpovidalnist-za-novym-zakonom-pro-derzhavnu-sluzhbu
9. Береза Н. В. Відповідальність державних службовців за порушення законодавства про державну службу / Н. В. Береза // Актуальні проблеми правознавства. – 2017. – Вип. 1. – С. 88. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2017_1_19.;
10. Хомик В. М. Особливості юридичної відповідальності державних службовців [Електронний ресурс]. – В. М. Хомик. – Лютий, 2016. Режим доступу : http://www.turadm.gov.ua/reformy-v-ukraini/item/2721-osoblyvosti-yurydychnoyi-vidpovidal-nosti-derzhavnyh-sluzhbovciv;
11. Пахомова І. Юридична відповідальність державних службовців за правопорушення у сфері обігу інформації / І. Пахомова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Право". – № (21), 2017. – С. 85-89. – Режим доступу: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/8432
12. Литвин О.В. Юридична відповідальність державних службовців / О.В. Литвин// Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2010, – № 49. – С.148 – Режим доступу: http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/2010-2.pdf#page=146
13. Горзов А. Дисциплінарна відповідальність державних службовців / А. Горзов, О. Долгий // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2017. – № 1(13). – С. 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ chasopys/ua/pdf/1-2017/gorzov.pdf
14. Коломоєць Т.О. Службове право – це самостійна галузь права чи елементи системи адміністративного права? Питання адміністративного права. Кн. 2 / відп. за вип. Н.Б. Писаренко. Харків : Оберіг, 2018. С. 137.

References

1. Chirikov, A.P.(1996). Otvetstvennost' v sisteme prava [Responsibility in the legal system]. Kaliningrad: Kaliningradskiy universitet. (in Russian).
2. Surmin Y.P., & Bakumenko A.M., & My'hnenko A.M. (2010). Entsbklopedy'chny'y slovny'k z derzhavnogo upravlinnya [Encyclopedic dictionary of public administration]. Kyiv: NADU. (in Ukrainian)
3. Aver'yanov V.B. (2004). Administraty'vne parvo Ukrayiny'. Akademichny'y kurs: pidruchnuk: U dvoh tomah: Tom 1. Zagal'na chastuna [Administrative law of Ukraine. Academic course: textbook: In two volumes: Volume 1. General part]. Kyiv: Vbdavnutstvo "Yuruduchna dumka. (in Ukrainian)"
4. Kolomoyets T. (2011). Administratuvna vidpovidal'nist': navchal'nuy pisbnuk [Administrative responsibility: textbook]. Kyiv: Istuna (in Ukrainian)
5. Berlach A.I. (2005). Administratuvne parvo Ukrai'nu: Navchal'nuy posibnuk dlya dustantsiynogo navchannya [Administrative Law of Ukraine: Textbook for distance Learning]. Kyiv: University Ukraine. (in Russian)
6. Pro derzhavnu sluzhbu, Zakon Ukrai'ny [About public service, Law of Ukraine], № 889-VIII 10.12.2015. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], № 4, 43 (in Ukrainian). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text
7. Pro sluzhbu v organah mistsevogo samovryaduvannya. Zalon Ukrai'ny [About service in local governments, Law of Ukraine], 2493-III 01.08.2021. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], № 33, 175 (in Ukrainian). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text
8. Boiko M. (2016) Dystsyplinarna vidpovidalnist za novym zakonom pro derzhavnu sluzhbu [Disciplinary liability under the new law on civil service]. Kadry i zarplata [Personnel and salary], (№ 13), 14 (in Ukrainian)
9. Bereza N. V. (2017) Vidpovidalnist derzhavnykh sluzhbovtsiv za porushennia zakonodavstva pro derzhavnu sluzhbu [Liability of civil servants for violation of civil service legislation]. Aktualni problemy pravoznavstva [Actual problems of jurisprudence], (1), 88 (in Ukrainian)
10. Khomyk V. M. (2016) Osoblyvosti yurydychnoi vidpovidalnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv [Features of legal liability of civil servants]. Volodymyr-Volynska raionna derzhavna administratsiia [Volodymyr-Volyn District State Administration]. http://www.turadm.gov.ua/reformy-v-ukraini/item/2721-osoblyvosti-yurydychnoyi-vidpovidal-nosti-derzhavnyh-sluzhbovciv. (in Ukrainian)
11. Pakhomova I. (2017) Yurydychna vidpovidalnist derzhavnykh sluzhbovtsiv za pravoporushennia u sferi obihu informatsii [Legal liability of civil servants for offenses in the field of information circulation]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia "Pravo" [Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Law Series], (21), 85-89 (in Ukrainian)
12. Lytvyn O.V. (2010) Yurydychna vidpovidalnist derzhavnykh sluzhbovtsiv [Legal responsibility of civil servants]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu DPS Ukrainy (ekonomika, pravo) [Scientific Bulletin of the National University of the State Tax Service of Ukraine (Economics, Law)], (49), 148 (in Ukrainian)
13. Horzov A. (2017) Dystsyplinarna vidpovidalnist derzhavnykh sluzhbovtsiv [Disciplinary responsibility of civil servants]. Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy [Scientific Journal of the National Academy of Prosecutors of Ukraine.], (1(13)), 50 (in Ukrainian)
14. Kolomoiets T.O. (2018) Sluzhbove pravo – tse samostiina haluz prava chy elementy systemy administratyvnoho prava? Pytannia administratyvnoho prava. Knyha. 2 [Is official law an independent branch of law or elements of the system of administrative law? Issues of administrative law. Book 2. Kharkiv: Oberig.

Received: 01/08/2021
1st revision: 16/08/2021
Accepted: 29/08/2021

A. Berlach, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INSTITUTE OF PUBLIC SERVANTS RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF SERVICE LAW OF UKRAINE

The article is devoted to the research of the institute of responsibility of public servants in the system of service law of Ukraine. It is emphasized the importance of legal support for the functioning of the public service system, in particular the regulation of the mechanism of responsibility of public servants. It is noted that the institution of responsibility is a mandatory element of the system of every branch of law, including official, because it is this legal entity whose task is to ensure the proper implementation of the legal status of every public servant.

Considering the responsibility of public servants from the standpoint of social and legal content, the author emphasizes that the views of scholars on this issue are very different, as they reflect the palette of the worldview of each individual researcher and characterize the various aspects of public relations. In a wide sense, responsibility is a legal relationship between public authorities in the person of its authorized bodies and subjects of law, for the accurate and conscientious implementation of the requirements contained in the relevant rules of law.

Analyzing the scientific views of scholars on responsibility, it is emphasized that in general, the liability of public servants should be understood as a procedurally established application of coercive measures of coercive influence on a particular public person for committing an offense.

It is stated that the content of the legal nature of the institute of disciplinary responsibility of public servants, in particular in the system of service law of Ukraine, which needs proper research, remains important and extremely necessary for law enforcement and human rights activities of authorized subjects.

Based on the analysis of scientific achievements of local and foreign scholars on the legal system, it is emphasized that currently there are different approaches to understanding the systemic structure of legal branches, in particular some scholars remain on the views developed in our time, while others try to adapt European researchers-lawyers on the system of law on modern Ukrainian realities.

As a result, the author emphasizes that we can now state that each branch of law, which we call general, special or special law, always contains a list of legal norms in the appropriate relationship and sequence and thus ensuring the ability of the subject of rule-making, law enforcement or human rights activities to achieve the desired result – to create or harmonize existing social relations, giving them the status of legal relations.

Keywords: public service, service law, responsibility, legal system, general, special and special part, sanctions.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 9-14
УДК 347
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-2

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Г. В. Буяджи, д-р юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-9233-5574

ЕВОЛЮЦІЯ ВЧЕННЯ ПРО ДОВІРЧІ ВІДНОСИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ВІД ПОВНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ У ЧИННЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Статтю присвячено розвитку вчення про довірчі відносини в Україні. Перш за все, ідеться про зміну розуміння українським суспільством ідеї трасту та інших трастоподібних конструкцій з 90-х років XX століття і до сьогодення.

Метою статті є висвітлення основних етапів і підходів до розуміння довірчих відносин загалом і трасту й інших довірчих конструкцій зокрема, а також аналіз їхніх спільних і відмінних рис порівняно із суміжними правовими інститутами задля визначення перспектив подальшого впровадження у право України.

Для висвітлення різних підходів до розуміння трастів та паратрастових конструкцій під час написання статті використано порівняльно-історичний метод, а також методи аналізу, сходження від абстрактного до конкретного та системно-структурний методи наукового пізнання.

Нерозуміння ідеї трасту призвело до порушення прав громадян, які, постраждали від фінансових афер довірчих товариств, що відіграло не останню роль у формуванні недовірливого або відверто негативного ставлення юристів і звичайних громадян в Україні до трастів та інших довірчих конструкцій упродовж майже двох десятиліть.

Поняття трасту існує у праві України досить тривалий час, проте переважно воно асоціюється з негативом – переховуванням майна, приховуванням інформації про кінцевих бенефіціарних власників тощо. Поняття трасту зазнає постійних змін, що свідчить про еволюцію підходів до розуміння цього інституту. Нині траст розуміють як "правовідносини", тоді як попередня редакція закону визначала траст через категорію юридичної особи.

Підхід до розуміння поняття бенефіціарної власності у трасті відрізняється у країнах загального права та в Україні. В Україні під це визначення підпадає право фізичної особи, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб.

Ключові слова: довірчі відносини, траст, трастоподібні (паратрастові) конструкції, управління майном, Конвенція про трасти, бенефіціарна власність, довірчий власник, кінцевий бенефіціарний власник, вигодонабувач, контрольована іноземна компанія (КІК), відкличні трасти, безвідкличні трасти.

ВСТУП

Учення про довірчі відносини має глибоке коріння, що сягає на декілька тисячоліть у давнину. У різних народів завжди існували правові інститути, які базувалися не стільки на нормах права (а відповідно і на примусі), скільки на довірі та морально-етичних нормах. Вони стосувалися різних сфер життя, наприклад, це могли бути відносини пацієнта з лікарем, тобто коли одна особа, покладаючись на авторитет і повагу до конкретної особи або до фаху (лікаря) "довіряла" вирішення її проблемних питань цій особі. Людина "вірила", що лікар зможе допомогти їй, використовуючи власні знання та досвід.

Водночас досить часто довірчі відносини використовували саме у сфері передачі майна. Яскравим прикладом можуть слугувати такі інститути, які передбачали передачу майна від власника іншим (довіреним) особам із метою управління на користь певних осіб. У різних країнах указані інститути могли мати різні назви та застосовуватися для різних потреб, хоча переважно вони використовувалися з метою управління майном на користь недієздатних або обмежено дієздатних осіб (починаючи від дітей, закінчуючи жінками, які мали різний обсяг дієздатності у різні часи). Тому виникнення довірчих відносин управління майном не є чимось локальним або унікальним – навпаки, це реакція на виклики часу, яка мала місце у різних народів, оскільки люди у різних куточках світу часто стикалися зі схожими потребами або проблемами.

Якщо ж говорити про наш час, то з поняттям "довірчих" відносин часто асоціюють відносини трасту. Без сумніву, трастові відносини поряд із відносинами управ-

© Буяджи Г. В., 2021

ління майном входять до поняття довірчих відносин, проте з ним аж ніяк не ототожнюються. І незважаючи на той факт, що з моменту набуття Україною незалежності науковцями захищено близько десятка робіт, які розвінчують міфи і про довірчі відносини загалом, і про трасти зокрема, усе одно до цього часу пересічні громадяни ставляться до цих інститутів з пересторогою. Звичайно, цьому є логічне пояснення. Так, на початку 90-х років XX століття у законодавстві України поступово починають з'являтися нові терміни, такі як: "довірчі операції", "довірча власність", "траст", "довірче управління", "бенефіціарій" тощо. Крім того, зазначені терміни фігурують у багатьох законопроєктах, зокрема й у проєкті Цивільного кодексу України. Указані поняття іноді ототожнюють, іноді в них вкладають подібний (але не повністю) зміст, хоча найчастіше вони залишаються не до кінця визначеними.

На жаль, нерозуміння ідеї трасту призвело до порушення прав громадян, які постраждали від фінансових афер довірчих товариств і первісних, так званих трастів, що зіграло не останню роль у формуванні недовірливого або відверто негативного ставлення юристів і звичайних громадян до трастів та інших довірчих конструкцій упродовж майже двох десятків років.

Отже, нині перед науковцями, практиками й органами державної влади постає непросте завдання – зламати стереотипи, які існують у суспільстві щодо трастів та їхніх аналогів в інших країнах, та довести, що ці інститути можна успішно використовувати для досягнення легальних і суспільно корисних цілей.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

У цій статті під **довірчими правовідносинами** ми пропонуємо розуміти правовідносини, які ґрунтуються на особливій довірі власника майна (довірителя) до довірчого власника/управителя, що виникають під час передачі майна довірителем у власність або в управління довірчому власнику/управителю з метою управління цим майном в інтересах указаної власником особи (бенефіціарія або вигодонабувача) або для досягнення певної мети.

Довірчі правовідносини зазвичай поділяють на дві великі групи, а саме: відносини, які передбачають перехід права власності на передане майно (траст або довірча власність), та відносини, які не передбачають переходу права власності на майно до управителя (довірче управління й інші трастоподібні конструкції).

Пропонуємо детальніше зупинитися на **понятті трасту та трастоподібних конструкцій.** Ураховуючи величезну кількість трастів, а також різні підходи науковців і практиків до розуміння трасту, нині у світі не існує єдиного, загальновизнаного визначення трасту.

Тому можна виокремити декілька **основних підходів до розуміння трасту**:

1. **Траст – це правовідносини**, що виникають між довірителем (первісним власником), довірчим власником та бенефіціаром унаслідок передачі права власності на майно довірчому власнику для досягнення певної мети або для управління цим майном в інтересах вигодонабувачів. Цей підхід є найпоширенішим.

Серед іншого, нова редакція *Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення"* від 16.08.2020 р. (далі – Закон про легалізацію доходів) визначає траст саме через категорію "правових відносин".

2. **Траст – це зобов'язання**, що виникає у довірчого власника/управителя перед бенефіціаром унаслідок передачі майна в управління.

3. **Траст – це договір**, на підставі якого виникають правовідносини з управління майном. Зазначимо, класичні наукові праці з теорії трастового права одностайно наголошують, що траст не є та не може бути договором і наводять аргументи для цього.

4. **Траст – це аналог юридичної особи**, створений для досягнення певних цілей (цільовий траст, зокрема і благодійний).

Саме такий підхід покладено в основу *Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення"*, який втратив чинність 28.04.2020 року. У цьому законі траст визначався як юридична особа-нерезидент, яка провадить свою діяльність на основі довірчої власності, де повірений діє за рахунок і в інтересах довірителя, а також зобов'язується за винагороду виконувати певні юридичні дії.

Незважаючи на втрату чинності вказаного вище закону та прийняття нової редакції Закону про легалізацію доходів Податковий кодекс України продовжує практику визнання трастів юридичними особами. Так, у деяких випадках податкові органи можуть кваліфікувати траст як контрольовану іноземну компанію.

На нашу думку, найповнішим є визначення **трасту** як **довірчих правовідносин**, що виникають між установником, довірчим власником та бенефіціаром унаслідок передачі установником майна у власність довірчому власнику для управління ним в інтересах наперед визначених осіб (бенефіціарів) та/або для досягнення суспільно-корисної мети на засадах добросовісності, розумності, чесності та розсудливості.

Водночас, поряд із "класичним" англо-американським трастом у різних країнах існує багато різноманітних механізмів управління майном, які узагальнено називають **трастоподібні** або **паратрастові конструкції**. Їх можна визначити як інститути права країн, що належать до різних правових систем (континентальної, змішаної, далекосхідної тощо), які ґрунтуються на засадах особливої довіри та разом чи окремо дозволяють досягнути тих же цілей, що і траст у країнах загального права.

Це різноманітні способи (механізми) управління майном, які передбачають передачу майна під контроль (у власність або на ідпідставі нших правових титулів) іншій особі з метою ефективного управління.

За своєю правовою природою траст та трастоподібні конструкції можуть відрізнятися, але з їхньою допомогою можуть досягатися аналогічні **цілі** або можуть виконуватися подібні **функції**, зокрема:

- ефективне/професійне управління майном та окремими його видами (наприклад, ЦМК або цінними паперами);
- акумуляція майна для досягнення певних цілей у майбутньому (пенсійні трасти, трасти для оплати освіти);
- збереження майна від самих власників (наприклад, у разі марнотратності, залежності від азартних ігор або поганих звичок);
- управління спадкових майном;
- податкова оптимізація;
- досягнення соціально корисних цілей (благодійні фонди та благодійні трасти).

Основна відмінність між трастом і більшістю трастоподібних конструкцій полягає в тому, що право власності у "класичному" трасті назавжди переходить від первісного власника (довірителя) до довірчого власника (трасті). Саме останній юридично та фактично вважається власником майна у трасті. Тобто у довірчого власника виникають речові права на майно, проте вони обмежені обов'язком діяти у чужому інтересі.

Зазвичай, у трастоподібних конструкціях, що існують у країнах континентальної системи права, власником майна залишається первісний власник, тоді як довірчий

власник зобов'язаний керувати переданим майном. Відповідно за таких обставин виникають зобов'язальні правовідносини між учасниками (суб'єктами), а речові права на майно залишаються у довірителя.

Нині у світі існує величезна кількість різноманітних **видів трастів і трастоподібних конструкцій**, які можуть бути класифіковані за різними підставами, зокрема:

І. Залежно від волевиявлення довірителя на прямо виражені трасти (*express trusts*), передбачувані трасти (*implied trusts*).

ІІ. Залежно від підстав виникнення, зміни та припинення дії тресту на:

1) ті, що виникають із правомірних дій (договір, документ про створення тресту, рішення уповноваженого органу, заповіт);

2) ті, що виникають із неправомірних дій (конструктивний траст).

ІІІ. Залежно від форми правочину про створення тресту на:

1) усні – трасти, що виникають на підставі усного розпорядження установника. За загальним правилом відсутня вимога щодо письмової форми правочину щодо створення тресту. Він може бути створений шляхом заяви "із вуст в уста" або навіть через поведінку;

2) письмові – трасти, що виникають на підставі належним чином оформленого документа про створення тресту, вираженого у письмовій формі. Нині така форма правочину переважає.

ІV. Залежно від можливості внесення змін та відкликання волевиявлення на створення тресту на:

1) відкличні трасти (*revocable trusts*) – трасти, які можуть бути "відкликані" (припинені) установником у будь-який момент;

2) безвідкличні трасти (*irrevocable trusts*) – трасти, які можуть бути "відкликані" (припинені) установником лише у випадках, прямо передбачених законом або документом про створення тресту.

V. Залежно від цілі створення тресту на:

1) приватні трасти, тобто створені на користь однієї особи або невеликої групи осіб, наприклад, на користь дітей або батьків установника тресту;

2) публічні трасти – благодійні трасти, створені для певної мети (навчання, охорони здоров'я, екології тощо).

VІ. Залежно від того, коли починає діяти траст – за життя довірителя чи після його смерті на:

1) прижиттєві (*inter vivos trusts*) – трасти, які виникають протягом життя установника тресту;

2) спадкові (*testamentary trusts*) – трасти, які виникають після смерті установника та створюються за заповітом.

VІІ. Залежно від дій, які має виконувати довірчий власник стосовно переданого майна на:

1) прості трасти (*simple trusts*) – трасти, "які виникають тоді, коли довірчий власник лише зберігає трастове майно, не виконуючи жодних активних дій. Якщо установник або заповідач передає майно довірчим власникам, щоб вони утримували його у трасті на користь визначеного бенефіціара абсолютно, траст є простим. Єдиним обов'язком, який має виконувати довірчий власник – передати все або частину майна бенефіціару, якщо документ про створення тресту так наказує. У такому випадку він відомий як "голий" довірчий власник (*bare trustee*)";

2) спеціальні трасти (*special trusts*) – трасти, "які виникають, коли довірчий власник призначається, щоб досягати ціль, визначену установником або заповідачем, і таким чином, він зобов'язаний діяти активно при виконанні [умов] тресту. Отже, він відомий як активний довірчий власник". Це більш розповсюджений вид трастів, який передбачає, наприклад, збір платежів, накопичення коштів від управління трастом, інвестиційну діяльність, вчинення активних дій щодо утримання нерухомого майна тощо.

VІІІ. Залежно від юрисдикції на:

1) локальні або національні трасти, тобто ті, що виникають, змінюються та припиняються на території однієї країни, де також розміщено майно, передане у траст, а суб'єкти тресту є резидентами тієї ж країни. До таких трастів застосовують право однієї країни;

2) міжнародні або багатоюрисдикційні трасти, тобто ті, які підпадають під юрисдикції кількох країн, а саме: а) учасники тресту є резидентами двох або більше країн; б) майно, передане у траст, перебуває на території країни, відмінної від місця проживання/знаходження учасників тресту, в) юридичні факти, пов'язані з виникненням, зміною або припиненням тресту, мали місце на території іншої країни або г) будь-яка комбінація їхніх вищевикладених випадків. Такі трасти підпадають під дію міжнародного приватного права, тобто до моменту застосування конкретної норми права, має бути визначене належне право, що застосовується до тресту.

VІІІ. Залежно від того, чи переходить право власності на передане майно від довірителя до довірчого власника, чи ні, можна виокремити власне траст і довірче управління (або його аналог у тій чи іншій країні). На нашу думку, ця підстава для класифікації є однією з найпринциповіших, оскільки факт переходу права власності від довірителя до трасті, свідчить про виникнення власне "класичного" тресту, тоді як відсутність переходу права власності говорить про виникнення інших правовідносин, як правило, довірчого управління. Це, у свою чергу, тягне за собою визначення специфічних прав та обов'язків усіх учасників довірчих відносин, а також підстав їхнього виникнення, зміни та припинення.

Одним із найскладніших питань у теорії довірчих відносин є питання **правової природи прав на майно у різних суб'єктів довірчих правовідносин** і **поняття й обсяг бенефіціарної власності**. Зазначимо, що обсяг повноважень залежить не лише від того, чи це відносини тресту чи інших форм управління майном, але і від конкретної юрисдикції, де виникали відповідні відносини. Такий стан справ пояснюється принципово різними підходами до розуміння титулу власника у країнах загального та континентального права.

Так, у країнах англо-американської системи права існує загальновизнане правило, що у "класичному" трасті право власності назавжди переходить до довірчого власника у момент створення тресту. Із цього моменту первісний власник не лише втрачає свої права на майно, він втрачає можливість здійснювати будь-які дії щодо майна або будь-який вплив на трасті. Юридично та фактично єдиним власником майна визнається довірчий власник, тоді як вигодонабувач має лише бенефіціарний інтерес у трасті, тобто право вимоги до довірчого власника у межах умов документа про створення тресту (наприклад, право вимагати сплати певної частки доходу від управління).

Проте із часом поряд із "класичними" трастами виникло багато конструкцій управління майном, коли юридично право власності на майно переходить, а фактично бенефіціар (може бути або первісним власником, який призначив себе вигодонабувачем, або третьою особою) отримує можливість формально або неформально впливати на процес управління трастом, давати обов'язкові для виконання вказівки довірчому власнику тощо. У такому випадку почали говорити про "номінальні" трасти, тобто трасти, де довірчий власник виконує права власника "номінально". Відповідно у такому випадку передбачається, що вигодонабувач має бенефіціарне право на майно, передане у траст.

Зокрема, у праві України під поняттям бенефіціарної власності йдеться про права фізичної особи, яка неза-

лежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб.

Так, відповідно до *п. 30 ч. 1 ст. 1 Закону про легалізацію доходів* для трастів або для еквівалентних або аналогічних їм осіб **кінцевим бенефіціарним власником** є: засновник, довірчий власник, захисник (за наявності), вигодоодержувач (вигодонабувач) або група вигодоодержувачів (вигодонабувачів), а також будь-яка інша фізична особа, яка здійснює вирішальний вплив на діяльність трасту (зокрема через ланцюг контролю/володіння).

Зазначений підхід до розуміння бенефіціарної власності у корені відрізняється від підходів у країнах загального права. Навіть не просто відрізняється, а прямо йому суперечить, що свідчить про те, що на жаль, поняття трасту й інших трастоподібних конструкцій не до кінця зрозуміле навіть для законодавця.

З іншого боку, треба бути об'єктивним, оскільки схоже розуміння бенефіціарної власності не є новим для контролюючих, зокрема і податкових органів різних країн світу. Він дає можливість уповноваженим органам "пред'являти претензії" справжнім власникам майна, а не особам, які володіють ним лише формально (тобто хоча і є юридичними власниками майна, проте не мають жодного фактичного контролю над майном).

Зазначимо, що в Україні з вищевикладеним тісно пов'язане практичне питання віднесення трастів (або їхніх аналогів, що існують в інших країнах) до контрольованих іноземних компаній (КІК).

Так, *Законом України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві" від 16.01.2020 року* введено нове поняття **КІК**, під яким розуміється компанія, що зареєстрована за кордоном і перебуває під контролем резидента України. У категорію КІК потрапляють не тільки юридичні особи, а й партнерства, **трасти**, фонди та благодійні організації. Резидент України, який володіє КІКом, має подати звіти про свої іноземні компанії, якщо:

1) його частка в іноземній компанії становить 50 % і більше;

2) його частка в іноземній компанії спільно з іншими резидентами України становить не менше 10 % (спільно 50 % і більше);

3) він здійснює **фактичний контроль** над іноземною компанією.

Якщо перші два пункти не стосуються трастів, оскільки там відсутнє таке поняття як "частка у компанії", то фактор здійснення "фактичного контролю" у трасті є можливим. Крім того, слід розглянути питання щодо юридичного контролю на трастом.

Юридичний контроль над трастом має місце, коли фізична / юридична особа (як засновник трасту):

1) впливає на прийняття юридично значимих рішень щодо управління трастом, зокрема, визначає юридичну долю майна, погоджує умови щодо істотних умов правочину, дає довірчому власнику вказівки, обов'язкові до виконання;

2) має право вимагати сплати на її користь частки прибутку або доходу (окрім як у межах, чітко визначених умовами трасту);

3) має право прямо або опосередковано розпоряджатися майном, переданим у траст;

4) має право на отримання майна у разі припинення трасту (за винятком випадку, що така особа є бенефіціаром трасту та відповідне право прямо передбачене умовами трасту).

Юридичний контроль над трастом не визнаватиметься у випадках, коли:

1) засновник трасту (довіритель) не має права надавати прямо або опосередковано розпорядження про виплату на його користь прибутку або доходу від управління трастом (за винятком того випадку, коли він є бенефіціаром трасту і така виплата відповідає умовам трасту. І навіть в останньому випадку він має право вимагати здійснення виплати, а не давати обов'язкові вказівки довірчому власнику);

2) засновник не має права розпоряджатися прямо або опосередковано прибутком або доходом, отриманим від управління трастом;

3) засновник не має права на повернення йому майна, що входить до трастової маси (так званого трастового фонду). Іншими словами, траст є безвідкличним;

4) засновник одноособово або спільно з іншими бенефіціарами не мають права припинити дію трасту (крім випадків, прямо передбачених законом або документом про створення трасту);

5) засновник не здійснює фактичний контроль над трастом.

Зокрема, вважається, що **фізична/юридична особа здійснює "фактичний контроль" над трастом**, коли:

- надає вказівки органам управління КІК (довірчому власнику у трасті), обов'язкові для виконання;
- веде переговори щодо укладення правочинів та погодження істотних умов щодо майна, переданого у траст, які у подальшому лише формально затверджуються або виконуються довірчим власником;
- має довіреність на здійснення суттєвих правочинів від імені КІК, що видана терміном більше, ніж на рік;
- зазначена особа вказана як засновник/бенефіціар/фактичний вигодонабувач під час відкриття рахунків у банках, де має обслуговуватися траст.

Винятком щодо застосування вказаних вище критеріїв є виконання юристами, адвокатами, бухгалтерами тощо своїх професійних обов'язків під час обслуговування трастів.

Отже, у кожному конкретному випадку, щоб відповісти на питання, чи підпадає траст під визначення КІК, слід враховувати й аналізувати всі обставин справи.

З наведеного можна зробити такий одностайний **висновок**: поняття трасту загалом і довірчих відносин зокрема вже відоме в Україні. Більше того, не лише відоме, але, як показано вище, воно пройшло певний еволюційний розвиток і становлення.

На відміну від положень законодавства України на початку 90-х років чинне законодавство оперує поняттям трасту, паратрастових конструкцій (їх називають еквівалентами або аналогами трасту), бенефіціарної власності й іншими пов'язаними правовими категоріями. Без сумніву, це позитивне зрушення, але є й інша сторона – якщо проаналізувати положення чинних законодавчих актів, то у більшості випадків поняття трасту певною мірою асоціюється з негативом – переховуванням майна, приховуванням інформації про кінцевих бенефіціарних власників тощо. Але ж траст – це універсальний інститут, який може використовуватися для досягнення різноманітних легальних цілей (про них ішлося на початку статті). А ось про це законодавство України якраз і мовчить. Винятком можуть бути хіба що положення Цивільного кодексу України про зобов'язальну довірчу власність, договір управління майном і про інститут довірчої власності, що використовується у схемах фінансування будівництва. Але ж траст та його аналоги можуть використовуватися і у спадковому праві, і в пенсійних правовідносинах, і у благодійності.

Перші кроки для подальшого повноцінного уведення довірчих конструкцій у право України зроблено наприкінці 2020 року, коли побачила світ ***Концепція рекоди-***

фікації цивільного законодавства, підготовлена групою вчених-цивілістів.

Після тривалих обговорень прийнято компромісне рішення про можливість уведення у право України інституту **фідуціарного фонду** як універсального інституту, що поширюється на основні фідуціарні правові титули – довірчу власність та управління чужим майном.

Пропонується, під **поняттям фідуціарного фонду** розуміти цільове майно, що передається в довірчу власність управителя або в довірче управління. Причому у довірчого власника (управителя) виникають речові права на фідуціарний фонд, тому у розробників Концепції виникла ідея щодо розміщення положень про нього у Книзі 3 у розділі "Інші речові права".

У зв'язку з наведеним виникли питання: 1) наскільки співмірне та як може співвідноситися управління фідуціарним фондом із трастом або іншою трастоподібною конструкцією, що існує у країнах континентального права, наприклад, фідуцією, що діє у Франції та Молдові, та 2) щодо визнання трасту та трастоподібних конструкцій в Україні.

Паралельно із цим постало питання ратифікації Україною *Гаазької конвенції про право, що застосовується до трастів та їх визнання від 01.07.1985 р.* (далі – Конвенція про трасти та/або Конвенція), яка нині є основним міжнародним документом, що регулює трасти та по суті є компромісом між загальною та континентальною системою права в частині регулювання відносин з управління майном.

Відповідно до ст. 2 Конвенції про трасти **траст** означає правовідносини, створені *inter vivos* (за життя) або посмертно особою, установником, коли майно було передано під контроль довірчого власника на користь бенеціфіара або для встановленої мети.

Відповідно до Конвенції **траст має такі особливості**: 1) майно становить відокремлений капітал і не є частиною власності довірчого власника; 2) право на майно трасту належить довірчому власнику чи іншій особі, що виступає від імені довірчого власника; 3) довірчий власник має право й обов'язок, щодо якого він несе відповідальність, управляти, використовувати та розпоряджатися майном відповідно до умов трасту та покладених на нього законом спеціальних обов'язків.

Конвенція про трасти містить колізійні норми, які дають підстави для визнання трастів без обов'язкового введення їх у національне право держави. Цим вдало скористалася Італія, яка, як країна континентальної системи права, не має інституту трасту у власному праві, проте після ратифікації зазначеної Конвенції має можливість створювати локальні трасти на підставі положень законодавства інших країн, наприклад, Великобританії.

Крім того, Конвенція про трасти створює передумови для визнання трастів як відокремлених цільових фондів, а також запроваджує уніфіковані правила до визначення права, що підлягає застосуванню до відносин, пов'язаних із передачею майна у траст або управління.

На нашу думку, ця Конвенція не містить жодної норми, яка могла б бути визнана неприйнятною з погляду українського законодавства, проте її ратифікація дала б Україні змогу активно долучитися до визнання й використання трастів і трастоподібних конструкцій, що існують у різних країнах, без уведення їх у власне національне право.

ВИСНОВКИ

1. Нерозуміння ідеї трасту призвело до порушення прав громадян, які, постраждали від фінансових афер довірчих товариств, що зіграло не останню роль у формуванні недовірливого або відверто негативного ставлення юристів та звичайних громадян в Україні до трастів та інших довірчих конструкцій упродовж майже двох десятків років.

2. Траст – це довірчі правовідносини, що виникають між установником, довірчим власником і бенефіціаром унаслідок передачі установником майна у власність довірчому власнику для управління ним в інтересах наперед визначених осіб (бенефіціарів) та/або для досягнення суспільно корисної мети на засадах добросовісності, розумності, чесності та розсудливості.

3. Поняття трасту існує у праві України досить тривалий час, проте у більшості випадків воно певною мірою асоціюється з негативом – переховуванням майна, приховуванням інформації про кінцевих бенефіціарних власників тощо. Крім цього поняття трасту зазнає постійних змін, що свідчить про еволюцію підходів до розуміння цього інституту. Нині траст розуміють як "правовідносини", тоді як попередня редакція закону визначала траст через категорію юридичної особи.

4. Трастоподібні або паратрастові конструкції – це інститути права країн, що належать до різних правових систем (континентальної, змішаної, далекосхідної тощо), які ґрунтуються на засадах особливої довіри та разом чи окремо дозволяють досягнути тих же цілей, що і траст у країнах загального права.

5. У світі існує велика кількість різних видів трастів, які мають свої особливості та які враховують специфіку тієї чи іншої правової системи, де вони функціонують.

6. Підхід до розуміння поняття бенефіціарної власності у трасті відрізняється у країнах загального права та в Україні. В Україні під це визначення підпадає право фізичної особи, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб.

7. Віднесення трасту до КІК залежить від багатьох факторів та має визначатися з урахуванням усіх обставин справи.

8. Нині існує пропозиція введення у право України інституту фідуціарного фонду, а також ратифікації Україною Конвенції про трасти.

9. Конвенція про трасти не містить жодної норми, яка могла б бути визнана неприйнятною з погляду українського законодавства, проте її ратифікація дала б Україні змогу активно долучитися до визнання та використання трастів і трастоподібних конструкцій, що існують у різних країнах, навіть без уведення їх у власне національне право.

Список використаних джерел

1. Закон України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення" від 06.12.2019 № 361. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text;

2. Закон України "Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення" від 14.10.2014 р. № 1702. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text;

3. Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві" від 16.01.2020 року № 466. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#Text;

4. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.

5. Гаазька конвенція про право, що застосовується до трастів та їх визнання від 01.07.1985 р. URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=59.

References

1. Zakon Ukrayiny. (2019) Pro zapobihannya ta protydiyu lehalizatsiyi (vidmyvannyu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shlyakhom, finansuvannyu teroryzmu ta finansuvannyu rozpovsyudzhennya zbroyi masovoho znyshchennya. [On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction, Law of Ukraine] № 361. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (in Ukrainian);

2. Zakon Ukrayiny. (2014) Pro zapobihannya ta protydiyu lehalizatsiyi (vidmyvannyu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shlyakhom, finansuvannyu teroryzmu ta finansuvannyu rozpovsyudzhennya zbroyi masovoho znyshchennya. [On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing

of Proliferation of Weapons of Mass Destruction, Law of Ukraine] № 1702. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text (in Ukrainian);

3. Zakon Ukrayiny. (2020) Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny shchodo vdoskonalennya administruvannya podatkiv, usunennya tekhnichnykh ta lohichnykh neuz·hodzhenostey u podatkovomu zakonodavstvi [On Amendments to the Tax Code of Ukraine to Improve Tax Administration, Eliminate Technical and Logical Inconsistencies in Tax Legislation] № 466. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#Text (in Ukrainian);

4. Kontseptsiya onovlennya Tsyvil'noho kodeksu Ukrayiny [The concept of updating the Civil Code of Ukraine]. Kyyiv, Vydavnychyy dim "ArtEk", 2020. 128 p. (in Ukrainian);

5. Convention on the Law Applicable to Trusts and on their Recognition (1985). URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=59 (in English).

Received: 13/07/2021
Accepted: 15/08/2021

G. Buyadzhy, Dr. Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF THE FIDUCIARY RELATIONSHIP DOCTRINE IN INDEPENDENT UKRAINE: FROM COMPLETE OBJECTION TO IMPLEMENTATION INTO CURRENT LEGISLATION

The article addresses the development of the fiduciary relationship doctrine in Ukraine. Primarily, the paper covers the alteration in understanding the idea of trust and other trust-like constructions by Ukrainian society from the 90s of the XX century to present time.

The purpose of the article is to highlight the main stages of and approaches to understanding of fiduciary relationship in general and trust and other trust-like constructions in particular, as well as to analyse their common and distinctive features in comparison to related legal institutions and to determine the prospects for their further implementation in Ukrainian law.

Methodology. To shed the light on different approaches to understanding trusts and paratrust constructions, a comparative-historical method was used in the article; also the methods of analysis, ascent from abstract to concrete and system-structural methods of scientific cognition were applied.

Results and conclusions. Misunderstanding of the idea of a trust has led to violation of the rights of citizens affected by financial fraud of trust companies, which has played a significant role in shaping the distrustful or negative attitude of lawyers and ordinary citizens of Ukraine to trusts and other trust-like constructions for almost two decades.

The concept of trust has existed in the law of Ukraine for a long time, but mostly it is associated with the negative issues like hiding property, hiding information about the ultimate beneficial owners etc. In addition, the concept of trust is changing constantly; this indicates the evolution of approaches to understanding the institution. At present, a trust is understood as "legal relationship," while the previous version of law defines a trust through the category of a legal entity.

The approach to understanding the concept of beneficial ownership in a trust differs in common law countries and Ukraine. In Ukraine, this definition covers the right of a natural person who, regardless of formal ownership, has the opportunity to exercise decisive influence over the management or economic activity of a legal entity directly or through other persons.

Keywords: fiduciary relationship, trust, trust-like (paratrust) constructions, property management, Trust Convention, beneficial ownership, trustee, ultimate beneficial owner, beneficiary, controlled foreign company (CIC), revocable trusts, irrevocable trusts.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 14-21
УДК 342.95; 34:61; 342.951:615
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-3

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Р. Ю. Гревцова, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-2382-9490

РОЗВИТОК НАУКОВО-ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ПРАВА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК ЗАПОРУКА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЮРИСТА (ДОСВІД КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

Охорона здоров'я є однією з найважливіших сфер життєдіяльності держави і суспільства. Функціонування і розвиток охорони здоров'я вимагають належного правового забезпечення, яке можливе лише за наявності кваліфікованих юридичних кадрів, що мають ґрунтовні знання та навички в царині права охорони здоров'я. У статті розглянуто концепт права охорони здоров'я, який є новим для української правничої науки, та його складові – медичне право, право охорони громадського здоров'я та фармацевтичне право. Досліджується досвід викладання дисциплін, що належать до царини права охорони здоров'я, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, який є флагманом вітчизняної вищої освіти, зокрема і юридичної. Саме на юридичному факультеті (нині – Інститут права) Київського національного університету імені Тараса Шевченка студентам магістратури вперше в Україні почали викладати інноваційну дисципліну "Правове регулювання охорони громадського здоров'я" ("Право охорони громадського здоров'я"), а 2019 року запроваджено унікальну магістерську спеціалізацію (вибірковий блок навчальних дисциплін) – "Право охорони здоров'я".

Розглянуто ключові завдання, на виконання яких спрямовані дисципліни, що викладаються в межах магістерської спеціалізації "Право охорони здоров'я" (усього 12 дисциплін). Проаналізовано перелік і зміст дисциплін спеціалізації, серед яких можна умовно виокремити три блоки: ключові дисципліни, що розкривають "складові" права охорони здоров'я; дисципліни, що забезпечують розуміння студентами специфіки діяльності у сфері охорони здоров'я та юридичних інструментів, які використовують для управління галуззю та менеджменту закладів охорони здоров'я; а також дисципліни, спрямовані на висвітлення актуальних тем і проблем права й етики в охороні здоров'я та набуття студентами практичних навичок захисту прав суб'єктів правовідносин у галузі охорони здоров'я. У статті зазначено, що під час викладання дисциплін спеціалізації "Право охорони здоров'я" основний акцент робиться на ознайомленні студентів із реаліями практики, звертається увага на використання сучасних методів і підходів до викладання та навчальних технологій, які дозволили забезпечити високу ефективність навчання, зокрема в умовах карантину, викликаного поширенням коронавірусної хвороби COVID-19. Також окреслено основні складові навчально-наукової діяльності у сфері права охорони здоров'я, зокрема діяльності, що здійснюється Навчально-науковим центром медичного права Інституту права університету. Зроблено висновок про те, що в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка створено власну наукову школу права охорони здоров'я.

Ключові слова: право охорони здоров'я, медичне право, фармацевтичне право, охорона здоров'я, громадське здоров'я, право охорони громадського здоров'я, магістерська спеціалізація, науково-викладацька діяльність.

ВСТУП

У рік 30-річчя незалежності України ми підводимо підсумки та формуємо бачення подальшого розвитку українського суспільства і держави. Запорукою їхнього успішного розвитку є сучасна, якісна освіта, а також охорона здоров'я, яка відповідатиме потребам людини. Тож підготовка фахівців для сфери охорони здоров'я залишається вкрай актуальною. Вона має охоплювати не лише підготовку медичних і фармацевтичних працівників та управлінців у сфері охорони здоров'я, а й правників, зда-

© Гревцова Р. Ю., 2021

тних ефективно реагувати на виклики нашої доби. Великого значення набуває формування плеяди юристів, що спеціалізуються у праві охорони здоров'я (health law).

Право охорони здоров'я належить до таких утворень у системі права, які розвиваються найбільш динамічно. І це не випадково, адже належне правове регулювання суспільних відносин у сфері медицини, фармацевтики та громадського здоров'я є необхідною умовою захищеності прав людини у сфері охорони здоров'я, забезпечення охорони здоров'я населення та розвитку нових біомедичних технологій. Вітчизняна охорона здоров'я, судочинство й інші види діяльності потребують юристів, які володіють знаннями та навичками, необхідними для надання правничої допомоги пацієнтам і медичним працівникам, захисту їхніх прав і законних інтересів, юридичного обслуговування закладів охорони здоров'я та фармацевтичних компаній, роботи на державній службі.

Викладання здобувачам юридичної освіти медико-правових дисциплін започатковано й отримало свій розвиток уже у незалежній Україні. Нині відбувається розширення спектра правничих дисциплін, що зумовлюється входженням у науковий обіг і освітній процес концепту "право охорони здоров'я" *(health law)*, яке "має справу з будь-якими питаннями, що стосуються здоров'я і регулюються нормами права" (Belanger, 2011) [1, с. 12]. Тож право охорони здоров'я можна розглядати як систему правових норм, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з медичною і фармацевтичною діяльністю й охороною громадського здоров'я [2, с. 194–195]. Ці відносини вже стали предметом досліджень українських науковців.

Утім, дослідження потребують питання стану та методики викладання права охорони здоров'я та його складових – медичного права, фармацевтичного права та права охорони громадського здоров'я[1]. У публікаціях В. Ф. Москаленка, Т. С. Грузєвої, Р. Ю. Гревцової [4], І. Я. Сенюти [5], О. Я. Сороки [6] та інших авторів переважно висвітлювалася проблематика викладання медичного права ("медичного правознавства") у вищих медичних навчальних закладах. Що ж до викладання "охороноздоровчих" дисциплін майбутнім юристам, то це питання наразі залишається мало дослідженим. Ураховуючи те, що Київський національний університет імені Тараса Шевченка є флагманом вищої освіти України, зокрема юридичної, і його працівниками накопичено значний досвід науково-викладацької роботи у царині права охорони здоров'я, аналіз цього досвіду видається корисним для вдосконалення підготовки юристів, які матимуть компетенції, необхідні для сприяння сталому розвитку охорони здоров'я.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

"Три кити" права охорони здоров'я. В Україні (і не тільки) медичне право *("medical law")* є першою за часом формування і найбільш розвиненою з теоретичного та практичного погляду складовою права охорони здоров'я *("health law")*. "Серцевиною" медичного права є відносини, що виникають між лікарем і пацієнтом із приводу надання медичної допомоги/послуг [7; 31]. Медичне право охоплює широку проблематику: встановлення і реалізацію прав та обов'язків медичного працівника і пацієнта; організацію і забезпечення надання медичної допомоги/послуг; отримання й оформлення інформованої згоди; визначення правомірності медичного втручання; оцінку якості медичної допомоги/послуг; юридичну відповідальність за правопорушення, учинені у зв'язку зі здійсненням медичної діяльності; надання певних видів медичної допомоги/послуг тощо. Однак коло відносин у сфері охорони здоров'я не вичерпується відносинами, пов'язаними зі здійсненням медичної діяльності та спрямованими на надання медичної допомоги/послуг пацієнтам.

Зростає значення громадського здоров'я ("public health"). За визначенням британського науковця Ачесона (Acheson, 1988) та ВООЗ, громадське здоров'я – це "наука і мистецтво попередження захворювань, збільшення тривалості життя і зміцнення здоров'я шляхом організованих зусиль суспільства", що насамперед спрямовані на здоров'я населення [8]. Якщо використовувати поняття і терміни, більш звичні для української правничої науки і практики законотворення, то "громадське здоров'я" можна визначити як "діяльність, спрямовану на збереження та зміцнення здоров'я населення, збільшення тривалості життя, що здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їхніми посадовими особами за допомогою організованих зусиль суспільства" [9]. "Юрисдикція" громадського здоров'я охоплює не тільки правовідносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням медичної діяльності й чинять вплив на здоров'я населення (наприклад, відносини щодо людської репродукції), а й інші відносини, які впливають на здоров'я відповідної сукупності людей (наприклад, щодо використання генетично модифікованих організмів). Відбувається становлення і розвиток *права охорони громадського здоров'я ("public health law")*. Визначаючи право охорони громадського здоров'я, американський учений-юрист Л. Гостін робить акцент на "дослідженні повноважень і обов'язку держави забезпечити умови, за яких люди будуть здоровими (наприклад, ідентифікувати, попередити та пом'якшити ризики для здоров'я і безпеки в популяції), та меж повноважень держави обмежити автономію, приватність, свободу, майнові й інші законні інтереси фізичних осіб для захисту або сприяння громадському здоров'ю" (Gostin, 2000) [10, с. 2838]. Актуальність цієї проблематики стала більш ніж очевидною у часи пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19).

У наш час збереження і зміцнення здоров'я особи та населення неможливе без лікарських засобів і медичних виробів. Окремим видом діяльності, пов'язаним зі здоров'ям і спрямованим на забезпечення населення лікарськими засобами та медичними виробами, є фармацевтична діяльність. Українські вчені-фармацевти З. Мнушко та М. Слободянюк визначають її як "сферу науково-практичної діяльності в охороні здоров'я, яка охоплює маркетингові дослідження фармацевтичного ринку, визначення потреби в окремих препаратах, науковий пошук отримання лікарських препаратів, дослідження щодо створення лікарських препаратів, всебічне вивчення їхніх властивостей, включаючи безпеку та специфічну дію, розроблення відповідної нормативно-технічної документації, аналіз препаратів, стандартизацію, реєстрацію, виробництво, контроль якості, умови зберігання, інформацію з постачання, реалізації та застосування ліків, фармацевтичну опіку, підготовку та перепідготовку фармацевтичних кадрів, а також керівництво фармацевтичними підприємствами та їхніми структурними підрозділами" [11]. Постійно розширюєть-

[1] Деякі науковці, наприклад О. Г. Рогова, відносять до права охорони здоров'я, або охороноздоровчого права медичне право, фармацевтичне право та правове забезпечення функціонування системи охорони здоров'я [3, с. 164]. На нашу думку, говорячи про третю складову права охорони здоров'я, більш правильно визначати її як "право охорони громадського здоров'я", оскільки питання правового забезпечення функціонування системи охорони здоров'я належать до царини права охорони громадського здоров'я.

ся коло питань, пов'язаних зі здійсненням фармацевтичної діяльності. Зростає потреба в удосконаленні правового регулювання відносин щодо створення лікарських засобів і медичних виробів, їхнього виробництва та реалізації. Це зумовлює інтенсивний розвиток *фармацевтичного права ("pharmaceutical law")*.

Усі ці нормативні масиви об'єднуються в систему норм, що утворюється навколо індивідуального і громадського здоров'я, – право охорони здоров'я. Не вдаючись до теоретичної дискусії навколо правової природи права охорони здоров'я (це тема для окремої праці), зазначимо, що існують підстави розглядати це правове утворення як самостійну комплексну галузь права, а медичне право, право охорони громадського здоров'я і фармацевтичне право – як підгалузі права охорони здоров'я. Принаймні можна стверджувати, що право охорони здоров'я є правовим утворенням, яке перебуває на етапі формування і має всі "шанси" трансформуватися у "повноцінну" галузь права. Один із чинників, що збільшує такі шанси, – наявність суспільної потреби в її існуванні, яка дедалі тільки зростатиме. Необхідне теоретичне осмислення нових суспільних реалій і соціально-правових феноменів, забезпечення системного розвитку законодавства й удосконалення правозастосовної практики у сфері охорони здоров'я. За таких умов актуалізується необхідність у наукових розробках і викладацьких інноваціях у царині права охорони здоров'я.

Досвід викладання правничих дисциплін "охороноздоровчого" спектра. Як зазначалося вище, в Україні формування права охорони здоров'я розпочалося саме з медичного права. Медичному праву були присвячені перші науково-практичні заходи й наукові публікації. Саме із цієї дисципліни розпочалося "проникнення" медико-правової матерії у навчальний процес, що здійснюється у вищих медичних і юридичних навчальних закладах та на факультетах.

Природно, що з розвитком медичного права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка почала приділятися увага науковому пошуку й викладанню медичного права, на початку – в розрізі цивілістики, адже цивілістичний компонент є важливою складовою медичного права.

Значний внесок у цю справу зробив завідувач кафедри цивільного права юридичного факультету (нині – Інститут права) акад. НАПрНУ, д-р юрид. наук, проф. Р. А. Майданик. З-під його пера вийшли наукові праці, присвячені медико-правовій проблематиці. У контексті викладання медичного права слід звернути увагу на серію навчально-практичних посібників, автором яких є Р. А. Майданик. У них розкрито, наприклад, питання медичного права в системі права України [12]; страхування зобов'язань із надання медичної допомоги [13] тощо.

Новий поштовх розвиток медичного права в КНУ імені Тараса Шевченка отримав 2014 року зі створенням Навчально-наукового центру медичного права юридичного факультету (Центр медичного права) (директор – канд. юрид. наук, доц. Р. Ю. Гревцова).

Завданнями Центру медичного права стали навчально- і науково-методична підтримка та викладання права охорони здоров'я та суміжних дисциплін; підвищення кваліфікації викладачів, а також юристів-практиків і працівників галузі охорони здоров'я; реалізація просвітницьких проєктів та організація публічних заходів із медико-правових питань; сприяння вдосконаленню законодавства і практики у сфері охорони здоров'я; організація публічних заходів і розвиток міжнародних зв'язків у цій царині.

Уже у вересні 2014 року Навчально-науковий центр медичного права виступив організатором Науково-методичного семінару "Викладання медико-правових дисциплін у вищих юридичних і медичних навчальних закладах", який відбувся за підтримки Міністерства охорони здоров'я України. Були презентовані Методичні рекомендації щодо викладання медико-правових дисциплін у вищих юридичних і медичних навчальних закладах III-IV рівня акредитації й обговорені наявні напрацювання й актуальні питання їхнього викладання [14]. Ці пропозиції ґрунтувалися на досвіді, які мала автор цієї статті, викладаючи дисципліни медико-правового спрямування в Академії адвокатури України, де медичне право почали викладати ще 2004 року [15].

У 2014–2015 роках навчальний план юридичного факультету університету доповнено новими дисциплінами: "Медичне право" для студентів бакалаврату та "Правове регулювання охорони громадського здоров'я" (у подальшому – "Право охорони громадського здоров'я") для студентів магістратури, що викладалися по кафедрі адміністративного права (викладач – доц. Р. Ю. Гревцова).

Дисципліна "Правове регулювання охорони громадського здоров'я" ("Право охорони громадського здоров'я") уперше в Україні почала викладатися студентам-юристам саме в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Під час її запровадження та викладання була врахована практика провідних зарубіжних університетів (наприклад, Вашингтонського та Джорджтаунського університетів), у яких студенти магістратури опановують дисципліну "Public Health Law".

Маючи адміністративно-правове спрямування, ця дисципліна має на меті ознайомлення студентів із комплексом правових проблем, що виникають у зв'язку з охороною громадського здоров'я, та вироблення у студентів навичок, необхідних у ході проведення наукових досліджень і надання правової допомоги з питань, пов'язаних зі здійсненням діяльності, спрямованої на збереження та зміцнення здоров'я населення і збільшення тривалості життя.

Традиційно під час навчання студентів юридичних вишів і факультетів цим питанням приділялося мало уваги, не дивлячись на те, що їхня важливість для підготовки правника, здатного ефективно реагувати на виклики сучасності, є беззаперечною. У цьому зв'язку зазначимо сфери, які перебувають у фокусі уваги права охорони громадського здоров'я:

- забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення;
- профілактика і лікування соціально значущих неінфекційних захворювань;
- надання паліативної допомоги;
- боротьба зі шкідливими звичками та захворюваннями, що пов'язані з нездоровим способом життя;
- охорона психічного здоров'я;
- охорона репродуктивного здоров'я;
- забезпечення безпечності та якості харчових продуктів;
- боротьба з біотероризмом;
- охорона екологічного громадського здоров'я тощо.

Деякі із цих сфер охоплюються і медичним правом, однак право охорони громадського здоров'я і медичне право ґрунтуються на відмінних підходах і мають різні акценти. Проілюструємо це на прикладі охорони психічного здоров'я. Якщо медичне право вивчає правові аспекти надання психіатричної допомоги, то право охорони громадського здоров'я підходить до питання глобальніше, розглядаючи, зокрема і юридичні інструменти сприяння профілактиці психічних розладів, забезпечен-

ня медико-соціального супроводу осіб із такими розладами тощо. Тож під час викладання права охорони громадського здоров'я значну увагу було приділено забезпеченню зв'язку цього курсу з медичним правом, яке значна частина студентів вивчала у бакалавраті, та іншими (особливо публічно-правовими) дисциплінами.

Запровадження інноваційного спецкурсу "Право охорони громадського здоров'я", а також викладання навчальної дисципліни "Медичне право" у багатоаспектному вимірі, дало поштовх для постановки на порядок денний питання про створення магістерської спеціалізації (вибіркового блоку навчальних дисциплін) "Право охорони здоров'я", яка б охопила весь спектр правничих і суміжних дисциплін, спрямованих на підготовку юриста, здатного надавати правову допомогу будь-яким суб'єктам правовідносин у сфері охорони здоров'я (пацієнтам, медичним і фармацевтичним працівникам, закладам охорони здоров'я, фармацевтичним компаніям, контрактним дослідницьким організаціям тощо). 2019 року за ініціативою та за сприяння кафедри адміністративного права та Навчально-наукового центру медичного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка така спеціалізація була запроваджена. 2021 року відбувся перший випуск магістрів денної і заочної форм навчання, які успішно завершили навчання за цією спеціалізацією [16]. Випусковою кафедрою була створена 2020 року кафедра службового та медичного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка Запроваджуючи спеціалізацію "Право охорони здоров'я" і викладаючи включені до неї дисципліни, ми поставили перед собою кілька ключових завдань, зокрема:

- сформувати у студентів магістратури уявлення про специфіку медичної і фармацевтичної діяльності та громадського здоров'я;
- забезпечити знання і глибоке розуміння студентами актуальних проблем і трендів розвитку права охорони здоров'я та його складових;
- максимально наблизити викладання до вимог і потреб юридичної практики, підготувавши студентів до майбутньої професійної діяльності у цій сфері.

Саме з урахуванням цих завдань був сформований перелік і зміст 12 дисциплін, що викладаються у межах магістерської спеціалізації (вибіркового блоку навчальних дисциплін) "Право охорони здоров'я" в Інституті права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Цей перелік передбачає такі дисципліни:

1) актуальні проблеми медичного права України;
2) право охорони громадського здоров'я;
3) фармацевтичне право;
4) вступ до охорони здоров'я;
5) право електронного здоров'я;
6) право охорони здоров'я Європейського Союзу;
7) права людини в охороні здоров'я;
8) захист прав суб'єктів правовідносин у галузі охорони здоров'я;
9) репродуктивне право;
10) публічне адміністрування в охороні здоров'я;
11) менеджмент в охороні здоров'я;
12) біоетика.

Зазначені дисципліни можна умовно виокремити у три блоки. До першого належать ключові дисципліни, що розкривають "складові" права охорони здоров'я ("Актуальні проблеми медичного права України", "Право охорони громадського здоров'я", "Фармацевтичне право").

Дисципліни другого – "охороноздорочого" блоку – забезпечують розуміння студентами специфіки діяльності у сфері охорони здоров'я, показників, за допомогою яких вимірюється результативність такої діяльності, та інструментів, що використовуються для здійснення управління галуззю та менеджменту закладів охорони здоров'я ("Вступ до охорони здоров'я", "Публічне адміністрування в охороні здоров'я", "Менеджмент в охороні здоров'я"). Прикметно, що лекції з дисциплін цього блоку читаються викладачами з вищими медичною і юридичною освітами або з вищою медичною освітою та спеціалізацією зі спеціальності "*Організація й управління охороною* здоров`я".

Третій блок утворюють дисципліни, спрямовані на висвітлення актуальних тем і проблем права й етики в охороні здоров'я та набуття студентами практичних навичок захисту прав суб'єктів правовідносин у галузі охорони здоров'я ("Права людини в охороні здоров'я", "Захист прав суб'єктів правовідносин у галузі охорони здоров'я", "Репродуктивне право", "Право електронного здоров'я", "Право охорони здоров'я Європейського Союзу", "Біоетика").

Під час викладання дисциплін першого і третього блоку особлива увага була приділена ознайомленню студентів із реаліями практики, висвітленню проблемних моментів, з якими стикаються суб'єкти правозастосування, а також наданню юридичних інструментів та алгоритмів, за допомогою яких можна ефективно здійснювати забезпечення та захист прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин у сфері охорони здоров'я. Тож викладання цих дисциплін переважно забезпечили викладачі, що мають досвід юридичної практики у сфері права охорони здоров'я. Наприклад, читання лекцій із дисциплін "Актуальні проблеми медичного права України", "Право охорони громадського здоров'я", "Фармацевтичне право", "Права людини в охороні здоров'я", "Захист прав суб'єктів правовідносин у галузі охорони здоров'я" та "Біоетика" здійснювалося адвокатом, доц. Р. Ю. Гревцовою (автором цієї статті), яка має 20-річний досвід юридичної практики у медичному і фармацевтичному праві, а викладання курсу "Репродуктивне право" – адвокатом, доц. К. В. Москаленко, яка також спеціалізується у питаннях медичного і репродуктивного права. Для викладання дисципліни "Право охорони здоров'я Європейського Союзу" залучалися і юристи з країн ЄС, зокрема німецький адвокат Рольф Берентін.

Аудиторні заняття проводили з використанням сучасних методів, підходів (наприклад, "методу кейсів", бінарного підходу до навчання) і технологій навчання (наприклад, мультимедійних презентацій, створених за допомогою застосунку Miscrosoft PowerPoint). Це особливо стало у пригоді під час тимчасового переходу на дистанційне навчання під час посилення карантинних обмежень, запроваджених у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19).

Варто зазначити, що, попри всі складнощі, пов'язані з дистанційним навчанням в умовах карантину, нам вдалося зберегти високу якість освіти. Про це свідчить, наприклад, той факт, що за результатами складання комплексного кваліфікаційного іспиту всі здобувачі магістерського рівня, що навчалися на денному відділенні за спеціальністю "081 – Право" у групі "Право охорони здоров'я", отримали оцінки "відмінно" за національною шкалою. Привертає увагу і вибір тем, які студенти обрали для своїх магістерських досліджень. У фокусі їхньої уваги опинилися актуальні питання правового регулювання медичного страхування і застосування допоміжних репродуктивних технологій, реклами і промоції лікарських засобів і естетичної медицини, застосування наркотичних речовин у медичній практиці та трансплантації анатомічних матеріалів людині. Тематика і рівень магістерських робіт підтвердили зацікавленість проблематикою права охорони здоров'я з боку студентів, високий рівень їхньої теоретичної підготовки, здатність до наукового пошуку та скерованість на розв'я-

зання практичних завдань, що стоять перед правом і охороною здоров'я.

Навчально-наукова діяльність у сфері права охорони здоров'я. Це дослідження було би не повним, якби ми оминули увагою навчально-наукову діяльність, що здійснюється в КНУ імені Тараса Шевченка у царині права охорони здоров'я. Адже вона є запорукою формування майбутніх правників як осіб, яким притаманне критичне мислення і широта поглядів, які готові до плідних дискусій і пропозицій нестандартних рішень. Так само важливою навчально-наукова діяльність є і для професійного розвитку та підвищення кваліфікації юристів – учених і практиків.

Одним із важливих напрямів навчально-наукової діяльності, здійснюваної у КНУ імені Тараса Шевченка у царині медичного права, є проведення *Літніх шкіл*, організатором яких виступає Навчально-науковий центр медичного права спільно з партнерами. Перша така Літня школа була проведена 2015 року. Цьогоріч, у липні 2021 року, відбулася вже IV Літня школа з права охорони здоров'я (з міжнародною участю). Особливістю таких Літніх шкіл є те, що у них беруть участь юристи і медичні та фармацевтичні працівники, студенти і досвідчені науковці, що сприяє обміну думками й досвідом і, як наслідок, взаємозбагаченню. Спікерами Літніх шкіл виступають провідні науковці і практики у царині медичного і фармацевтичного права, громадського здоров'я та біоетики, а питання, які розглядаються, завжди належать до найактуальніших Наприклад, програма IV Літньої школи з права охорони здоров'я – 2021 передбачала правові питання боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2; етичні та правові питання трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині; проблеми і перспективи розвитку репродуктивного здоров'я; організаційно-правові засади розвитку електронної системи охорони здоров'я; питання інтелектуальної власності у сфері медицини і фармації тощо [17].

Діяльність Навчально-наукового центру медичного права відома і завдяки проведенню Всеукраїнських конференцій із міжнародною участю "Розвиток медичного права України в контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів", які, починаючи з 2014 року кожні два роки проводять на юридичному факультеті (нині – в Інституті права) КНУ імені Тараса Шевченка.

Слід згадати і про роботу дискусійного клубу "ТОЧКА ДОТИКУ: громадське здоров'я, біомедицина, право", у засіданнях якого беруть участь представники органів державної влади, досвідчені та молоді науковці, менеджери охорони здоров'я, медичні працівники і юристи. Для обговорення обираються теми, які викликають суспільний резонанс і потребують "наукового втручання". Серед прикладів тем – "Медична реформа: Як забезпечити безперервність і які зміни потрібні?" (засідання дискусійного клубу від 6 червня 2019 р.), "Сімейна медицина: реформаторські кроки з погляду лікарів, пацієнтів і юристів" (засідання від 3 березня 2017 р.) тощо. Зазначимо зацікавленість студентсько-аспірантської молоді у відвіданні таких заходів і можливість дізнатися про сучасні виклики й погляди і навіть долучитися до процесу пошуку відповідей на актуальні питання права і публічного адміністрування в охороні здоров'я.

Узагалі, науково-педагогічні й допоміжні працівники Київського національного університету імені Тараса Шевченка намагаються оперативно й ефективно реагувати на виклики у сфері права охорони здоров'я, співпрацюючи з експертами з інших установ та організацій. Один з останніх прикладів – виклик, пов'язаний із можливим браком ресурсів охорони здоров'я в умовах пандемії COVID-19, й обговорення шляхів розв'язання цієї проблеми. Задля цього у листопаді 2020 року Навчально-науковим центром медичного права Інституту права КНУ імені Тараса Шевченка спільно з НДІ медичного і фармацевтичного права та біоетики Академії адвокатури України та Українським відділенням кафедри ЮНЕСКО з біоетики з центром у м. Хайфа проведено Експертний круглий стіл з міжнародною участю "Коли ресурсів охорони здоров'я не вистачає... . Етичні та правові аспекти медичного сортування (тріажу)". І таких прикладів можна навести чимало.

Важливим вектором навчально-наукової діяльності з права охорони здоров'я є і міжнародний вектор. Співпраця із зарубіжними інституціями та фахівцями дозволяє не тільки "розширювати обрії" студентської молоді, а також науковців і практиків у царині права й охорони здоров'я, а й визначати можливі шляхи застосування найкращого зарубіжного досвіду на українському "охороноздоровчому ґрунті" у вітчизняних правових реаліях.

Протягом усіх років незалежності України одним із ключових завдань державотворення та суспільного розвитку була реформа охорони здоров'я. З огляду на це важко переоцінити досвід зарубіжних країн, яким вдалося трансформувати власні системи охорони здоров'я таким чином, щоб вони ефективно сприяли реалізації права людини на найвищий можливий рівень фізичного і психічного здоров'я. Особливо цікавим є досвід зарубіжних країн, що так само, як і Україна, позбувалися обтяжливого спадку тоталітарного минулого й одночасно були змушені відповідати на непрості виклики сьогодення. Серед таких країн є Чеська Республіка. Тож на запрошення поділитися досвідом управління і фінансування охорони здоров'я в нових умовах відгукнувся адвокат, доц. Карлового університету (Прага) Онджей Достал, який 14 листопада 2016 року виступив з відкритою лекцією перед студентами, працівниками та гостями КНУ імені Тараса Шевченка. Ще одним прикладом є відкрита лекція Вашингтона Фонсеки, на той час партнера адвокатської компанії Dantas, Fonseca & Nigre (Сан-Пауло), який теж відвідав Україну в листопаді 2016 року. Тема лекції – "Трансплантація: організаційні та правові аспекти (досвід Бразилії та уроки для України" – була обрана невипадково. Бразилія є однією з країн, що є лідерами за кількістю трансплантацій та іншими показниками, які свідчать про успішність застосування вказаного методу лікування. Не останню роль у цьому відіграють організаційно-правові рішення, про які розповів В. Фонсека.

Обмін досвідом з іноземними фахівцями з права охорони здоров'я – це "рух в обох напрямках". Наприклад, навесні 2021 року директор Навчально-наукового центру медичного права Р. Гревцова мала честь виступити запрошеним іноземним спікером (онлайн) на Міжнародному конгресі з медичного права "Sindhospe", організованому адвокатами та лікарями Бразилії, у фокусі уваги якого була юридична відповідальність за шкоду здоров'ю. Тема доповіді передбачала мало досліджену в Україні проблематику – "Can Doctors Protect Themselves from Claims Without Practicing Defensive Medicine?" ("Чи може лікар захистити себе, не вдаючися до захисної медицини"?). Відразу зауважимо, що коли йдеться про так звану "захисну медицину", мається на увазі не юридична захищеність медиків (це позитивне явище!), а "відступ від нормальної медичної практики з метою запобігання виникненню судового спору" (Sekhar MS, Vyas N, 2013), зокрема шляхом призначення непотрібних пацієнтові діагностичних і лікувальних заходів, а також ухилення від ризикованих, але потенційно корисних для пацієнта медичних втручань [18]. Цей тренд, що виник у державах, громадяни яких звикли вирішувати в суді суперечки, зокрема і з приводу надан-

ня медичних послуг, почав поширюватися і на Україну. Тому надзвичайно важливо знати і правильно використовувати юридичні інструменти, які дозволяють лікарю бути юридично убезпеченим без звернення до "захисної медицини, особливо у непростий "ковідний" період.

У плані поповнення "скарбнички юридичних інструментів та алгоритмів" вельми корисним є участь у міжнародних конгресах, науково-практичних конференціях та воркшопах. 2014–2019 роки позначалися нашою участю (з доповідями) у воркшопі "Міжнародна медично асистована репродукція – центрально- та східноєвропейська перспектива" в Інсбруку, Австрія (травень 2015 р.), у Всесвітньому конгресі з медичного права у Баку, Азербайджан (липень 2017 р.) та інших заходах. Наукові контакти із зарубіжними фахівцями у царині права охорони здоров'я та міжнародна публікаційна активність продовжилися і в "ковідну добу".

Наприклад, у червні 2020 року вийшла друком стаття директора Центру медичного права доц. Р. Гревцової, присвячена інституційно-правовим аспектам функціонування охорони здоров'я у часи COVID-19 [19], а у червні 2021 року її авторка стала гостьовим редактором тематичного випуску фахового видання "Medicine and Law", що індексується у міжнародній наукометричній базі SCOPUS. Випуск було присвячено правам і обов'язкам пацієнтів і медичних працівників і пацієнтів [20]. У журналі "Medicine and Law" була надрукована, зокрема, стаття доц. О. Заярного, присвячена застосуванню штучного інтелекту в медицині [21].

Значна увага приділяється і керуванню науковою роботою студентів та аспірантів, чимало з яких обирають теми, присвячені праву охорони здоров'я. Особливу зацікавленість виявляють студенти, які навчаються на магістерській спеціалізації "Право охорони здоров'я". Наприклад, 21 травня 2021 року вони виступили з доповідями на Міжнародній науково-практичній онлайн конференції "Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики", яка відбулася в Інституті права КНУ імені Тараса Шевченка, підготувавши тези, присвячені таким проблемам: правове регулювання сурогатного материнства; правовий статус трансплант-координатора; правове забезпечення медичного страхування; відшкодування шкоди, завданої вакцинацією; організаційно-правові аспекти захисту прав ВІЛ-позитивних осіб в установах відбування покарань тощо [22].

Зазначене свідчить про формування у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка власної наукової школи права охорони здоров'я, а також про наявність значних напрацювань у царині викладання правничих дисциплін "охороноздоровчого" спектра здобувачам вищої юридичної освіти, які зможуть задовольнити потребу держави і суспільства у висококваліфікованих фахівцях, що спеціалізуються у медичному і фармацевтичному праві, а також праві охорони громадського здоров'я.

ВИСНОВКИ

В Україні, як і в багатьох інших країнах світу, відбувається розвиток права охорони здоров'я, яке виходить далеко за межі медичного права, регулюючи не тільки відносини щодо надання медичної допомоги/послуг пацієнтам, а й відносини щодо здійснення діяльності, спрямованої на забезпечення здоров'я населення, а також фармацевтичної діяльності. Потреби розвитку права охорони здоров'я вимагають наявності юристів, які були би підготовленими для здійснення науково-дослідницької діяльності та юридичної практики у галузі права охорони здоров'я. Це, у свою чергу, викликає необхідність у нових підходах до підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю "Право".

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка накопичено значний досвід викладання правничих дисциплін "охороноздоровчого" спектра. Його кульмінацією стало запровадження в Інституті права магістерської спеціалізації (вибіркового блоку навчальних дисциплін) "Право охорони здоров'я", а також створення кафедри службового та медичного права. Перелік і зміст дисциплін, що викладаються у межах спеціалізації "Право охорони здоров'я", визначено таким чином, щоби забезпечити розуміння студентами магістратури специфіки діяльності у сфері охорони здоров'я, проблематики основних складових права охорони здоров'я (медичного права, фармацевтичного права та права охорони громадського здоров'я) у їхньому взаємозв'язку, а також сформувати у студентів навички, необхідні для роботи юриста, що працюватиме в органах публічної влади або надаватиме правничу допомогу суб'єктам правовідносин у галузі охорони здоров'я. В Інституті права КНУ імені Тараса Шевченка також активно здійснюється навчально-наукова діяльність у сфері права охорони здоров'я, яка, окрім національного, має й міжнародний вимір. Є всі підстави вважати, що в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка створено власну наукову школу права охорони здоров'я. Водночас вплив київської й інших наукових шкіл права охорони здоров'я на стан правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я, розв'язання актуальних проблем теорії та практики права охорони здоров'я, а також на розвиток науки права охорони здоров'я (медичного права) ще потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Belanger, M. (2011). *Global Health Law: An Introduction.* Archives contemporaines. Available from: https://books.google.com.ua/books?id=fNnpYAtKznAC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
2. Гревцова Р.Ю. Медичне право України: тенденції і перспективи розвитку в умовах глобалізаційних та євроінтеграційних процесів // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 1. – С. 192-202 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-6-2014/item/159-medychne-pravo-ukrainy-tendentsii-i-perspektyvy-rozvytku-v-umovakh-hlobalizatsiinykh-ta-ievrointehratsiinykh-protsesiv-hrevtsova-r-yu.
3. Рогова О.Г. Концептуальні засади розвитку охороноздоровчого права та законодавства України про охорону здоров'я / О.Г. Рогова // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 1. – С. 163-164 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2014_1_39.pdf.
4. Москаленко В. Ф. Актуальные вопросы изучения медицинского права в учебном курсе подготовки специалистов медицинской отрасли/ В. Ф. Москаленко, Т. С. Грузєва, Р. Ю. Гревцова // Здоров'я України. – 2008.– № 8.– С. 58–59.
5. Сенюта І. Я. Медичне право як навчальна дисципліна: "панно" багатовекторного викладання (досвід України) / І. Я. Сенюта // Матеріали VI Всеукраїнської (V Міжнародної) науково-практичної конференції з медичного права, м. Львів 24–26 квітня 2012 р. – Львів: ЛОБФ "Медицина і право", 2012. – С. 265–269.
6. Сорока О.Я. Ретроспективний підхід до викладання медичного права на післядипломному рівні у медичних вищих навчальних закладах / О. Я. Сорока // Медичне право. – 2017. – № 1. – С. 67-72.
7. Гревцова Р.Ю. Тенденції розвитку медичного і фармацевтичного права в Україні / Р.Ю. Гревцова // Другий Всеукраїнський конгрес з медичного права, біоетики і соціальної політики з міжнародною участю 14-15 квітня 2011 р., м. Київ: Збірник тез доповідей (Науково-практичне видання) / Упор. к.ю.н. Гревцова Р.Ю., д.м.н. Степаненко А.В. – Київ: Видавництво "КІМ", 2011. – 132 с. – С. 31-32.
8. "Public Health Services". World Health Organization, 2014 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-health-services.
9. Проєкт Закону про засади державної політики охорони здоров'я. Реєстр. № 2409а від 17.07.2015 // Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56118.
10. Gostin, L. Public Health Law in a New Century. Part I: Law as a Tool to Advance the Community's Health. (Reprinted) JAMA, June 7, 2000 – Vol 283, No. 21. Available from: https://commed.vcu.edu/IntroPH/Food&Law/gostinp1.pdf.
11. Мнушко З.М., Слободянюк М.М. Фармацевтична діяльність //Фармацевтична енциклопедія / Голова ред. ради та автор передмови В. П.Черних. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/309/farmacevtichna-diyalnist.

12. Майданик Р. А. Медичне право в системі права України / Р. А. Майданик. – К.: Алерта, 2013. – 32 с. – (Серія "Курс медичного права").

13. Майданик Р. А. Страхування зобов'язань з надання медичної допомоги Медичне право в системі права України / Р. А. Майданик. – К.: Алерта, 2013. – 80 с. – (Серія "Курс медичного права").

14. Гревцова Р.Ю. Методичні рекомендації щодо викладання медико-правових дисциплін у вищих юридичних і медичних навчальних закладах III-IV рівня акредитації. Київ: Київський національний університеті імені Тараса Шевченка, 2014. – *15 с.*

15. Курдюков В.В. Розвиток вітчизняного медичного права: внесок Академії адвокатури України / В. В. Курдюков, Р. Ю. Гревцова // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – Вип. 2. – С. 5-13. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2012_2_1.

16. Кафедра службового та медичного права. Вручено дипломи першим випускникам магістерських спеціалізацій "Публічна адміністрація" та "Право охорони здоров'я", підготовка яких здійснювалася на кафедрі службового та медичного права Інституту права КНУ імені Тараса Шевченка // Веб-сайт кафедри службового та медичного права [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://law.univ.kiev.ua/ua/kafedra-sluzhbovoho-ta-medychnoho-prava.

17. Навчально-науковий центр медичного права. Програма IV Літньої школи з права охорони здоров'я. 15 липня 2021 // Education and Research Centre for Medical Law: Фейсбук-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/medlawcentre.

18. Sekhar MS, Vyas N. Defensive medicine: a bane to healthcare. *Ann Med Health Sci Res*. 2013;3(2):295-296. doi:10.4103/2141-9248.113688.

19. Hrevtsova, R. Institutional and Legal Aspects of Health Care in Times of COVID-19: Learning from the Ukrainian Experience. *Medicine and Law* (2020) 39 (2): 333-350.

20. Medicine and Law (2021) 40 (1).

21. Zaiarnyi O. Directions for improveming the legal liability of medical organizations for artificial intelligence systems application. *Medicine and Law* (2018) 37 (2): 363-382.

22. Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 травня 2021 року) у 2 т. / За заг. ред. к.ю.н., доц. Г.З. Огнев'юк, к.ю.н. А.В. Айдинян. К., 2021. Т. 2. 387 с.

References

1. Belanger, M. (2011). *Global Health Law: An Introduction.* Archives contemporaines. https://books.google.com.ua/books?id=fNnpYAtKznAC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (in English).

2. Hrevtsova, RYu. (2014). Medychne parvo Ukrainy: tendencii ta perspektyvy rozvytku v umovakh hlobalizatsiinykh ta yevrointehratsiinykh protsesiv [Medical law of Ukraine: trends and prospects under the conditions of globalizational and eurointergational processes]. *Pravo I hromadianskie suspilstvo* [Law and Civil Society], (1), 192-202. http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-6-2014/item/159-medychne-pravo-ukrainy-tendentsii-i-perspektyvy-rozvytku-v-umovakh-hlobalizatsiinykh-ta-ievrointehratsiinykh-protsesiv-hrevtsova-r-yu (in Ukrainian).

3. Rohova, OH (2014). Kontseptualni zasady rozvytku okhoronozdorovchoho prava ta zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia [Conceptual foundations of the development of health law and healthcare legislation of Ukraine]. *Chasopys Akademii Advokatury Ukrainy* [Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine], (1): 163-164. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2014_1_39.pdf (in Ukrainian).

4. Moskalenko VF, Hruzieva TS, Hrevtsova RYu. (2008). Actualnyie voprosy izucheniia meditsynskoho prava v uchebnom kursie podhotovki spetsyalistov meditsynskoy otrasli [Topical issues of studying medical law in the educational course of healthcare specialists training]. Zdorovia Ukrainy, (8): 58-59 (in Russian).

5. Senyuta IYa. (2012) Medychne parvo yak navchalna dystsyplina: panno bahatovektornoho vykladannia (dosvid Ukrainy) [Medical law as a training course: a panel of multi-vector teaching]. U Materialy VI Vseukrayinskoyi (V Mizhnarodnoyi) conferencii z medychnoho prava [Materials of VI All-Ukrainian (V International) Conference on Medical Law] (s. 265–269). Lviv, LOBF "Medytsyna I Pravo" (in Ukrainian).

6. Soroka OYa. (2017) Retrospectyvnyi pidkhid to vykladannya medychnoho prava na pislyadyplomnomu rivni u medychnykh vyshchykh navchalnych zakladakh [Retrospective approach to teaching medical law at a post-graduation level at medical higher educational establishments]. Medychne parvo. (1): 67-72 (in Ukrainian).

7. Hrevtsova RYu.(2011). Tendencii rozvytku medychnoho i farmatsevtychnoho prava v Ukrayni [Development trends of Medical and Pharmaceutical Law in Ukraine]. U Druhii Vseukrayinski kongres z medychnoho prava, bioetyky s sotsizlnoi polityky z mizhnarodnoyu uchastiu 14-15 kvitnia 2011: Zbirnyk tez dopovidey (Naukovo-praktychne vydennia) [The Second All-Ukrainian Congress on Medical Law, Bioethics, and Social Policy with international participation 14-15 April 2011: Book of Abstracts (Scientific and practical edition)] (s. 31-32). K: Vydevnytstvo "KIM" (in Ukrainian).

8. "Public Health Services". World Health Organization. (2014). https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-health-services (in English).

9. Proiekt Zakonu pro zasady derzhavnoi polityky okhorony zdorovia [Draft Law on the foundations of the state health policy]. Reiestr. No. 2409a vid 17.07.2015. Sait Verhkovnoi Rady Ukrainy. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56118 (in Ukrainian).

10. Gostin, L. Public Health Law in a New Century. Part I: Law as a Tool to Advance the Community's Health. (Reprinted) *JAMA*, June 7, 2000 – Vol 283, No. 21. Available from: https://commed.vcu.edu/IntroPH/Food&Law/gostinp1.pdf (in English).

11. Mnushko ZM, Slobodianiuk MM. Farmatsevtychna diialnist [Pharmaceutical activity]. U Farmacevtychna entsyklopedia (1999-2021) [Pharmaceutical Encyclopedia]. Holova redaktsiinoi rady ta avtor peredmovy V.P.Chernykh. https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/309/farmacevtichna-diyalnist (in Ukrainian).

12. Maidanyk R.A. (2013). Medychne parvo v systemi prava Ukrainy. [Medical law in the system of law of Ukraine]. K.: Alerta. (Seriia "Kurs medychnoho prava") (in Ukrainian).

13. Maidanyk R.A. (2013). Strakhuvannia zoboviazan z nadannia medychnoi dopomohy [Insurance of obligations on the provision of health care] K.: Alerta. (Seriia "Kurs medychnoho prava") (in Ukrainian).

14. Hrevtsova, RYu. (2014). Metodychni recomendacii shchodo vykladannia medyko-pravovykh dystsyplin u vyshchykh navchalnykh zakladakh III-IV rivnia akredytacii [Methodical recommendations on teaching medico-legal disciplines at higher legal and medical educational establishments]. K.: Kyiv Natsionalny Universytet imeni Tarasa Shevtchenka (in Ukrainian).

15. Kurdiukov VV, Hrevtsova RYu. (2012). Rozvytok vitchyznianoho medychnoho prava: vnesok Akademii Advokatury Ukrainy [Development of the national medical law: The input of the Academy of Advocacy of Ukraine]. *Visnyk Akademii Advokatury Ukrainy* [Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine] (2): 5-13. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2012_2_1 (in Ukrainian).

16. Kafedra sluzhbovoho ta medychnoho prava. (2021) Vrucheno dyplomy pershym vypusknykam mahisterskykh specializacii "Publichna Administraciia" ta "Pravo Okhorony Zdorovia" pidhotovka yakykh zdiysniuvalasia na kafedri sluzhbovoho ta medychnoho prava [Diploma are issued to the first graduates of LLM Specializations "Public Administration" and "Public Health Law" trained at the Department of Public Service and Medical Law of the Institute of Law of the Taras Shevtchenko KNU]. Web-sait kafedry sluzhbovoho ta medychnoho prava. https://law.univ.kiev.ua/ua/kafedra-sluzhbovoho-ta-medychnoho-prava (in Ukrainian).

17. Navchalno-naukovyi centr medychnoho prava. Prohrama IV Litnioyi shkoly z parava okhorony zdorovia. 15 lypnia 2021 [Program of the Summer School on Health Law. Dated 15 July 2021]. Facebook. https://www.facebook.com/medlawcentre (in Ukrainian).

18. Sekhar MS, Vyas N. Defensive medicine: a bane to healthcare. *Ann Med Health Sci Res*. 2013;3(2):295-296. doi:10.4103/2141-9248.113688 (in English).

19. Hrevtsova, R. Institutional and Legal Aspects of Health Care in Times of COVID-19: Learning from the Ukrainian Experience. *Medicine and Law* (2020) 39 (2): 333-350 (in English).

20. Medicine and Law (2021) 40 (1) (in English).

21. Zaiarnyi O. Directions for improveming the legal liability of medical organizations for artificial intelligence systems application. *Medicine and Law* (2018) 37 (2): 363-382 (in English).

22. Actualni pytannia rozvytku yurydychnoi nauky ta praktyky: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferencii (21 travnia 2021 roku) u 2h t. [Topical issues of the development of legal science and practice: materials of the International scientific and practical conference (21 May 2021) in 2 volumes]. Za zah red. k.yu.n. dots. Ohneviuk HZ, k.yu.n. Aydynian AV. K., 2021 (in Ukrainian).

Received: 01/08/2021
Accepted: 26/08/2021

R. Hrevtsova, Cand. Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND TEACHING ACTIVITIES IN THE FIELD OF HEALTH LAW AS A PREREQUISITE FOR A CONTEMPORARY LAWYER'S PERSONALITY FORMATION (EXPERIENCE OF THE TARAS SHEVTCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV)

Health care is one of the most important spheres of activities of the state and society. The functioning and development of health care require proper legal support that is possible if there are enough qualified lawyers equipped with profound knowledge and skills in the health law area. The paper discusses the concept of health law that is new for the Ukrainian legal science as well as its integral components – medical law, public health law, and pharmaceutical law. The experience of teaching courses pertaining to the realm of health law at the Taras Schevtchenko National University of Kyiv that is the leader of Ukrainian higher education, particularly the legal one, is examined. It is the law faculty (currently – the Institute of Law) of the said University whereat the innovative discipline "Legal regulation of public health" ("Public Health Law") started to be taught for the first time in Ukraine. In 2019, the LLM specialization (the elective block of courses) "Health Law" that was unique for Ukraine, was introduced. The article mentions the key goals at the attainment of which the courses studied within the framework of the "Health Law" LLM program (totally

12 disciplines), are targeted. It analyzes the list and content of the courses belonging to the said LLM specialization that can be conditionally divided into three blocks: the key disciplines covering the "components" of health law; the disciplines ensuring understanding of the peculiarities of activities in the sphere of health care and the legal tools used for the governance in health care and management of healthcare institutions; and the courses directed at covering the topical issues of law and ethics in health care and at acquiring practical skills of protection of rights of healthcare actors. The paper points out that while teaching courses falling within the "Health Law" LLM specialization, major stress was made on getting students acquainted with the realities of practice. It pays attention to the use of modern methods and approaches to teaching as well as education technologies that allowed ensuring high efficiency of education, particularly under the conditions of lockdown caused by the spread of coronavirus disease COVID-19. The article also outlines major components of the education and scientific activity carried out at the Taras Shevtchenko National University of Kyiv, including that of the Education and Research Center for Medical Law of the Institute of Law. The conclusion is made that a scientific school of health law has been established at the Taras Shevtchenko National University of Kyiv.

Keywords: health law, medical law, pharmaceutical law, health care, public health, public health law, LLM specialization, education, science.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 21-26
УДК 347.51
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-4

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

І. О. Дзера, канд. юрид. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-3953-8409

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ У РАЗІ ЗДІЙСНЕННЯ НЕЮ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ АБО У СТАНІ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Цивільне законодавство містить як загальні норми, що передбачають підстави та порядок відповідальності за завдану особою шкоду, так і спеціальні підстави для притягнення або звільнення від такої відповідальності у разі, коли особа, завдаючи таку шкоду, здійснювала їх в умовах самозахисту чи крайньої необхідності. Отже, важливим є з'ясування особливостей цивільно-правової відповідальності особи при здійсненні нею права на самозахист та у стані крайньої необхідності. Визначено підстави та порядок притягнення особи до такої відповідальності, зазначено особливості суб'єктного складу. Здійснено ґрунтовне дослідження норм Цивільного кодексу України з метою визначення їхньої відповідності загальним засадам цивільного законодавства та необхідності внесення відповідних змін та уточнень для належного правового регулювання підстав для відповідальності та звільнення від відповідальності за шкоду, завдану особою при здійсненні нею права на самозахист та у стані крайньої необхідності. Наведено порівняльну характеристику Цивільного кодексу України й УРСР.

Метою дослідження є визначення поняття самозахисту та крайньої необхідності, а також визначення підстав та умов цивільно-правової відповідальності за завдану особою шкоду при здійсненні нею права на самозахист або в умовах крайньої необхідності, а також застосовувані до особи санкції.

Для досягнення поставленої мети використано методи: формально-юридичний для дослідження правового регулювання правовідносин; аналітичний для правильного тлумачення обсягу правового наповнення; системно-структурний для визначення правової природи досліджуваних правовідносин; історико-правовий для аналізу розвитку цивільного законодавства; діалектичний для визначення протиріч у правовідносинах та правовому регулюванні.

Зазначено, що при визначенні змісту вчинюваного особою самозахисту слід враховувати правову природу правовідносин.

Виконано аналіз норми ст. 1169 ЦКУ, якою регламентується відповідальність за шкоду, завдану особою при здійсненні нею права на самозахист, завданої неправомірними як активними, так і пасивними діями самозахисту.

Визначено, що шкода, завдана третім особам способами, не забороненими законом та які не суперечать моральним засадам суспільства, відшкодовується особою, що вчинила протиправну дію, а в інших випадках – особою, яка здійснювала самозахист.

Відмічено відсутність у цивільному законодавстві поняття необхідної оборони, що обумовлено законодавчим закріпленням такої юридичної категорії безпосередньо у ст. 36 КК України. Здійснено аналіз відповідної норми КК України, а також практики її застосування, з метою встановлення порівняльної характеристики підстав для притягнення особи до відповідальності при завданні нею шкоди у разі здійснення нею права на самозахист. Виконано порівняльну характеристику поняття крайньої необхідності за цивільним і кримінальним законодавством.

Здійснено аналіз суб'єктного складу правовідносин із відшкодування особою шкоди, завданої при здійсненні нею права на самозахист, зокрема, у частині можливості притягнення до відповідальності держави у разі прийняття нею закону, на підставі якого припиняється право власності особи.

Ключові слова: санкції, відповідальність, захист, відшкодування шкоди, заходи оперативного впливу, делікт.

ВСТУП

30-річчя незалежності України знаменується стрімким розвитком цивільного законодавства, найголовнішими подіями в якому були прийняття Конституції України та Цивільного кодексу України, що закріпили основні принципи приватного права, такі як верховенство права, а також визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Не менш важливим є дослідження стану розвитку цивільного законодавства у сфері відповідальності за завдану шкоду, що мають ґрунтуватися на загальних засадах цивільного законодавства та практики застосування з метою визначення прогалин і суперечностей у його застосуванні.

Питання цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду є вкрай актуальними, зважаючи на закріплений у цивільному законодавстві принцип справедливості, добросовісності й розумності, який найповніше проявляється саме у питаннях відповідальності за завдану особою шкоду при здійсненні нею права на самозахист і в умовах крайньої необхідності. Незважаючи на презумпцію винуватості, яка діє в цивільному праві, та чітке визначення підстав і форм цивільно-правової відповідальності, питання притягнення та звільнення від відповідальності за завдану особою шкоду в умовах самозахисту чи крайньої необхідності мають певну специфіку. У сучасній цивільно-правовій науці практично відсутні ґрунтовні дослідження з обраної теми. Певні питання відшкодування шкоди були предметом досліджень В. П. Грибанова, Г. Я. Стоякіна, О. О. Кота, О. О. Отраднової, О. І. Антонюк, О. А. Волкова та ін. Однак більшість із досліджень здійснювались або в

© Дзера І. О., 2021

період до прийняття Цивільного кодексу України (надалі – ЦК), або стосувалися окремих питань поняття й ознак самозахисту чи загальних положень про відшкодування шкоди. Усе це свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою дослідження є визначення поняття самозахисту та крайньої необхідності, а також визначення підстав та умов цивільно-правової відповідальності за завдану особою шкоду при здійсненні нею права на самозахист або в умовах крайньої необхідності, а також застосовувані до особи санкції. Досліджено розвиток цивільного законодавства України в частині відшкодування шкоди, заданої особою при здійсненні нею права на самозахист, в умовах крайньої необхідності та необхідної оборони з метою виявлення прогалин і суперечностей та формулювання пропозицій при здійсненні рекодифікації Цивільного кодексу України.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають із приводу притягнення до відповідальності особи, яка завдала шкоду у стані крайньої необхідності або при здійсненні нею права на самозахист, та застосування цивільно-правових санкцій.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [1]. Зазначена норма також знайшла відображення і в Цивільному кодексі України, відповідно до ч. 1 ст. 19 якого особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань, під яким необхідно розуміти застосування особою таких засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства [2]. Причому застосовувані способи самозахисту повинні відповідати змісту права, що порушене, а також наслідкам, спричиненим цим порушенням (ч. 2 ст. 19 ЦКУ). Лише за дотримання цих застережень такий самозахист буде відповідати вимогам ч. 5 ст. 55 Конституції України і вважатися належним способом захисту цивільних прав та інтересів.

На відміну від ЦК України, в ЦК УРСР 1963 р. було відсутнє як поняття самозахисту, так і право на його застосування, оскільки нормами ст. 6 передбачався захист цивільних прав та інтересів лише судом, арбітражем, третейським судом, товариськими судами, профспілковими й іншими громадськими організаціями або в окремих випадках – в адміністративному порядку [3]. Водночас у цивілістичній літературі радянського періоду розвитку не заперечувалася можливість самозахисту, зважаючи на наявність у ЦК УРСР норм ст. 444, 445, в яких установлювалися підстави та порядок відшкодування шкоди, завданої у стані необхідної оборони або крайньої необхідності. Незважаючи на відсутність самого терміну "самозахист", ЦК УРСР містив певні положення, притаманні самозахисту. Однак законодавче закріплення поняття й ознак самозахисту було здійснене лише у ЦК України і стало важливим кроком у розширенні прав учасників цивільних відносин у частині законодавчого закріплення права на здійснення самими такими суб'єктами права на захист своїх цивільних прав від порушень чи протиправних посягань.

Оскільки в ЦК України не визначаються конкретні прояви самозахисту, в юридичній науці вже тривалий період точиться дискусія щодо правової природи самозахисту та його місця в системі способів захисту цивільних прав та інтересів. Одним із перших дослідників питань самозахисту вважається В. П. Грибанов, який в одних випадках самозахист визначав як вчинення уповноваженою особою дозволених законом фактичних дій, спрямованих на охорону його особистих чи майнових прав та інтересів [4, с. 117], а в інших – як вчинення превентивних або активно-оборонних дій [5, с. 117–119]. Водночас в радянський період набула поширення й інша точка зору, згідно з якою проявами самозахисту необхідно вважати як фактичні дії, так і дії юридичного характеру [6, с. 13].

У цивілістичній науці сформувалося дві концепції розуміння самозахисту. Відповідно до першої самозахист реалізується через фактичні дії [6, с. 13; 7, с. 150], відповідно до другої – через фактичні та юридичні дії [8, с. 86].

Підтримуючи концепцію фактичних та юридичних дій, автори аргументують свою позицію дією в цивільному праві загального принципу диспозитивності у здійсненні цивільних прав і прав особи здійснювати захист на власний розсуд відповідно до ч. 1 ст. 20 ЦКУ, а також застосовувати способи самозахисту, обрані самою особою або встановлені договором чи актами цивільного законодавства [9. с. 95; 10, с. 21].

Активним і послідовним прихильником теорії самозахисту як фактичних дій є О. О. Кот, який стверджує про неможливість формулювання однозначного висновку про характер дій особи щодо самозахисту свого права на підставі змісту ч. 1 ст. 19 ЦКУ, однак вважає за можливе підтримати позицію В. П. Грибанова щодо самозахисту як виключно **фактичних дій** на підставі буквального тлумачення ч. 1 ст. 19 ЦК [11, с. 251]. Водночас автор наводить справи, в одній з яких Вищий господарський суд України (постанова від 30 вересня 2010 року у справі № 8/3498) визнав односторонню відмову від зобов'язання і від договору встановленим законним способом самозахисту порушеного цивільного права, в іншій – Вищий господарський суд України у постанові від 13 вересня 2007 року у справі № 23/80 визнав, що повноваження на захист можуть реалізовуватися в діях щодо самозахисту, якими є, зокрема, заходи оперативного впливу [11, с. 252].

На наш погляд, заходи оперативного впливу, існування яких визнається прихильниками теорії самозахисту як фактичних дій, якраз і є проявами самозахисту внаслідок вчинення юридичних дій, які в науці іменують оперативними санкціями [12, с. 128–130]. Такі оперативні санкції покликані запобігти конкретним правопорушенням, як правило, у договірних зобов'язаннях і можуть застосовуватися односторонньо управомоченою особою в позасудовому порядку. Зазвичай серед таких санкцій називають односторонню відмову від договору, одностороннє припинення зобов'язання. Насправді таких випадків значно більше, незважаючи на те, що на відміну від ГК України, такі односторонні дії в ЦК України не іменуються оперативними санкціями. Наприклад, такими можуть вважатися дії комісіонера, спрямовані на одностороннє притримання речі, яка має бути передана комітенту, з метою забезпечення своїх вимог за договором комісії (ч. 1 ст. 1019 ЦКУ); дії комісіонера, спрямовані на одностороннє відрахування належних йому за договором сум, що надійшли до нього для комітента (ст. 1020 ЦКУ).

Безперечно, визначаючи зміст вчинюваного особою самозахисту, необхідно враховувати правову природу правовідносин, оскільки вчинення самозахисних дій юридичного характеру притаманне переважно договірним зобов'язанням, а самозахисні фактичні дії – недоговірним зобов'язанням, зокрема, у деліктних зобов'язаннях. Самозахист є способом захисту цивільних прав і неюрисдикційною формою реалізації цього захисту [13, с. 17].

Фактичні дії самозахисту можуть бути як правомірними, так і неправомірними. Так, правомірними будуть дії щодо встановлення власником житлового будинку високої огорожі для обмеження потрапляння сторонніх осіб до будинку та різноманітних дозволених сигнальних пристроїв, відеоспостереження тощо. Наприклад, у справі

№ 552/46-16ц судом визнано, що примусове виселення відповідача зі спірної квартири, заміна вхідних замків на дверях і недопущення відповідача до квартири є засобом призупинення правопорушення зі сторони відповідача та діями самозахисту, які не відновили порушених прав власників, а тому факт використання особою права на самозахист і здійснених у зв'язку із цим дій, направлених на припинення правопорушення, не може бути підставою для відмови особі у судовому захисті [14].

Типовим прикладом неправомірних фактичних самозахисних дій вважається встановлення технічних пристроїв, здатних травмувати особу, підключення до металевих частин огорожі, дверей, вікон електричного струму, установлення капканів, самострілів тощо. Перераховані фактичні заходи самозахисту хоч і є пасивними, але водночас вони можуть як активні дії самозахисту (вчинення фізичного опору порушнику, зокрема із застосуванням вогнепальної зброї) призвести до заподіяння шкоди життю, здоров'ю порушника, його майну. У таких випадках може постати питання про встановлення відповідальної особи за заподіяну шкоду.

Відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦКУ шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Така норма повною мірою відповідає принципам справедливості та розумності і не піддається в науці сумнівам її правильність. Проте значно складнішою для тлумачення є ч. 2 ст. 1169 ЦКУ, згідно з якою, якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала, а якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. На наш погляд, наведена норма сформульована редакційно невдало, адже вона не містить інформації про "іншу особу", якій завдано шкоду особою, яка здійснювала самозахист від протиправних посягань. Проте найбільш вірогідним може бути припущення, що така "інша" особа безпосередньо не є причетною до протиправних посягань. Тому в наукових коментарях до ЦК України автори з метою внести однозначність у визначеність правового статусу такої "іншої" особи, застосовують термін "третя особа". Тому з метою уточнення визначення такої особи пропонуємо ч. 2 ст. 1169 ЦКУ викласти в такій редакції: "Якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди третій особі, яка не причетна до протиправних посягань, така шкода має бути відшкодована її завдавачем, а якщо така шкода завдана незабороненими способами самозахисту і такими, що не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію".

Таким чином, за загальним правилом шкода, завдана особою у випадках здійснення нею права на самозахист, відшкодовується лише в разі перевищення меж необхідної оборони. Звичайно, право на застосування санкції про стягнення шкоди має особа, дії якої стали підставою для застосування самозахисту.

Шкода, завдана третім особам способами, не забороненими законом та які не суперечать моральним засадам суспільства, відшкодовується особою, що вчинила протиправну дію, а в інших випадках – особою, яка здійснювала самозахист. Таким чином, у першому випадку третя особа має право на застосування санкцій про стягнення шкоди до суб'єкта, дії якого зумовили самозахист (порушник суб'єктивного права), у другому випадку – до суб'єкта здійснення самозахисту.

У ч. 1 ст. 1169 ЦКУ передбачено звільнення суб'єкта самозахисту, який діяв у стані необхідної оборони, від відшкодування шкоди, якщо не були не перевищені її межі. Однак ні ЦК УРСР, ні ЦК України не визначало і нині не визначає поняття необхідної оборони. Це обумовлено тим, що така юридична категорія безпосередньо законодавчо закріплена у ст. 36 КК України, згідно з ч. 1 якої необхідною обороною визнаються "дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в такій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони" [15]. Тому цілком логічним є використання цих законодавчих положень і правових позицій судової практики, зокрема і висловлених у постанові Пленуму ВСУ № 1 від 26.04.2002 р. "Про судову практику у справах щодо необхідної оборони" [16]. Найголовнішими засадами, що визначаються зазначеною постановою, є такі: 1) стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди; 2) необхідність з'ясування судом, чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання; 3) визначення поняття та проявів уявної оборони та перевищення меж необхідної оборони. Зазначені обставини знаходять своє підтвердження і в судовій практиці, в якій особлива увага приділяється з'ясуванню наявності саме реальної, а не уявної загрози заподіяння шкоди. Так, у справі № 211/2852/16к з'ясовано, що потерпілий у ході конфлікту з дружиною не становив для засудженого або його сестри будь-якої загрози і підстав для самозахисту або необхідності відвернення посягання на його сестру з боку потерпілого в нього не виникало, а характер та локалізація завданих тілесних ушкоджень потерпілому в область голови, переконливо свідчать про те, що засуджений усвідомлював можливість настання негативних наслідків своїх дій, зокрема й ті, що фактично настали, тобто його умисел був спрямований на заподіяння значної шкоди здоров'ю потерпілого. На підставі викладеного, Верховним Судом відмовлено у задоволенні касаційної скарги та скасуванні поставлених судових рішень щодо засудженого, за якими його було засуджено до позбавлення волі строком на 5 років, та присуджено стягнення матеріальної та моральної шкоди [17].

Особливої уваги при визначенні цивільної відповідальності у випадку здійснення права на самозахист заслуговує визначення суб'єктного складу таких правовідносин. Так, згідно зі ст. 1170 ЦК України у разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодовується державою у повному обсязі. Зі змісту наведеної статті з очевидністю випливає, що законодавець не ставить обов'язок держави щодо відшкодування шкоди власникові у зв'язку з прийняттям закону про припинення права власності на його майно в залежність від будь-яких юридичних обставин. Власникові для застосування санкції про стягнення компенсації завданої шкоди достатньо в позові як його підставу назвати факт прийняття такого закону. На наш погляд, викликає сумнів можливість визнання завданої власникові шкоди такою, що є наслідком деліктного правопорушення, адже прийняття закону, який відповідає Конституції України, не може вважатися правопорушенням. Якщо прийняття того чи іншого закону призвело до спричинення певних негативних наслідків у власника, правовідносини, що виникли, не можуть вважатися деліктними. Тому нелогічним є включення ст. 1170 ЦКУ до

глави 82 ЦКУ. Із цього приводу в літературі виникали спроби визначення правової природи обов'язку відшкодування шкоди державою за ст. 170 ЦКУ і зазначалося, що законність (правомірність) завдання в цьому разі майнової шкоди виводить зобов'язання з її відшкодування за межі деліктного і з точки зору ч. 4 ст. 1166 ЦКУ є винятковим [18, с. 509]. Але визнання зобов'язання держави з відшкодування шкоди в наведеній ситуації винятковим зобов'язанням не виводить його з числа деліктних зобов'язань. Тому вважаємо за доцільне норму ст. 1170 вилучити з гл. 82 і перенести у гл. 29 ЦКУ "Захист права власності", що краще відповідатиме логіці структурної побудови ЦК України. Проте у будь-якому випадку ця норма не може поширюватися на відносини, що виникають на підставі, наприклад, Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану", адже норма ст. 1170 ЦКУ розрахована на випадки прийняття закону щодо припинення права власності на наявне майно власника.

Дотичною до ст. 1169 ЦКУ про відшкодування шкоди, завданої особою внаслідок самозахисту, є ст. 1171 ЦКУ, яка визначає порядок відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті, шкода, завдана особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Незважаючи на те, що об'єктивно дії у стані крайньої необхідності мають вважатися правомірними, але, як вбачається з наведеної норми, шкода, заподіяна такими правомірними діями має відшкодовуватися особою, яка їх вчинила. Проте інший підхід закріплено у кримінальному законодавстві, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 39 КК України "Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності" [15].

З наведеного вбачається, що поняття стану крайньої необхідності в ЦК України і КК України в принципі збігаються редакційно і змістовно, за винятком передбаченого в КК України застереження про те, що такий стан може вважатися правомірним, якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Подібне застереження може бути корисним і під час розгляду цивільних справ, а тому воно заслуговує на введення його до ч. 1 ст. 1171 ЦКУ, що відповідало б і логіці структурної побудови ст. 1167 ЦКУ, згідно з ч. 1 якої шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема й у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

У ст. 1171 ЦКУ можна виявити кілька варіантів відшкодувань. Зі змісту ч. 1 цієї статті можна дійти висновку, що шкода, завдана особою у стані крайньої необхідності, відшкодовується особою, яка її завдала (тобто завдавачем шкоди). У ст. 1171 ЦКУ не визначається особа, якій має відшкодовуватися шкода. Це може бути: третя особа, особа, в інтересах якої діяв завдавач шкоди, а врешті – і сам завдавач, що само по собі є юридичним парадоксом, адже завдавач шкоди власному майну, здоров'ю не може вимагати її відшкодування від себе. У такому разі мова може йти про його ризик.

Якщо ж завдавач шкоди відшкодував потерпілій особі шкоду, він має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої він діяв (абзац 2 ч. 1 ст. 1171 ЦКУ).

Водночас, ч. 2 ст. 1171 ЦКУ надає суду право враховувати обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяв заподіювач шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частині або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі. Надання суду права на прийняття такого широкого набору альтернативних рішень важко заперечувати. Проте недоліком ч. 2 ст. 1171 ЦКУ необхідно визнати відсутність у ній будь-яких критеріїв для застосування її положень. Порівнюючи зазначену норму з аналогічною нормою ЦК УРСР (ст. 445), можна зазначити, що ст. 1171 ЦКУ була сформульована на таких же засадах як і ст. 445 ЦК УРСР, за єдиним важливим винятком. Так, у ст. 445 ЦКУ не передбачалося такої альтернативи суду, як можливість суду зобов'язати кожного з них (особу, яка завдала шкоду, та особу, в інтересах якої діяла ця особа) відшкодувати шкоду в певній частині. Відтак, норма ст. 1171 ЦКУ хоча і ґрунтується на однакових засадах зі ст. 445 ЦК УРСР, водночас є більш повною та спрямованою в першу чергу саме на відшкодування завданої шкоди, ніж на звільнення від такого відшкодування. Також зазначимо й інші редакційні відмінності зазначених статей. Так, якщо у ст. 445 ЦК УРСР зазначено, що така шкода "повинна бути відшкодована", то у ст. 1171 ЦКУ застосовано термін "шкода відшкодовується". На нашу думку, хоча редакція ЦК УРСР і надає певного імперативного характеру обов'язку особи, що завдала шкоди в умовах крайньої необхідності, її відшкодувати, водночас певною мірою нівелюється ч. 2 зазначеної статті, якою передбачено можливість звільнення її судом від такого обов'язку. Порівнюючи редакції наведених статей, слід визнати вдалішою редакцію норми ст. 1171 ЦКУ, порівняно зі ст. 445 ЦК УРСР.

ВИСНОВКИ

На підставі викладеного, можна дійти таких висновків. Закріплене в ЦК України поняття самозахисту не повною мірою розкриває характер і зміст дій, що можуть вчинятися особою з метою захисту своїх прав та інтересів. Однак, на відміну від ЦК УРСР, який не містив поняття самозахисту, ЦК України не лише закріплює таке поняття та його ознаки, однак і розширює коло проявів самозахисту. Не було закріплено в ЦК УРСР також і поняття крайньої необхідності та необхідної оборони. Відтак, норми ЦК України в цій частині є прогресивнішими, хоча і потребують певного уточнення.

Визначено, що самозахист може здійснюватися у формі фактичних і юридичних дій. Причому фактичні дії самозахисту можуть бути як правомірними, так і неправомірними. Проявами самозахисту є заходи оперативного впливу, які внаслідок вчинення юридичних дій у науці іменують оперативними санкціями, які покликані запобігти конкретним правопорушенням, як правило у договірних зобов'язаннях, і можуть застосовуватися односторонньо управомоченою особою в позасудовому порядку.

Визначається сумнівною можливість визнання завданої власникові шкоди такою, що є наслідком деліктного правопорушення, адже прийняття закону, який відповідає Конституції України, не може вважатися правопорушенням. На цій підставі автором зазначено нелогічність включення ст. 1170 ЦКУ до гл. 82 ЦКУ та запропоновано норму ст. 1170 вилучити з гл. 82 і перенести у гл. 29 ЦКУ "Захист права власності", що краще буде відповідати логіці структурної побудови ЦК України.

Визнано невдалим редакційне формулювання норми ч. 2 ст. 1169 ЦК, адже вона не містить інформації про "іншу особу", якій завдано шкоду особою, яка здійснювала самозахист від протиправних посягань, а відтак не зрозуміло, на кого можна покласти обов'язок з її відшко-

дування. У зв'язку із цим пропонується внести відповідні зміни у досліджувану норму в частині уточнення особи, на яку може бути покладено обов'язок з її відшкодування, увівши термін "завдавач" шкоди поряд із наявним у статті терміном "особа, яка вчинила протиправну дію".

Зазначено редакційний і змістовний збіг понять крайньої необхідності в нормах ЦК і КК України. Визначається за доцільне закріплення в ч. 1 ст. 1171 ЦКУ застереження, закріпленого в КК України про те, що такий стан може вважатися правомірним, якщо при цьому не допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Виявлено кілька варіантів відшкодувань шкоди за ст. 1171 ЦКУ, а також право завдавача шкоди у разі відшкодування потерпілій особі шкоди, на зворотну вимогу до особи, в інтересах якої він діяв (абзац 2 ч. 1 ст. 1171 ЦКУ).

Указано на справедливість і правильність норми ч. 2 ст. 1171 ЦКУ в частині надання суду широкого набору варіантів альтернативних рішень, які він може прийняти, з відзначенням єдиного недоліку цієї статті в частині відсутності у ній будь-яких чітких критеріїв для її застосування.

На підставі викладеного, автор дійшла висновку, що закріплене в ЦК України поняття самозахисту не повною мірою розкриває характер і зміст дій, що можуть вчинятися особою з метою захисту своїх прав та інтересів, а відтак питання відшкодування шкоди, заданої особою при здійсненні нею права на самозахист та у стані крайньої необхідності вимагають подальших наукових досліджень і вдосконалення, зокрема, при здійсненні рекодифікації цивільного законодавства.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 р. (з наступними змінами та доповненнями) // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text (дата звернення 15.07.2021).
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями) // URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення 15.07.2021).
3. Цивільний кодекс України від 18 липня 1963 р. (втратив чинність) // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06 (дата звернення 15.07.2021).
4. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав и защиты гражданских прав. М., 1992.
5. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. 2-е изд. стереотип. М., 2001.
6. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Свердловск, 1973. С. 13.
7. Сулейменов М. К. Защита гражданских прав. Избранные труды по гражданскому праву. М.: Статут, 2006. С. 150.
8. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х. : Фактор, 2010. Т. 1.
9. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2004.
10. Осолінкер І. М. Самозахист права власності в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2011.
11. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. К. : Алерта, 2017.
12. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності. К. : Юрінком Інтер, 2008.
13. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2004. Вип. 60–62. С. 17.-
14. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 8 лютого 2017 р. у справі № 552/46/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/64771743 (дата звернення 15.07.2021).
15. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення 15.07.2021).
16. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. "Про судову практику у справах щодо необхідної оборони". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text (дата звернення 15.07.2021).
17. Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 211/2852/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75524246 (дата звернення 15.07.2021).
18. Цивільне право : підручник : у 2 т. /за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х., 2004. Т. 2.

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] (1996, June 28). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text. (in Ukrainian)
2. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny [Civil Code of Ukraine] (2003, January 16). http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15. (in Ukrainian)
3. Tsyvil'nyy kodeks URSR [Civil Code of USSR] (1963, July 18). Has expired. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06. (in Ukrainian)
4. Gribanov, V. P. Predely osushchestvleniya i zashchity grazhdanskikh prav i zashchity grazhdanskikh prav [The limits of the implementation and protection of civil rights and the protection of civil rights]. M., 1992. (in Russian)
5 Gribanov, V. P. (2001). Osushchestvleniye i zashchita grazhdanskikh prav [Implementation and protection of civil rights]. 2-ye izd. stereotip. M. (in Russian)
6. Stoyakin, G. YA. (1973). Mery zashchity v sovetskom grazhdanskom prave [Protection Measures in Soviet Civil Law] Extended abstract of candidate's thesis. Sverdlovsk. Sverdlovskiy yuridicheskiy institut [Sverdlovsk Law Institute]. (in Russian)
7. Suleymenov, M. K. (2006). Zashchita grazhdanskikh prav. Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu [Selected Works on Civil Law]. M.: Statut, (in Russian)
8. Naukovo-praktychnyy komentar do tsyvil'noho zakonodavstva Ukrayiny [Scientific and practical commentary on the civil legislation of Ukraine]. (in 2 vol.) / V. H. Rotan' (Ed.). Kharkiv. : Faktor, 2010. Vol.1. (in Ukrainian)
9. Antonyuk, O. I. (2004). Pravo uchasnykiv tsyvil'nykh pravovidnosyn na samozakhyst [he right of participants of civil legal relations to self-defense]. Candidate's thesis. Kharkiv. Natsional'nyy Universytet Vnutrishnikh Sprav [National University of Internal Affairs] (in Ukrainian)
10. Osolinker, I. M. (2011). Samozakhyst prava vlasnosti v Ukrayini [Self-defense of property rights in Ukraine]. Candidate's thesis. Kharkiv. Natsional'nyy Universytet "Yurydychna Akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho" [Yaroslav Mudryi National Law University] (in Ukrainian)
11. Kot, O. O. (2017). Zdiysnennya ta zakhyst sub"yektyvnykh tsyvil'nykh prav: problemy teoriyi ta sudovoyi praktyky [Implementation and protection of subjective civil rights: problems of theory and judicial practice]. K. : Alerta. (in Ukrainian)
12. Luts', V. V. (2008) Kontrakty u pidpryyemnyts'kiy diyal'nosti [Business contracts]. K. : Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
13. Prytyka, YU. D. (2004). Ponyattya i dyferentsiatsiya sposobiv zakhystu tsyvil'nykh prav ta interesiv [The concept and differentiation of ways to protect civil rights and interests]. Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka[Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv], 60–62 , 17. (in Ukrainian)
14. Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrayiny z rozhlyadu tsyvil'nykh i kryminal'nykh sprav [Decision of the Supreme Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases] (2017, February 8). Case № 552/46/16-ц. https://reyestr.court.gov.ua/Review/64771743 (in Ukrainian).
15. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Code of Ukraine] (2001, April 5). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (in Ukrainian)
16. Pro sudovu praktyku u spravakh shchodo neobkhidnoyi oborony [On Judicial Practice in Cases Concerning Necessary Defense]: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrayiny [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine]. № 1 (2002, April 26). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text (in Ukrainian).
17. Postanova Verkhovnoho Sudu [Decision if Supreme Court] (2018, July 25). Case № 211/2852/16-к. https://reyestr.court.gov.ua/Review/75524246 (дата звернення 15.07.2021). (in Ukrainian)
18. Borysova, V. I., Spasybo-Fatyeyeva, I. V., Yarots'kyy, V. L. (Eds). (2004). Tsyvil'ne pravo : pidruchnyk [Civil Law]: (vol 1-2). K.: Yurinkom Inter. Vol. 2. (in Ukrainian).

Received: 19/07/2021
Accepted: 15/08/2021

I. Dzera, Assoc. Prof. of Private Law Department
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF A PERSON'S CIVIL LIABILITY IN CASE OF EXERCISING THE RIGHT TO SELF-DEFENSE AND IN EXTREME NECESSITY

Civil law provides both general rules that provide the grounds and procedure for liability for damage to a person, and special grounds for bringing or release from such liability in the event that the person causing such damage carried them out in self-defense or extreme necessity. Therefore, it is important to clarify the specifics of civil liability of a person in the exercise of his right to self-defense and in a state of extreme necessity. The grounds and procedure for bringing a person to such responsibility are determined, the peculiarities of the subject composition are determined. A thorough study of the Civil Code of Ukraine to determine their compliance with the general principles of civil law and the need for appropriate changes and clarifications for proper legal regulation of grounds for liability and release from liability for damage caused by a person exercising his right to self-defense and in a state of extreme necessity . The development of civil legislation of Ukraine in terms of compensation for damage caused by a person in the exercise of his right to self-defense, in conditions of extreme necessity and necessary defense in order to identify gaps and contradictions and formulate proposals for recoding the Civil Code of Ukraine.

The purpose of the study is to define the concept of self-defense and extreme necessity, as well as to determine the grounds and conditions of civil liability for damage caused by a person exercising his right to self-defense or in extreme necessity, as well as sanctions applied to a person.

The object of the study is the legal relationship arising from the prosecution of a person who caused harm in a state of extreme necessity or in the exercise of his right to self-defense and the application of civil sanctions.

To achieve this goal, the following methods were used: formal-legal to study the legal regulation of legal relations; analytical for the correct interpretation of the scope of legal content; system-structural to determine the legal nature of the studied legal relations; historical and legal for the analysis of the development of civil legislation; dialectical to identify contradictions in legal relations and legal regulation.

It is noted that in determining the content of self-defense committed by a person, it is necessary to take into account the legal nature of legal relations, as the performance of self-defense actions of a legal nature are mainly contractual obligations, and self-defense actual actions – non-contractual obligations, including tort obligations. The prevailing position in civil science is that self-defense is a way of protecting civil rights and a non-jurisdictional form of realization of this protection.

It is noted that self-defense can be carried out in the form of both factual and legal actions, which can be both legal and illegal. Manifestations of self-defense are measures of operational influence, which in science are called operational sanctions. They are designed to prevent specific offenses, usually in contractual obligations and can be applied by a unilaterally authorized person out of court. Varieties of such sanctions are unilateral withdrawal from the contract; unilateral termination of the obligation; actions of the commission agent, aimed at unilateral retention of the thing to be transferred to the principal, in order to ensure their claims under the contract; actions of the commission agent aimed at unilateral deduction of the amounts due to him under the contract, received by him for the principal.

Illegal active and passive actions of self-defense can lead to harm to the life, health of the offender, his property, which can lead to prosecution of the person for the damage.

The analysis of the norm of Art. 1169 of the CCU, which regulates liability for damage caused by a person in the exercise of his right to self-defense. It is noted that the norm of Part 2 of Art. 1169 of the Civil Code is formulated unsuccessfully, because it does not contain information about "another person" who was harmed by a person who carried out self-defense against unlawful encroachments, and therefore it is not clear who may be obliged to compensate him. In this regard, it is proposed to make appropriate changes to the norm under study in terms of clarifying the person who may be obliged to compensate, introducing the term "causer" of the damage along with the term in the article "person who committed an illegal act".

As a general rule, damage caused by a person in cases of exercising his right to self-defense is reimbursed only if the limits of necessary defense are exceeded. In this case, the right to apply a sanction for damages has a person whose actions have become the basis for the application of self-defense.

Damage caused to third parties in ways not prohibited by law and which do not contradict the moral principles of society, is compensated by the person who committed the illegal act, and in other cases – by the person who carried out self-defense. That is, in the first case, the third party has the right to apply sanctions for recovery.

Keywords: sanctions, liability, protection, compensation for damage, tort, operational measures.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 26-32
УДК 347.961.1
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-5

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

В. М. Зальотін, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4630-1947

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ОКРУГІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Статтю присвячено історії формування нотаріальних округів в Україні. Метою дослідження є виокремлення з історії нотаріату в Україні історії формування нотаріальних округів і внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові (аналіз, порівняння й моделювання) та спеціальні (формально-юридичний і логіко-юридичний) методи пізнання. Розглянуто вплив територіальної компетенції нотаріуса на формування нотаріальних округів. Досліджено розуміння територіальної компетенції нотаріуса у вітчизняній науці як основи формування округів для діяльності нотаріусів. Виокремлено чотири етапи історії розвитку та становлення системи нотаріальних округів в Україні: перші роки незалежності, установлення граничної чисельності нотаріусів, роки невизначеності та сучасний етап, який характеризується змінами у зв'язку з проведенням адміністративно-територіальних і цифрових реформ. Констатовано незначну врегульованість питання територіальної компетенції з одночасною участю держави в обранні нотаріальних округів особами, що мають намір займатися нотаріальною діяльністю, у перші роки незалежності України. Розкрито проблематику регулювання граничної чисельності нотаріусів і квот нотаріусів у державі як таких, що не відповідають викликам сьогодення. Проаналізовано законопроєкти, направлені на врегулювання кількості нотаріусів і відмови від такого втручання держави у нотаріат. Досліджено сучасне регулювання територіальної компетенції нотаріусів і нещодавні зміни до законодавства, пов'язані з адміністративно-територіальними реформами в Україні. Зосереджено увагу на адміністративно-територіальному устрої як основі при розподілі меж територіальної компетенції нотаріусів. Окреслено основні концепції формування переліку нотаріальних округів Міністерством юстиції України, наведено їхні сильні та слабкі сторони. Розглянуто наміри уряду щодо цифрової трансформації держави в частині запуску електронного нотаріату для віддаленого вчинення нотаріальних дій. Запропоновано вдосконалити принципи побудови та систему нотаріальних округів із метою підвищення доступності нотаріальних дій населенню, а саме, упровадити обласні, Київський та Севастопольський міські нотаріальні округи для віддаленого вчинення нотаріальних дій. Ураховуючи положення Конституції України, обґрунтовано необхідність закріпити повноваження Міністерства юстиції України щодо затвердження переліку нотаріальних округів у Законі України "Про нотаріат".

Ключові слова: територіальна компетенція нотаріуса, гранична чисельність нотаріусів, адміністративно-територіальний устрій, адміністративно-територіальна одиниця, квоти нотаріусів, доступність нотаріальних дій.

ВСТУП

Частина перша ст. 13-1 Закону України "Про нотаріат" [1] розкриває мету створення нотаріальних округів через їхню визначальну ознаку, наведену у дефініції – установлення меж реалізації територіальної компетенції нотаріусом. Відтак, від вдало сформованих нотаріальних округів залежать доступність нотаріальних послуг і завантаженість нотаріусів. Проблематика правового регулювання територіальної компетенції вчинення нотаріальних дій своїм корінням сягає часів набуття незалежності Україною. Разом із тим, варто констатувати, що деякі з побоювань, закладені у принципи побудови нотаріальних округів і пов'язаних з ними обмежень, уже стали частиною історії і ніяк не нашкодять громадянам. Аналізуючи історію розвитку нотаріальних округів в Україні, можемо спостерігати поступове послаблення державного контролю та недовіри до приватних нотаріусів. Україна жодним чином не могла полишити притаманний радянському минулому плановий підхід при регулюванні нотаріату, а сучасний світ кидав нові ви-

© Зальотін В. М., 2021

клики. Наприклад, актуальним питанням є перегляд сучасних принципів побудови нотаріальних округів на відповідність цифровому розвитку суспільства та подальшому впровадженню е-нотаріату. Нині проблемою формування нотаріальних округів є необхідність здійснення якісного стрибка у розвитку правової доктрини та законодавства в цьому напрямі. Причини такої ситуації шукатимемо в історії означеного питання.

Зважаючи на викладене вище, метою дослідження є виокремлення з історії нотаріату в Україні історії формування нотаріальних округів та на її основі внесення пропозицій щодо подальшого вдосконалення законодавства. Об'єктом дослідження відповідно стає нотаріальний округ як правове явище у призмі історії розвитку юридичної науки та інституту нотаріату в незалежній Україні. Методологічною основою для цього дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. З-поміж загальнонаукових методів пізнання можемо згадати аналіз, порівняння та моделювання, серед спеціальних методів пізнання – формально-юридичний і логіко-юридичний методи.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Перед безпосереднім дослідженням етапів формування нотаріальних округів зазначимо, що основою будь-якої законотворчості є правова доктрина. Погоджуємося із Ю. А. Задорожнім, згідно з твердженням якого, виключно її можна вважати рушійним джерелом розвитку права та правотворчого процесу, яке живить законодавство новими ідеями [2, с. 20].

Підставою для формування нотаріальних округів, зокрема, є обмежена у просторі дія територіальної компетенції нотаріусів. У зв'язку із цим значний пласт напрацювань, пов'язаних із формуванням нотаріальних округів, належить представникам вітчизняної науки. Зокрема, питання територіальної компетенції нотаріуса досліджувалося С. Я. Фурсою та Є. І. Фурсою. На думку дослідників, територіальну компетенцію нотаріуса можна розкрити як розмежування дій, на вчинення яких уповноважені нотаріуси й інші посадові особи, враховуючи передбачену законодавством територію їхньої діяльності [3, с. 347]. Схожої позиції дотримуються Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін та П. Г. Хоменко [4, с. 97]. У свою чергу М. С. Долинська стверджує, що територіальна компетенція нотаріусів має на меті розмежування нотаріальних дій відповідно до меж нотаріальних округів [5, с. 114].

Окрім юридичної науки, суттєвий внесок у розвиток нотаріальних округів зроблено у процесі розв'язання практичних проблем. Умовно поділимо історію формування нотаріальних округів в Україні на чотири етапи.

І. Нотаріальні округи у перші роки незалежності (1991–1998 рр.)

С. В. Нечипорук доречно зазначив, що після набуття Україною незалежності почався новий етап історії нотаріату, який характеризується поверненням ринкових відносин і підприємництва, переоцінюванням відносин держави і громадян [6, с. 143]. Сукупність економічних і політичних чинників призводить до появи інституту приватних нотаріусів, що і закріплено у першій редакції Закону України "Про нотаріат" від 02 вересня 1993 року [1]. Оскільки приватні нотаріуси самостійно обирають місце здійснення своєї діяльності, то перед законодавцем постала проблема регулювання їхньої кількості та територіальної компетенції. Підкреслимо, що питання формування нотаріальних округів стосується насамперед приватних нотаріусів, адже штат державних нотаріальних контор установлюється уповноваженими органами юстиції. Відмітимо, що розуміння нотаріального округу у перших редакціях цього закону суттєво не відрізняється від сучасного. Утім, згідно зі ст. 25 Закону України "Про нотаріат" нотаріальний округ визначається не особою, що має намір займатися нотаріальною діяльністю, а управлінням юстиції за заявою такої особи відповідно до адміністративно-територіального поділу України.

Ураховуючи Положення про порядок реєстрації приватної нотаріальної діяльності, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 04 березня 1994 року № 20/5 і зареєстроване в Міністерстві юстиції України 10 березня 1994 року за № 41/250 [7], під "управлінням юстиції" розуміють Міністерство юстиції Республіки Крим, управління юстиції обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій.

Адміністративно-територіальний поділ України на той час установлено Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР, затвердженим указом Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 року № 1654-X, яке відносить до адміністративно-територіальних одиниць область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільраду, село і селище [8].

Після прийняття Конституції України 1996 року до адміністративно-територіального устрою України внесено незначні коригування. Відповідно до ст. 133 Конституції України одиницями адміністративно-територіального устрою України є Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села [9]. Зазначимо, що Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР досі чинне. Утім, необхідно керуватися саме положеннями Конституції як акту вищої юридичної сили.

Отже, цей етап формування нотаріальних округів характеризується незначною врегульованістю з одночасною участю держави в обранні нотаріальних округів особами, що мають намір займатися нотаріальною діяльністю.

ІІ. Гранична чисельність приватних нотаріусів (1998–2013 рр.)

Історія формування територіальної компетенції нотаріусів тісно пов'язана з іншим фактором – кількістю нотаріусів в межах кожного округу. Насправді інструментарій законодавця складається з двох альтернатив – формувати округи або встановлювати кількісно-якісні вимоги до діяльності в межах округів, тому не можемо оминути питання впливу встановлення граничної чисельності приватних нотаріусів на подальший розвиток означеної проблематики.

Статтею 4 Указу Президента України від 23 серпня 1998 року № 932/98 "Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні" [10] встановлювалось, що залежно від кількості населення Міністерством юстиції України має визначатися кількість приватних нотаріусів на кожен округ. Тобто, рішення управлінь юстиції, згадане вище, додатково має обґрунтовуватись потребою у приватних нотаріусах у кожному нотаріальному окрузі.

Як наслідок, наказом Міністерства юстиції України від 12 січня 1999 року № 2/5 затверджено першу граничну чисельність приватних нотаріусів. У цей наказ періодично вносилися зміни аж до визнання таким, що втратив чинність, у 2013 році. Ураховуючи форму викладення наказу, затверджувався і перелік усіх нотаріальних округів України, адже в інших нормативно-правових актах такий перелік був відсутній. Також зазначимо зростання граничної кількості приватних нотаріусів. Якщо 1999 року Міністерство юстиції України вважало достатнім показник у 1–5 приватних нотаріусів на нотаріальний округ, то в останній редакції наказу від 22 березня 2013 року № 521/5 ця цифра зросла до 100 [11; 12].

Закріплена гранична межа нотаріусів для більшості нотаріальних округів є недосяжною і нині, що, безумовно, вплинуло на прийняття рішення щодо відмови від регулювання кількості приватних нотаріусів. Для наочності наведемо приклади окремих областей:

Область	Гранична чисельність приватних нотаріусів, встановлена станом на 2013 рік	Кількість приватних нотаріусів станом на день написання статті [13]
Житомирська	8 700	106
Полтавська	8 600	168
Запорізька	12 240	182
Львівська	22 660	391
Одеська	21 000	380
Хмельницька	7 800	149
Дніпропетровська	21 280	433

Окреслене нормативно-правове регулювання становило серйозну перепону для осіб, які мали намір займатися приватною нотаріальною діяльністю у великих містах. Показовою є постанова Верховного Суду України від 20 червня 2011 року у справі № 21-46а11 [14], у якій суд дійшов висновку щодо неправомірності: а) відмови у реєстрації приватної нотаріальної діяльності у зв'язку з перевищенням граничної чисельності приватних нотаріусів у Запорізькому міському нотаріальному окрузі; б) встановлення граничної чисельності нотаріусів наказами Міністерства юстиції України всупереч п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, яким передбачено, що питання організації та діяльності нотаріату визначається саме законами України.

На думку прихильників зазначеного підходу, скасування граничної чисельності приватних нотаріусів суперечить основним засадам організації нотаріату, адже призведе до появи конкуренції, а відтак і до ризику збільшення кількості правопорушень під час здійснення нотаріальної діяльності [15]. Не можемо не уточнити – конкуренція буде завжди, або при доступі до професії, або серед практикуючих нотаріусів. Тому втручання держави, яке підтримується дослідниками, лише зміщує вектор конкуренції, а не усуває її.

Симптоматичними для того часу є спроби унормувати кількість нотаріусів у нотаріальних округах так званим "квотуванням", шляхом внесення відповідних змін у законодавство. Проєктом Закону від 11 травня 2004 року № 5488 "Про внесення змін до Закону України "Про нотаріат" (щодо квоти нотаріусів)" пропонувалося доповнити цей закон статтею 16-1, яка встановлює критерії для формування квот нотаріусів (кількість населення, кількість учинюваних нотаріальних дій, кількість державних нотаріусів, соціальний-економічний стан регіону). Гранично допустимою чисельністю населення на одного державного нотаріуса автори законопроєкту вважали від 5 до 20 тис. осіб [16].

01 квітня 2008 року до Верховної Ради України подано проєкт Закону № 1425-1 Про внесення змін до Закону України "Про нотаріат", яким пропонувалося запровадити квоти для приватних нотаріусів, а саме: кількість населення, що обслуговується приватним нотаріусом, не може перевищувати 30 тис. осіб, та бути меншою за 5–20 тис.осіб (залежно від чисельності населення в нотаріальному окрузі). Залишається відкритим питання, яким чином ініціатори законопроєкту хотіли забезпечити кожен нотаріальний округ принаймні трьома приватними нотаріусами, коли реєстрація приватної нотаріальної діяльності в тому чи іншому нотаріальному окрузі є добровільною. Крім того, пропонувалося запровадити єдиний і регіональні кадрові резерви приватних нотаріусів, іншими словами – чергу претендентів на отримання права займатися нотаріальною діяльністю [17]. Можемо припустити, що автори законопроєкту надихнулися Положенням про формування кадрового резерву на посади суддів місцевих та апеляційних судів, затвердженим наказом Державної судової адміністрації України від 04 серпня 2006 року № 79 [18]. На наше переконання таке вирішення згаданої проблематики було б доречним для державних нотаріальних контор, де нотаріус – найманий робітник, а не самозайнята особа.

Відмітимо, що прихильники протилежного підходу теж були. Іншим законопроєктом (від 26 грудня 2007 року № 1286) пропонувалося доповнити Закон України "Про нотаріат" положенням про те, що кількість нотаріусів у межах нотаріального округу не обмежується [19].

2013 року Українську нотаріальну палату була прийнято до Міжнародної спілки латинського нотаріату. В аспекті досліджуваної теми звернемо увагу на 15-й принцип Фундаментальних принципів латинського нотаріату, прийнятих Бюро Комісії з міжнародної нотаріальної співпраці 18 січня 1986 року і Постійною Радою в Гаазі 13–15 березня 1986 року. Відповідно до цього принципу законом мають вирішуватися питання територіальної компетенції, робочого місця нотаріуса, оптимізації надання нотаріальних послуг та уникнення монополізму [20, с. 7]. Україна дотримується наведеного принципу, адже порушені питання регулюються Законом України "Про нотаріат", зокрема і в частині формування нотаріальних округів.

Останніми роками кардинальних змін при формуванні нотаріальних округів не спостерігалось і законодавче регулювання їхнього формування дійшло до нас у тому вигляді, в якому сьогодні постало перед новими проблемами.

III. Невизначеність у формуванні нотаріальних округів (2013–2020 рр.)

Відповідно до ст.13-1 Закону України "Про нотаріат" у чинній редакції нотаріальний округ – територіальна одиниця, в межах якої нотаріус здійснює нотаріальну діяльність і в межах якого перебуває державна нотаріальна контора або робоче місце приватного нотаріуса [1]. Підкреслимо, що вказана стаття визначає нотаріальний округ як "територіальну" одиницю.

Нагадаємо, що Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР 1981 року та Конституція України у свою чергу оперують поняттям "адміністративно-територіальної" одиниці. Таке визначення міститься й у Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні", яке за змістом аналогічне наведеному у Конституції [21]. Конституційний Суд України у рішенні від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001 по справі про адміністративно-територіальний устрій надав альтернативне визначення адміністративно-територіальної одиниці як єдиної, компактної частини території України, що становить основу для організації і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування [22].

Відмінність "адміністративно-територіальної" від "територіальної" одиниці полягає у тому, що перша категорія є вужчою і, окрім меж, фізичних і географічних властивостей, включає в себе сферу повноважень державних органів і посадових осіб [23, с. 119]. На нашу думку, розбіжність порівнюваних понять не є принциповою для встановлення меж нотаріальних округів, оскільки законодавством передбачено їхнє формування на основі адміністративно-територіального устрою України.

Відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України питання адміністративно-територіального устрою України мають вирішуватися прийняттям відповідних законів [9]. Наразі проєкт Закону від 28 січня 2021 року № 4664 "Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України" [24] подано до Верховної Ради України. Стаття 4 законопроєкту дублює ст. 133 Конституції України, проте конкретизує межі адміністративно-територіальних одиниць (ст. 11), що безумовно є позитивним в аспекті визначення меж нотаріальних округів.

Повертаючись до питання відсутності переліку нотаріальних округів, звертаємо увагу на те, що згадана проблема існувала з 2013 року. Про існування Переліку нотаріальних округів в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 04 березня 2016 року № 638/5, нам стало відомо з Протоколу засідання Ради Нотаріальної палати України від 15 січня 2021 року № 78 [25]. Водночас зазначений наказ на сайтах Верховної Ради України та Міністерства юстиції України відсутній. Керуючись п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, наголошуємо, що такий перелік має бути у відкритому доступі.

IV. Формування нових нотаріальних округів (з 2020 р.)

На виконання Закону України від 16 квітня 2020 року № 562-IX "Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад" [26] постановою Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807 "Про утворення та ліквідацію районів" [27] здійснено адміністративну реформу, відповідно до якої кількість районів в Україні скорочено у 3,5 рази. Фактично йдеться про новий адміністративно-територіальний устрій України. Оскільки статтею 13-1 Закону України "Про нотаріат" прямо передбачено формування нотаріальних округів відповідно до адміністративно-територіального устрою України, назріла необхідність зміни меж нотаріальних округів.

Відповідно до п. 6 постанови Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807 Кабінет Міністрів України мав привести свої нормативно-правові акти у відповідність до зазначеної постанови у тримісячний строк. Водночас згідно з листами Міністерства юстиції України від 22 липня 2020 року № 3171/19.5/32-20 [28] та від 19 серпня 2020 року № 6752/8.4.4/32-20 [29] нотаріуси мають керуватися чинним законодавством до внесення відповідних змін. Міністерством юстиції України напрацьовано три концепції формування нових нотаріальних округів в Україні.

1. Формування нотаріальних округів у межах новостворених районів, визначених постановою Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807, та в межах міст зі спеціальним статусом (виключно районні нотаріальні округи та Київський, Севастопольський міські нотаріальні округи);

2. Формування нотаріальних округів у межах Автономної Республіки Крим, областей і в межах міст зі спеціальним статусом (без урахування інших складових системи адміністративно-територіального устрою України, зокрема районів, міст, районів у містах, селищ і сіл) (виключно обласні нотаріальні округи та Київський, Севастопольський міські нотаріальні округи);

3. Формування нотаріальних округів у межах новостворених районів, визначених постановою Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807, з урахуванням складових системи адміністративно-територіального устрою України, зокрема міст, які є обласними центрами (районні нотаріальні округи, міські нотаріальні округи обласних центрів і Київський, Севастопольський міські нотаріальні округи). Причому робочі місця нотаріусів, приватна нотаріальна діяльність яких буде зареєстрована по районних нотаріальних округах, мають бути розташовані поза межами міст обласного значення, які входять до складу новостворених районів [30].

Під час упровадження першої та третьої концепцій потрібно було врахувати декілька важливих нюансів.

По-перше, об'єднано однойменні міські та районні нотаріальні округи, яких в Україні до змін в адміністративно-територіальному устрої було чимало (наприклад, Сєвєродонецький міський і Сєвєродонецький районний, Черкаський міський і Черкаський районний, Долинський міський і Долинський районний нотаріальні округи). Таким чином вирішено питання доступності нотаріальних послуг і уникнення судових спорів (див. наприклад рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 06 жовтня 2015 року у справі № 2-2502/11 [31], рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області від 20 березня 2015 року у справі № 343/3086/14-ц [32], рішення Барського районного суду Вінницької області від 08 травня 2018 року у справі № 125/1854/16-ц [33]).

По-друге, на момент розроблення переліку нотаріальних округів було актуальним питання визначення міст, на базі яких формуватимуться міські нотаріальні округи. Відповідно до Протоколу засідання Ради Нотаріальної палати України від 15 січня 2021 року № 78 [25] серед нотаріусів виникла дискусія з приводу доцільності створення міських нотаріальних округів з урахуванням завантаженості нотаріусів і кількості населення у містах. Вирішено, що вдалими критеріями для формування міських нотаріальних округів є "щільність населення більше 400 000, доцільність і навантаження". Вважаємо такий підхід обтяжливим, зважаючи на необхідність періодичного перегляду меж нотаріальних округів, адже статистика вчинення нотаріальних дій і демографічна ситуація в Україні – явища динамічні.

Вважаємо, що друга концепція є найвдалішою та повною мірою відповідає викликам сьогодення. Переваги вказаного підходу такі:

- учинення нотаріальних (а тому і реєстраційних) дій у межах області;
- можливість отримання нотаріальних послуг громадянами з урахуванням їхнього місцезнаходження та економії часу;
- зручність і доступність нотаріальних послуг для громадян;
- рівномірне навантаження нотаріусів у різних регіонах України.

Друга концепція знайшла як своїх прибічників, так і опонентів. Супротив обласним нотаріальним округам не позбавлений сенсу, адже нотаріусам буде зручніше перебратися до обласних центрів, полишивши менші населені пункти. Тим не менш, побоювання рейдерства та злочинності за впровадження такої концепції безпідставні. Останні зміни до ст. 13-1 Закону України "Про нотаріат" вносилися наприкінці 2008 року [34], за цей час технології розвинулися і Україна рухається в напрямку цифровізації. У таких умовах реагування на злочинність у сферах нотаріату та реєстрації речових прав стало більш оперативним і своєчасним.

Водночас уряд розглядає перспективи запровадження в Україні е-нотаріату. Згідно з інформацією, наведеною на Єдиному порталі державних послуг "ДІЯ", до 2023 року планується розробити Єдиний реєстр нотаріальних дій, Електронне робоче місце нотаріуса та Єдиний архів нотаріусів у межах проєкту "Цифрова трансформація нотаріату (е-нотаріат)" [35]. У зв'язку із цим друга концепція формування нотаріальних округів набуває ще більшого значення.

Тим не менш, з урахуванням Переліку нотаріальних округів в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 07 червня 2021 року № 2040/5 [36], обрано саме третю концепцію – нотаріальними округами визначено обласні центри, райони, міста Київ та Севастополь. Зі слів заступника Міністра юстиції України Ольги

Оніщук обрання третьої концепції пов'язане з недопущенням міграцій нотаріусів із сільської місцевості [37].

Крім того, для безболісного переходу приватних нотаріусів у нові нотаріальні округи розроблена нова, спрощена процедура зміни нотаріального округу та виготовлення нової печатки без переатестації, сертифікації робочих місць нотаріусів, передачі документів до державних нотаріальних архівів тощо [38].

Повністю підтримуємо вищеописані новації у законодавство, оскільки у процесі розроблення переліку нотаріальних округів в Україні враховано проблеми, що виникали у практичній діяльності приватних нотаріусів, судовій практиці та науковій доктрині. Зокрема, райони укрупнено таким чином, що усунено проблему існування невеликих районних нотаріальних округів при містах.

Водночас вважаємо за необхідне наполягати на впровадженні другої концепції, а саме передбачити паралельне існування нотаріальних округів для віддаленого вчинення нотаріальних дій (обласні нотаріальні округи, Київський, Севастопольський міські нотаріальні округи у цьому разі зберігатимуть свій особливий статус).

ВИСНОВКИ

Нотаріальні округи в Україні формувалися з певною недовірою до новоствореного інституту приватних нотаріусів, але згодом увага була сфокусована на рівномірному забезпеченні нотаріальними послугами всього населення України. Зміна вектора розвитку позитивно вплинула на переосмислення підходів до формування нотаріальних округів, а тому сьогодні можемо констатувати існування досконалішої системи забезпечення громадян нотаріальними послугами.

У процесі поглибленого вивчення історії формування нотаріальних округів нами встановлено, що Україна пройшла такі етапи:

- установлення нотаріального округу управлінням юстиції за заявою майбутнього нотаріуса;
- обмежень кількості приватних нотаріусів в округах;
- невизначеності у правовому статусі нотаріальних округів;
- вільного обрання із затвердженого переліку укрупнених нотаріальних округів, що стало можливим завдяки адміністративно-територіальним реформам.

Станом на сьогодні нотаріальними округами є обласні центри, райони, міста Київ і Севастополь. Вважаємо, що законодавство можна вдосконалювати і далі в таких напрямах.

1. Розробити окремий перелік нотаріальних округів для віддаленого вчинення нотаріальних дій, зважаючи на подальше впровадження електронного нотаріату в Україні. Територіальна компетенція нотаріусів у цьому випадку безумовно має розповсюджуватися не на райони, а на області (з урахуванням особливого статусу міст Києва та Севастополя).

2. Оскільки п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України передбачено, що організація нотаріату має визначатися законами, пропонуємо перше речення абзацу другого ст. 13-1 Закону України "Про нотаріат" викласти у такій редакції: "*Перелік нотаріальних округів затверджується головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері нотаріату, відповідно до адміністративно-територіального устрою України*". Таким чином можна уникнути значної кількості судових спорів.

Перспективними напрямами подальших досліджень теми формування нотаріальних округів вважаємо їхнє подальше вдосконалення у процесі прийняття закону, який встановлюватиме порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України.

Список використаних джерел

1. Про нотаріат: Закон України від 02 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12 (дата звернення: 10.06.2021).

2. Задорожний Ю.А. Правова доктрина в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей: порівняльний аналіз / Ю.А. Задорожний // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 10. С. 17-24.

3. Фурса С.Я, Фурса Є.І., Фурса Є.Є., Нікітюк О.М. Нотаріат України. Книга 1. Організація нотаріату з практикумом: підручник у трьох книгах / за заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Алерта, 2015. 483 с.

4. Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Хоменко П.Г. Нотаріат в Україні: Навчальний посібник (2-е вид., стереотип.)/ За ред. Ю.В. Шкітіна. К.: КНТ, 2008. 680 с.

5. Долинська М.С. Територіальна компетенція нотаріальних органів України як один із головних засад здійснення нотаріального процесу в Україні / М.С. Долинська // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Випуск 2. 2018. С. 107-115.

6. Нечипорук С.В. Проблеми та перспективи розвитку нормативно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні / С.В. Нечипорук // *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С.143-146.

7. Положення про порядок реєстрації приватної нотаріальної діяльності: Наказ Міністерства юстиції України від 04 березня 1994 року № 20/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0041-94#Text (дата звернення: 10.06.2021).

8. Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 року № 1654-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10 (дата звернення: 10.06.2021).

9. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 10.06.2021).

10. Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні: Указ Президента України від 23 серпня 1998 року № 932/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932/98#Text (дата звернення: 10.06.2021).

11. Про затвердження граничної чисельності приватних нотаріусів у нотаріальних округах: Наказ Міністерства юстиції України від 12 січня 1999 року № 2/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0019-99/ed19990112 (дата звернення: 10.06.2021).

12. Про затвердження граничної чисельності приватних нотаріусів у нотаріальних округах: Наказ Міністерства юстиції України від 12 січня 1999 року № 2/5 (у редакції від 26 квітня 2013 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0019-99/ed20130426 (дата звернення: 10.06.2021).

13. Єдиний реєстр нотаріусів [Електронний ресурс]. URL: https://ern.minjust.gov.ua/pages/default.aspx (дата звернення: 10.06.2021).

14. Постанова Верховного Суду України від 20 червня 2011 року у справі № 21-46а11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/17914384 (дата звернення: 10.06.2021).

15. Комаров В.В., Баранкова В.В. Проблеми унормування нотаріальної діяльності / В.В. Комаров, В.В. Баранкова // *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2008. № 4 (40). С. 7-16.

16. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України "Про нотаріат" (щодо квоти нотаріусів) від 11 травня 2004 року № 5488. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18012 (дата звернення: 10.06.2021).

17. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України "Про нотаріат" від 01 квітня 2008 року № 1425-1. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31666 (дата звернення: 10.06.2021).

18. Положення про формування кадрового резерву на посади суддів місцевих та апеляційних судів: Наказ Державної судової адміністрації України від 04 серпня 2006 року № 79. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0991-06#Text (дата звернення: 10.06.2021).

19. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України "Про нотаріат" від 26 грудня 2007 року № 1286. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=31179 (дата звернення: 10.06.2021).

20. Фундаментальні принципи Латинського нотаріату: прийнято Бюро КМНС 18 січня 1986 року і Постійною Радою в Гаазі 13-15 березня 1986 року // *Нотаріат для Вас*. 2001. № 4.

21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 10.06.2021).

22. Рішення Конституційного Суду України у справі про адміністративно-територіальний устрій від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#Text (дата звернення: 10.06.2021).

23. Дем'янчук О.І. Сутнісні характеристики та формування адміністративно-територіальних одиниць у контексті децентралізації регіонального розвитку / О.І. Дем'янчук // *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Економіка*. 2018. № 9. С. 117-124.

24. Проєкт Закону про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України від 28 січня 2021 року № 4664. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70936 (дата звернення: 10.06.2021).

25. Протокол засідання Ради Нотаріальної палати України від 15 січня 2021 року № 78. *Нотаріальна палата України*: веб-сайт. URL: https://npu.ua/wp-content/uploads/2021/02/78-2021.pdf (дата звернення: 10.06.2021).

26. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад: Закон України від 16 квітня 2020 року № 562-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text (дата звернення: 10.06.2021).

27. Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text (дата звернення: 10.06.2021).

28. Лист Міністерства юстиції України від 22 липня 2020 року № 3171/19.5/32-20 "Про утворення та ліквідацію районів". *Нотаріальна палата України*: веб-сайт. URL: https://npu.ua/wp-content/uploads/2020/07/mu-vr.pdf (дата звернення: 10.06.2021).

29. Лист Міністерства юстиції України від 19 серпня 2020 року № 6752/8.4.4/32-20. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v6752323-20#Text (дата звернення: 10.06.2021).

30. Лист Міністерства юстиції України від 22 грудня 2020 року № 5579/19.1.1/32-20 "Щодо визначення нотаріальних округів".

31. Рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 06 жовтня 2015 року у справі №2-2502/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: веб-сайт. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52445493 (дата звернення: 10.06.2021).

32. Рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області від 20 березня 2015 року у справі № 343/3086/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: веб-сайт. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/43253878 (дата звернення: 10.06.2021).

33. Рішення Барського районного суду Вінницької області від 08 травня 2018 року у справі № 125/1854/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: веб-сайт. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73919638 (дата звернення: 10.06.2021).

34. Про внесення змін до Закону України "Про нотаріат": Закон України від 01 жовтня 2008 року № 614-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-17#Text (дата звернення: 10.06.2021).

35. Проєкти цифрової трансформації. *Єдиний портал державних послуг "ДІЯ"*: веб-сайт. URL: https://plan2.diia.gov.ua/projects (дата звернення: 10.06.2021).

36. Перелік нотаріальних округів в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі: Наказ Міністерства юстиції України від 07 червня 2021 року № 2040/5. *Міністерство юстиції України*: веб-сайт. URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2021/06/07/20210607135033-53.pdf (дата звернення: 10.06.2021).

37. В Україні з'явилася нова мапа нотаріальних округів. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*: веб-сайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zyavilasya-nova-mapa-notarialnih-okrugiv (дата звернення: 10.06.2021).

38. Про внесення змін до деяких наказів Міністерства юстиції України (щодо врегулювання питання реєстрації приватної нотаріальної діяльності нотаріуса при зміні адміністративно-територіального поділу України): Наказ Міністерства юстиції України від 31 травня 2021 року № 1911/5. *Інформаційно-правова система ЛІГА:ЗАКОН*: веб-сайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE36337(дата звернення: 10.06.2021).

References

1. Pro notariat, Zakon Ukrainy [On Notary, Law of Ukraine] № 3425-XII (1993). Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], (39), 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12 (in Ukrainian)

2. Zadorozhniy. Y.A. (2012) Pravova doktryna v krainah romano-germansk'oi ta anglo-amerykansk'oi pravovyx simey: porivnyalniy analiz [Legal doctrine in the countries of the Romano-Germanic and Anglo-American legal families: a comparative analysis]. Buleten' Ministerstva ustycii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (10), 17-24 (in Ukrainian).

3. Fursa S. Ya., Fursa Ye.I., Fursa Ye.Ye., Nikityuk O.M. (2015) Notariat Ukrainy. Knyga 1. Organizaciya notariatu z praktykumom: pidruchnyk u tryox knygax [Notary of Ukraine. Book 1. Organization of notary with a workshop: a textbook in three books]. Kyiv: Alerta (in Ukrainian).

4. Smian L.C., Nikitin Yu.V., Homenko P.G. (2008) Notariat v Ukraini: Navchialniy posibnyk (druge vudannya, stereotypne) [Notary in Ukraine: Textbook (Second edition, stereotypical)]. Kyiv: KNT (in Ukrainian)

5. Dolynskya, M.S. (2018) Terytorialna kompetencia notarialnyh organiv Ukrainy yak odyn iz golovnyh zasad zdiysnennya notarialnogo procesu v Ukraini [Territorial competence of notarial bodies of Ukraine as one of the main principles of the notarial process in Ukraine]. Naukoviy visnyuk Lvivskogo derzhavnogo universitety vnytrishnih sprav. Seryia uridichna [Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Legal series], (2), 107-115 (in Ukrainian).

6. Nechyporuk, S.V. (2014) Problemi ta perspektivi rozvitku normativno-pravovogo zabezpechennya notarial'noi diyal'nosti v Ukraini [Problems and prospects of development of normative-legal provision of notarial activity in Ukraine]. Chasopis Kiyvskogo universitetu prava [Journal of Kyiv University of Law], (4), 143-146 (in Ukrainian).

7. Polozhennya pro poryadok reyestracii pryvatnoi notarialnoi diyalnosti, Nakaz Ministerstva yusticii Ukraini [Regulations on the procedure for registration of private notarial activity, Order of the Ministry of Justice of Ukraine] № 20/5 (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#Text (in Ukrainian).

8. Polozhennya pro poryadok virishennya pitan' administrativno-teritorial'nogo ustroyu Ukrains'koi RSR, Ukaz Prezidii Verhovnoi Radi Ukrains'koi RSR [Regulations on the Procedure for Resolving Issues of the Administrative and Territorial System of the Ukrainian SSR, Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR] № 1654-X (1981). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10 (in Ukrainian).

9. Konstituciya Ukraini [Constitution of Ukraine] № 254к/96-ВР (1996). Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], (30), 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (in Ukrainian).

10. Pro vregulyuvannya diyal'nosti notariatu v Ukraini, Ukaz Prezidenta Ukraini [On the regulation of the notary in Ukraine, Decree of the President of Ukraine] № 932/98 (1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932/98#Text (in Ukrainian).

11. Pro zatverdzhennya granichnoi chisel'nosti privatnih notariusiv u notarial'nih okrugah, Nakaz Ministerstva yusticii Ukraini [On approval of the maximum number of private notaries in notarial districts, Order of the Ministry of Justice of Ukraine] № 2/5 (1999). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0019-99/ed19990112 (in Ukrainian).

12. Pro zatverdzhennya granichnoi chisel'nosti privatnih notariusiv u notarial'nih okrugah, Nakaz Ministerstva yusticii Ukraini u redakcii vid 26 kvitnya 2013 roku [On approval of the maximum number of private notaries in notarial districts, Order of the Ministry of Justice of Ukraine in the edition of April 26, 2013] № 2/5 (1999). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0019-99/ed20130426 (in Ukrainian).

13. Yedinij reiestr notariusiv [Unified register of notaries]. URL: https://ern.minjust.gov.ua/pages/default.aspx (in Ukrainian).

14. Postanova Verhovnogo Sudu Ukraini [Resolution of the Supreme Court of Ukraine], № 21-46а11, (2011). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/17914384 (in Ukrainian).

15. Komarov V.V., Barankova V.V. (2008) Problemi unormuvannya notarial'noi diyal'nosti [Problems of standardization of notarial activity]. Mala enciklopediya notariusa [Small encyclopedia of a notary], (4'40), 7-16 (in Ukrainian).

16. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukraini "Pro notariat" (shchodo kvoti notariusiv), proiekt Zakonu [On Amendments to the Law of Ukraine "On Notaries" (concerning the quota of notaries), Draft Law] № 5488 (2004). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18012 (in Ukrainian).

17. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukraini "Pro notariat", proiekt Zakonu [On Amendments to the Law of Ukraine "On Notaries", Draft Law] № 1425-1 (2008). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31666 (in Ukrainian).

18. Polozhennya pro formuvannya kadrovogo rezervu na posadi suddiv miscevih ta apelyacijnih sudiv, Nakaz Derzhavnoi sudovoi administracii Ukraini [Regulations on the formation of a personnel reserve for the positions of judges of local and appellate courts, Order of the State Judicial Administration of Ukraine] № 79 (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0991-06#Text (in Ukrainian).

19. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukraini "Pro notariat", proiekt Zakonu [On Amendments to the Law of Ukraine "On Notaries", Draft Law] № 1286 (2007). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=31179 (in Ukrainian).

20. Fundamental'ni principi Latins'kogo notariatu: prijnyato Byuro KMNS (2001) [Fundamental principles of the Latin notary: adopted by the Bureau of the ICC]. Notariat dlya Vas [Notary for you], (4) (in Ukrainian).

21. Pro misceve samovryaduvannya v Ukraini, Zakon Ukrainy [On local self-government in Ukraine, the Law of Ukraine] № 280/97-ВР (1997). Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], (24), 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian).

22. Rishennya Konstitucijnogo Sudu Ukraini u spravi pro administrativno-teritorial'nij ustrij [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of administrative-territorial organization], № 11-рп/2001 (2001). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#Text (in Ukrainian).

23. Dem'yanchuk O.I. (2018) Sutnisni harakteristiki ta formuvannya administrativno-teritorial'nih odinic' u konteksti decentralizacií regional'nogo rozvitku [Essential characteristics and formation of administrative-territorial units in the context of decentralization of regional development]. Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu "Ostroz'ka akademiya". Seriya: Ekonomika [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Economics], (9), 117-124 (in Ukrainian).

24. Pro poryadok virishennya pitan' administrativno-teritorial'nogo ustroyu Ukraini, proiekt Zakonu [On the procedure for resolving issues of administrative-territorial organization of Ukraine, Draft Law] № 4664 (2021). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70936 (in Ukrainian).

25. Protokol zasidannya Radi Notarial'noi palati Ukraini vid 15 sichnya 2021 roku № 78 [Minutes of the meeting of the Council of the Notary Chamber of Ukraine dated January 15, 2021 № 78]. URL: https://npu.ua/wp-content/uploads/2021/02/78-2021.pdf (in Ukrainian).

26. Pro vnesennya zmin do deyakih zakoniv Ukraini shchodo viznachennya teritorij ta administrativnih centriv teritorial'nih gromad, Zakon Ukrainy [On amendments to some laws of Ukraine on the definition of territories and administrative centers of territorial communities, Law of Ukraine] № 562-IX (2020). Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], (35), 259. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text (in Ukrainian).

27. Pro utvorennya ta likvidaciyu rajoniv, Postanova Verhovnoi Radi Ukraini [On the formation and liquidation of districts, Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine] № 807 (2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text (in Ukrainian).

28. Pro utvorennya ta likvidaciyu rajoniv, list Ministerstva yusticii Ukraini [On the formation and liquidation of districts, a letter from the Ministry of Justice of Ukraine], № 3171/19.5/32-20, (2020). URL: https://npu.ua/wp-content/uploads/2020/07/mu-vr.pdf (in Ukrainian).

29. List Ministerstva yusticii Ukraini [Letter of the Ministry of Justice of Ukraine], № 6752/8.4.4/32-20, (2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v6752323-20#Text (in Ukrainian).

30. Schodo viznachennya notarial'nih okrugiv, list Ministerstva yusticii Ukraini [Regarding the definition of notarial districts, a letter from the Ministry of Justice of Ukraine], № 5579/19.1.1/32-20, (2020).

31. Rishennya Pridniprovs'kogo rajonnogo sudu m. Cherkasi [Decision of the Prydniprovsky District Court of Cherkasy], № 2-2502/11, (2015). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52445493 (in Ukrainian).

32. Rishennya Dolins'kogo rajonnogo sudu Ivano-Frankivs'koi oblasti [Decision of Dolyna District Court of Ivano-Frankivsk Region], № 343/3086/14-ц, (2015). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/43253878 (in Ukrainian).

33. Rishennya Bars'kogo rajonnogo sudu Vinnic'koi oblasti [Decision of the Bar district court of Vinnytsia region], № 125/1854/16-ц, (2018). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73919638 (in Ukrainian).

34. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukraini "Pro notariat", Zakon Ukrainy [On Amendments to the Law of Ukraine "On Notaries", Law of Ukraine] № 614-VI (2008). Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], (13), 161. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-17#Text (in Ukrainian).

35. Proiekti cifrovoi transformacii. Yedinij portal derzhavnih poslug "DIYA" [Digital transformation projects. The portal of public services "DIYA"]. URL: https://plan2.diia.gov.ua/projects (in Ukrainian).

36. Perelik notarial'nih okrugiv v Avtonomnij Respublici Krim, oblastyah, mistah Kievi ta Sevastopoli, Nakaz Ministerstva yusticii Ukraini [List of notarial districts in the Autonomous Republic of Crimea, oblasts, cities of Kyiv and Sevastopol, Order of the Ministry of Justice of Ukraine] № 2040/5 (2021). URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2021/06/07/20210607135033-53.pdf (in Ukrainian).

37. V Ukraini z'yavilasya nova mapa notarial'nih okrugiv [A new map of notarial districts has appeared in Ukraine]. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zyavilasya-nova-mapa-notarialnih-okrugiv (in Ukrainian).

38. Pro vnesennya zmin do deyakih nakaziv Ministerstva yusticii Ukraini (shchodo vregulyuvannya pitannya reiestracii privatnoi notarial'noi diyal'nosti notariusa pri zmini administrativno-teritorial'nogo podilu Ukraini), Nakaz Ministerstva yusticii Ukraini [About modification of some orders of the Ministry of Justice of Ukraine (concerning settlement of a question of registration of private notarial activity of the notary at change of administrative-territorial division of Ukraine), Order of the Ministry of Justice of Ukraine] № 1911/5 (2021). URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE36337 (in Ukrainian).

Received: 15/06/2021
1st revision: 18/07/2021
Accepted: 20/08/2021

V. Zalotin, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORY OF NOTARIAL DISTRICTS FORMATION IN INDEPENDENT UKRAINE

The article covers the history of the notarial districts formation in Ukraine. The subject matter of the study is the retrospective of notarial districts formation in Ukraine as well as the development of the grounded proposals for respective legislation improvement. The methodological basis of the study were general scientific (analysis, comparison and modelling) and special (formal and logical) methods of cognition. The notary territorial competence influence on the formation of notarial districts is considered. The author has proved that the notary territorial competence in the context of national legislation is understood as the basis for the notary districts formation. The research suggests the analysis of 4 stages of notary formation and development in Ukraine: early years of independence, establishment of the maximum number of notaries, the years of uncertainty and the current stage, characterized by changes due to administrative-territorial and digital reforms. As a result of the analysis, it was concluded that during the early years of independence the legislation, considering the notary territorial competence, was poor, while state intervention into the process of notarial districts allocation was really high. The regulation of the maximum number of notaries and notarial quotas as the legal problem that does not meet today's challenges is revealed. Legislative drafts aiming at regulating the number of notaries and restricting such state intervention in notarial activity have been analysed. The present regulation of the notary territorial competence, as well as legislative updates, considering the administrative-territorial reforms in Ukraine, are studied. The attention is also paid to the administrative-territorial structure as a basis for the allocation of the notary territorial competence. The main concepts of forming the list of notarial districts by the Ministry of Justice of Ukraine are outlined; moreover, their pros and cons are highlighted. The governmental plans to digitalize the state services in terms of launching electronic notaries for remote notarial acts are mentioned. The offer to improve the principles of notary districts system in order to increase the availability of notarial acts to the population is given (driven by the examples of regional notary districts in Kyiv and Sevastopol aiming at providing remote notarial acts). Taking into account the Constitutional provisions, the need to consolidate the Ministry of Justice of Ukraine authorities is justified in context of approving the list of notarial districts in the Law of Ukraine "On Notaries".

Keywords: territorial competence of a notary, maximum number of notaries, administrative-territorial structure, administrative-territorial unit, quotas of notaries, availability of notarial acts.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 32-37
УДК 35.078.3
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-6

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

О. А. Заярний, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-4549-7201

РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ІНСТИТУТІВ ГАЛУЗІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА У ПРАЦЯХ УЧЕНИХ-ПРАВНИКІВ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З 1991 РОКУ ПО 2021 РІК

Досліджено науковий доробок учених-правників юридичного факультету (нині Інституту права) Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі інформаційного права, охарактеризовано їхній вплив на формування основних інститутів цієї галузі права в незалежній Україні.

Метою статті є аналіз теоретико-методологічних засад розвитку основних інститутів галузі інформаційного права у наукових працях учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка, дослідження передумов для формування наукової школи інформаційного права університету, визначення подальших перспективних напрямів наукових досліджень у межах відповідної галузі права.

У процесі підготовки статті застосовано загальнонаукові методи пізнання: діалектичний, системно-структурний, формально-логічний, а також спеціальні методи: історичний, порівняльно-правовий, соціологічний та ін.

Обґрунтовано, що процес оновлення інститутів галузі інформаційного права у незалежній Україні перебуває у нерозривному зв'язку з процесом удосконалення норм інформаційного законодавства, розвитком цифрових трансформацій у державі і суспільстві та науковими дослідженнями різних аспектів правового регулювання інформаційних відносин. Доведено, що правовою й освітньою основою для розвитку сучасної школи інформаційного права Київського університету є утворена на базі юридичного факультету у 2012 році спеціалізація "Інформаційне право" за спеціальністю 081 "Право освітнього рівня «Магістр»".

Викладено основні положення проведеного дослідження, сформульовано подальші напрями наукових досліджень основних інститутів галузі інформаційного права, які можуть становити науковий інтерес для вчених, правників і практикуючих юристів.

Ключові слова: галузь права, інформаційне право, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, наукова школа, період незалежності України, система права.

ВСТУП

Проголошення 24 серпня 1991 року Верховною Радою Української РСР Акту незалежності України [1] відкрило нову сторінку історії розвитку нашої держави. Окрім необхідності розв'язання широкого кола соціально-економічних, політичних, освітніх і культурних завдань, перед Україною актуалізувалася проблема формування ефективної національної системи права і законодавства.

© Заярний О. А., 2021

Особливе значення у виборі юридичного вектора розв'язання вказаної проблеми набуло історичне збігання дати проголошення незалежності України з початком світового переходу від моделі суспільства індустріального до суспільства інформаційного. Це стало поштовхом для формування національних передумов формування інформаційного законодавства та галузі інформаційного права як правового і методологічного фундаменту розвитку в Україні інформаційного суспільства, формування ефективної моделі електронного урядування, створення сприятливих умов для виробництва програмної продукції, надання інформаційних послуг.

Істотне падіння галузей інформатизації, телекомунікацій, виробництва комп'ютерної техніки [2] поряд із хаотичним розвитком інформаційного законодавства у перше десятиліття незалежності України, поряд з активним розвитком індустрії програмної продукції, електронних комунікацій, телерадіомовлення, реклами, електронної комерції й електронних платежів як стратегічних галузей національної економіки в останнє десятиліття [3], а також приведенням норм інформаційного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, по-різному позначались на формуванні інститутів галузі інформаційного права.

Постановка проблеми. Постійне зростання наукових інтересів до проблематики інформаційного права з боку багатьох відомих учених і практиків дозволило сформувати ґрунтовну теоретико-методологічну основу для становлення в Україні цієї комплексної галузі права, виробити концептуальні засади для системного оновлення норм інформаційного законодавства на основі міжнародних стандартів і потреб сучасного інформаційного суспільства.

Значний внесок у розвиток різних інститутів інформаційного права зробили фундаментальні праці вчених-правників юридичного факультету (Інституту права) Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Київського університету), зокрема: Н. О. Давидової [4], О. А. Заярного [5], А. О. Кодинця [6], О. В. Кохановської [7]. Багато інститутів галузі інформаційного права одержали ґрунтовні розробки у спеціальних дослідженнях, проведених у межах наукової школи інформаційного права і виконаних фахівцями: А. А. Баріковою [8], Н. В. Білоцерковцем [9], Б. В. Воєводіним [10], Д. О. Гетьманцевим [11], М. В. Красновою [12], Н. В. Куршаковою [13], А. О. Левченко [14], С. М. Логіновою [15], В. С. Мильцевої [16], Ю. В. Носиком [17], І. І. Романюк [18], О. В. Ткач [19], А. Г. Чорноусом [20], Ю. М. Шишкою [21] та багатьма іншими дослідниками.

Незважаючи на це, у навчально-методичній і науковій юридичній літературі досі не проведено комплексного аналізу впливу наукових праць учених Київського університету на формування основних інститутів галузі інформаційного права, їхнього внеску в оновлення національного інформаційного законодавства незалежної України.

Формулювання мети й об'єкта дослідження. Метою статті є аналіз теоретико-методологічних засад розвитку основних інститутів галузі інформаційного права у наукових працях учених Київського університету в 1991–2021 роках, дослідження передумов для формування наукової школи інформаційного права університету, визначення подальших перспективних напрямів наукових досліджень у межах відповідної галузі права.

Об'єктом дослідження виступають монографічні та спеціальні наукові праці вчених-правників Київського університету, присвячені різним аспектам становлення і розвитку інститутів галузі інформаційного права з 1991 по 2021 роки.

Методологія дослідження. Для реалізації мети дослідження та комплексного опрацювання об'єкта цієї статті застосовано, загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Діалектичний метод використано для виявлення загальних і спеціальних тенденцій наукових досліджень основних інститутів галузі інформаційного права у працях вчених-правників Київського університету; системно-структурний метод застосовано для з'ясування впливу доробку представників наукової школи інформаційного права Київського університету у формуванні теоретико-методологічних засад інституційного оформлення вітчизняної галузі інформаційного права; завдяки застосуванню соціологічного методу визначено ставлення вчених-правників до різних інститутів галузі інформаційного права, подальших тенденцій його розвитку; історичний метод, дозволив проаналізувати ретроспективу розвитку інформаційного законодавства й інформаційного права в період з 1991 по 2021 роки, визначити спільні та відмінні закономірності між цими правовими категоріями; порівняльно-правовий метод, використання якого дало змогу прослідкувати тенденції наукових досліджень інститутів інформаційного права в Україні та державах із розвиненим інформаційним суспільством, дозволив визначити на цій основі перспективні напрями подальших наукових досліджень у межах наукової школи інформаційного права Київського університету.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

1. Взаємозв'язок факторів, що позначаються на формуванні системи інформаційного права, та напрямами наукових досліджень у цій галузі права.

Формування в системі права України галузей права з більш широким предметом правового регулювання дало підстави вченим-правникам для дискусії щодо існування комплексних галузей права [22, с. 94]. Однією з таких галузей права, специфіка предмета і методу регулювання якої дозволила вченим-правникам включити її до комплексних, є інформаційне право [23, с. 196–197].

Аналогічно до інших галузей вітчизняного права, у системі інформаційного права ключове місце належить її інститутам. Як сукупність норм, які регулюють групу суспільних інформаційних відносин, інститути галузі інформаційного права несуть значне функціональне і змістовне навантаження. Його сутність виявляється в об'єднанні системи конкретних норм інформаційного права за вужчим предметом правового регулювання, виробленням принципів і юридичних умов спеціального регулювання однорідної групи інформаційних відносин, а також, у спеціальних цілях і завданнях регулювання інформаційних правовідносин.

На формування комплексних галузей права, зокрема і галузі інформаційного права, впливає ряд об'єктивних факторів, зокрема, активний розвиток уже врегульованих суспільних відносин, необхідність уніфікації норм національного законодавства відповідно до міжнародно-правових норм і стандартів, поява нових видів суспільних відносин, які потребують свого законодавчого врегулювання [24, с. 61].

Зазначені фактори у незалежній Україні позначились не лише на процесах формування інформаційного права як комплексної галузі права, але і знайшли свій відбиток у розвитку наукових інтересів до проблематики того або іншого інституту цієї галузі права.

Важливим правовим і методологічним підґрунтям для формування системного підходу у проведенні наукових досліджень у галузі інформаційного права став Паспорт наукової спеціальності 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, затверджений Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 21.05.2003 року № 26-11/5 [25], у подальшому заміненний цим суб'єктом владних повноважень паспортом спеціальності 12.00.07 "Адміністративне право і процес; Фінансове право; Інформаційне право на підставі Постанови від 08.10.2008 року № 45-06/7 [26].

Саме цими нормативно-правовими актами інформаційне право було офіційно визначене як галузь юридичної науки, яка досліджує суспільні відносини, що складаються у сфері обігу інформації, створення, формування, зберігання, поширення, використання, охорони і захисту інформаційних ресурсів, створення та використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки [26].

Поряд з об'єктивними факторами юридичної дійсності, які позначилися на становленні інститутів галузі інформаційного права, їхнє наукове розроблення у незалежній Україні опинилося під впливом певних суб'єктивних чинників. Ідеться, зокрема, не лише про поширену у правотворчій діяльності практику включення норм інформаційного законодавства до законодавчих актів, до завдань яких безпосередньо не належить регулювання інформаційних відносин, а і, як наслідок, розпорошеність інформаційних спорів за різними судовими юрисдикціями [23, с. 198–199].

2. Основні інститути галузі інформаційного права, які стали предметом досліджень учених-правників Київського університету.

Сформована у незалежній Україні практика законодавчого регулювання інформаційних відносин і застосування норм інформаційного законодавства стала правовою основою для зміщення фокуса мети, завдань, предмета, об'єкта досліджень учених-правників Київського університету на конкретні аспекти розвитку інститутів галузі інформаційного права – публічно-правові або приватно-правові.

Аналіз наукових праць представників наукової школи інформаційного права Київського університету з урахуванням указаних методологічних позицій дозволяє констатувати, що найґрунтовніше були розроблені теоретико-методологічні засади таких інститутів інформаційного права: гарантії охорони і захисту інформаційних прав, доступ до публічної інформації, електронні довірчі послуги, захист інформаційних прав особи, захист персональних даних, інформаційна деліктологія, інформаційні зобов'язання, інформаційні правовідносини, науково-освітнє право, право електронних комунікацій, правові режими обігу інформації, правові режими розроблення і застосування сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, правове забезпечення кібербезпеки людини, правове забезпечення розвитку національної інформаційної інфраструктури, рекламне право, юридична відповідальність за інформаційні правопорушення тощо.

Недосконале інформаційне законодавство, систематичний прояв порушень прав учасників інформаційних відносин, істотне розширення сфери застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій зумовило значне збільшення кількості інформаційних правопорушень, що вчиняються по всій території України. Такий стан інформаційного правопорядку викликав підвищення наукового інтересу до проблематики інституту інформаційної деліктології.

Результатом наукових досліджень проблематики вказаного інституту права, стало розроблення представниками наукової школи інформаційного права Київського університету передумов для виокремлення інформаційної деліктології в окремий інститут інформаційного права, обґрунтування його предмета, методів, системи, джерел і напрямів подальшого розвитку [27, с. 143–169].

Комплексним дослідженням теоретичних і практичних проблем формування адміністративної деліктології в інформаційній сфері, в якому з використанням сучасних методів наукового пізнання, урахуванням здобутків юридичної науки сформульовано теоретико-правові засади становлення окремого напряму наукових досліджень проблематики запобігання адміністративних інформаційних правопорушень, розроблено його систему, з'ясовано функціональні й методологічні зв'язки з іншими юридичними науками, предмет вивчення яких охоплює різні аспекти правового забезпечення функціонування інформаційної сфери [5, с. 30], стала докторська дисертація автора статті.

Предметом ґрунтовної наукової уваги з боку представників наукової школи інформаційного права Київського університету виступили конкретні групи спеціальних деліктологічних проблем, зокрема, цивільні інформаційні правопорушення й особливості відповідальності за їх вчинення [6, с. 351–373; 27, с. 274–295], запобігання правопорушень у сфері надання електронних довірчих послуг [9, с. 128–136], у сфері захисту дітей від шкідливого впливу реклами [14, с. 126–138], відповідальність за порушення банківської таємниці [11, с. 143–182], тощо. Зазначені здобутки наукових досліджень 2017 року покладено в основу вибіркової навчальної дисципліни "Інформаційна деліктологія", яка викладається для студентів ОР "Магістр" Київського університету.

З різних правових і методологічних позицій ґрунтовну наукову розробку у працях учених Київського університету одержав один з основних інститутів інформаційного права – інститут інформаційних правовідносин.

Однією з перших комплексних, монографічних робіт, присвячених вказаному інституту інформаційного права, стала монографія О. В. Кохановської, в якій розроблено теоретичні та прикладні цивільно-правові проблеми інформаційних відносин, їхні окремі аспекти [7].

У подальшому наукові праці О. В. Кохановської стали важливою теоретичною основою для інших комплексних досліджень, присвячених інституту інформаційних правовідносин.

Серед цих досліджень необхідно передусім указати на докторську дисертацію А. О. Кодинця [6], присвячену теоретичним, прикладним і методологічним проблемам правового регулювання цивільних інформаційних зобов'язальних відносин. У межах згаданої наукової праці ґрунтовне теоретичне розроблення, серед іншого, одержали питання поняття, сутності, видів цивільних інформаційних зобов'язань, відносин, пов'язаних з їхнім прийняттям і виконанням, особливості їхніх договірних і позадоговірних конструкцій, специфіка цивільно-правової відповідальності за порушення цієї категорії зобов'язань.

Поряд із приватно-правовими аспектами інституту інформаційних правовідносин, у роботах представників наукової школи інформаційного права Київського університету ґрунтовно висвітлено також і публічно-правові проблеми розвитку цього інституту.

Ідеться, зокрема і про роботи, в яких досліджувалися особливості поняття, структури, види адміністративно-деліктних відносин в інформаційній сфері [28, с. 277–311], проблематика адміністративних правовідносин, пов'язаних із наданням електронних довірчих послуг [9, с. 99–122], поняття, структура, принципи й особливості реалізації правовідносин у сфері розвитку національної інформаційної інфраструктури [20, с. 108–119], реклами в мережі інтернет [21, с. 39–56], захисту дітей від шкідливого впливу реклами [14, с. 90–112], управління національною кібербезпекою України [29, с. 278–285], тощо.

У період функціонування незалежної України значний інтерес із боку представників школи інформаційного права Київського університету спостерігається до проблематики інституту правових режимів обігу інформації.

Так, у наукових працях Д. О. Гетьманцева пропонується: "Теоретичний і науково-практичний аналіз правового режиму банківської таємниці, установлення її змісту, правової природи, співвідношення банківської таємниці з іншими видами інформації з обмеженим доступом, відповідальності за порушення правового режиму банківської таємниці, співвідношення правового інституту банківської таємниці із правовим інститутом боротьби з легалізацією майна, здобутого злочинним шляхом тощо" [11, с. 12].

У роботах С. М. Логінової детально розроблено проблематику поняття, змісту, правових гарантій адвокатської таємниці, її не тільки правового, але й історичного, етичного, деонтологічного аспектів, майбутнього місця і ролі в Україні як правовій державі [15, с. 9].

У межах наукової школи інформаційного права Київського університету, комплексне дослідження прав на комерційну таємницю проведене Ю. В. Носиком, яким зроблено науково-теоретичні висновки і сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України у цій сфері правового регулювання [17, с. 8].

3. Сучасний стан розроблення інститутів інформаційного права у працях учених-правників Київського університету.

Глибоке комплексне доктринальне розроблення вказаних інститутів галузі інформаційного права стало ґрунтовною теоретичною основою для подальшого наукового розроблення інститутів інформаційного права, формування яких обумовлене активним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій в останнє десятиліття.

Важливим внеском у розвиток наукових досліджень нових інститутів галузі інформаційного права стало утворення 2012 року на базі юридичного факультету Київського університету спеціалізації "Інформаційне право" для здобувачів освітнього рівня "Магістр" за спеціальністю 081 "Право". Саме випускники вказаної спеціалізації, близько 36 % яких захистили дисертаційні роботи у галузі інформаційного права або здійснюють підготовку дисертаційних досліджень у цій галузі юридичної науки, складають майбутній кадровий і науковий потенціал школи інформаційного права Київського університету імені Тараса Шевченка. У працях випускників спеціалізації розроблено теоретико-методологічні засади багатьох сучасних інститутів інформаційного права, зокрема, електронних довірчих послуг [9], права електронних комунікацій [8], правового регулювання відносин у сфері національної інформаційної інфраструктури України [20].

Так, наприклад у дисертаційній роботі Н. В. Білоцерковця, комплексно досліджено проблематику поняття, сутності, адміністративних процедур надання окремих видів електронних довірчих послуг, види таких послуг, особливості правовідносин, які виникають у сфері надання електронних довірчих послуг, зарубіжний досвід правового регулювання цих відносин [9]. Указане дисертаційне дослідження склало важливу теоретико-методологічну основу для інституційного оформлення електронних довірчих послуг у окрему складову галузі інформаційного права.

У роботах А. О. Барікової закладено доктринальне підґрунтя для оформлення права електронних комунікацій в окремий інститут інформаційного права. Дослідницею, серед іншого, розроблено поняття, джерела, система, принципи інституту права електронних комунікацій, визначено його місце в системі права України [8].

Пов'язані з формуванням національної інформаційної інфраструктури України проблеми, принципи, умови і напрями розвитку цього об'єкта інформаційно-правового регулювання ґрунтовно розроблено у дисертаційній роботі А. Г. Чорноуса [20].

У наукових працях представників сучасної школи інформаційного права Київського університету досліджено й розвинуто різні аспекти інституту рекламного права.

Так, у роботах А. О. Левченко детально досліджено поняття та види реклами, що має негативний вплив на дітей, розроблено адміністративно-правові способи і процедури захисту неповнолітніх громадян від шкідливого впливу такої реклами, охарактеризовано окремі види шкідливої реклами, запропоновано пропозиції з удосконалення законодавства України у цій сфері правового регулювання [14].

У межах дисертаційної роботи Ю. М. Шишкою розроблено, з урахуванням теоретичних та прикладних позицій, особливості адміністративно-правового регулювання рекламних правовідносин у мережі інтернет, визначено види, структуру цих відносин, детально охарактеризовано нормативні вимоги до реклами, яка розповсюджується з використанням інтернет-технологій [21].

Таким чином, з дати проголошення незалежності України проблематика інституційного формування галузі вітчизняного інформаційного права стала предметом ґрунтовної уваги вчених-правників Київського університету.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі основні висновки і рекомендації.

1. Розвиток інститутів галузі інформаційного права у незалежній Україні супроводжувався паралельним процесом оновлення норм інформаційного законодавства та проведення досліджень ученими-правниками Київського університету різних аспектів правового регулювання інформаційних відносин, що забезпечило формування ґрунтовних теоретико-методологічних засад для формування інформаційного права як комплексної галузі права.

2. На вибір сукупності правових норм, які утворюють конкретний інститут галузі інформаційного права у значенні предмета наукових досліджень, першочергово впливають такі фактори: стан розвитку національного інформаційного законодавства з тих або інших питань, наявний у суспільстві науковий інтерес до дослідження проблематики правового регулювання конкретних інформаційних правовідносин, стан розвитку окремих галузей інформаційної діяльності й інформаційних технологій, ступінь забезпечення інформаційного правопорядку тощо.

3. На сьогодні у Київському університеті склались необхідні методологічні, наукові, освітні та кадрові передумови для формування університетської школи інформаційного права, яка може виступати основою для доктринального забезпечення системного оновлення національної галузі інформаційного права і законодавства.

4. У працях учених Київського університету найґрунтовніше розроблено теоретико-методологічні засади таких інститутів інформаційного права як: гарантії охорони і захисту інформаційних прав, доступ до публічної інформації, електронні довірчі послуги, захист інформаційних прав особи, захист персональних даних, інформаційна деліктологія, інформаційні зобов'язання, інформаційні правовідносини, науково-освітнє право, право електронних комунікацій, правові режими обігу інформації, правові режими розроблення і застосування сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, правове забезпечення кібербезпеки людини, правове забезпечення розвитку національної інформаційної інфраструктури, рекламне право, юридична відповідальність за інформаційні правопорушення та ін.

5. В умовах активного розвитку в Україні інформаційного суспільства, системних цифрових трансформацій різних сфер управлінської та економічної діяльності, основними інститутами інформаційного права, у фокусі яких мають розвиватися наукові дослідження вчених Київського національного університету імені Тараса Шевченка є, зокрема: блокчейн-право, організаційно-правові засади публічно-приватного партнерства в інформаційній сфері, право штучного інтелекту, правове забезпечення розроблення і застосування інтернету речей, правове регулювання транскордонних інформаційних обмінів, правове регулювання електронної ідентифікації учасників інформаційних відносин тощо.

Список використаних джерел

1. Акт про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 року: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12/print (дата звернення: 28.07.2021 року).

2. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 04.02.1998 року № 75/98-вр. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80/conv#n3 (дата звернення: 28.07.2021 року).

3. Експортна стратегія для сектору інформаційних технологій 2019 – 2023: Дослідження Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сіль-

ського господарства. URL https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=6deb0289-40af-41ab-91eb-ce7f8d298fc4 (дата звернення: 28.07.2021 року).

4. Давидова Н. О. Проблеми цивільно-правового регулювання відносин у сфері освіти в Україні і США: Дис. Докт. Юрид. Наук. Спец. 12.00.03. Київ. 2017. 485 с.

5. Заярний О. А. Адміністративна деліктологія в інформаційній сфері: проблеми теорії та практики: дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2018. 561 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/d52/dis_Zaiarnyi%20O.A..pdf (дата звернення: 28.07.2021).

6. Кодинець А. О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин: методологія, теорія, практика: дис. докт. юрид. наук. Спец. 12.00.03. Київ 2017. 470 с.

7. Кохановська О. В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві. Київ.: ВПЦ "Київський університет", 2006. 463 с.

8. Барікова А. А. Систематизація права електронних комунікацій: адміністративно-правове дослідження: Дис. Канд. Юрид. Наук. Спец. 12.00.07. Київ. 2019. 259 с.

9. Білоцерковець Н. В. Адміністративно-правове регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг: Дис. Докт. Філос. Наук за спец 081 "Право". Київ. 2020. 257 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/a79/dis_Bilotserkovets%20N.V..pdf (дата звернення: 28.07.2021 року).

10. Воєводін Б. В. Інститут реклами: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.03. Київ. 2014. 20 с.

11. Гетманцев Д. О. Банківська таємниця: особливості її нормативно-правового регулювання в Україні та в законодавстві зарубіжних країн: дис. канд. юрид. наук. Спец. 12.00.07. Київ. 2003. 206 с.

12. Краснова М. В. Гарантії реалізації права громадян на екологічну інформацію: дис. канд. юрид. наук. спец. 12.00.06. Київ. 1997. 199 с.

13. Кошакова Н. В. Конституційне право на інформацію в Україні (порівняльний аналіз): дис. канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02. Київ. 2003. 208 с.

14. Левченко А. О. Адміністративно-правове забезпечення захисту дітей від шкідливого впливу реклами. Дис. Докт. Філос. Наук за спец 081 "Право". Київ. 2020. 219 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/591/dis_Levchenko%20A.O..pdf (дата звернення 28.07.2021 року).

15. Логінова С. М. Адвокатська таємниця: проблеми теорії і практики: дис. канд. юрид. наук. Спец: 12.00.10. Київ. 2002. 184 с.

16. Мильцева В. С. Електронне правосуддя: виникнення та перспективи розвитку: дис. докт. філос. наук за спец 081 "Право". Київ. 2020. 202 с. URL http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/e69/dis_Myltseva%20V.S..pdf (дата звернення: 27.07.2021 року).

17. Носик Ю. В. Права на комерційну таємницю в Україні (цивільно-правовий аспект): дис. канд. юрид. Наук. Спец. 12.00.03. Київ. 2006. 221 с.

18. Романюк І. І. Охорона права на персональні дані в Україні (цивільно-правовий аспект): дис. Канд. Юрид. Наук. Спец. 12.00.03. Київ. 2015. 267 с.

19. Ткач О. В. Розслідування порушень недоторканості приватного життя: дис. Канд. Юрид. Наук. Спец: 12.00.09. Київ. 2019. 237 с.

20. Чорноус А. Г. Адміністративно-правове регулювання національної інформаційної інфраструктури України: Дис. Докт. Філос. Наук за спец 081 "Право". Київ. 2020. 195 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/5f1/dis_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%83%D1%81.pdf (дата звернення: 27.08.2021 року).

21. Шишка Ю. М. Адміністративно-правове регулювання рекламної діяльності в мережі Інтернет. дис. ... канд. юрид. Наук. Спец. 12.00.07. Київ, 2018. 236 с.

22. Дудник Р. М. Галюзева диференціація українського права: Поняття, рівні і тенденції розвитку: дис. канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01. Одеса. 2016. 209 с.

23. Заярний О.А. Оновлення предмета галузі інформаційного права України в рішеннях Верховного Суду: окремі методологічні і прикладні аспекти. Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. P. 1. P. 193-208.

24. Саннікова М. Комплексні галузі права: до постановки проблеми. Вісник Національної академії правових наук України № 4 (79) 2014. С. 59 – 63.

25. Паспорт наукової спеціальностей 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право: Постанова Президії Вищої атестаційної комісії України від 21.05.2003 року N 26-11/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ve1_5330-03#Text (дата звернення: 28.07.2021 року).

26. Паспорт наукової спеціальності 12.00.07 "Адміністративне право і процес; Фінансове право; Інформаційне право: Постанова Президії Вищої атестаційної комісії України від 08.10.2008 N 45-06/7. URL https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v45_6330-08/conv#o118 (дата звернення: 28.07.2021 року).

27. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / І. В. Арістова, О. А. Баранов, О. П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К. І. Бєлякова. Київ: КВІЦ, 2019. 347 с. URL http://ippi.org.ua/sites/default/files/monografiya_ok_0.pdf (дата звернення: 28.07.2021 року).

28. Заярний О. А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект : монографія. Видавничий дім "Гельветика", 2017. 700 с. URL http://ippi.org.ua/sites/default/files/zayarnii_monografiya_tv_pereplet_0.pdf (дата звернення: 28.07.2021 року).

29. Семенченко А. І., Плескач В. Л., Заярний О. А., Плескач М. В. Організаційно-правові механізми державного управління забезпеченням кібербезпеки та кіберзахисту України: сутність, стан та перспективи розвитку. Проблеми програмування. Київ, 2020. № 2-3. С. 278–285. CEUR. URL: http://pp.isofts.kiev.ua/ojs1/article/view/419 (дата звернення: 28.07.2021 року).

References

1. Akt pro proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR vid 24.08.1991 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12/print (data zvernennia: 28.07.2021) (in Ukrainian).

2. Pro Kontseptsiiu Natsionalnoi prohramy informatyzatsii: Zakon Ukrainy vid 04.02.1998 roku № 75/98-vr. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80/conv#n3 (data zvernennia: 28.07.2021 року) (in Ukrainian).

3. Eksportna stratehiia dlia sektoru informatsiinykh tekhnolohii 2019 – 2023: Doslidzhennia Ministerstva rozvytku ekonomiky, torhivli ta silskoho hospodarstva. URL https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=6deb0289-40af-41ab-91eb-ce7f8d298fc4 (data zvernennia: 28.07.2021 року) (in Ukrainian).

4. Davydova N. O. (2017) Problemy tsyvilno-pravovoho rehuliuvannia vidnosyn u sferi osvity v Ukraini i SShA [The Issues of the Civil Law Regulation of Relations in Education] [dysertacija dokt. juryd. nauk]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

5. Zaiarnyi O. A. (2018) Administratyvna deliktolohiia v informatsiinii sferi: problemy teorii ta praktyky [Administrative Delictology in the Information Sphere: Issues of Theory and Practice] [dysertacija dokt. juryd. nauk]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

6. Kodynets A. O. (2017) Tsyvilno-pravove rehuliuvannia zoboviazalnykh informatsiinykh vidnosyn: metodolohiia, teoriia, praktyka [Civil regulation of binding informational relations: methodology, theory, practice]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

7. Kokhanovska O. V. Teoretychni problemy informatsiinykh vidnosyn u tsyvilnomu pravi [Theoretical Issues of Information Relations in Civil Law] : monohrafiia / O. V. Kokhanovska – Kyiv: VPTs "Kyivskyi universytet", 2006. – 463 s. (in Ukrainian).

8. Barikova A. A. (2019) Systematyzatsiia prava elektronnykh komunikatsii: administratyvno-pravove doslidzhennia [Systematization of electronic communications law: administrative legal research]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

9. Bilotserkovets N. V. (2020). Administratyvno-pravove rehuliuvannia u sferi nadannia elektronnykh dovirchykh posluh [Administrative legal regulation in the field of electronic trust services provision]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

10. Voievodin B. V. (2014) Instytut reklamy: tsyvilno-pravovyi aspekt [Institute of Advertising: Civil Law Aspect]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

11. Hetmantsev D. O. (2003) Bankivska taiemnytsia: osoblyvosti yii normatyvno-pravovoho rehuliuvannia v Ukraini ta v zakonodavstvi zarubizhnykh krain [Banking Secrecy: Peculiarities of its Legal Regulation in Ukraine and in the Legislation of Foreign Countries]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

12. Krasnova M. V. (1997) Harantii realizatsii prava hromadian na ekolohichnu informatsiiu [Guarantees of realization of the right of citizens to ecological information]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

13. Koshakova N. V.(2003) Konstytutsiine pravo na informatsiiu v Ukraini (porivnialnyi analiz) [Constitutional right to information in Ukraine (comparative analysis)]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

14. Levchenko A. O. (2020) Administratyvno-pravove zabezpechennia zakhystu ditei vid shkidlyvoho vplyvu reklamy [Administrative and legal support for the protection of children from the harmful effects of advertising]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

15. Lohinova S. M. (2002) Advokatska taiemnytsia: problemy teorii i praktyky [Lawyer's secret: problems of theory and practice]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

16. Myltseva V. S. (2020) Elektronne pravosuddia: vynyknennia ta perspektyvy rozvytku [E-justice: the emergence and prospects of development]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

17. Nosyk Yu. V. (2006) Prava na komertsiinu taiemnytsiu v Ukraini (tsyvilno-pravovyi aspekt) [Rights to trade secrets in Ukraine (civil law aspect)]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

18. Romaniuk I. I. (2015) Okhorona prava na personalni dani v Ukraini (tsyvilno-pravovyi aspekt) [Protection of the right to personal data in Ukraine (civil law aspect)]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

19. Tkach O. V. (2019) Rozsliduvannia porushen nedotorkanosti pryvatnoho zhyttia [Investigation of violations of privacy]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

20. Chornous A. H. (2020) Administratyvno-pravove rehuliuvannia natsionalnoi informatsiinoi infrastruktury Ukrainy [Administrative legal regulation of the National Information Infrastructure of Ukraine]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

21. Shyshka Yu. M. (2018) Administratyvno-pravove rehuliuvannia reklamnoi diialnosti v merezhi Internet [Administrative and legal regulation of advertising on the Internet]. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv], Kyi'v (in Ukrainian).

22. Dudnyk R. M. (2016) Haluzeva dyferentsiatsiia ukrainskoho prava: poniattia, rivni i tendentsii rozvytku [Branches of law differentiation of the Ukrainian law: concept, levels and development trends]. Natsionalnyi universytet "Odeska yurydychna akademiia" [National University "Odessa Law Academy"], Odessa (in Ukrainian).

23. Zaiarnyi O.A. (2020) Onovlennia predmeta haluzi informatsiinoho prava Ukrainy v rishenniakh Verkhovnoho Sudu: okremi metodolohichni i prykladni aspekty [Updating the subject of information law of Ukraine in the decisions of the Supreme Court: some methodological and applied aspects] Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing".

24. Sannikova M. (2014) Kompleksni haluzi prava: do postanovky problemy [Complex Area of Law: Statement of the Problem]. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy [Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine], (4), 59-63 (in Ukrainian).

25. Pasport naukovoi spetsialnostei 12.00.07 "Teoriia upravlinnia; administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo: Postanova Prezydii Vyshchoi atestatsiinoi komisii Ukrainy vid 21.05.2003 roky N 26-11/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ve1_5330-03#Text (data zvernennia: 28.07.2021) (in Ukrainian).

26. Pasport naukovoi spetsialnosti 12.00.07 "Administratyvne pravo i protses; Finansove pravo; Informatsiine pravo: Postanova Prezydii Vyshchoi atestatsiinoi komisii Ukrainy vid 08.10.2008 roky N 45-06/7. URL https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v45_6330-08/conv#o118 (data zvernennia: 28.07.2021 року).

27. Yurydychna vidpovidalnist za pravoporushennia v informatsiinii sferi ta osnovy informatsiinoi deliktolohii: monohrafiia / I. V. Aristova, O. A. Baranov, O. P. Dzoban ta in.; za zah. red. prof. K. I. Bieliakova. Kyiv: KVITs (2019). URL http://ippi.org.ua/sites/default/files/monografiya_ok_0.pdf.

28. Zaiarnyi O. A. Pravove zabezpechennia rozvytku informatsiinoi sfery Ukrainy: administratyvno-deliktnyi aspekt [Legal framework for the development of the information sphere of Ukraine: the administrative and tort]: monohrafiia / O. A. Zaiarnyi. – Kyiv: Vydavnychyi dim "Helvetyka", 2017. – 700 s. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zayarnii_monografiya_tv_pereplet_0.pdf (in Ukrainian).

29. Semenchenko A. I., Pleskach V. L., Zaiarnyi O. A., Pleskach M. V. (2020) Orhanizatsiino-pravovi mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia zabezpechenniam kiberbezpeky ta kiberzakhystu Ukrainy: sutnist, stan ta perspektyvy rozvytku. [Organizational and legal mechanisms of cybersecurity and cyber defense in Ukraine: essentiality, conditions and development prospects]. Problemy prohramuvannia [Problems of programming], (2-3).

Received: 30/07/2021
Accepted: 21/08/2021

O. Zaiarnyi, Dr. Sc. (Law), Associate Prof., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF FUNDAMENTAL INSTITUTIONS OF INFORMATION LAW IN THE WORKS OF LEGAL SCHOLARS OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV DURING THE PERIOD FROM 1991 TO 2021

The article examines the scientific achievements of legal scholars of Taras Shevchenko National University of Kyiv in the field of information law as well as describes their impact on the formation of fundamental institutions of this field of law during the period from 1991 to 2021.

The purpose of the article is to analyze the theoretical and methodological grounds for the development of the main institutes of information law in the works of legal scholars of the Institute of Law / Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv. The author also aims at studying the prerequisites for the formation of Kyiv University scientific school of information law and determining further promising areas of research within the relevant field of law.

Methods. During the study a number of methods have been used, namely dialectical, system-structural, formal-logical as well as historical, comparative, sociological, etc.

Results. The article substantiates that the process of updating the institutions of information law in independent Ukraine is inextricably linked with the process of improving information legislation, the development of digital transformations in the state and society and research on various aspects of legal regulation of information relations. The paper shows that a wide range of proposals formulated by legal scholars of Taras Shevchenko National University of Kyiv regarding the improvement of information legislation of Ukraine have been enshrined in the provisions of certain laws and bylaws. The paper also proves that the legal and educational basis for the development of a modern school of information law at Kyiv University is the establishment of Information Law Specialization for Master's Degree in 2012.

The conclusions set out the main provisions of the study; formulate further areas of research of the main institutes of information law, which may be of scientific interest to legal scholars and practitioners.

Keywords: field of law; Information Law; Taras Shevchenko National University of Kyiv; scientific school; legal system; period from 1991 to 2021.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 37-47
УДК 349.41
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-7

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

Т. О. Коваленко, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000 0002 7103 6209,
О. І. Заєць, канд. юрид. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-7969-2465
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК НАУКИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА У КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ДОБА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Метою статті є концептуальний огляд основних ідей, доктрин, учень у сфері земельного права, що були досліджені й обґрунтовані працівниками юридичного факультету (нині Інституту права) Київського національного університету імені Тараса Шевченка протягом 30 років незалежності України, а також окреслення основних досягнень земельно-правової науки та їхнього практичного впровадження за цей період. Основним методом дослідження став аналіз і систематизація наукових досліджень за інститутами земельного права як галузі права, науки та навчальної дисципліни. Як висновок зазначено, що вчені Київського національного університету імені Тараса Шевченка гідно представляють і розвивають земельне право як галузь, науку та навчальну дисципліну із самого початку проголошення незалежності України. У межах цієї статті неможливо показати повною мірою науковий доробок працівників Київського національного університету імені Тараса Шевченка та їхніх учнів за добу незалежної України. Проте охарактеризовані основні наукові досягнення підкреслюють вагомий внесок земельно-правової науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка у розбудову науки земельного права незалежної України. Завдяки активній життєвій позиції професорсько-викладацького складу на теренах Київського національного університету імені Тараса Шевченка виросла достойна наукова плеяда дослідників, викладачів, практичних працівників, державних діячів, основний науковий інтерес яких складає земельне право, його практичне втілення та вдосконалення.

Ключові слова: незалежна Україна; земельне право; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; юридичний факультет; Інститут права.

ВСТУП

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (далі – КНУ імені Тараса Шевченка) протягом усієї історії існування уславлений численними постатями вчених у різних галузях знань, зокрема і в юридичних науках. Проголошення незалежності України сприяло значній активізації наукових досліджень у правових галузях. Наука земельного права опинилася в епіцентрі

© Коваленко Т. О., Заєць О. І., 2021

стрімкого розвитку наукової думки, у першу чергу завдяки започаткованим українською владою реформам у різних сферах життя країни. Водночас земельне право доби незалежної України використовує наукову спадщину, наукові ідеї, висловлені й обґрунтовані у працях учених дореволюційного та радянського періодів.

На теренах юридичного факультету Університету Святого Володимира у галузі земельного права та споріднених наукових сферах плідно працювали В. А. Удінцев, І. П. Новицький, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. В. Довнар-Запольський, О. І. Левицький, М. М. Цитович та інші вчені. Актуальні на кінець XIX ст. – початок XX ст. проблеми регулювання земельних та аграрних відносин, законодавчого визначення правового статусу селян, використання природних ресурсів досліджувалися членами Київського юридичного товариства (В. А. Незабитовський, Д. І. Піхно, І. П. Новицький, Ц. Г. Нейман, В. І. Василенко, І. В. Лучицький, О. Д. Білимович, М. І. Дуганов, П. Л. Кованько) та цивілістичного студентського гуртка (В. І. Бошко) [1].

У радянський період відбулося становлення земельного права як самостійної галузі правової системи Української РСР, чому активно сприяли вчені, які працювали у стінах нашого університету, а саме: П. Д. Індиченко, В. З. Янчук, В. Л. Мунтян, І. М. Миронець. Вони залишили значну наукову спадщину з теоретичних і практичних проблем колгоспного, земельного та природоохоронного права, підготували багатьох учених, серед яких доктори та кандидати юридичних наук [2]. Згодом до радянської земельно-правової науки долучилися та продовжили свою плідну наукову роботу і за часів незалежної української держави В. І. Андрейцев, В. В. Носік, Г. І. Балюк, В. В. Янчук, праці яких лягли в основу численних доктрин і концепцій у галузі земельного права України.

Метою статті є концептуальний огляд основних ідей, доктрин, учень у сфері земельного права, що були досліджені й обґрунтовані працівниками юридичного факультету (нині Інституту права) КНУ імені Тараса Шевченка протягом 30 років незалежності України, а також окреслення основних досягнень земельно-правової науки та їхнього практичного впровадження за цей період.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Розвиток наукових ідей із земельного права України у дослідженнях працівників КНУ імені Тараса Шевченка (за інститутами)

1) Розвиток вчення про землю як об'єкт правового регулювання

Висвітлення наукових досягнень у сфері земельного права України варто розпочати з базового, на нашу думку, учення про землю як об'єкт правового регулювання. Саме з початком земельної реформи і особливо після прийняття Конституції України дослідження ролі землі, зокрема її юридичного значення, для українського суспільства і держави було конче необхідним. Так, В. І. Андрейцев одним із перших у науці земельного права України звернув увагу на те, що радянський підхід до землі як всезагальної умови праці, операційного базису й основного засобу виробництва у деяких галузях народного господарства є неповним і застарілим [3, с. 13]. Учений чітко виокремив і описав цілий ряд властивостей землі, які вона інтегрує: економічних, соціальних, екологічних, формально-юридичних тощо. Однак земля не тільки інтегрує у своїй основі різні корисні властивості, як зазначає В. І. Андрейцев, а й характеризується відповідним диференційованим режимом залежно від функціонального її використання і цільового призначення [4, с. 138]. Учений справедливо критикував ситуацію, коли ст. 19 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. дає вичерпний перелік категорій земель, тоді як практично існують також інші їхні види за функціональним призначенням, потребуючи регламентації правового режиму [4, с. 139–146]. В. І. Андрейцевим представлено авторське визначення землі (в юридичному значенні) як інтегрованого та диференційованого об'єкта правового регулювання [4, с. 148].

Досліджуючи юридичне значення землі, В. В. Носік уперше в науці земельного права України запропонував визначати її як цілісний нерухомий поверхневий шар земної кори [5, с. 34]. Аналізуючи проблеми реалізації закріпленого у Конституції України (ст. 13) права власності на землю українського народу, вчений розкриває також поняття землі як основного національного багатства [6, с. 497].

На необхідність розмежування правового регулювання відносин, об'єктами яких виступають земельні ділянки та нерухоме майно, звертала увагу у своїх наукових дослідженнях Т. Г. Ковальчук [7].

Подальший розвиток учення про землю як об'єкт правового регулювання отримало у працях А. М. Мірошниченка. У ході ґрунтовних досліджень науковець дійшов висновку, що сьогодні в земельному праві поняття "земля" вживається у розумінні земної поверхні та простору над та під нею на висоту та глибину, необхідну для використання відповідної земельної ділянки за цільовим призначенням (зокрема її забудови), включаючи ґрунтовий покрив у межах цього простору [8, с. 24]. Ученим проаналізовано юридичне співвідношення понять "земля" і "земельна ділянка", а також цих правових категорій із спорідненими і природно пов'язаними категоріями водних об'єктів, лісів, надр, ґрунтового шару, багаторічних насаджень і особливо будівель і споруд.

Стосовно останніх, Анатолій Миколайович послідовно відстоює позицію (науково і практично) повної імплементації у чинне земельне законодавство принципу єдності юридичної долі земельної ділянки й об'єктів нерухомості, розташованих на ній [8, с. 20–21]. Зазначені ідеї А. М. Мірошниченка знайшли свій подальший розвиток у проведеному під його керівництвом дисертаційному дослідженні М. С. Щербини на тему "Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки й об'єктів нерухомості, які на ній розташовані" [9].

Принциповою є також позиція А. М. Мірошниченка щодо панівної в чинному земельному законодавстві концепції суцільного поділу земель на категорії за цільовим призначенням. У цьому питанні він повністю підтримує В. В. Носіка в тому, що "поділ земель на чітко визначену кількість категорій з особливим правовим режимом для кожної з них створює реальні перешкоди у здійсненні громадянами та юридичними особами суб'єктивних земельних прав" [6, с. 168–169]. Оскільки правила про поділ земель на категорії дісталися Україні "у спадок" від земельного права радянських часів [8, с. 42], учений вважає, що вони не відповідають реаліям сьогодення і потребують перегляду [10, с. 336–337]. Планування територій (що включає зонування) є альтернативою принципу встановлення "цільового призначення земель" [10, с. 257]. А. М. Мірошниченко послідовно відстоює свою позицію щодо цієї земельно-правової проблеми не тільки у власних працях, але й у написаних під його керівництвом дисертаційних і монографічних дослідженнях. Зокрема, цікавою і ґрунтовною є монографія В. М. Правдюка "Поділ земель за цільовим призначенням за законодавством України", підготовлена під керівництвом Анатолія Миколайовича [11].

2) Розвиток вчення про земельне право як галузь права, науку та навчальну дисципліну

Значну увагу вченими КНУ імені Тараса Шевченка приділено також розвитку вчення про земельне право України як галузь національної правової системи, науку і навчальну дисципліну. Так, В. В. Носік визначає предмет земельного права як "урегульовані нормами та методами земельного, приватного, публічного права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі здійснення права власності на землю українського народу, державного і самоврядного регулювання земельних відносин, виконання заходів з охорони і раціонального використання землі як основного національного багатства, захисту суб'єктивних земельних прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави" [6]. Галузевими методами земельного права, на думку вченого, є визначення цільового призначення земельної ділянки, зонінг, нормування, погодження, утримання від певних дій, відведення земельної ділянки в натурі, експертна, нормативна грошова оцінка земельних ділянок [13]. У своїх подальших наукових дослідженнях Володимир Васильович присвятив увагу проблемам методології, теорії та перспективам розвитку земельного права України [14], юридичній природі сучасного земельного права України [15] та іншим проблемам теорії земельного права.

До проблематики встановлення меж і сфери правового регулювання земельних відносин в Україні зверталась у ряді своїх публікацій Т. О. Коваленко [16], яка визначає сферу земельно-правового регулювання як систему найбільш важливих, типових суспільних відносин, які виникають між українським народом, фізичними та юридичними особами, державою в особі органів державної влади та територіальними громадами в особі органів місцевого самоврядування з приводу здійснення земельних прав і виконання земельних обов'язків, раціонального використання й охорони землі, здійснення повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування у земельній сфері, регулювання яких за допомогою земельно-правових норм на певному етапі розвитку українського народу та держави є об'єктивно можливим, економічно, політично та соціально необхідним із метою забезпечення земельних потреб людини як основної соціальної цінності, та збереження землі як основного національного багатства.

Певну увагу приділено також дослідженню особливостей розвитку науки земельного права України. Так, Т. О. Коваленко показала зародження еколого-правових, земельно-правових та аграрно-правових досліджень на юридичному факультеті Університету Святого Володимира [17], а Т. Г. Ковальчук дослідила розвиток науки земельного права на юридичному факультеті Київського університету [18]. Водночас, незважаючи на позитивні тенденції у розвитку української земельно-правової науки, В. В. Носік зазначає, що сьогодні українська земельно-правова наука продовжує використовувати й оперувати поняттями та категоріями радянського земельного права, заснованого на марксистсько-ленінській економічній теорії і, відповідно, ученні про державу та право, що призводить до консервації і метафізичного стану окремих складових системи земельного права України як самостійної галузі права, навчальної дисципліни і наукового напряму [6, с. 544].

Були проведені також порівняльно-правові дослідження специфіки правового регулювання земельних відносин в Україні та інших державах. Так, В. М. Льовочкіна під науковим керівництвом А. М. Мірошниченка успішно захистила результати дисертаційного дослідження, присвяченого порівняльно-правовому аналізу правового регулювання обігу земель за законодавством КНР та України [19].

Необхідно також зазначити, що для кращого опанування студентами навчальних дисциплін земельно-правового профілю, викладачами КНУ імені Тараса Шевченка підготовлено підручники [10; 20], наукові коментарі [21], збірники земельного законодавства [22], збірники завдань для практичних занять та інше методичне забезпечення.

3) Наукові ідеї щодо правової природи принципів земельного права України

Учені КНУ імені Тараса Шевченка зробили суттєвий внесок також у розвиток вчення про принципи земельного права України. Зокрема, цікавим є підхід А. М. Мірошниченка, який розглядає принципи права як джерела земельного права України [23]. Досить глибоко дослідила проблеми реалізації принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні Т. О. Коваленко у своїй монографії [24] та докторській дисертації [25], які були підготовлені за наукового консультування В. В. Носіка. На думку автора, існування в Україні системи науково-обґрунтованих, прийнятих чи санкціонованих у встановленому законом порядку якісних правових законів, відповідних їм підзаконних нормативно-правових актів, інших джерел земельного права є внутрішньою (сутнісною) ознакою та нормативною (матеріальною) складовою законності як державно-правового явища.

Окремі принципи земельного права України детальніше досліджено в кандидатських дисертаціях, виконаних під керівництвом А. М. Мірошниченка. Зокрема, М. С. Щербина розкриває специфіку й особливості застосування у сучасних умовах принципу єдності юридичної долі земельної ділянки й об'єктів нерухомості, які на ній розташовані [9], а В. В. Шевченко проаналізував особливості реалізації принципу свободи договору в земельному праві України [27].

4) Розвиток теорії щодо джерел земельного права України

Окремим напрямом наукових досліджень у КНУ імені Тараса Шевченка є розвиток наукових ідей про джерела земельного права України. Зокрема, А. М. Мірошниченко в межах свого дисертаційного дослідження розкрив правову природу нормування як засобу правового регулювання земельних відносин [28]. На думку науковця, земельно-правове нормування – це врегульована правовими нормами процесуальна діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на розроблення якісних і кількісних показників (нормативів) властивостей об'єктів земельних правовідносин (земельних ділянок, категорій земель тощо), включення нормативів до проєктів правових актів, їхнє узгодження, експертизу, затвердження й оприлюднення у встановленому законодавством порядку. Нормативні документи Анатолій Миколайович відносить до джерел земельного права [29].

Комплексне дослідження на кафедрі отримала проблематика правової природи рішень органів місцевого самоврядування в механізмі правового регулювання земельних відносин у дисертації [30] та монографії [31] аспірантки кафедри Н. О. Кузьменко, які підготовлено під керівництвом А. М. Мірошниченка. Можливість застосування правових звичаїв [32] та практики Європейського суду з прав людини [33] до регулювання земельних відносин в Україні доводить у публікаціях Т. О. Коваленко. На необхідність дотримання вимог земельного законодавства як вимоги забезпечення національної безпеки України звертала увагу у своїх публікаціях Г. І. Балюк [34].

З метою вдосконалення сучасного стану законодавчого регулювання земельних відносин в Україні вченими КНУ імені Тараса Шевченка були запропоновані підходи до проведення систематизації (Т. О. Коваленко [35]) та кодифікації (А. М. Мірошниченко [36], В. В. Носік

та інші вчені) земельного законодавства. Так, на думку А. М. Мірошниченка, в основу кодифікації повинні бути покладені такі принципові положення: (1) відхід від традиційного для радянського земельного права "тотального" поділу земель на категорії і підвищення натомість ролі планування територій, (2) підвищення ефективності використання та розпорядження землями державної власності шляхом передачі функції із розподілу та перерозподілу цих земель уповноваженому центральному органу виконавчої влади, (3) реформування засад здійснення землевпорядкування шляхом створення уніфікованої землевпорядної процедури, яка дозволятиме здійснювати землеустрій, зокрема і примусово, з метою усунення недоліків у структурі землекористування, (4) гармонізація земельного законодавства із законодавством ЄС [36]. До сфери наукових інтересів учених Інституту права КНУ імені Тараса Шевченка входять також правові проблеми адаптації земельного законодавства України до законодавства Європейського Союзу, які досліджують Т. О. Коваленко [37] та інші вчені.

5) Теоретичні напрацювання щодо юридичних дефектів у правовому регулюванні земельних відносин

Одним із напрямів наукових досліджень учених КНУ імені Тараса Шевченка є розроблення доктрини про правову природу юридичних дефектів, шляхи їхньої мінімізації та запобігання. Так, А. М. Мірошниченко присвятив своє монографічне дослідження [38] та докторську дисертацію [39] проблемам колізій у правовому регулюванні земельних відносин в Україні. Автор розглядає колізії як розбіжності між правовими приписами, що поширюються на ті самі суспільні відносини щодо використання, охорони та відтворення земель і не можуть бути застосовані одночасно. У публікаціях Анатолія Миколайовича обґрунтовуються способи зменшення негативного впливу таких колізій шляхом мінімізації їхньої кількості, а також теоретичні рекомендації щодо вирішення ієрархічних, темпоральних, змістовних колізій у правовому регулювання земельних відносин, а також засади вирішення складних колізій, що поєднують одночасно кілька їхніх видів.

Проблемам запобігання та мінімізації юридичних дефектів правового регулювання земельних відносин в Україні присвячена монографія [40] та ряд інших публікацій Т. О. Коваленко. На думку автора, під юридичними дефектами правового регулювання земельних відносин слід розуміти об'єктивно притаманні системі позитивного земельного права та зумовлені особливостями земельного права як галузі права, специфікою земельного законодавства, значенням і характерними рисами землі як об'єкта правового впливу, особливим суб'єктним складом земельних правовідносин, негативні правові явища, що виявляються в недоліках, вадах елементів правового регулювання земельних відносин, а також у відсутності чи недостатності зв'язків між ними, нівелюють особливе значення землі як об'єкта правовідносин у природі, суспільстві, державі, негативно впливають на визначення оптимального балансу приватних і публічних потреб у сфері земельних відносин. У роботах Тетяни Олександрівни більш детально розкрито юридичну природу юридичних колізій [41] і прогалин [42] як найпоширеніших різновидів юридичних дефектів, обґрунтовано механізми запобігання їхній появі та усунення.

6) Вчення про земельну реформу та її правове забезпечення

Учені КНУ імені Тараса Шевченка, завжди займаючи активну життєву позицію, свідомо і конструктивно долучилися до процесу земельної реформи, початок якої оголошено ще в Українській РСР з 15 березня 1991 року (Постанова Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 року "Про земельну реформу").

Одним із фундаторів учення про земельну реформу в Україні став В. І. Андрейцев, який критично проаналізував стан правового забезпечення цього доленосного для молодої незалежної держави процесу, зазначивши його недосконалість та несистемність. Учений одним із перших підійшов до розуміння земельної реформи як комплексного суспільного процесу, що є складовою економічних, екологічних, соціальних, науково-технічних, організаційних, державно-правових перетворень у суспільстві, державному устрої, політиці й ідеології [3, с. 14]. Ідея комплексності сучасної земельної реформи була розвинута і досліджена у роботах його учнів і послідовників.

Так, під керівництвом В. І. Андрейцева захищено дисертацію О. І. Заєць "Правові аспекти земельної реформи в Україні" [43], в якій авторка розглядає земельну реформу як земельні процесуальні правовідносини, визначає її загальну мету – відновлення ефективного використання земельних ресурсів України, передумови проведення й основні напрямки здійснення (економічний, екологічний, інституційно-функціональний, правотворчий), досліджує генезу правового регулювання проведення земельних реформ на території України. У однойменній монографії вчена підводить підсумки 15-річного процесу земельної реформи в України, визначає основні недоліки його організаційно-правового забезпечення та шляхи їхнього подолання [44].

Ідею комплексності земельної реформи та її правового забезпечення підтримав також В. В. Носік. У своїх працях учений детально аналізує конституційно-правові засади сучасної земельної реформи і доходить висновку про те, що з прийняттям Земельного кодексу в Україні з'явилися реальні можливості для реформування земельних відносин на ринкових засадах на рівні стандартів і вимог країн Європейського співтовариства [45]. В. В. Носік одним із перших здійснив порівняльно-правовий аналіз земельної реформи в Україні та інших державах [45], а також звернувся до пошуку методологічних і теоретичних основ правової ідеології земельної реформи в Україні [46]. Під його керівництвом захищено дисертацію Т. О. Коваленко "Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств", присвячену аграрному аспекту сучасної земельної реформи в Україні [47].

Порівняльно-правові дослідження земельної реформи продовжив А. М. Мірошниченко [48], який також є автором численних праць із правових проблем мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення й інших важливих заходів новітнього етапу земельної реформи. Багато його пропозицій увійшли до законопроєктів і прийняті як закони України. Під його керівництвом захищено дисертації М. І. Максименком на тему "Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні" [49] та О. П. Куцевич на тему "Правові питання консолідації земель в Україні" [50].

Оскільки сучасна земельна реформа продовжується, тривають і наукові пошуки вчених. Зокрема, нині О. І. Заєць, Ю. Л. Власенко, Д. В. Бусуйок, Е. В. Позняк та інші вчені активно досліджують еколого-правовий аспект сучасної земельної реформи як чинник сталого розвитку України, якому законодавець не приділяє достатньо уваги [51].

У розрізі правових питань української земельної реформи вчені університету зробили вагомий внесок у розвиток правової доктрини приватизації земель. Започаткований В. І. Андрейцевим підхід до останньої як до спеціального різновиду земельно-процесуальних пра-

вовідносин, у межах яких відбувається безоплатне, одноразове, у межах встановлених норм, відчуження земельних ділянок державної та комунальної власності громадянам та окремим юридичним особам [3, с. 29], був підтриманий і розвинутий В. В. Носіком, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, О. І. Заєць, С. В. Гриньком та іншими вченими в різних складових цього державно-правового процесу. Зокрема, під керівництвом М. В. Краснової захищено дисертацію А. С. Євстігнєєвим "Правове забезпечення вимог екологічної безпеки в процесі приватизації земель в Україні" [52]. У свою чергу, А. М. Мірошниченко критично проаналізував практичні проблеми приватизації земель в Україні й окреслив її перспективи [53].

7) Розвиток теорії земельних прав, прав на землю, їх набуття та захисту

Одним із найбільш досліджуваних напрямів української земельно-правової науки є проблематика земельних прав. Учені КНУ імені Тараса Шевченка повною мірою причетні до цієї загальнонаукової тенденції, оскільки їхній науковий доробок торкається практично всіх складових цього питання. Так, В. І. Андрейцев у своїх численних працях заклав основи концепції права власності на землю й інші природні ресурси, обґрунтував самостійність форми права власності на землю українського народу, проаналізував питання набуття права власності на землю та його гарантій тощо [3, 4]. Під його керівництвом захищено ряд дисертаційних робіт з окресленої проблематики, авторами яких є: С. В. Гринько "Правові аспекти реєстрації прав на землю" [54], І. О. Костяшкін "Право загального землекористування громадян" [55], Р. І. Марусенко "Правові аспекти земельних сервітутів в Україні" [56] та інші вчені.

Як автор концепції здійснення прав на землю, В. В. Носік проаналізував їх поняття та види, а також підстави, умови, способи набуття та реалізації прав на землю в Україні, включаючи проведення земельних торгів [20, с. 79–121]. Учений багато праць присвятив праву власності на землю і, зокрема, праву власності на землю українського народу. Зокрема, В. В. Носік обґрунтував наукову концепцію дворівневої конструкції права власності на землю, яка випливає із закріпленої у Конституції України нової моделі регулювання земельних відносин і включає право власності українського народу на землю (право вищого рівня), і суб'єктивне право власності на землю громадян, юридичних осіб, держави як похідне і залежне від права власності народу (право нижчого рівня). Суть такої концепції полягає в тому, що земля як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави, належить українському народові на праві власності [6, с. 495]. У розвиток зазначених теоретичних підходів під керівництвом В. В. Носіка захищено докторську дисертацію І. О. Костяшкіним на тему "Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні" [57].

Разом зі своїми учнями Г. І. Балюк досліджувала проблеми права приватної власності на землю, зокрема й особливості його припинення [58], іпотечні та концесійні правовідносини [59], вирішення земельних спорів [60]. Правовим аспектам гарантій прав на землю присвятила свої дослідження М. В. Краснова [61]. Правова природа права на земельну частку (пай) розкривається у ряді робіт В. В. Носіка, Т. О. Коваленко [62], А. М. Мірошниченка [63] та інших вчених.

Так, А. М. Мірошниченко, застосовуючи практично орієнтований новаторський підхід у своїх наукових дослідженнях, детально проаналізував стан правового регулювання відносин власності на землю та відносин користування землею, окреслив напрями вдосконалення системи прав на земельні ділянки, зокрема обґрунтував концепцію використання земель на титулі зобов'язальних прав, необхідність обмеження застосування права постійного користування, повернення праву оренди землі його зобов'язальної природи тощо [10]. За сприяння вченого прийнято Закон України від 6 вересня 2012 року "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності", яким остаточно вирішено питання такого розмежування, та ряд інших нормативно-правових актів. Чимало праць присвятив науковець питанням захисту земельних прав, зокрема обґрунтуванню належності застосування окремих способів їх захисту [64]. Під його керівництвом захищено кандидатську дисертацію Ю. В. Мягкоходом на тему "Способи захисту земельних прав за законодавством України" [65], а також докторську дисертацію Т. О. Третяком на тему "Теоретичні проблеми земельно-правового регулювання добросусідства в Україні" [66].

Проблеми реалізації та захисту земельних прав в різних аспектах досліджували також О. І. Заєць, Т. О. Коваленко, Д. М. Коломійцева, Р. І. Марусенко, С. І. Марченко, В. В. Носік, Т. Б. Саркісова. Т. О. Третяк та інші вчені. Зокрема, предметом наукових інтересів О. І. Заєць є проблеми поняття та класифікації земельних прав, особливості їх набуття, реалізації та захисту, правові проблеми володіння землею [67]. На думку вченої, право власності на землю й інші природні ресурси випливає з міжнародно-правового принципу суверенітету держави над природними ресурсами в межах своєї території і має цілий ряд загальних і спеціальних ознак [68].

8) Інститут управління та регулювання у сфері використання й охорони земель у працях вчених КНУ імені Тараса Шевченка

Проблематика земельних публічних правовідносин неодноразово була представлена у працях учених КНУ імені Тараса Шевченка. Особливо це стосується земельних управлінських правовідносин. Поряд із традиційним для земельно-правової науки підходом до управління у галузі земельних відносин як діяльності з використанням владного примусу, що спрямована на забезпечення раціонального використання й охорони земель [10, с. 252], отримала свій розвиток концепція державного регулювання земельних відносин.

Як зазначає В. В. Носік, у сучасних умовах реформування земельних відносин таке розуміння регулятивного впливу з боку держави на учасників земельних правовідносин не дозволяє визначити регулюючу роль і місце органів державної влади та місцевого самоврядування в забезпеченні здійснення прав на землю, використання й охорони земель із різними формами власності. Пояснюється це тим, що регулюючий вплив держави та місцевого самоврядування має поширюватися не лише на охорону і раціональне використання землі, а й у цілому на правовий режим землі як об'єкта права власності українського народу та поведінку суб'єктів земельних правовідносин [20, с. 218]. На думку Володимира Васильовича, державне регулювання земельних відносин можна визначити як законодавчо забезпечену на національному, регіональному та місцевому рівнях діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації функцій держави і закріплених у законах повноважень у сфері використання й охорони землі як об'єкта права власності українського народу й основного національного багатства [20, с. 220].

У своєму дисертаційному дослідженні Д. В. Бусуйок поряд з управлінськими правовідносинами у земель-

ному праві заклала науково-теоретичні основи сервісних правовідносин у цій сфері, зміст яких, на думку вченої, полягає у наданні земельних адміністративних послуг [69, с. 50].

Численні дослідження науковці нашого університету присвятили висвітленню правових проблем окремих функцій управління та регулювання у сфері земельних відносин. Зокрема, С. В. Гринько вперше в Україні дослідив правові аспекти реєстрації прав на землю [54]. Ефективності законодавчого забезпечення державного контролю у сфері використання й охорони земель присвятила свою працю Т. О. Коваленко [70]; Д. М. Коломійцева (Старостенко) дослідила науково-теоретичні проблеми правового регулювання межування земель в Україні [71]; Я. О. Лисенко вивчала проблеми земельних юрисдикційних правовідносин [72].

Окремий напрямок наукових досліджень стосується інституційної складової управління та регулювання у сфері земельних правовідносин. Так, Г. І. Балюк висвітлила проблеми соціальної ефективності діяльності прокуратури з нагляду за додержанням і застосуванням земельного законодавства [73]. Робота Н. О. Кузьменко присвячена діяльності та рішенням органів місцевого самоврядування в механізмі правового регулювання земельних відносин [30]. У численних працях А. М. Мірошниченка проаналізовано сучасні практичні проблеми діяльності державних органів у сфері земельних ресурсів [67].

9) Продовження кращих традицій радянської науки про правову охорону земель

Інститут правової охорони земель є наріжним каменем земельного права України, адже галузеві правові принципи забезпечення раціонального використання й охорони земель, пріоритету вимог екологічної безпеки значною мірою забезпечуються саме за рахунок правового регулювання заходів охорони земель.

Учені КНУ імені Тараса Шевченка достойно продовжують кращі традиції радянської науки про правову охорону природи, зокрема і земель. Адже саме у працях В. Л. Мунтяна вперше обґрунтовано необхідність правового регулювання охорони земель і природи в цілому. Так, під керівництвом його учня В. В. Носіка захищено ряд дисертаційних досліджень: С. В. Єлькіним на тему "Правове регулювання ландшафтного використання й охорони земель в Україні" [74], А. Л. Місінкевич на тему "Правове забезпечення рекультивації земель в Україні" [75].

Правовим аспектам використання радіоактивно забруднених земель присвятила свої праці Г. І. Балюк [76], а Т. О. Коваленко дослідила дефекти правового регулювання охорони земель у процесі вирощування сільськогосподарських культур для виробництва біопалива [77]. Правовим аспектам юридичних та організаційно-технічних засобів охорони земель, її ґрунтозахисних гарантій присвячено праці Т. Г. Ковальчук [78].

10) Розвиток інституту юридичної відповідальність у земельному праві

У площині юридичної відповідальності у земельному праві на особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Т. Б. Саркісової на тему "Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні". Учена запропонувала альтернативне визначення юридичної відповідальності за земельні правопорушення як особливого виду правовідношення охоронювального типу, яке виникає внаслідок поєднання правової норми про юридичну відповідальність із земельним правопорушенням як юридичним фактом, в якому реалізується право держави захистити відповідні цінності, на які посягає земельне правопорушення, відновити порушене право або вимагати відшкодування шкоди, тобто покарати винну особу, а правопорушник зобов'язаний зазнати певних позбавлень особистого, майнового чи організаційного характеру [79, с. 38]. Авторка ґрунтовно проаналізувала склад земельних правопорушень, зробила їхню детальну класифікацію, дослідила практику застосування юридичної відповідальності за їхнє скоєння.

Проблеми застосування майнової відповідальності за земельні правопорушення детально досліджено у дисертаційному дослідженні М. В. Краснової [80].

11) Розвиток вчення про правовий режим земель окремих категорій

Під керівництвом та за безпосередньої участі вчених КНУ імені Тараса Шевченка здійснено численні дослідження і відкриття з проблематики Особливої частини земельного права України.

Однією з ключових категорій земель в Україні були і залишаються землі сільськогосподарського призначення. У цій площині багато наукових праць присвячено правовому режиму цих земель через призму організаційно-правових форм здійснення сільськогосподарської діяльності. Так, В. І. Лебідь проаналізував правове становище особистих селянських господарств в Україні [81], С. І. Марченко розглядала організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні [82], В. А. Поліщук досліджував правове регулювання сільськогосподарського садівництва в Україні [83], В. В. Дударенко аналізував правовий режим земель сільськогосподарського призначення через призму правового статусу аграрних холдингів [84].

Правового режиму земель сільськогосподарського призначення безпосередньо стосується вирішення доленосного для незалежної української держави питання відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. У цьому ключі вчені університету активно долучилися до важливих державно-правових процесів. Чи не найбільше з приводу скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення писав А. М. Мірошниченко, який у своїх працях і виступах докладно обґрунтував шкідливість для України та її громадян тривалої заборони на відчуження земельних ділянок цієї категорії [67]. Правові питання ефективного використання чи обігу земель сільськогосподарського призначення піднімала у своїх публікація Т. Г. Ковальчук [12]. Правові аспекти ринку земель сільськогосподарського призначення досліджували також аспіранти кафедри, зокрема, Е. С. Юрченко у своїй дисертації "Право сільськогосподарського землекористування в Україні" та однойменній монографії зазначила, що існування різних правових моделей набуття права сільськогосподарського землекористування забезпечить можливість суб'єктам агробізнесу обирати найбільш прийнятний варіант консолідації земель і збільшення розмірів земельних масивів законним шляхом, а також сприятиме детінізації ринку права сільськогосподарського землекористування [26, с. 189].

Учені університету не залишили без уваги правові режими земель також інших категорій, які детально досліджені в дисертаційних роботах аспірантів юридичного факультету (Інституту права). Зокрема, А. П. Кулинич провів дисертаційне дослідження на тему "Правовий режим земель міських територіальних громад в Україні", присвячене земельно-правовим аспектам реформи децентралізації в Україні [85]; О. В. Бевз досліджувала правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні [86]; В. В. Кононов проаналізував правовий режим і проблеми земель прибережних захисних смуг в Україні [87]; О. С. Федотова

досліджувала правовий режим земель річкового та морського транспорту України [88]; правові проблеми землі як об'єкта інвестиційного розвитку стали предметом наукових пошуків М. О. Ковальчука [89].

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що вчені КНУ імені Тараса Шевченка гідно представляють і розвивають земельне право як галузь, науку та навчальну дисципліну із самого початку проголошення незалежності України. У межах цієї статті не можливо показати повною мірою науковий доробок працівників КНУ імені Тараса Шевченка та їхніх учнів за добу незалежної України. Проте охарактеризовані основні наукові досягнення підкреслюють вагомий внесок земельно-правової науки КНУ імені Тараса Шевченка у розбудову науки земельного права незалежної України. Завдяки активній життєвій позиції професорсько-викладацького складу на теренах юридичного факультету (Інституту права) КНУ імені Тараса Шевченка виросла достойна наукова плеяда дослідників, викладачів, практичних працівників, державних діячів, основний науковий інтерес яких складає земельне право, його практичне втілення та вдосконалення.

Список використаних джерел

1. Коваленко Т.О. Зародження еколого-правових, земельно-правових та аграрно-правових досліджень на юридичному факультеті Університету Святого Володимира. *Юридичний факультет Університету Святого Володимира в персоналіях його викладачів та вчених* : зб. матер. Першої міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 лист. 2015 р. / ред. кол. І.С. Гриценко та ін. К. : Талком, 2015. С. 256-260.
2. Коваленко Т.О. Кафедра трудового, колгоспного і земельного права юридичного факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка: становлення та розвиток (1972 р. – 1987 р.). *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку* : матеріали "круглого столу" (м. Київ, 27 трав. 2016 р.) / за ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Чернівці : Кондратьєв А.В., 2016. С. 35-42.
3. Андрейцев В.І. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні. Навч.-практ. посіб. К. : Істина, 1999. 319 с.
4. Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. К. : Знання, 2005. 445 с.
5. Носік В.В. Земля як об'єкт права власності. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2000. Вип. 38. С. 33-40.
6. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
7. Ковальчук Т.Г. Правові аспекти розмежування правового регулювання відносин, об'єктами яких виступають земельні ділянки та нерухоме майно. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2005. Вип. 67/69. С. 12-15.
8. Мірошниченко А.М. Проблемні питання розподілу земель на категорії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 12 (50). С. 42-51.
9. Щербина М.С. Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єктів нерухомості, які на ній розташовані : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. 20 с.
10. Мірошниченко А.М. Земельне право України : підручник. К. : Алерта, 2013. 512 с.
11. Правдюк В.М. Поділ земель за цільовим призначенням за законодавством України : монографія. К. : Алерта, 2018. 204 с.
12. Ковальчук Т.Г. Ринок земель сільськогосподарського призначення: ефективне використання чи обіг (правові проблеми). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2005. Вип. 68. С. 54-59.
13. Носік В.В. Земельне право України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів*. Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28-29 квіт. 2004 р. В 2 ч. / Редкол. : С.А. Єрохін, В.Ф. Погорілко, Я.М. Шевченко та ін. К. : Національна академія управління, 2004. Ч. 2. С. 415.
14. Носік В.В. Земельне право в Україні : методологія, теорія, перспективи розвитку. *Правова доктрина України: у 5 т. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права* / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Х. : Право, 2013. С. 623-643.
15. Носік В.В. Юридична природа сучасного земельного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7-8. С. 50-58.
16. Коваленко Т.О. Межі та сфера правового регулювання земельних відносин в Україні. *Держава і право. Юрид. науки*. 2015. Вип. 70. С. 185-197.
17. Коваленко Т.О. Зародження еколого-правових, земельно-правових та аграрно-правових досліджень на юридичному факультеті Університету Святого Володимира. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2016. Вип. 1 (102). С. 18-21.
18. Ковальчук Т.Г. Розвиток науки земельного права на юридичному факультеті Київського університету. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2009. № 81. С. 206-212.
19. Льовочкіна В.М. Правове регулювання обігу земель за законодавством КНР та України: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. 20 с.
20. Земельне право України: підруч. [Г.І. Балюк, Т.О. Коваленко, В.В. Носік та ін.] / за ред. В.В. Носіка. К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. 511 с.
21. Мірошниченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. К. : Правова єдність, 2009. 496 с.
22. Земельний кодекс України з постатейними матеріалами : зб. нормативно-правових актів та матеріалів суд. практики: Вид 2-е. За станом нормативно-правових актів та актів органів судової влади на 1 лют. 2007 р. / Упор. А.М. Мірошниченко. Наук. ред. В.В. Носік. К. : Фізична особа – суб'єкт видавничої справи Романчук Р.С., 2007. 720.
23. Мірошниченко А.М. Принципи права як джерела земельного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2009. № 81. С. 220-223.
24. Коваленко Т.О. Реалізація принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні : проблеми законодавчого забезпечення: монографія. К. : Правова Єдність, 2017. 672 с.
25. Коваленко Т.О. Проблеми законодавчого забезпечення реалізації принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 34 с.
26. Юрченко Е.С. Право сільськогосподарського землекористування в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія / за ред. д-ра юрид. наук Т. О. Коваленко. Київ. Алерта, 2019. 234 с.
27. Шевченко В.В. Реалізація принципу свободи договору в земельному праві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. 20 с.
28. Мірошниченко А.М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2004. 19 с.
29. Мірошниченко А.М. Нормативні документи як джерела земельного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2005. Вип. 65. С. 38-42.
30. Кузьменко Н.О. Рішення органів місцевого самоврядування в механізмі правового регулювання земельних відносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2018. 20 с.
31. Кузьменко Н.О. Рішення органів місцевого самоврядування в механізмі правового регулювання земельних відносин : монографія. К. : Алерта, 2018. 246 с.
32. Коваленко Т.О. Звичаєво-правове регулювання земельних відносин на території України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 9. С. 63-73.
33. Коваленко Т.О. Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України. *Юридична Україна*. 2016. № 11-12. С. 82-88.
34. Балюк Г.І. Дотримання вимог земельного законодавства як вимога забезпечення національної безпеки України. *Земельне право України*. 2006. № 9. С. 3-5.
35. Коваленко Т.О. Систематизація як засіб підвищення ефективності правового регулювання земельних відносин в Україні. *Юридична Україна*. 2011. № 3. С. 75-80.
36. Мірошниченко А.М. Необхідність, передумови та спосіб здійснення кодифікації земельного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 3. С. 256-263.
37. Коваленко Т.О. Правові аспекти адаптації земельного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Публічне право*. 2016. № 2. С. 19-26.
38. Мірошниченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні : монографія. К. : Алеута ; КНТ; ЦУЛ, 2009. 268 с.
39. Мірошниченко А.М. Колізії у правовому регулюванні земельних відносин в Україні : автореф. дис. … доктора юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 31 с.
40. Коваленко Т.О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні : монографія. К. : ВПЦ "Київський університет"; Юрінком Інтер, 2013. 632 с.
41. Коваленко Т.О. Колізія нормативно-правових актів земельного законодавства та її вплив на ефективність земельно-правового регулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2010. Вип. 84. С. 39-43.
42. Коваленко Т.О. Прогалини в земельному праві України : поняття та сутність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2010. Вип. 85. С. 54-59.
43. Заєць О.І. Правові аспекти земельної реформи в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 1999. 20 с.
44. Заєць О.І. Правові аспекти земельної реформи в Україні : монографія. К.: ВПЦ "Київський університет", 2006. 185 с.
45. Носік В.В. Соціально-економічні та правові аспекти здійснення земельної реформи в Україні й інших державах європейської орієнтації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2004. Вип. 56/59. С. 18-21.

46. Носик В.В. Методологические и теоретические основы правовой идеологии земельной реформы в Украине. *Ежегодник украинского права*. 2013. № 5. С. 485-491.

47. Коваленко Т.О. Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 21 с.

48. Мірошниченко А.М., Пушкар П.В. Досвід проведення земельних реформ у країнах Європи та Америки. *Право України*. 2009. № 9. С. 123-132.

49. Максименко М.І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 17 с.

50. Куцевич О.П. Правові питання консолідації земель в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 17 с.

51. Zaiets, O., Vlasenko, Y., Busuyok, D., Pozniak, E. Ecological aspect of legal provision of modern land reform as a factor of sustainable development (2021) European Journal of Sustainable Development, 10 (1), pp. 168-184.

52. Євстігнєєв А.С. Правове забезпечення вимог екологічної безпеки в процесі приватизації земель в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2009. 18 с.

53. Мірошниченко А.М., Мартин А.Г, Ріпенко А.І. Проблеми та перспективи безоплатної приватизації земель громадянами. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 3-4. С. 46-59.

54. Гринько С.В. Правові аспекти реєстрації прав на землю : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2003. 20 с.

55. Костяшкін І.О. Право загального землекористування громадян : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 19 с.

56. Марусенко Р.І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 19 с.

57. Костяшкін І.О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні : автореф. дис. … доктора юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2017. 36 с.

58. Єлісєва О.В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2006. 20 с.

59. Бахуринська М.М. Правові засади концесії земельної ділянки за законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 20 с.

60. Балюк Г.І. Деякі проблеми вирішення судами земельних спорів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 6. С. 68-81.

61. Краснова М.В. Правові аспекти гарантій прав на землю. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2004. Вип. 58. С. 99 -107. Вип. 59. С. 144-148.

62. Носік В., Коваленко Т. Щодо правової природи земельної частки (паю). *Право України*. 2000. № 3. С. 48-53.

63. Мірошниченко А.М. Правова природа та проблеми реалізації права на земельну частку (пай). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2005. Вип. 63. С. 37-40.

64. URL: https://univ-kiev.academia.edu/AnatoliiMiroshnychenko (дата звернення: 06.06.2021).

65. Мягкоход Ю.В. Способи захисту земельних прав за законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 20 с.

66. Третяк Т.О. Теоретичні проблеми земельно-правового регулювання добросусідства в Україні : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2021. 36 с.

67. Заєць О.І. Набуття прав на землю за земельним законодавством України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 11. С. 35-45.

68. Заєць О.І. Розвиток сучасної правничої думки про право власності на природні ресурси та комплекси в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2005. № 63. С. 9-13.

69. Бусуйок Д.В. Управлінські та сервісні правовідносини у земельному праві України : монографія. К. : Ніка-Центр, 2017. 352 с.

70. Коваленко Т.О. Ефективність законодавчого забезпечення державного контролю у сфері використання та охорони земель. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 10. С. 51-59.

71. Старостенко Д.М. Правове регулювання межування земель в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2009. 18 с.

72. Лисенко Я.О. Правове регулювання земельних юрисдикційних відносин в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2011. 20 с.

73. Балюк Г.І. Проблеми соціальної ефективності діяльності прокуратури по нагляду за додержанням і застосуванням земельного законодавства. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 49-56.

74. Єлькін С.В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2012. 20 с.

75. Місінкевич А.Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 17 с.

76. Балюк Г.І., Безугла В.В. Правові аспекти використання радіоактивно забруднених земель. *Проблемы земельной реформы в Украине* : материалы научн. – практ. конфер., г. Киев, 27-28 октября 1994 г. К. : СОПС, 1994. С. 29-31.

77. Коваленко Т.О. Охорона земель при вирощуванні сільськогосподарських культур для виробництва біопалива: дефекти правового регулювання. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія "Право"*. 2010. Вип. 156. С. 137-147.

78. Ковальчук Т.Г. Правові аспекти ґрунтозахисних гарантій охорони земель. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юрид. науки*. 2004. Вип. 58. С. 112-116.

79. Саркісова Т.Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2012. 17 с.

80. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України : автореф. дис. … доктора юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 34 с.

81. Лебідь В.І. Правове становище особистих селянських господарств в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 21 с.

82. Марченко С.І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 17 с.

83. Поліщук В.А. Правове регулювання сільськогосподарського садівництва в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2017. 20 с.

84. Дударенко В.В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2019. 20 с.

85. Кулинич А.П. Правовий режим земель міських територіальних громад в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2019. 18 с.

86. Бевз О.В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць) : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 18 с.

87. Кононов В.В. Правовий режим земель прибережних захисних смуг в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 15 с.

88. Федотова О.С. Правовий режим земель річкового та морського транспорту України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 16 с.

89. Ковальчук М.О. Земля як об'єкт інвестиційного розвитку за законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 19 с.

References

1. Kovalenko, T.O. (2015) Zarodzhennia ekoloho-pravovykh, zemelno-pravovykh ta ahrarno-pravovykh doslidzhen na yurydychnomu fakulteti Universytetu Sviatoho Volodymyra [The emergence of environmental law, land law and agrarian law research at the Faculty of Law, University of St. Vladimir]. U Yurydychnyi fakultet Universytetu Sviatoho Volodymyra v personaliiakh yoho vykladachiv ta vchenykh [Faculty of Law of St. Vladimir's University in the personalities of its teachers and scientists] : zb. mater. Pershoi mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 27 lyst. 2015 r. / red. kol. I.S. Hrytsenko ta in. (s. 256-260). Kyiv: Talkom (in Ukrinian).

2. Kovalenko, T.O. (2016) Kafedra trudovoho, kolhospnoho i zemelnoho prava yurydychnoho fakultet Kyivskoho derzhavnoho universytetu im. T. H. Shevchenka: stanovlennia ta rozvytok (1972 r. – 1987 r.) [Department of Labor, Kolkhoz and Land Law of the Faculty of Law of Taras Shevchenko Kyiv State University: formation and development (1972 – 1987)]. U Konstytutsiini zasady ahrarnoho, zemelnoho ta ekolohichnoho prava: 20 rokiv rozvytku : materialy "kruhloho stolu" [Constitutional principles of agrarian, land and ecological law: 20 years of development: materials of the "round table"] (m. Kyiv, 27 trav. 2016 r.) / za red. M.V. Krasnovoi, T.O. Kovalenko; Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka (s. 35-42). Chernivtsi : Kondratiev A.V. (in Ukrinian).

3. Andreitsev, V.I. (1999) Pravovi zasady zemelnoi reformy i pryvatyzatsii zemel v Ukraini. Navch.-prakt. posib [Legal basis of land reform and land privatization in Ukraine: training manual]. Kyiv: Istyna (in Ukrinian).

4. Andreitsev, V.I. (2005) Zemelne pravo i zakonodavstvo suverennoi Ukrainy: Aktualni problemy praktychnoi teorii [Land law and legislation of sovereign Ukraine: Current issues of practical theory]. Kyiv: Znannia (in Ukrinian).

5. Nosik, V.V. (2000) Zemlia yak obiekt prava vlasnosti [Land as an object of property rights]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (38), 33-40 (in Ukrinian).

6. Nosik, V.V. (2006) Pravo vlasnosti na zemliu Ukrainskoho narodu : monohrafiia [The right of ownership of the land of the Ukrainian people: monograph]. Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukrinian).

7. Kovalchuk, T.H. (2005) Pravovi aspekty rozmezhuvannia pravovoho rehuliuvannia vidnosyn, obiektamy yakykh vystupaiut zemelni dilianky ta nerukhome maino [Legal aspects of delimitation of legal regulation of relations, the objects of which are land and real estate]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (67/69), 12-15 (in Ukrinian).

8. Miroshnychenko, A.M. (2005) Problemni pytannia rozpodilu zemel na katehorii [Problematic issues of land division into categories]. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (12), 42-51 (in Ukrinian).

9. Shcherbyna, M.S. (2016) Pryntsyp yednosti yurydychnoi doli zemelnoi dilianky ta obiektiv nerukhomosti, yaki na nii roztashovani [The principle of unity of the legal fate of the land and real estate, which are located on it] : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrinian).

10. Miroshnychenko, A.M. (2013) Zemelne pravo Ukrainy : pidruchnyk [Land law of Ukraine: textbook]. Kyiv: Alerta (in Ukrinian).

11. Pravdiuk, V.M. (2018) Podil zemel za tsilovym pryznachenniam za zakonodavstvom Ukrainy : monohrafiia [Division of lands by purpose according to the legislation of Ukraine: monograph]. Kyiv: Alerta (in Ukrainian).

12. Kovalchuk, T.H. (2005) Rynok zemel silskohospodarskoho pryznachennia: efektyvne vykorystannia chy obih (pravovi problemy) [Agricultural land market: efficient use or circulation (legal issues)]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (68), 54-59 (in Ukrainian).

13. Nosik, V.V. (2004) Zemelne pravo Ukrainy: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku [Land law of Ukraine: current status and prospects]. Reformuvannia pravovoi systemy Ukrainy: problemy i perspektyvy rozvytku v konteksti yevropeiskykh intehratsiinykh protsesiv [Reforming the legal system of Ukraine: problems and prospects for development in the context of European integration processes]. Zb. nauk. prats Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 28-29 kvit. 2004 p. V 2 ch. / Redkol. : S.A. Yerokhin, V.F. Pohorilko, Ya.M. Shevchenko ta in. (s. 415). Kyiv: Natsionalna akademiia upravlinnia (in Ukrainian).

14. Nosik, V.V. (2013) Zemelne pravo v Ukrain : metodolohiia, teoriia, perspektyvy rozvytku [Land law in Ukraine: methodology, theory, prospects]. Pravova doktryna Ukrainy: u 5 t. [Legal doctrine of Ukraine: in 5 vols.]. T. 4: Doktrynalni problemy ekolohichnoho, ahrarnoho ta hospodarskoho prava [Vol. 4: Doctrinal problems of ecological, agrarian and economic law] / za zah. red. Yu.S. Shemshuchenka. (s. 623-643). Kharkiv: Pravo (in Ukrainian).

15. Nosik, V.V. (2008) Yurydychna pryroda suchasnoho zemelnoho prava Ukrainy [Legal nature of modern land law of Ukraine]. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (7-8), 50-58 (in Ukrainian).

16. Kovalenko, T.O. (2015) Mezhi ta sfera pravovoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn v Ukraini [Boundaries and the scope of legal regulation of land relations in Ukraine]. Derzhava i pravo. Yuryd. Nauky [State and law. Jurid. sciences], (70), 185-197 (in Ukrainian).

17. Kovalenko, T.O. (2016) Zarodzhennia ekoloho-pravovykh, zemelno-pravovykh ta ahrarno-pravovykh doslidzhen na yurydychnomu fakulteti Universytetu Sviatoho Volodymyra [The emergence of environmental law, land law and agrarian law research at the Faculty of Law, University of St. Vladimir]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (1), 18-21 (in Ukrainian).

18. Kovalchuk, T.H. (2009) Rozvytok nauky zemelnoho prava na yurydychnomu fakulteti Kyivskoho universytetu [Development of the science of land law at the Faculty of Law, University of Kiev]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (81), 206-212 (in Ukrainian).

19. Lovochkina, V.M. (2016) Pravove rehuliuvannia obihu zemel za zakonodavstvom KNR ta Ukrainy: porivnialno-pravovyi analiz [Legal regulation of land circulation under the laws of China and Ukraine: comparative legal analysis]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv, 2016 (in Ukrainian).

20. Zemelne pravo Ukrainy: pidruch [Land law of Ukraine: textbook] [Baliuk, H.I., Kovalenko, T.O., Nosik, V.V. ta in.] (2008) / za red. V.V. Nosika. Kyiv: VPTs "Kyivskyi universytet" (in Ukrainian).

21. Miroshnychenko, A.M., Marusenko, R.I. (2009) Naukovo-praktychnyi komentar Zemelnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Land Code of Ukraine]. Kyiv: Pravova yednist (in Ukrainian)/

22. Zemelnyi kodeks Ukrainy z postateinymy materialamy: zb. normatyvno-pravovykh aktiv ta materialiv sud. praktyky [Land Code of Ukraine with article-by-article materials: collection. regulations and court materials. practices]. Vyd 2-e. Za stanom normatyvno-pravovykh aktiv ta aktiv orhaniv sudovoi vlady na 1 liut. 2007 r. / Upor. A.M. Miroshnychenko. Nauk. red. V.V. Nosik (2007) Kyiv: Fizychna osoba – subiekt vydavnychoi spravy Romanchuk P.S. [Emphasis. Miroshnichenko, A.M. Science. ed. Nosik, VV. (2007) Kyiv: Individual – the subject of publishing Romanchuk, P.S.] (in Ukrainian).

23. Miroshnychenko, A.M. (2009) Pryntsypy prava yak dzherela zemelnoho prava Ukrainy [Principles of law as a source of land law of Ukraine]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (81), 220-223 (in Ukrainian).

24. Kovalenko, T.O. (2017) Realizatsiia pryntsypu zakonnosti u rehuliuvanni zemelnykh vidnosyn v Ukraini : problemy zakonodavchoho zabezpechennia: monohrafiia [Realization of the principle of legality in the regulation of land relations in Ukraine: problems of legislative support: monograph]. Kyiv: Pravova Yednist (in Ukrainian).

25. Kovalenko, T.O. (2014) Problemy zakonodavchoho zabezpechennia realizatsii pryntsypu zakonnosti u rehuliuvanni zemelnykh vidnosyn v Ukraini [Problems of legislative regulation of the implementation of the principle of legality in the regulation of land relations in Ukraine]: avtoref. dys. ... doktora yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

26. Yurchenko, E.S. (2019) Pravo silskohospodarskoho zemlekorystuvannia v Ukraini: teoretychni ta praktychni aspekty : monohrafiia [Law of agricultural land use in Ukraine: theoretical and practical aspects: monograph] / za red. d-ra yuryd. nauk T.O. Kovalenko. Kyiv: Alerta (in Ukrainian).

27. Shevchenko, V.V. (2016) Realizatsiia pryntsypu svobody dohovoru v zemelnomu pravi Ukrainy [Realization of the principle of freedom of contract in the land law of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

28. Miroshnychenko, A.M. (2004) Normuvannia yak zasib pravovoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn [Standardization as a means of legal regulation of land relations]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv, 2004 (in Ukrainian).

29. Miroshnychenko, A.M. (2005) Normatyvni dokumenty yak dzherela zemelnoho prava [Standardization as a means of legal regulation of land relations]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (65), 38-42 (in Ukrainian).

30. Kuzmenko, N.O. (2018) Rishennia orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v mekhanizmi pravovoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn [Decision of local governments in the mechanism of legal regulation of land relations]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

31. Kuzmenko, N.O. (2018_ Rishennia orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v mekhanizmi pravovoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn : monohrafiia [Decision of local governments in the mechanism of legal regulation of land relations: monograph]. Kyiv: Alerta (in Ukrainian).

32. Kovalenko, T.O. (2009) Zvychaievo-pravove rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn na terytorii Ukrainy [Customary legal regulation of land relations in Ukraine]. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (9), 63-73 (in Ukrainian).

33. Kovalenko, T.O. (2016) Praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny yak dzherelo zemelnoho prava Ukrainy [The case law of the European Court of Human Rights as a source of land law of Ukraine]. Yurydychna Ukraina [Legal Ukraine], (11-12), 82-88 (in Ukrainian).

34. Baliuk, H.I. (2006) Dotrymannia vymoh zemelnoho zakonodavstva yak vymoha zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Compliance with land legislation as a requirement to ensure national security of Ukraine]. Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine], (9), 3-5 (in Ukrainian).

35. Kovalenko, T.O. (2011) Systematyzatsiia yak zasib pidvyshchennia efektyvnosti pravovoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn v Ukraini [Systematization as a means of increasing the effectiveness of legal regulation of land relations in Ukraine]. Yurydychna Ukraina [Legal Ukraine], (3), 75-80 (in Ukrainian).

36. Miroshnychenko, A.M. (2008) Neobkhidnist, peredumovy ta sposib zdiisnennia kodyfikatsii zemelnoho zakonodavstva Ukrainy [Necessity, prerequisites and method of codification of land legislation of Ukraine]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava [Journal of Kyiv University of Law], (3), 256-263 (in Ukrainian).

37. Kovalenko, T.O. (2016) Pravovi aspekty adaptatsii zemelnoho zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu [Legal aspects of adaptation of land legislation of Ukraine to the legislation of the European Union]. Publichne pravo [Public law], (2), 19-26 (in Ukrainian).

38. Miroshnychenko, A.M. (2009) Kolizii v pravovomu rehuliuvanni zemelnykh vidnosyn v Ukraini : monohrafiia [Conflicts of law in the legal regulation of land relations in Ukraine: monograph]. Kyiv: Aleuta ; KNT; TsUL (in Ukrainian).

39. Miroshnychenko, A.M. (2010) Kolizii u pravovomu rehuliuvanni zemelnykh vidnosyn v Ukraini [Conflicts of law in the legal regulation of land relations in Ukraine]: avtoref. dys. … doktora yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

40. Kovalenko, T.O. (2013) Yurydychni defekty pravovoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn v Ukraini : monohrafiia [Legal defects of legal regulation of land relations in Ukraine: monograph]. Kyiv: VPTs "Kyivskyi universytet"; Yurinkom Inter (in Ukrainian).

41. Kovalenko, T.O. (2010) Koliziia normatyvno-pravovykh aktiv zemelnoho zakonodavstva ta yii vplyv na efektyvnist zemelno-pravovoho rehuliuvannia [The conflict of regulations of land legislation and its impact on the effectiveness of land regulation]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (84), 39-43 (in Ukrainian).

42. Kovalenko, T.O. (2010) Prohalyny v zemelnomu pravi Ukrainy : poniattia ta sutnist [Gaps in land law of Ukraine: concept and essence]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (85), 54-59 (in Ukrainian).

43. Zaiets, O.I. (1999) Pravovi aspekty zemelnoi reformy v Ukraini [Legal aspects of land reform in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

44. Zaiets, O.I. (2006) Pravovi aspekty zemelnoi reformy v Ukraini: monohrafiia [Legal aspects of land reform in Ukraine: monograph]. Kyiv: VPTs "Kyivskyi universytet" (in Ukrainian).

45. Nosik, V.V. (2004) Sotsialno-ekonomichni ta pravovi aspekty zdiisnennia zemelnoi reformy v Ukraini y inshykh derzhavakh yevropeiskoi oriientatsii [Socio-economic and legal aspects of land reform in Ukraine and other European countries]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (56/59), 18-21 (in Ukrainian).

46. Nosyk, V.V. (2013) Metodolohycheskye y teoretycheskye osnovы pravovoi ydeolohyy zemelnoi reformы v Ukrayne [Methodological and theoretical foundations of the legal ideology of land reform in Ukraine]. Ezhehodnyk ukraynskoho prava [Yearbook of Ukrainian law], (5), 485-491 (in Ukrainian).

47. Kovalenko, T.O. (2002) Pravovi aspekty restrukturyzatsii nederzhavnykh silskohospodarskykh pidpryiemstv [Legal aspects of restructuring of non-state agricultural enterprises]: avtorefer. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

48. Miroshnychenko, A.M., Pushkar, P.V. (2009) Dosvid provedennia zemelnykh reform u krainakh Yevropy ta Ameryky [Experience of land reforms in Europe and America]. Pravo Ukrainy [Law of Ukraine], (9), 123-132 (in Ukrainian).

49. Maksymenko, M.I. (2013) Pravove zabezpechennia optymizatsii struktury zemlekorystuvannia v Ukraini [Legal support of land use structure optimization in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

50. Kutsevych, O.P. (2014) Pravovi pytannia konsolidatsii zemel v Ukraini [Legal issues of land consolidation in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

51. Zaiets, O., Vlasenko, Y., Busuyok, D., Pozniak, E. (2021) Ecological aspect of legal provision of modern land reform as a factor of sustainable development. *European Journal of Sustainable Development*, (10), 168-184 (in English).

52. Yevstihnieiev, A.S. (2009) Pravove zabezpechennia vymoh ekolohichnoi bezpeky v protsesi pryvatyzatsii zemel v Ukraini [Legal provision of environmental safety requirements in the process of land privatization in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

53. Miroshnychenko, A.M., Martyn, A.H, Ripenko, A.I. (2012) Problemy ta perspektyvy bezoplatnoi pryvatyzatsii zemel hromadianamy [Problems and prospects of free privatization of land by citizens]. Zemleustrii, kadastr i monitorynh zemel [Land management, cadastre and land monitoring], (3-4), 46-59 (in Ukrainian).

54. Hrynko, S.V. (2003) Pravovi aspekty reiestratsii prav na zemliu [Legal aspects of registration of land rights]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

55. Kostiashkin, I.O. (2005) Pravo zahalnoho zemlekorystuvannia hromadian [The right of general land use of citizens]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

56. Marusenko, R.I. (2005) Pravovi aspekty zemelnykh servitutiv v Ukraini [Legal aspects of land easements in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

57. Kostiashkin, I.O. (2017) Problemy pravovoho zabezpechennia sotsialnoi funktsii prava vlasnosti na zemliu v Ukraini [Problems of legal provision of social function of land ownership in Ukraine]: avtoref. dys. … doktora yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

58. Yelisieva, O.V. (2006) Prypynennia prava pryvatnoi vlasnosti na zemelnu dilianku za zakonodavstvom Ukrainy [Termination of private ownership of land under the laws of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

59. Bakhurynska, M.M. (2008) Pravovi zasady kontsesii zemelnoi dilianky za zakonodavstvom Ukrainy [Legal principles of concession of the land plot according to the legislation of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

60. Baliuk, H.I. (2008) Deiaki problemy vyrishennia sudamy zemelnykh sporiv [Some problems of resolving land disputes by courts]. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (6), 68-81 (in Ukrainian).

61. Krasnova, M.V. (2004) Pravovi aspekty harantii prav na zemliu [Legal aspects of guarantees of land rights]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (58), 99 -107; (59), 144-148 (in Ukrainian).

62. Nosik, V., Kovalenko, T. (2000) Shchodo pravovoi pryrody zemelnoi chastky (paiu) [Regarding the legal nature of the land share (share)]. Pravo Ukrainy [Law of Ukraine], (3), 48-53 (in Ukrainian).

63. Miroshnychenko, A.M. (2005) Pravova pryroda ta problemy realizatsii prava na zemelnu chastku (pai) [Legal nature and problems of realization of the right to the land share (share)]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (63), 37-40 (in Ukrainian).

64. URL: https://univ-kiev.academia.edu/AnatoliiMiroshnychenko (data zvernennia: 06.06.2021) (in Ukrainian).

65. Miahkokhod, Yu.V. (2014) Sposoby zakhystu zemelnykh prav za zakonodavstvom Ukrainy [Methods of protection of land rights under the legislation of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

66. Tretiak, T.O. (2021) Teoretychni problemy zemelno-pravovoho rehuliuvannia dobrosusidstva v Ukraini [Theoretical problems of land and legal regulation of good neighborliness in Ukraine]: avtoref. dys. ... doktora yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

67. Zaiets, O.I. (2005) Nabuttia prav na zemliu za zemelnym zakonodavstvom Ukrainy [Acquisition of land rights under the land legislation of Ukraine]. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (11), 35-45 (in Ukrainian).

68. Zaiets, O.I. (2005) Rozvytok suchasnoi pravnychoi dumky pro pravo vlasnosti na pryrodni resursy ta kompleksy v Ukraini [Development of modern legal thought about the right of ownership of natural resources and complexes in Ukraine]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (63), 9-13 (in Ukrainian).

69. Busuiok, D.V. (2017) Upravlinski ta servisni pravovidnosyny u zemelnomu pravi Ukrainy : monohrafiia [Management and service legal relations in land law of Ukraine: monograph]. Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).

70. Kovalenko, T.O. (2008) Efektyvnist zakonodavchoho zabezpechennia derzhavnoho kontroliu u sferi vykorystannia ta okhorony zemel [The effectiveness of legislative support of state control in the field of land use and protection]. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], (10), 51-59 (in Ukrainian).

71. Starostenko, D.M. (2009) Pravove rehuliuvannia mezhuvannia zemel v Ukraini [Legal regulation of land surveying in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

72. Lysenko, Ya.O. (2011) Pravove rehuliuvannia zemelnykh yurysdyktsiinykh vidnosyn v Ukraini [Legal regulation of land jurisdictional relations in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

73. Baliuk, H.I. (2006) Problemy sotsialnoi efektyvnosti diialnosti prokuratury po nahliadu za doderzhanniam i zastosuvanniam zemelnoho zakonodavstva [Problems of social efficiency of activity of prosecutor's office on supervision of observance and application of the land legislation]. Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine], (6), 49-56 (in Ukrainian).

74. Yelkin, S.V. (2012) Pravove rehuliuvannia landshaftnoho vykorystannia ta okhorony zemel v Ukraini [Legal regulation of landscape use and protection of lands in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

75. Misinkevych, A.L. (2014) Pravove zabezpechennia rekultyvatsii zemel v Ukraini [Legal support of land reclamation in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

76. Baliuk, H.I., Bezuhla, V.V. (1994) Pravovi aspekty vykorystannia radioaktyvno zabrudnenykh zemel [Legal aspects of the use of radioactively contaminated lands]. Problemы zemelnoi reformy v Ukrayne : materyaly nauchn. – prakt. konfer., h. Kyev, 27-28 oktiabria 1994 h. [Problems of land reform in Ukraine: materials of scientific-practic. conference, Kiev, October 27-28, 1994] (s. 29-31) Kyiv: SOPS (in Ukrainian).

77. Kovalenko, T.O. (2010) Okhorona zemel pry vyroshchuvanni silskohospodarskykh kultur dlia vyrobnytstva biopalyva: defekty pravovoho rehuliuvannia [Land protection in the cultivation of crops for biofuel production: defects in legal regulation]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Seriia "Pravo" [Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Law series], (156), 137-147 (in Ukrainian).

78. Kovalchuk, T.H. (2004) Pravovi aspekty gruntozakhysnykh harantii okhorony zemel [Legal aspects of soil protection guarantees of land protection]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yuryd. Nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Jurid. sciences], (58), 112-116 (in Ukrainian).

79. Sarkisova, T.B. (2012) Zemelne pravoporushennia yak pidstava yurydychnoi vidpovidalnosti v Ukraini [Land offense as a basis for legal liability in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

80. Krasnova, M.V. (2010) Problemy kompensatsii shkody za ekolohichnym zakonodavstvom Ukrainy [Problems of compensation for damage under environmental legislation of Ukraine]: avtoref. dys. … doktora yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

81. Lebid, V.I. (2002) Pravove stanovyshche osobystykh selianskykh hospodarstv v Ukraini [Legal status of personal peasant farms in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

82. Marchenko, S.I. (2008) Orhanizatsiino-pravovi pytannia tovarnoho silskohospodarskoho vyrobnytstva v Ukraini [Organizational and legal issues of commodity agricultural production in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

83. Polishchuk, V.A. (2017) Pravove rehuliuvannia silskohospodarskoho sadivnytstva v Ukraini [Legal regulation of agricultural horticulture in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

84. Dudarenko, V.V. (2019) Pravovyi status ahrarnykh kholdynhiv v Ukraini ta za kordonom: porivnialno-pravovyi aspekt [Legal status of agricultural holdings in Ukraine and abroad: comparative legal aspect]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

85. Kulynych, A.P. (2019) Pravovyi rezhym zemel miskykh terytorialnykh hromad v Ukraini [Legal regime of lands of urban territorial communities in Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

86. Bevz, O.V. (2013) Pravovyi rezhym zemel istoryko-kulturnoho pryznachennia v Ukraini (istorychni arealy naselenykh mists) [Legal regime of lands of historical and cultural purpose in Ukraine (historical areas of settlements)]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

87. Kononov, V.V. (2013) Pravovyi rezhym zemel pryberezhnykh zakhysnykh smuh v Ukraini [Legal regime of coastal lands in Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

88. Fedotova, O.S. (2013) Pravovyi rezhym zemel richkovoho ta morskoho transportu Ukrainy [Legal regime of lands of river and sea transport of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

89. Kovalchuk, M.O. (2014) Zemlia yak obiekt investytsiinoho rozvytku za zakonodavstvom Ukrainy [Land as an object of investment development under the laws of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv (in Ukrainian).

Received: 14/04/2021
1st revision: 31/08/2021
Accepted: 30/08/2021

T. Kovalenko, Dr. Sc. (Law), Prof.,
O. Zaiets, Cand. Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF LAND LAW SCIENCE IN TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV: THE AGE OF INDEPENDENT UKRAINE

The purpose of writing this article is to provide a conceptual overview of the main ideas and doctrines in the field of land law, which were being researched and substantiated by employees of the Faculty of Law / Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv during 30 years of independence, outlining the main achievements of land law and their practical implementation during this period. The main research method was the analysis and systematization of scientific research at the institutes of land law as a branch of law, science and academic discipline. The method of historical analysis helped to understand the historical and legal preconditions for the formation of a team of specialists who during the times of independent Ukraine were successfully working in land and related branches of law at Taras Shevchenko National University of Kyiv. In conclusion, it is noted that scientists of the Faculty of Law / Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv worthily have represented and developed land law as a branch, science and academic discipline since the very beginning of Ukraine's independence. Within the limits of this article it is not possible to show in full the scientific achievements of the employees of the Faculty of Law / Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv and their students during the time of independent Ukraine. But the described main scientific achievements emphasize the significant contribution of land law science of the Faculty of Law / Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv to the development of the science of land law of independent Ukraine. Due to the active position of the teaching staff at the Faculty of Law / Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, there grew a worthy scientific constellation of researchers, teachers, practitioners and statesmen, whose main scientific interest was land law with its practical implementation and improvement.

Keywords: independent Ukraine; land law; Taras Shevchenko National University of Kyiv; Faculty of Law; Institute of Law.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 47-51
УДК 347.77
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-8

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

А. О. Кодинець, д-р юрид. наук, зав. каф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-0954-1474

НАУКА ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ, НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

Досліджено поняття, особливості та напрями розвитку науки права інтелектуальної власності. Здійснено аналіз основних наукових шкіл права інтелектуальної власності, розглянуто специфіку становлення та генезису наукових досліджень у сфері інтелектуальної власності.

Наголошено, що наука права інтелектуальної власності є системою знань і теоретичних уявлень про закономірності правового регулювання відносин у сфері охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності, тлумачення правових норм, результати аналізу й узагальнення практики їхнього застосування.

Наука права інтелектуальної власності, як і саме право інтелектуальної власності, є досить молодим видом юридичних наук, проте вона вже має тривалу історію свого розвитку та відомих представників, зокрема й у межах Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Розвиток науки права інтелектуальної власності в Україні базується на декількох наукових школах (київській, одеській, львівській і харківський), що представлені потужними науковими осередками та навчальними установами. Київську школу права інтелектуальної власності формують два наукові центри: кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України.

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка зародження та розвиток науки права інтелектуальної власності пов'язано з постаттю відомого вітчизняного вченого О. А. Підопригори. 2013 року почала своє функціонування на юридичному факультеті університету кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права. На сучасному етапі кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права разом із Науково-освітнім центром з інтелектуальної власності з Київського національного університету імені Тараса Шевченка є потужним осередком розвитку науки права інтелектуальної власності в Україні.

Ключові слова: інтелектуальна власність, наука, методологія, правова категорія, наукова школа, учений.

ВСТУП

Наука права інтелектуальної власності є системою знань і теоретичних уявлень про закономірності правового регулювання відносин у сфері охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності, тлумачення правових норм, результати аналізу й узагальнення практики їхнього застосування. Наука права інтелектуальної власності як і саме право інтелектуальної власності, є досить новим напрямом у системі юридичних наук, проте, вона вже має тривалу історію свого розвитку, відомих представників і наукові школи, зокрема у межах Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Іншими словами, наука права інтелектуальної власності – це вчення про закономірності регулювання відносин інтелектуальної власності. Науку інтелектуальної власності не можна ототожнювати з відповідною сферою законодавства та навчальною дисципліною. На відміну від галузі права та навчальної дисципліни, зміст правової науки формують не лише правові норми чи положення нормативних актів. Наука права інтелектуальної власності є системою знань, понять, положень і висновків про правові явища, категорії й особливості регламентації відносин у сфері створення, використання й охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Правова наука як система знань про особливості правового регулювання суспільних відносин передбачає використання широкого арсеналу засобів дослідження й узагальнення закономірностей, що становлять її предмет. Універсальним інструментом пізнання, за допомогою якого розкривається сутність правових явищ, виступають юридичні категорії. Вони забезпечують втілення в абстрактному вигляді комплексу загальних ознак, притаманних певній групі однорідних відносин, систематизацію правового матеріалу та формування юридичних конструкцій. Закріплення суттєвих особливостей соціального явища у формі правової категорії передбачає створення на її основі абстрактної моделі правового регулювання суспільних відносин, яка знаходить своє зовнішнє втілення у правовій нормі.

© Кодинець А. О., 2021

Правова категорія має породжувати правильне уявлення про природу позначуваного явища, вона не повинна дезінформувати суб'єктів про його властивості чи не відповідати характеру відносин, у межах яких застосовується. Тому термінологія у праві інтелектуальної власності призначена позначати юридично значимі явища адекватними їм правовими категоріями, які обумовлюють чітке визначення прав і обов'язків суб'єктів, які виникають у сфері їхнього використання. Застосування різних юридичних термінів для правової характеристики одного соціально-економічного феномену може призвести до появи різних, а, інколи, і суперечливих правил поведінки. У свою чергу, виникнення правових норм, які ґрунтуються на взаємно протилежних теоретичних позиціях, спричиняє помилки у правильному їх тлумаченні та, як наслідок, неоднозначне, а інколи, неправильне вирішення спірних питань на рівні судової практики. Можна цілковито погодитися з відомим дореволюційним ученим Й. О. Покровським, який наголошував, що однією з перших і найсуттєвіших вимог, яка пред'являється до права розвинутою людською особистістю, є вимога визначеності правових норм [1, с. 89].

Сказане повною мірою стосується науки права інтелектуальної власності, завданням якої є дослідження змісту правових категорій, які застосовуються у сфері охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності, формування їхніх характерних рис і забезпечення створення відповідного їхній правовій природі нормативного масиву регламентації суспільних відносин інтелектуальної власності.

Ще одним завданням науки інтелектуальної власності є формування методології наукового пізнання правових явищ і категорій.

В юридичній науці існують різні підходи до розуміння категорії "методологія". У межах загальної теорії права методологію визначають як теоретичну основу та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів і механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження [2, с. 25]. Відомий вітчизняний теоретик права П. М. Рабінович, характеризуючи методологію юридичної науки, підкреслює, що це система філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичних, ідеалістичних, діалектичних, метафізичних), методів (загальнонаукових, групових і спеціальних) та засобів науково-юридичного дослідження (емпіричні та теоретичні), а також вчення про їхнє використання в пізнанні праводержавних закономірностей [3, с. 215].

Таким чином, сформувалося декілька взаємопов'язаних підходів розуміння категорії "методологія". Указане поняття розуміють у декількох світоглядних вимірах. По-перше, методологія як система методів дослідження правових явищ. У цьому аспекті слід зазначати, скоріше, про методику наукових досліджень. Методологічна основа досліджень сфери правового регулювання інтелектуальної діяльності охоплює як загальнофілософські методи (діалектичний, матеріалістичний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо), так і спеціально-юридичні методи (порівняльно-правовий, історичний, формально-логічний, системно-структурний тощо). Причому наголошуємо на безперспективності формування особливих методів, які б використовувалися у цілях дослідження окремих правових інститутів або окремих державно-правових явищ (галузевих, інституційних методології тощо). Важливим є застосування існуючої загальнонаукової та спеціально-юридичної методології для дослідження окремих правових інститутів чи сфер правового регулювання. По-друге, методологія як учення про використання методів у процесі пізнання закономірностей розвитку правових явищ. У такому розрізі можемо визначити методологію як теорію про методи наукового пізнання. Методологія у цьому контексті є складовою юридичної деонтології та досліджується представниками загальної теорії держави і права. По-третє, методологія як система теоретичних поглядів, світоглядних позицій і наукових підходів щодо визначення юридичної сутності досліджуваних правових явищ.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Розвиток науки права інтелектуальної власності пов'язаний із загальним генезисом приватно-правової (цивілістичної) науки, у межах якої впродовж тривалого часу здійснювалися наукові дослідження особливостей регулювання відносин щодо охорони об'єктів права інтелектуальної власності.

У правовій доктрині розвиток наукових досліджень відносин з охорони інтелектуальної власності відбувається поступово разом із загальним генезисом інформаційної сфери суспільства та вдосконаленням юридичних технологій. Відносини інтелектуальної власності вже досить рано стали предметом наукового аналізу. У контексті розгляду процесу становлення наукових засад регулювання сфери інтелектуальної власності не можна не назвати фундаментальну працю відомого дореволюційного цивіліста О. О. Піленка. Учений ретельно досліджує відносини у сфері винахідницької діяльності, детально аналізує і критикує основні існуючі на той час доктрини тлумачення сутності прав на результати інтелектуальної діяльності [4]. Зазначене наукове дослідження створено О. О. Піленком в умовах досить поверхневої (навіть фактичної відсутності) регламентації відносин інтелектуальної власності у законодавстві Російській імперії.

Інший відомий дореволюційний науковець Г. Ф. Шершеневич також на початку XX ст. виокремлює особливу категорію суб'єктивних цивільних прав – виключні права, які мають особливу природу, не пов'язану з речовим правом власності. Зокрема, Г. Ф. Шершеневич, аналізуючи право власності, наголошував, що порядок виникнення, переходу, припинення, захисту речових прав розрахований саме на їхній матеріальний зміст, і тому поширення цих правил на зовсім іншу сферу може створити небажане змішання уявлень у теорії та практиці [5]. Науковець, досліджуючи систему цивільних договорів ще на початку XX ст., поряд з угодами купівлі-продажу, обміну, дарування, майнового найму, підряду та перевезення, окремо розглядає видавничі договори [6].

У радянський період відносини у сфері авторського права та права інтелектуальної власності досліджувалися у працях С. І. Раєвича [7], К. А. Флейшиц та Б. С. Антимонова [8], В. І. Серебровського [9], О. С. Іоффе [10], В. Я. Іонаса [11] та інших науковців.

Особливості правового регулювання відносин інтелектуальної власності аналізували також відомі вітчизняні науковці – Ю. Г. Матвєєв [12; 13], О. А. Підопригора [14; 15], Ч. Н. Азімов [16] та інші. Важливими є дослідження вітчизняних учених у сфері договірних відносин інтелектуальної діяльності – Ч. Н. Азімова "Договорные отношения в области научно-технического прогресса" [17] та В. Л. Мусіяки "Авторские договоры" (1988) [18], які, хоч і базувалися на радянському законодавстві, проте не втратили своєї актуальності й нині, формуючи теоретичні засади подальших наукових пошуків.

Сьогодні розвиток науки інтелектуальної власності в Україні базується на декількох наукових школах: київській, одеській, львівській і харківський, що представлені потужними науковими осередками та навчальними установами.

Зокрема, одеська школа інтелектуальної власності представлена кафедрою права інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету "Одеська юридична академія", яку очолює проф. О. І. Харитонова.

На кафедрі дослідженнями у сфері права інтелектуальної власності займається колектив учених (Г. О. Ульянова, О. О. Кулініч, Р. Є. Еннан та інші).

Львівська школа права інтелектуальної власності представлена проф. І. Є. Якубівським і колективом кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права, яку очолює проф. О. С. Яворська.

Харківська школа інтелектуальної власності представлена Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого та Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна (О. Є. Сімсон, В. М. Крижна, Т. І. Бєгова та інші науковці).

Київську школа інтелектуальної власності формують два наукові осередки: кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності (надалі – НДІІВ) НАПрН України.

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності понад 16 років успішно працює у сфері розроблення й удосконалення законодавства з інтелектуальної власності, здійснює прикладну та дослідницьку діяльність у галузі, ініціює та підтримує освітні та просвітницькі проєкти для популяризації права інтелектуальної власності в Україні, сприяння науково-технічному прогресу та збільшення внеску України в розвиток світової науки і техніки. У НДІІВ НАПрН України працює високопрофесійний колектив вчених (Н. М. Мироненко, О. Ю. Кашинцева, Г. К. Дорожко та інші), який очолює О. Ф. Дорошенко.

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка зародження та розвиток науки права інтелектуальної власності пов'язано з постаттю відомого вітчизняного цивіліста та романіста Опанаса Андроновича Підопригори. О. А. Підопригора почав викладати на факультеті з 1960 р. як фахівець римського права. 1962 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію з римського права. Проте О. А. Підопригора не обмежувався тільки дослідженням проблем римського приватного права. 1982 р. він захистив докторську дисертацію на тему "Правовые проблемы создания и внедрения новой техники". У 1987–1992 роках завідував кафедрою цивільного права. Під його керівництвом підготовлено й опубліковано перший в Україні підручник із римського права, а також підручники з права інтелектуальної власності [19; 20], які витримали кілька видань, багато інших наукових робіт. Професор О. А. Підопригора брав участь та очолював робочу групу з підготовки проєкту Цивільного кодексу України.

Науковими дослідженням з інтелектуальної власності у радянський період в університеті також займався відомий цивіліст і фахівець із міжнародного приватного права проф. Юрій Геннадійович Матвєєв. Учений на початку 80-х років завідував кафедрою цивільного права, згодом був обраний деканом юридичного факультету, пізніше – призначений Головним арбітром УРСР та Головним арбітром СРСР. 1981 року Ю. Г. Матвєєв захистив докторську дисертацію на тему "Международная охрана авторских прав". Ним опубліковано кілька монографій і навчальних посібників ("Англо-американское деликтное право" (1973); "Международные конвенции по авторскому праву" (1976 і 1978); "Международная охрана авторских прав" (1987) та інші праці [21, с. 88].

З 1998 року на кафедрі цивільного права працює проф. Олена Велеонінівна Кохановська – розробник вітчизняної доктрини приватно-правового регулювання інформаційних відносин і провідний учений із права інтелектуальної власності. 1998 року О. В. Кохановська успішно захистила кандидатську дисертацію на тему "Цивільно-правове регулювання інформаційних відносин", а 2006 – докторську дисертацію на тему "Інформаційні правовідносини в цивільному праві: теоретичні та практичні аспекти". Предмет наукових інтересів О. В. Кохановської становлять цивільно-правові засади регламентації інформаційних відносин і право інтелектуальної власності. Упродовж тривалого часу О. В. Кохановська викладає курси з права інтелектуальної власності й інформаційного права на юридичному факультеті.

2013 року на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка створено кафедру інтелектуальної власності (нині – кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права).

Кафедру інтелектуальної власності створено на підставі наказу ректора від 23.04.2013 р., яка з 01 вересня 2013 року почала своє функціонування на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Першим в. о. завідувача кафедри інтелектуальної власності стала визнаний фахівець у сфері інтелектуальної власності д-р юрид. наук., проф., академік НАПрН України Олена Павлівна Орлюк. Учена протягом багатьох років очолювала НДІІВ НАПрН України, а нині є в. о. директора Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Науковий доробок О. П. Орлюк втілено у понад 250 наукових публікаціях. За її участі та під науковим керівництвом випущено понад 20 монографічних видань із питань інтелектуальної власності, підручники, коментарі. Під її керівництвом захищено понад 30 дисертацій. Залучалася експертом від України до проєктів ВОІВ, ЄС у сфері інтелектуальної власності.

Кафедру інтелектуальної власності юридичного факультету 01.07.2020 р. реорганізовано у кафедру інтелектуальної власності та інформаційного права Інституту права. 2019 року завідувачем кафедри став д-р юрид. наук А. О. Кодинець.

Кафедра забезпечує викладання нормативного курсу "Інтелектуальна власність" для студентів магістратури Інституту права, а також значної кількості спецкурсів з інтелектуальної власності, ІТ-права та інформаційного права на бакалаврському та магістерському рівнях навчання. Дисципліни з інтелектуальної власності та інформаційного права кафедра викладає також на інших факультетах та інститутах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що свідчить про актуальність тематики навчальних дисциплін кафедри для виховання висококваліфікованих спеціалістів різного профілю та галузей знань.

2014 року на кафедрі започатковано підготовку магістрів за окремою освітньо-науковою програмою "Інтелектуальна власність". Отриманий згідно з цією програмою освітньо-кваліфікаційний рівень є спеціалізованою вищою освітою у сфері інтелектуальної власності та необхідною умовою допуску кандидата до атестації як патентного повіреного, судового експерта з інтелектуальної власності, професійного оцінювача об'єктів інтелектуальної власності.

Нині кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права забезпечує викладання на всіх трьох програмах магістерського навчання, що відкриті в Інституті права: 1) ОНП "Право" – на денній і заочній формах навчання – викладання нормативного курсу "Інтелектуальна власність" і викладання спецкурсів за спеціалізаціями магістрів "Право інтелектуальної власності" та "Інформаційне право"; 2) ОНП "Інтелектуальна власність" – міждисциплінарна магістерська програма з курсами з права інтелектуальної власності, менеджменту й економіки інтелектуальної власності; 3) "Право інтелектуальної власності" (IP Law) – програма подвійного дипломування, яка реалізується спільно Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Університетом імені Миколаса Ромеріса (м. Вільнюс, Литовська Республіка). За цією спеціалізацією навчання здійснюється англійською мовою.

Для студентів ОР "Бакалавр" Інституту права кафедра викладає курси за спеціалізаціями (вибірковими блоками навчальних дисциплін) "Право інтелектуальної власності" та "ІТ-право" на четвертому курсі, а також курси вільного вибору студентів: "Основи інтелектуальної власності", "Основи ІТ-права", "Реалізація та захист авторських прав", "Договори у сфері інтелектуальної власності та ІТ" для студентів другого та третього курсів бакалаврату. На кафедрі готують аспірантів і здобувачів за ОНП "Доктор філософії права". Нині на кафедрі працюють над підготовкою дисертаційних досліджень понад 15 аспірантів, що також є свідченням потужного наукового потенціалу кафедри.

2016 року на базі кафедри створено Науково-освітній центр з інтелектуальної власності. Кафедра разом із Науково-освітнім центром проводить щорічні міжнародні та національні конференції, науково-практичні круглі столи з проблем інтелектуальної власності; налагоджена співпраця з колегами із зарубіжних навчальних закладів та Академією Всесвітньої організації інтелектуальної власності щодо реалізації спільних освітніх і наукових заходів.

Науково-навчальний потенціал кафедри інтелектуальної власності й інформаційного права на сьогодні охоплює 13 штатних викладачів, 2 викладачів-сумісників та 7 викладачів, залучених на погодинній оплаті. До викладання дисциплін кафедри залучаються не лише науковці, але і юристи – практики, що спеціалізуються у цій галузі (судді, судові експерти, патентні повірені, адвокати).

ВИСНОВКИ

Наука права інтелектуальної власності, як система знань і теоретичних уявлень про закономірності правового регулювання відносин у сфері охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності, перебуває на етапі свого становлення та розвитку. Право інтелектуальної власності й наука інтелектуальної власності є досить молодими видами юридичних наук, проте вони вже мають значну історію свого генезису, відомих представників і наукові школи (київську, одеську, львівську та харківську).

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка зародження та розвиток науки права інтелектуальної власності пов'язане з постаттю відомого вітчизняного вченого О. А. Підопригори. 2013 року в університеті почала функціонувати кафедра інтелектуальної власності та інформаційного права. На сучасному етапі кафедра інтелектуальної власності й інформаційного права разом із Науково-освітнім центром з інтелектуальної власності Київського національного університету імені Тараса Шевченка є потужним осередком розвитку науки права інтелектуальної власності в Україні.

Список використаних джерел

1. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 3е., М.: "Статут", 2001.
2. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид 10-е, доповн. – Львів: Край, 2008. -- 224 с.
4. Пиленко А.А. Право изобретателя./ А.А. Пиленко. – М.: Статут, 2001. – 688 с. (Классика российской цивилистики).
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. М., 1995. URL: http://lawdiss.org.ua/books/912.doc.html#_Toc42402181.
6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. / Г.Ф.Шершеневич. – (Классика российской цивилистики). Т. 2 – М., 2005. – 462 с.
7. Раевич С.И. Исключительные права. Право на товарные знаки, промышленные образцы, изобретения, авторское право./ С.И. Раевич – Л., 1926.
8. Антимонов Б. С., Флейшиц Е. А. Авторское право. / Б.С. Антимонов, Е. А.Флейшиц. – М.: Госюриздат, 1957. – 279 с.
9. Серебровский В. И. Вопросы советского авторского права. / В. И.Серебровский. – М.: Изд–во АН СССР, 1956.
10. Иоффе О.С. Основы авторского права: Авторское, изобретательское право, право на открытие. Учебное пособие. / О.С.Иоффе. – М.: Знание, 1969. – 128 с.
11. Ионас В.Я. Критерий творчества в авторском праве и судебной практике./ В.Я.Ионас. – М.: Юридическая литература.1963 – 137 с. URL:.http://www.pravo.vuzlib.su/txt–books_31.html; Ионас В.Я. Произведения творчества в гражданском праве./ В.Я.Ионас. – М. : Юридическая литература, 1972. –168 с.
12. Матвеев Ю. Г. Международная охрана авторских прав. / Матвеев Ю. Г. – М.: Юрид. літ–ра, 1987. – 224 с.
13. Матвеев Ю. Г. Международные конвенции по авторскому праву. / Матвеев Ю. Г. – 2–е изд., перераб. и доп. М.: Междунар. отношения, 1978. – 176 с.
14. Подопригора А.А. Проблемы правового регулирования научно–технического прогресса в СССР. / А.Подопригора. – Киев: Вища шк., 1985. – 170 с.
15. Подопригора А.А. Вопросы правового регулирования научно–технического прогресса // Проблемы правоведения. Республиканский межведомственный научный сборник. – Вып. 47. – Киев: Вища шк. Изд–во при Киев. ун–те, 1986. – С. 67–71. Подопригора А.А. Новое в правовом регулировании научно–технического прогресса // Проблемы правоведения. Республиканский междуведомственный научный сборник. Вып. 46. – Киев: Вища шк., 1985, – С. 63–68.
16. Азимов Ч.Н. Влияние научно–технического прогресса на юридическую природу договоров. /Ч.Н. Азимов // Проблемы социалистической законности. – Вып. 1. – Х.:Вища шк., 1976. – С.39– 45.
17. Азимов Ч.Н. Договорные отношения в области научно–технического прогресса. /Ч. Н. Азимов. – Харьков: Харьк. юрид. ин–т, 1981.
18. Мусияка В.Л. Авторские договоры. / В.Л.Мусияка. – Киев, 1988 – 83 с.
19. Право інтелектуальної власності. Підручник для студентів вищих навч. закладів / За ред. О.А. Підопригори, О.Д.Святоцького. – К.: "Ін Юре", 2002 – 672 с.
20. Підопригора О. А., Підопригора О. О. Право інтелектуальної власності України. Навчальний посібник для студентів юридичних вузів і факультетів університетів. – Київ: Юрінком Інтер, 1998 р.
21. Київська школа цивілістики / До 175-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1834-2009 / За ред. члена-кореспондента НАПрН України Р.А. Майданика. ─ К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. -334 с.

References

1. Pokrovskyi Y.A. (2001) Osnovnye probleme hrazhdanskoho prava [The main problems of civil law]. Yzd.3, M., Statut" (in Russian).
2. Zahalna teoriia derzhavy i prava [The general theory of state and law] (2009): Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; Za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M.V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo (in Ukrainian).
3. Rabinovych P. M. (2008) Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Foundations of the foreign theory of the law of that state]: Navch. posibnyk. Vyd 10, dopovn. Lviv: Krai, 2008.- 215 (in Ukrainian).
4. Pylenko A.A. (2001) Pravo yzobretatelia [The right of the inventor]. M., Statut, 2001. – 688 p. (Klassyka rossyiskoi tsyvylystyky). (in Russian).
5. Shershenevych H.F. (1995) Uchebnyk russkoho hrazhdanskoho prava [Textbook of russian civil law]. URL: http://lawdiss.org.ua/books/912.doc.html#_Toc42402181.
6. Shershenevych H.F. (2005) Uchebnyk russkoho hrazhdanskoho prava. [Textbook of russian civil law]. (Klassyka rossyiskoi tsyvylystyky). T. 2 M., 462 p. (in Russian).
7. Raevych S.Y. (1926) Yskliuchytelnye prava. Pravo na tovarnye znaky, promyshlenye obraztsy, yzobretenyia, avtorskoe pravo [Exclusive Rights. The right to trademarks, industrial designs, inventions, copyright]. L. (in Russian).
8. Antymonov B. S., Fleishyts E. A. (1957) Avtorskoe pravo [Copyright]. M., Hosiuryzdat, 279 p. (in Russian).
9. Serebrovskyi V. Y. (1956) Voprosy sovetskoho avtorskoho prava [Questions of Soviet copyright]. M., Yzd–vo AN SSSR (in Russian).
10. Yoffe O.S. (1969). Osnovy avtorskoho prava: Avtorskoe, yzobretatelskoe pravo, pravo na otkrytye [Fundamentals of Copyright: Copyright, Invention, Discovery]. Uchebnoe posobye M., Znanye. (in Russian).
11. Yonas V.Ia. (1963) Kryteryi tvorchestva v avtorskom prave y sudebnoi praktyke [The criterion of creativity in copyright and judicial practice]. M., Yurydycheskaia lyteratura. URL:.http://www.pravo.vuzlib.su/txt–books_31.htm (in Russian).I; Yonas V. (1972) Proyzvedenyia tvorchestva v hrazhdanskom prave [Works of creativity in the Civil law]. M., Yurydycheskaia lyteratura (in Russian).
12. Matveev Yu. H. (1987) Mezhdunarodnaia okhrana avtorskykh prav [International copyright protection]. M., Yuryd. lit. (in Russian).
13. Matveev Yu. H. (1978) Mezhdunarodnye konventsyy po avtorskomu pravu [International conventions on copyright]. M., Mezhdunar. otnoshenyia. (in Russian).
14. Podopryhora A.A. (1985) Problemy pravovoho rehulyrovanyia nauchno–tekhnycheskoho prohressa v SSSR [Problems of legal regulation of scientific and technological progress in the USSR]. Kyev, Vyshcha shk. (in Russian).
15. Podopryhora A.A. (1986) Voprosy pravovoho rehulyrovanyia nauchno–tekhnycheskoho prohressa [Issues of legal regulation of scientific and technical progress]. Problemy pravovedenyia. Respublykanskyi mezhvedomstvennyi nauchnyi sbornyk [Problems of jurisprudence. Republican interdepartmental scientific collection]. Vyp. 47. Kyev: Vyshcha shk. (in Russian). Podopryhora A.A. (1985) Novoe v pravovom

rehulyrovanyy nauchno–tekhnycheskoho prohressa [New in the legal regulation of scientific and technological progress]. Problemy pravovedenyia. Respublykanskyi mezhduvedomstvennyi nauchnyi sbornyk [Problems of jurisprudence. Republican interdepartmental scientific collection]. Vyp. 46. Kyev: Vyshcha shk. (in Russian).

16. Azymov Ch.N. (1976) Vlyianye nauchno–tekhnycheskoho prohressa na yurydycheskuiu pryrodu dohovorov [The impact of scientific and technological progress on the legal nature of contracts]. Problemy sotsyalystycheskoi zakonnosty [Problems of socialist legality]. Vyp. 1. Kh., Vyshcha shk. (in Russian).

17. Azymov Ch.N. (1981) Dohovornye otnoshenyia v oblasty nauchno–tekhnycheskoho prohressa [Contractual relations in the field of scientific and technological progress]. Kharkov., Khark. yuryd. in. (in Russian).

18. Musyiaka V.L. (1988) Avtorskye dohovory [Copyright agreements]. Kyev (in Russian).

19. Pidopryhory O.A.,Sviatotskohyi O.D. (2002). Pravo intelektualnoi vlasnosti [Intellctual Property Law]. Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navch. zakladiv. K., In Yure. (in Ukrainian).

20. Pidopryhora O. A., Pidopryhora O. O. (1998) Pravo intelektualnoi vlasnosti Ukrainy [Intellctual Property Law of Ukraine]. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv yurydychnykh vuziv i fakultetiv universytetiv. Kyiv, Yurinkom Inter. (in Ukrainian).

21. Kyivska shkola tsyvilistyky [Kiev School of Civil Law]. (2009) / Do 175-richchia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 1834-2009 / Za red. R.A. Maidanyka. K., Alerta; KNT; TsUL, (in Ukrainian).

Received: 28/07/2021
Accepted: 18/08/2021

A. Kodynets, Dr. Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SCIENCE OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW: CONCEPTS, FEATURES AND DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT

The article explores the concepts, features and directions for the development of intellectual property science at the present stage. The basic scientific schools of intellectual property law are analysed, the specifics of their formation and genesis are considered.

The article emphasizes that the science of intellectual property law is a system of knowledge and theoretical ideas about the laws of legal regulation of relations in the field of protection of intellectual and creative activities, interpretation of legal norms and the results of analysis and generalization of their application.

As intellectual property right, the science of intellectual property law is a relatively young field in the legal system; however, it already has a long history of development, well-known representatives and scientific schools, including those pertaining to Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The development of intellectual property science in Ukraine is based on several scientific schools in Kyiv, Odessa, Lviv and Kharkiv, which are represented by powerful research centres and educational institutions.

The Kyiv School of Intellectual Property is formed by two research centres: the Department of Intellectual Property and Information Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv and the Research Institute of Intellectual Property of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The origin and development of the science of intellectual property law in Taras Shevchenko National University of Kyiv is associated with the figure of the famous domestic scientist O.A. Hills. Since 2013, the Department of Intellectual Property and Information Law has been operating at the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv. At the current stage, the Department of Intellectual Property and Information Law jointly with the Scientific and Educational Centre for Intellectual Property of Taras Shevchenko National University of Kyiv make a powerful centre of the development of intellectual property law science in Ukraine.

Keywords: intellectual property, science, methodology, legal category, scientific school, scientist.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 51-56
УДК: 349.6
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-9

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

М. В. Краснова, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-7453-8802

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Досліджено соціальні, економічні, екологічні та правові засади формування сучасної екологічної держави та перспективи побудови такої держави в Україні на засадах реалізації державної політики. Розглянуто особливості реалізації окремих принципів державної політики, здатних сприяти у формуванні екологічної держави. На підставі аналізу формування таких держав у деяких країнах світу запропоновано шляхи удосконалення правових засад формування екологічно спрямованого суспільства, екологічного партнерства як основного способу побудови екологічної держави та забезпечення паритету екологічних, економічних і соціальних потреб у контексті сталого розвитку. Особливу увагу приділено формуванню екологічної парадигми як основи екологічної правосвідомості всього суспільства, що дозволить здійснити перегляд ціннісних орієнтирів у взаєминах із природою та визнати природу на рівні Конституції України основною соціальною цінністю, як це здійснено на конституційних засадах в окремих країнах. Також приділено увагу структурі, формам, методам, способам та змісту екологічного партнерства, здатного вплинути на різні чинники формування екологічної держави. Доведено, що основною формою екологічного партнерства в сучасних умовах є державно-приватне партнерство, яке здатне забезпечувати реалізацію ефективних екологічних проєктів у галузях відновлення природних ресурсів, поводження з відходами, екологічного туризму тощо. Екологічне партнерство за структурою запропоновано розглядати як сукупність інституційної, регулятивної, функціональної та комунікативної підсистем, а також розкрито можливий їхній зміст. На підставі проведеного дослідження запропоновано самостійні наукові висновки та судження з аналізованої тематики, зокрема і пропозиції про шляхи вдосконалення чинного законодавства України з окреслених питань.

Ключові слова: екологічна демократія; екологічна парадигма; екологічна правосвідомість; екологічна політика; принцип екологічного партнерства; екологічне законодавство.

ВСТУП

За даними звіту, який щорічно готує мережа ООН зі сталого розвитку з опитування громадян у кожній країні-члені ООН за критеріями, що включають соціальну державну підтримку, особисті та громадянські свободи, тривалість життя, дохід на душу населення та рівень корупції, уже четвертий рік поспіль Фінляндія *визнається найщасливішою країною у світі*. Це країна з високим рівнем доходу, бездоганно організованою освітньою системою, з високою культурою самообслуговування та, що дуже важливо, з надзвичайно високими постійними позитивними зв'язками населення з владою та навколишнім природним середовищем [1].

На рівень формування щасливих країн певною мірою впливає багато чинників. Наприклад, лише показники співвідношення державних витрат на охорону навколишнього природного середовища до ВВП у країнах-членах ЄС складають близько 2 % – від 0,2 % у

© Краснова М. В., 2021

Фінляндії, 0,3 % на Кіпрі та Литві, 0,4 % у Данії, Ірландії, Угорщині та Австрії до понад 1 %, на Мальті, у Бельгії та Греції (по 1,3 %) та в Нідерландах (1,4 %) [2]. Водночас в Україні у середньому зведений бюджет на навколишнє середовище становить лише близько 0,4 % ВВП [3].

Метою цієї статті є спроба дати відповідь: чи є перспективи в України бути щасливою, зокрема екологічною країною? Спробуємо проаналізувати таке на існуючих засадах формування в Україні соціальної, правової, екологічно спрямованої демократичної держави. Зазначимо, що в юридичній науці питання формування демократичної, соціальної, правової держави постійно порушують представники різних правових наук [4]. В екологічному праві такі питання розкриваються передусім шляхом аналізу ефективності державної екологічної політики [5], шляхом дослідження механізмів реалізації та захисту екологічних прав громадян як основи формування сучасного українського громадянського суспільства [6] тощо.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Реаліям сьогодення притаманні глибокі докорінні зміни у всіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо у процесі формування сучасної, екологічно спрямованої, соціально-правової, демократичної держави. Такі зміни потребують гармонізації екологічних і пов'язаних із ними інтересів різних соціальних груп, бізнесу, науки, суспільства в цілому і владних державних структур шляхом упровадження сучасних організаційних, економічних, правових та інших засобів. Це можливо здійснити впровадженням і регулюванням суспільних екологічних відносин з формування екологічно вмотивованого суспільства, підвищенням рівня екологічної правосвідомості населення, а також відносин партнерського типу. Правові засади доцільності регулювання таких відносин закладено Конституцією України, Законами України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про державно-приватне партнерство", багатьма іншими та передусім Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затвердженими Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII [7].

Принагідно зазначимо, що демократичні засади побудови в Україні демократичної, правової, соціально-екологічної держави започатковано 30 років тому з прийняттям Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991), в якому вперше закріплено систему екологічних прав громадян і гарантій їхньої реалізації і захисту (Розділ 2). Особливо важливими є визначені Законом правові форми *участі громадян при прийнятті екологічно важливих рішень,* зокрема: а) в обговоренні проєктів нормативно-правових актів, проєктів будівництва, експлуатації, реконструкції, здатних впливати на стан довкілля; б) в оцінюванні впливу планованої діяльності на стан довкілля; в) у стратегічній екологічній оцінці загальнодержавних планів, програм, які можуть мати вплив на навколишнє природне середовище; г) у загальнодержавних і місцевих референдумах з екологічних питань; д) у здійсненні природоохоронних заходів з відновлення стану навколишнього природного середовища;є) в екологічному інформуванні; ж) у здійсненні громадського екологічного контролю та моніторингу; и) у формуванні екологічних партій та організацій; к) у висловленні своєї думки, зокрема шляхом проведення екологічних мітингів і демонстрацій; л) в екологічній освіті й вихованні; м) у доступі до правосуддя з питань довкілля тощо.

Конституція України (1996) лише згодом визнала екологічні права людини і громадянина (ст. 50), установила обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку (ст. 16) та заклала інші положення існування в країні потужної екологічної демократії. На розвиток таких положень в останні роки прийнято чимало Законів України, які розширюють інститути екологічної демократії: "Про звернення громадян", "Про доступ до публічної інформації", "Про громадські об'єднання", "Про оцінку впливу на довкілля", "Про Стратегічну екологічну оцінку", "Про народовладдя через всеукраїнський референдум" та багато інших.

Спрямованість держави щодо посилення залучення своїх громадян до спільного розв'язання екологічних проблем визначено в Законі України "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року" (2020), в Указах Президента України 24 березня 2021 року "Про Національну стратегію у сфері прав людини", "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року "Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації", в інших документах.

Тому *формування та реалізація державної політики у відповідній сфері нині ґрунтується на принципі: жодні рішення для громадянського суспільства не можуть прийматися без громадянського суспільства*. Це означає постійну співпрацю органів державної влади, органів місцевого самоврядування й інших інститутів громадянського суспільства на всіх етапах сталого природокористування, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки.

У літературі традиційно пов'язують розв'язання багатьох екологічних проблем із рівнем еколого-правової освіти, культури, свідомості суспільства. Підвищення рівня екологічної освіти та виховання, екологічної культури та науки *визначено основною ціллю державної екологічної політики* у Законі України від 21 грудня 2010 року "Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року".

Отож для формування екологічної держави передусім доцільно підвищувати рівень екологічної правосвідомості, яка є похідною від загального поняття "правосвідомості", тобто форми суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням [8].

Поняття терміну "правосвідомість" співвідноситься певною мірою з поняттям "парадигма" – з багатозначним поняттям, яке залежне від контексту та може означати певний, обумовлений часом та обставинами сталий на певний період стиль, традицію, концепцію, генеральну ідею, закон тощо, за зміною яких можна застосувати граничні умови – зміни парадигми [9, с. 465]. Тому *у* межах формування еколого-правової свідомості слід вести мову *про еколого-правову парадигму, яку доцільно розглядати як сукупність філософсько-правових, загальнотеоретичних основ правових наук, тобто як систему понять і уявлень, термінів і категорій, які властиві кожному періоду розвитку держави та права.*

У сучасних умовах правовим наукам, на засадах такого принципу державної екологічної політики як міжсекторальне партнерство у справі охорони довкілля, доцільно брати до уваги підходи до поняття "екологічна парадигма", що вживається загальною екологією *як системна парадигма*, згідно з якою екологічна система є головним об'єктом сучасної екології та яка включає в себе всі живі й неживі компоненти природи [9]. У такому значенні саме *екологічні системи, або ж Природа, мають розглядатися як основні об'єкти правового регулювання використання, відтворення й охорони*.

На таких засадах сучасні екологічно вмотивовані представники суспільства пропонують формувати в Україні *екологічну демократію, тобто такий політичний устрій держави, за якого враховуються права не тільки людей, а й тварин, рослин, мікроорганізмів, екосистем, або ж Природи* [10]. В екологічній демократії визнається основна соціальна цінність – Природа та її права.

Як свідчать дані інтернет-джерел, *права́ приро́ди – це потреби, домагання, інтереси природи, розглядувані як моральний партнер, який захищається морально і законом* [11].

Права природи відтак можна розглядати в об'єктивному і суб'єктивному значенні: по-перше, в об'єктивному значенні, – це система правил поведінки, система регулювання суспільних відносин із природою; по-друге, в суб'єктивному значенні, – це визнані домагання будь-якої живої істоти, екосистеми на відповідне благо, якийсь інтерес у чому-небудь.

Права природи не існують самі по собі, а є відбиттям моралі й етики конкретного людського суспільства або його груп. Вони є своєрідним засобом контролю за владою людини, яка не повинна переступати межу свободи, окресленої правами природи. Право – це регулятор суспільних відносин. У такому випадку права природи регулюють наші стосунки з природою. Природа має права тією мірою, в якій ми приймаємо обмеження своєї власної поведінки заради її інтересів [11].

Побудова екологічної демократії потребуватиме додаткової системи стримувань і противаг, яка буде захищати об'єкти Природи від свавілля з боку людей і водночас не буде суперечити загальним принципам демократії. Для дієвого захисту прав природи при екологічній демократії мають бути створені спеціальні суди з прав природи. Інтереси природних об'єктів у них можуть представляти спеціальні адвокати, а на правах опікунів постраждалих тварин і рослин будуть представники природоохоронних громадських організацій або ж уповноважений із прав тварин (природи). Права природи – це нова потужна культурна ідея XXI століття. Це навіть більше ніж ідея – це цілий новий суспільно-політичний та екологічний рух [11].

З метою посилення засад формування екологічної демократії пропонується в Конституції України до основних соціальних цінностей віднести Природу та її права. До прикладу, Конституція Еквадору є першою у світі, де юридично закріплені права природи, окремих екологічних систем, таких як басейни річок [12].

Цікавою у такому контексті є Конституція Швейцарії, яка "прийнята в ім'я Всемогутнього Бога" (що є природною основою існування всього на Землі). За цією Конституцією народ і швейцарські кантони, усвідомлюючи свою відповідальність перед Творцем, повні рішучості оновити свій союз із метою зміцнення свободи, демократії, незалежності і миру в дусі солідарності та відкритості до світу, спонуканні жити в єдності притаманних відмінностей, дотримуючися поваги один одного і справедливості, усвідомлюючи наявність спільних досягнень *і свою відповідальність перед майбутніми поколіннями* та інше, Конфедерація *бере на себе зобов'язання щодо тривалого збереження природних ресурсів і справедливого й мирного міжнародного правопорядку* (преамбула цієї Конституції) [13].

Формування екологічно спрямованої, демократичної, правової, а отже щасливої країни Україна має здійснювати шляхом реалізації державної екологічної політики, *метою якої є досягнення доброго стану довкілля за рахунок запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, упровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем* (розділ II Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року).

Міжсекторальне партнерство та залучення зацікавлених сторін (далі – екологічне міжсекторальне партнерство) розглядається цією Стратегією у таких значеннях: а) як основна засада (принцип) екологічної політики, і, що особливо важливо, б) як важливий інструмент реалізації національної екологічної політики, який дасть змогу залучити до планування і реалізації політики всіх зацікавлених сторін – органи державної влади й органи місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, приватний сектор, науковців, громадськість.

Реалізація такого інструменту державної екологічної політики має відповідати принципам гласності та відкритості під час прийняття екологічно важливих рішень, участі громадськості у формуванні державної екологічної політики, заохочення до ведення екологічно відповідального бізнесу й екологічно свідомої поведінки громадян тощо.

Як видно, таке партнерство виступає одним із видів соціального партнерства. Науково-теоретичні аспекти з'ясування суті, значимості, структури, змісту, форм такого партнерства можна запозичити з положень загальної соціології [14], політології [15], теорії управління [16], які предметно досліджують питання цього сучасного соціального явища.

Так, у зарубіжній літературі "міжсекторальне соціальне партнерство найчастіше тлумачиться як співпраця між урядовими організаціями, корпораціями бізнесу і некомерційними організаціями з метою забезпечення сталого розвитку відповідного регіону". Наприклад, М. Уорнер і П. Грінер визначають таке партнерство як союз між сторонами, що представляють уряд, бізнес, громадянське суспільство, в якому стратегічно об'єднуються ресурси і здібності кожної зі сторін і яке засноване на принципах розподілу ризиків, витрат і загальної вигоди [17].

За іншим визначенням "міжсекторальне соціальне партнерство – це конструктивна взаємодія організацій із двох або трьох секторів (держава, бізнес, некомерційний сектор) у ході розв'язання соціальних проблем, що забезпечує синергетичний ефект від "складання" різних ресурсів і "корисний" кожній зі сторін і населенню" [18].

З урахуванням різних тлумачень соціального партнерства, *екологічне міжсекторальне партнерство можна розглядати системно* як: а) механізм узгодження екологічних інтересів різних суспільних груп; б) систему колективних дій, що здійснюються для досягнення спільних екологічно виважених цілей; в) сукупність органів, організацій, що створюються з представників різних секторів для врегулювання екологічних відносин; г) процесуально-соціальну взаємодію між різними групами з різними соціально-економічними інтересами для врегулювання екологічних конфліктів; д) організаційне зменшення екологічних ризиків, запобігання екологічної небезпеки і розв'язання екологічних проблем; е) у духовно-ціннісному вимірі – як ідеологію цивілізованого співжиття громадян в умовах ринкової економіки, новим типом мислення, центром якого є людина і загальнолюдські цінності, такі як Природа.

Найбільша роль у реалізації екологічного міжсекторального партнерства відводиться державі та її інституціям. Оскільки за *змістом екологічне міжсекторальне партнерство* – це реалізація нового рівня екологічного управління, що використовується у сфері надання еколого-соціальних послуг, у створенні сучасної екологічної інфраструктури тощо. Це дасть можливість поєднати механізми державного і самоврядного управління з самоуправлінням громадян, з системами екологічного

управління на виробництві (з екологічним менеджментом), сформувати новий тип взаємовідносин між ними.

Такі підходи відповідають цілі 5 Стратегії державної екологічної політики, а саме: удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління, завданням якого є впровадження принципів належного екологічного врядування, підтримка постійного діалогу із зацікавленими сторонами щодо підготовки та прийняття стратегічних рішень тощо.

Як механізм екологічного управління міжсекторальне партнерство є системою способів, засобів, прийомів, завдяки яким здійснюються відповідні законодавчо визначені завдання і функції управління. У межах структури механізму екологічного управління таке партнерство за рівнями управління і регулювання формується на: мікрорівні (об'єктовий, особовий); мезорівні (груповий, колективний); макрорівні (суспільний, загальнодержавний); мегарівні (рівень нації, етносу, міжнародний) [19].

З огляду на визначення інших підходів до структури системи соціального партнерства, систему екологічного міжсекторального партнерства можна розглядати як інституційну, регулятивну, функціональну та комунікативну підсистеми [20].

Так, *до інституційної підсистеми* можуть входити постійно та/або тимчасово діючі дво- або багатосторонні органи міжсекторального партнерства. Наприклад, Стратегією до 2020 року планувалося створити міжвідомчу комісію "Довкілля для України" за аналогією з процесом ЄЕК ООН "Довкілля для Європи", яка б упроваджувала механізми такого партнерства, зокрема щорічною підготовкою і проведенням національних конференцій, референдумів з екологічних питань за участі зацікавлених сторін, у тому числі й міжнародних партнерів.

Регулятивну підсистему може складати сукупність правових норм і норм звичаїв, моралі тощо, що регулюють відносини між соціальними партнерами, визначають порядки розроблення, прийняття та впровадження спільних екологічних рішень. Особливого значення набувають у цьому правові засади оцінювання впливу на довкілля планованої діяльності, стратегічної екологічної оцінки, екологічних референдумів тощо, у проведенні яких зацікавлені всі суб'єкти міжсекторального партнерства.

Функціональна підсистема може бути виражена у процесі взаємодії суб'єктів екологічного партнерства всіх рівнів шляхом проведення різноманітних консультацій, переговорів. Особливо вагомими тут можуть бути заходи економічного партнерства шляхом укладання договорів і угод, зокрема договорів державно-приватного партнерства, проведення тендерів на екологічне замовлення виконання програмних природоохоронних заходів, інвестиційних проєктів, спрямованих на подолання багатьох екологічних проблем, передусім кліматичних змін, у тому числі за рахунок бюджетних природоохоронних фондів.

У країні оптимально доцільно використовувати географічне положення України, наявність у межах її території прекрасних природних лікувальних, курортних, рекреаційних ресурсів, її кліматичних умов, що дозволить ефективно розвиватися всім видам туризму та наповнювати її бюджет додатковими коштами для забезпечення виконання природоохоронних заходів.

Комунікативна підсистема може включати систему соціально-партнерських відносин, серед яких будуть реалізовані спільні міжгалузеві проєкти нормативно-правового забезпечення реалізації державної екологічної політики, формуватиметься громадська екологічна думка, забезпечуватиметься проведення місцевих і національних екологічних референдумів, здійснюватимуться прямі комунікації між інститутами влади та громадськістю тощо.

Отже, екологічне міжсекторальне партнерство можна розглядати як законодавчо визначену взаємодію сторін із двох або більше секторів суспільного життя (держава, бізнес, наука, громадськість) під час розв'язання суспільно значимих екологічних проблем, що спрямована на досягнення цілей і завдань сучасної державної екологічної політики, яка покликана забезпечити паритет екологічних, економічних, соціальних інтересів усіх сторін у процесі побудови екологічно спрямованої, правової, демократичної країни України. З метою належної реалізації такого партнерства доцільно вдосконалювати чинне законодавство шляхом внесення відповідних змін і доповнень із цих питань.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження основ формування сучасної екологічної держави України підтверджує значимість, по-перше, відновлення духовного начала у взаєминах суспільства і Природи шляхом виконання її законів усіма його представниками на засадах генетичної пам'яті українців про нерозривні зв'язки з нею. По-друге, заходи із цих питань мають проводитися державою за участі всіх зацікавлених сторін за допомогою багатьох важелів, зокрема таких: екологічне партнерство, що здатне врівноважити баланс інтересів у цій сфері. По-третє, доцільним є внесення змін у чинне законодавство, особливо шляхом визнання Природи найвищим соціальним благом. Такі засоби мають сформувати екологічно вмотивоване, демократичне, відповідальне перед собою та майбутніми поколіннями, а отже щасливе, громадянське суспільство.

Список використаних джерел

1. Оприлюднили рейтинг найщасливіших країн світу. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/03/19/novyna/svit/oprylyudnyly-rejtynh-najshhaslyvishyx-krayin-svitu (дата звернення: 15.07.2021).
2. У Нідерландах найвища в ЄС частка витрат на охорону довкілля – Євростат. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/02/27/7106870/ (дата звернення: 15.07.2021).
3. Савісько М. Скільки та на що закладено у бюджеті 2020 для покращення екологічної ситуації в Україні? URL: https://voxukraine.org/skilki-ta-na-shho-zakladeno-u-byudzheti-2020-dlya-pokrashhennya-ekologichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini/ (дата звернення: 15.07.2021).
4. Громадянське суспільство як чинник модернізації сучасної держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 20 квітня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 248 с.
5. Актуальні питання стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року: матеріали "круглого столу" (Харків, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги; М-во освіти і науки; Нац. акад. прав. наук України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. екол. права, каф. земел. та аграрн. права. Харків: Право, 2021. 384 с.
6. Еколого-правововий статус людини і громадянина : ретроспективний та перспективний погляди: збірн. матер. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 31 травня 2019 року) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: за заг. ред. Краснової М.В., Коваленко Т.О. Чернівці: Кондратьєв А.В. 2019. 392 с.
7. Про затвердження Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 16. Ст.70.
8. Поняття правосвідомості. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення: 15.07.2021).
9. Лук'янець В. Парадигма. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
10. Федоров В.Д. Актуальное и неактуальное в гидробиологии. Биологические науки. 1987. № 8. С. 6-25.
11. Екологічна демократія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F (дата звернення: 15.07.2021).
12. Права природи. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8 (дата звернення: 15.07.2021).
13. Конституція Еквадору 2008 р. URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/2008_Constitution_of_Ecuador (дата звернення: 15.07.2021).
14. Конституція Швейцарії. URL: http://www.ditext.com/swiss/constitution.html (дата звернення: 15.07.2021).
15. Мещан І.В. Міжсекторне соціальне партнерство в системі соціального обслуговування: структурно-функціональні особливості. Нова парадигма: журнал наукових праць: Соціологія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, випуск 128 (2015). С. 178-188.

16. Мельничук Л.М. Міжсекторальне партнерство у вітчизняній практиці державного управління соціальним розвитком регіонів. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2017. № 5. http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1080 (дата звернення: 15.07.2021).

17. Міжсекторальні взаємодії як основа публічного управління: навч. посіб. / авт. кол.: С.О. Телешун, С.В. Ситник, І.В. Рейтерович та ін.; за заг. ред. С.О. Телешуна, д-ра політ. наук, проф. Київ: НАДУ, 2018. 224 с.

18. Галлямов Р.Р. Отечественные и зарубежные определения понятия "межсекторное социальное партнерство": сравнительный анализ основных подходов / Р.Р. Галлямов, Г.Д. Горбунова. Вестник ВЭГУ. 2013. № 1(63). С. 26-32.

19. Діденко Н.Г. Державне управління і соціальне партнерство: актуальні проблеми теорії і практики: монографія. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. 404 с.

20. Неліпа Д.В. Особливості інституціоналізації соціального партнерства (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси". К., 2005. 23 с.

References

1. Oprylyudnyly reytynh nayshchaslyvishykh krayin svitu. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/03/19/novyna/svit/oprylyudnyly-rejtynh-najshhaslyvishyx-krayin-svitu (data zvernennya: 15.07.2021). [The rating of the happiest countries in the world has been published. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/03/19/novyna/svit/oprylyudnyly-rejtynh-najshhaslyvishyx-krayin-svitu (date of application 15.07.2021)].

2. U Niderlandakh nayvyshcha v YES chastka vytrat na okhoronu dovkillya – Yevrostat. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/02/27/7106870/ (data zvernennya: 15.07.2021). [The Netherlands Had the Highest Share of Environmental Spending in the EU – Eurostat. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/02/27/7106870/ (date of application 15.07.2021)].

3. Savis'ko M. Skil'ky ta na shcho zakladeno u byudzheti 2020 dlya pokrashchennya ekolohichnoyi sytuatsiyi v Ukrayini? URL: https://voxukraine.org/skilki-ta-na-shho-zakladeno-u-byudzheti-2020-dlya-pokrashhennya-ekologichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini/ (data zvernennya: 15.07.2021). [Savisko M., How Much and for What is Included in the 2020 Budget to Improve the Environmental Situation in Ukraine? URL: https://voxukraine.org/skilki-ta-na-shho-zakladeno-u-byudzheti-2020-dlya-pokrashhennya-ekologichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini/ (date of application 15.07.2021)].

4. Hromadyans'ke suspil'stvo yak chynnyk modernizatsiyi suchasnoyi derzhavy: materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyyiv, 20 kvitnya 2021 r.). Kyyiv: Kyyivs'kyy rehional'nyy tsentr NAPrN Ukrayiny, 2021. 248 s. [Civil Society as a Factor in the Modernization of the Modern State: materials of the International scientific-practical conference (Kyiv, April 20, 2021). Kyiv: Kyiv Regional Center of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2021. 248 pages].

5. Aktual'ni pytannya stratehiyi derzhavnoyi ekolohichnoyi polityky Ukrayiny na period do 2030 roku: materialy "kruhloho stolu" (Kharkiv, 21 trav. 2021 r.) / za zah. red. A.P. Het'mana ta M.V. Shul'hy; M-vo osvity i nauky; Nats. akad. prav. nauk Ukrayiny; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho, kaf. ekol. prava, kaf. zemel. ta ahrar. prava. Kharkiv: Pravo, 2021. 384 s. [Current Issues of The Strategy of State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030: materials of the "round table" (Kharkiv, May 21, 2021) / for general. ed. A. Hetman and M. Shulga; Ministry of Education and Science; Nat. acad. right. Sciences of Ukraine; Nat. law. Univ. named after Yaroslav the Wise, dept. env. law, dep. land. and agrarian. law Kharkiv: Pravo, 2021. 384 pages].

6. Ekoloho-pravovovyy status lyudyny i hromadyanyna:retrospektyvnyy ta perspektyvnyy pohlyady: zbirn. mater. Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyyiv, 31 travnya 2019 roku) / Kyyivs'kyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, Instytut derzhavy i prava im. V.M. Korets'koho NAN Ukrayiny: za zah. red. Krasnovoyi M.V., Kovalenko T.O. Chernivtsi: Kondrat'yev A.V. 2019. 392 s. [Environmental and Legal Status of Man and Citizen: Retrospective and Perspective Views: collection. mater. International scientific-practical conference (Kyiv, May 31, 2019) / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of State and Law. V.M. Koretsky NAS of Ukraine: for the general. ed. Krasnova M.V., Kovalenko T.O., Chernivtsi: Kondratiev A.V. 2019. 392 pages].

7. Pro zatverdzhennya Osnovnykh zasad (stratehiyi) derzhavnoyi ekolohichnoyi polityky Ukrayiny na period do 2020 roku: Zakon Ukrayiny vid 28 lyutoho 2019 roku № 2697-VIII. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2019. № 16. St.70. [Law of Ukraine On Approval of the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period until 2020: Law of Ukraine of February 28, 2019 № 2697-VIII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2019. № 16. Art.70].

8. Ponyattya pravosvidomosti. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (data zvernennya: 15.07.2021). [The concept of legal awareness. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4 % D0% BE% D0% BC% D1% 96% D1% 81% D1% 82% D1% 8C (date of application 15.07.2021)].

9. Luk"yanets' V. Paradyhma. Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk / V.I. Shynkaruk (hol. redkol.) ta in. Kyyiv: Instytut filosofiyi imeni Hryhoriya Skovorody NAN Ukrayiny: Abrys, 2002. 742 s. [Lukyanets V., Paradigm. Philosophical Encyclopedic Dictionary / V.I. Shinkaruk (editor in chief) and others. Kyiv: Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine: Abris, 2002. 742 pages].

10. Fedorov V.D. Aktual'noye i neaktual'noye v gidrobiologii. Biologicheskiye nauki. 1987. № 8. S. 6-25. [Fedorov V.D. Relevant and Irrelevant in Hydrobiology. Biological sciences. 1987. № 8. pp. 6–25].

11. Ekolohichna demokratiya. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F (data zvernennya: 15.07.2021). [Environmental democracy. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F (date of application 15.07.2021)].

12. Prava pryrody. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8 (data zvernennya: 15.07.2021). [Rights of nature. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8 (date of application 15.07.2021)].

13. Konstytutsiya Ekvadoru 2008 r. URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/2008_Constitution_of_Ecuador (data zvernennya: 15.07.2021). [Constitution of Ecuador 2008 URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/2008_Constitution_of_Ecuador (date of application 15.07.2021)].

14. Konstytutsiya Shveytsariyi. URL: http://www.ditext.com/swiss/constitution.html (data zvernennya: 15.07.2021). [The Constitution of Switzerland. URL: http://www.ditext.com/swiss/constitution.html (date of application 15.07.2021)].

15. Meshchan I.V. Mizhsektorne sotsial'ne partnerstvo v systemi sotsial'noho obsluhovuvannya: strukturno-funktsional'ni osoblyvosti. Nova paradyhma: zhurnal naukovykh prats': Sotsiolohiya. Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M.P. Drahomanova, vypusk 128 (2015). S. 178-188. [Meschan I.V. Intersectoral Social Partnership in the System of Social Services: Structural and Functional Features. New paradigm: journal of scientific works: Sociology. National Pedagogical University named after MP Dragomanova, issue 128 (2015). Pp. 178-188.

16. Mel'nychuk L.M. Mizhsektoral'ne partnerstvo u vitchyznyaniy praktytsi derzhavnoho upravlinnya sotsial'nym rozvytkom rehioniv. Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok. 2017. № 5. http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1080 (data zvernennya: 15.07.2021). [Melnichuk L.M., Intersectoral Partnership in the Domestic Practice of Public Administration of Social Development of Regions. Public administration: Improvement and Development. 2017. № 5 (date of application 15.07.2021)].

17. Mizhsektoral'ni vzayemodiyi yak osnova publichnoho upravlinnya: navch. posib. / avt. kol.: S.O. Teleshun, S.V. Sytnyk, I.V. Reyterovych ta in.; za zah. red. S.O. Teleshuna, d-ra polit. nauk, prof. Kyyiv: NADU, 2018. 224 s. [Cross-sectoral Interactions as a Basis for Public Administration: textbook. way / authors: S.O. Teleshun, S.V. Sitnik, I.V. Reiterovich and others; under general ed. S.O. Teleshuna, Dr. Flight. Sciences, Prof. Kyiv: NAPA, 2018. 224 pages].

18. Gallyamov R.R. Otechestvennyye i zarubezhnyye opredeleniya ponyatiya "mezhsektornoye sotsial'noye partnerstvo": sravnitel'nyy analiz osnovnykh podkhodov / R.R. Gallyamov, G.D. Gorbunova. Vestnik VEGU. 2013. № 1(63). S. 26-32. [Gallyamov R.R., Domestic and Foreign Definitions of the Concept of "Intersectoral Social Partnership": a Comparative Analysis of Basic Approaches / R.R. Galliamov, G.D. Gorbunova. VEGU Bulletin. 2013. № 1 (63). Pp. 26-32].

19. Didenko N.H. Derzhavne upravlinnya i sotsial'ne partnerstvo: aktual'ni problemy teoriyi i praktyky: monohrafiya. Donets'k: Skhidnyy vydavnychyy dim, 2007. 404 s. [Didenko N.G., Public Administration and Social Partnership: Current Issues of Theory and Practice: a monograph. Donetsk: Eastern Publishing House, 2007. 404 pages].

20. Nelipa D.V. Osoblyvosti instytutsionalizatsiyi sotsial'noho partnerstva (politolohichnyy analiz): avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 "Politychni instytuty ta protsesy". K., 2005. 23 s. [Nelipa D.V., Peculiarities of Institutionalization of Social Partnership (Political Analysis): author's ref. dis. for science. degree of Cand. polit. science: special. 23.00.02 "Political institutions and processes". K., 2005. 23 pages].

Received: 20/06/2021
1st revision: 15/07/2021
Accepted: 30/07/2021

M. Krasnova, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FUNDAMENTALS OF FORMATION OF MODERN ENVIRONMENTAL STATE IN UKRAINE

The paper addresses the social, economic, environmental and legal bases of the modern Environmental state formation and prospects of this state's construction in Ukraine on the grounds of realization of the state policy. Peculiarities of realization of separate principles of the state policy, capable of promoting the formation of the environmental state, are considered. Based on the analysis of the formation of such states in some countries, the paper studies the ways to improve the legal framework for the formation of an environmentally friendly society, environmental partnership, as the main way to build an environmental state, and to ensure parity of environmental, economic and social needs in the context of sustaina-

ble development. Particular attention is paid to the formation of the ecological paradigm as the basis for environmental legal consciousness of the whole society. This will allow the revision of values in relation to nature and recognize nature at the level of the Constitution of Ukraine as the basic social value. Attention is also paid to the structure, forms, methods, and content of environmental partnership, which can influence various factors in the formation of environmental state. It is proved that the main form of environmental partnership in modern conditions is a public-private partnership and that the latter is able to ensure the implementation of the effective environmental projects in the areas of natural resources restoration, waste management, eco-tourism etc. According to the structure, the environmental partnership is proposed to be considered as a set of institutional, regulatory, functional and communicative subsystems, possible content of which is also revealed. On the basis of the conducted research, the independent scientific conclusions and judgments on the analysed subjects are suggested and the ways of perfection of the current legislation of Ukraine on the outlined questions are offered.

Keywords: ecological democracy, environmental paradigm, environmental legal awareness, environmental policy, the principle of environmental partnership, environmental legislation.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 56-63
УДК 349.3:369
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-10

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

О. Л. Кучма, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-2206-3286

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Проаналізовано розвиток законодавства у сфері соціального страхування протягом 1991–2021 років незалежності України (окремі аспекти реформування соціального страхування та розвитку законодавства у частині визначення страхового стажу й обчислення страхового внеску, які необхідні для отримання соціального забезпечення різних видів). Наголошено на передумовах законодавчих змін та їхніх наслідках. Також надано критичну оцінку якості законодавства з огляду на велику кількість рішень Конституційного Суду України про визнання неконституційним ряду положень законодавства, що свідчить про недостатню увагу законодавця до непорушення конституційних гарантій соціального захисту осіб. Звернено увагу на новації у правовому регулюванні, викликані військовими діями на Сході України та гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2. Розглянуто деякі законодавчі зміни, що мали значний суспільний інтерес та стосувалися значної кількості осіб. При визнанні Конституційним Судом України неконституційними положень нормативно-правових актів не завжди слідує нормативне закріплення продовження врегулювання правовідносин зі спірного питання, що приводить до вакууму у правовому регулюванні. Наявність неузгоджень у нормативно-правових актах свідчить про потребу в аналізі чинного законодавства та покращенні якості нормативно-правових актів. Звернено увагу на те, що потребує врегулювання на законодавчому рівні питання зарахування до страхового стажу періоду, коли мобілізований працівник перебував у АТО у 2014–2016 роках, у зв'язку із чим запропоновано внести відповідні зміни до ст. 11 та 40 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

Ключові слова: соціальне страхування, пенсійна реформа, страховий стаж, єдиний соціальний внесок, компенсація заробітної плати.

ВСТУП

1991 року Україна здобула незалежність і протягом 30 років здійснює розбудову держави, зокрема і шляхом формування нормативно-правової бази, складником якої є соціально-забезпечувальне законодавство. Розвиток суспільства, нові виклики спонукали до реформування як "отриманого у спадок" радянського законодавства, так і нормативно-правових актів, прийнятих за часів незалежності України. Нині Україна перебуває на шляху до створення якісної нормативно-правової бази. Протягом 30 років зроблено чимало, проте законодавство потребує постійного оновлення. На жаль, не завжди вдається законодавцю своєчасно та якісно реагувати на потребу у зміні законодавства.

Складником соціально-забезпечувальних правовідносин є правовідносини у сфері соціального страхування, які за роки незалежності України перебувають у процесі реформування, що викликано як потребою в ефективному використанні коштів, зокрема і на адміністрування процесів, так і демографічною ситуацією, економічними показниками та необхідністю унеможливити зловживання правом учасниками правовідносин. Указані фактори серед інших впливають на розвиток законодавства в означеній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний розвиток законодавства у сфері соціального забезпечення та соціального страхування України зокрема, і за часів незалежності, і протягом усього часу існування законодавства на землях України, досліджували провідні українські вчені.

О. В. Москаленко у праці "Основні засади соціального страхування в сучасних умовах" зазначає, що "питання розвитку соціального страхування зводиться до пошуку шляхів досягнення балансу між економічною і соціальною складовими розвитку суспільства, які дозволили б уникнути конфронтації між ними та попередити перетворення соціального захисту населення з механізму управління соціальними ризиками на "баласт", який є перепоною економічного зростання" [1, с. 126]. О. В. Тищенко у доробку "Тенденції розвитку законодавства про пенсійний вік" приділила увагу процесу реформування пенсійного забезпечення України у частині підвищення пенсійного віку [2]. М. І. Боднарук у монографії "Правове регулювання соціального страхування в Україні" запропонував таку періодизацію становлення та розвитку соціального страхування на території України: 1-й період (близько III тис. років до н. е. – IX ст. н. е.); 2-й період (X–XVI ст.); 3-й період (XVII–XX ст.); 4 період (1991 р. – понині – специфічний розвиток соціального страхування в Україні за доби її незалежності, що характеризується прийняттям значної кількості базових нормативно-правових актів у сфері соціального страхування, реформаційними процедурами тощо) [3, с. 415]. У монографії "Проблеми теорії та нормативно-правового регулювання соціального страхування в Україні" авторка цієї статті звертає увагу на важливість розвитку соціального страхування, оскільки "виважена політика держави у сфері соціального страхування вигідна як державі, яка може залучати в економіку кошти страхових фондів для розвитку галузей, так і для застрахованих осіб, які протягом життя мають

© Кучма О. Л., 2021

можливість самостійно коригувати обсяг страхового покриття, так і для страхувальників, які при настанні страхових випадків розділяють із Фондом соціального страхування видатки на соціальні виплати застрахованим особам" [4, с. 27–28]. Л. Ю. Малюга у роботі "Адаптація соціального законодавства України до законодавства ЄС: сучасний стан і тенденції розвитку" зазначає, що "у зв'язку з євроінтеграційними процесами в нашій країні актуалізуються питання, пов'язані з удосконаленням національного законодавства України на основі стандартів і принципів європейського права" [5, с. 120]. Незважаючи на значні доробки у сфері соціального страхування, нові виклики та потреба у переосмисленні усталених поглядів на регулювання правовідносин потребують додаткових досліджень.

Метою цієї статті є аналіз змін до законодавства у сфері соціального страхування протягом 1991–2021 років, їхніх причин і наслідків та окреслення деяких проблем, які нині потребують розв'язання. Об'єктом дослідження є законодавство, яке регулює правовідносини у сфері соціального страхування за часів незалежності України.

Аналізувати всі зміни, які відбулися протягом 30 років, у межах однієї статті вкрай проблематично з огляду на їхню кількість і різноманітність. У цій статті розглянуто деякі законодавчі зміни, що мали значний суспільний інтерес і стосувалися значної кількості осіб.

Методологічну основу статті складає система загальних і спеціальних методів наукового пізнання. Методологічною основою статті став діалектичний метод пізнання правових явищ. Історичний метод застосовувався під час дослідження розвитку законодавства за часів незалежності України. Порівняльно-правовий метод дослідження використано для аналізу реформування у сфері соціального страхування. Формально-юридичний метод став підґрунтям внесення пропозицій, спрямованих на усунення прогалин у законодавстві. Метод раціональної критики застосовувався для аналізу нормативно-правових актів. Метод прогнозування використовувався для формулювання пропозицій з удосконалення законодавства у сфері соціального страхування.

Для отримання соціальної страхової виплати у переважній більшості випадків важливий страховий стаж і дохід, з якого сплачується страховий внесок, тому саме у цій частині розглянуті у статті законодавчі зміни. На розвиток законодавства впливають реформаційні процеси, які також розглянуті у цій роботі. Основні результати статті містять три підрозділи, з яких перший присвячено реформам у соціальному страхуванні, другий – розвитку законодавства у частині визначення періодів, протягом яких особа є застрахованою у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, третій – розвитку законодавства у частині страхового внеску та доходу, з якого обчислюють соціальні страхові виплати.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Реформування соціального страхування за часів незалежності України. 1991 року в Україні починає створюватися національне законодавство, в якому закладається страхова основа соціального забезпечення та закріплюється на законодавчому рівні визначення поняття "страховий стаж" [6, с. 48].

Одним із ключових нормативно-правових актів у сфері соціального страхування стали прийняті в 1998 році Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [7], у яких передбачені види соціального страхування (пенсійне, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, медичне, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, на випадок безробіття, інші види страхування, передбачені законами України), з яких донині не впроваджено є медичне страхування.

Відповідно до зазначених Основ прийняті у 1999 році Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" (далі – Закон № 1105) [8], у 2000 році – Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" (далі – Закон № 1533) [9], у 2001 році – Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" (далі – Закон № 2240) [10]. У подальшому до Закону № 2240 внесено зміни, якими у 2007 році зменшено розмір допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (ця зміна визнана неконституційною [11]) та у 2008 році вилучено такий вид допомоги, як допомога з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, та вилучено з назви закону "народженням та". Такі зміни також визнано неконституційними [12].

Це не єдина практика Конституційного Суду України про визнання неконституційним законодавства у сфері соціального забезпечення. Так, Конституційний Суд України неодноразово визнавав неконституційними положення нормативно-правових актів у таких випадках: а) прийняття нормативно-правового акта (наприклад, Закон України про державний бюджет на відповідний рік, Постанова Кабінету Міністрів України), який зменшував розмір чи скасовував вид соціального забезпечення, установлений законодавством (№ 5-рп/2002 від 20.03.2002 р. № 20-рп/2004 від 01.12.2004 р. та ін.) [13, 14]; б) внесення до нормативно-правового акта, яким установлено вид соціального забезпечення, зміни, що обмежує чи скасовує соціальне забезпечення певного виду (№ 8-рп/2005 від 11.10.2005 р, № 1697-VII від 14.10.2014 р. та ін.) [15, 16]; в) прийняття нормативно-правового акта чи внесення зміни до нормативно-правового акта, яким установлено соціальне забезпечення певного виду, чим докорінно змінюються умови отримання соціального забезпечення без запровадження компенсацій, що суперечить принципу правової визначеності (№ 5-р/2018 від 22.05.2018 р, № 1-р(II)2021 від 07.04.2021 р. та ін.) [17, 18].

Така ситуація змушує осіб звертатися до Конституційного Суду України за захистом своїх прав, що не завжди є достатньо ефективним способом через тривалу процедуру, особливо, коли розглядається питання про визнання неконституційною норми, яка діяла рік і щодо якої рішення прийнято в кінці року. На цьому наголошував і суддя Конституційного Суду України [19].

2015 року прийнято рішення про об'єднання Фонду соціального страхування від нещасних випадків та Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та викладено Закон № 1105 у новій редакції – Законом № 1105 регулюються обидва види соціального страхування та змінюється його назва на "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування", Закон № 2240 втрачає чинність.

Реформування соціального страхування шляхом об'єднання двох фондів мало на меті зменшення витрат на адміністрування процесів, проте процес об'єднання двох фондів затягнувся на роки.

На сьогодні є пропозиції об'єднання адміністративних структур Фонду соціального страхування, Фонду соціального страхування на випадок безробіття та Пенсійного фонду на базі Пенсійного фонду. Ідея об'єднання соціальних фондів для мінімізації витрат на адміністрування є доцільною. Але важливо, яким буде механізм реалізації вказаної ідеї. Тривалий процес попереднього об'єднання двох фондів показав недоліки у реалі-

зації, які не варто повторювати у майбутньому. Також важливо, щоб під час реформування фондів не погіршились права страхувальників і застрахованих осіб, не знизився рівень обслуговування. Так, ЦК Профспілки працівників освіти і науки України виступив проти прийняття проєкту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації функцій Фонду соціального страхування України", оскільки більшість пропозицій значно звужує права страхувальників і застрахованих осіб [20].

Знаковим для пенсійного забезпечення став 2004 рік. З 1 січня 2004 року набув чинності Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (далі – Закон № 1058) [21], яким трудовий стаж для визначення права на пенсійне забезпечення замінено страховим стажем, періоди, які враховувалися до трудового стажу станом на 01.01.2004 прирівнюються до страхового стажу. Також передбачено інший підхід до визначення доходу, з якого обчислюється пенсія (замість будь-яких п'яти років підряд чи двох років перед зверненням за пенсією став враховуватися дохід за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 року (за бажанням пенсіонера можуть бути вилучені певні періоди)), новою стала формула обчислення пенсії, введено для розрахунку коефіцієнт страхового стажу і коефіцієнт заробітної плати, введено нові поняття: мінімальний внесок, персоніфікований облік тощо.

Донині діє частково Закон України "Про пенсійне забезпечення", що певною мірою створює незручності у правозастосовній діяльності. І хоч у прикінцевих і перехідних положеннях Закону № 1058 врегульовано, в якій частині діє Закон України "Про пенсійне забезпечення", законодавцю було б доцільно продублювати діючі норми зі згаданого закону у Законі № 1058, а Закон України "Про пенсійне забезпечення" вважати таким, що втратив чинність.

Пенсійне забезпечення передбачає трирівневу структуру, з яких з 01.01.2004 року запрацювали перший (солідарний) і третій (недержавне пенсійне забезпечення) рівні. Другий рівень (накопичувальний) не запроваджено і донині, що зумовлено причинами переважно економічного характеру.

2001 року функції з пенсійного забезпечення передаються від управління праці та соціального захисту до Пенсійного фонду [22]. Такий крок зумовлено необхідністю зосередити в одній установі збір внеску, персоніфікований облік відомостей про особу та призначення і перерахунок пенсії.

2003 року Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань відшкодовуються Пенсійному фонду витрати, пов'язані з виплатою пенсії по інвалідності та по втраті годувальника, пов'язані з нещасним випадком на виробництві чи професійним захворюванням. У подальшому були внесені зміни до Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (додано до пенсійного страхування такі виплати, як пенсія з інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання та пенсія у зв'язку з втратою годувальника, який помер унаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; а зі страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання вилучено ці виплати), у Законі № 1105 зазначено, що до приведення законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у відповідність із цим Законом, пенсія з інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання та пенсія у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, виплачуються за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Пенсійне законодавство наразі є досить неузгодженим, адже Законом № 1058 у прикінцевих положеннях не передбачено дію Закону України "Про пенсійне забезпечення" в частині призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника, який помер унаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, що не узгоджується з нормами законодавства, які були прийняті пізніше [23, с. 287]. Проте у Законі № 1058 і нині є норма про те, що пенсії з інвалідності та у разі втрати годувальника, пов'язані із нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням, призначаються відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" (ч. 3 ст. 31, ч. 8 ст. 36 Закону № 1058). Звісно, що до Закону № 1058 мають бути внесені відповідні зміни, оскільки вже і порядок інший, і закону з такою назвою немає.

Також не скрізь ураховано у Законі № 1058 зміни, пов'язані з реформою у сфері соціального страхування та податків, унаслідок якої передано податковим службам повноваження укладати договори про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (п. 11 ч. 1 ст. 64 Закону № 1058).

Хоч і не всі суперечності у законодавстві ведуть до порушення прав учасників правовідносин, але якісне законодавство спрощує правозастосовну діяльність.

Розвиток цифрових технологій, діджиталізація, автоматизація модернізують процеси адміністрування отримання соціальних виплат і робить зручнішим взаємодію учасників правовідносин – в електронній формі подається звітність, ведеться Реєстр застрахованих осіб, отримати інформацію, учинити певні дії можна, скориставшись електронним кабінетом, здійснюється автоматичний перерахунок пенсії, прийнято зміни щодо ведення трудових книжок (їхнє оцифрування), електронних "лікарняних" тощо. Проте, варто звернути увагу на два аспекти. Перший – сервери вразливі до хакерських атак, які можуть "паралізувати роботу", знищити дані тощо (в одному з регіонів Німеччини 10 липня 2021 року оголосили надзвичайний стан через кібератаку, яка заблокувала зокрема і можливість отримувати соціальні виплати). Тому варто у процесі впровадження нових технологій передбачати резервні варіанти розвитку подій, щоб унеможливити блокування у наданні соціального забезпечення. Другий – користуватись результатами новацій можуть особи, які мають доступ до інтернету, для здійснення деяких операцій необхідно мати КЕП тощо. Не кожен отримувач соціальних виплат має доступ до інтернету, чи сім'ю, де допоможуть вирішити питання. Зрозуміло, що розвиток цифрових технологій стосується і сфери соціального забезпечення, проте важливо передбачати альтернативні механізми для реалізації кожним права на соціальне забезпечення, незалежно від майнового стану та комп'ютерної грамотності.

Розвиток законодавства у частині обрахунку страхового стажу. Законом № 1058 віднесено до кола застрахованих і осіб, які виконують роботи за цивільним договором. Проте поза увагою законодавця залишались особи, які надавали послуги за договорами цивільно-правового характеру.

Натомість, відповідно до Закону України "Про збір і облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" (далі – Закон № 2464) [24] до бази, з якої справляється єдиний соціальний внесок (далі – ЄСВ) належала винагорода за договорами цивільно-правового характеру про виконання робіт і надання послуг. Пенсійний Фонд України роз'яснював, що сплата страхувальником ЄСВ з винагород за цивільними договорами про надання послуг не порушує законодавства, а

несплата ЄСВ за такими договорами не тягне за собою відповідальності [25]. Така позиція Пенсійного Фонду України досить дискусійна, сплата ЄСВ є обов'язковим платежем, і якщо особа є застрахованою, то за неї роботодавець зобов'язаний сплатити ЄСВ, у разі несплати притягають до відповідальності, якщо ж особа не належить до застрахованих, то відсутні правові підстави сплачувати за неї ЄСВ (як виняток може бути укладено договір про добровільну участь відповідно до встановленої процедури). 2017 року внесено зміну до ст. 11 Закону № 1058 – до кола застрахованих осіб додано й осіб, які надають послуги за цивільним договором.

Роботодавці з метою ухилення від витрат, пов'язаних із фондом оплати праці й уникнення зобов'язань, пов'язаних із вступом у трудові відносини, не завжди оформлюють трудові відносини (або взагалі юридично ніяк не закріплюють зв'язок із працівником, або використовують правову конструкцію цивільного договору). Також є види робіт, де сторони правомірно оформлюють відносини шляхом укладення цивільного договору. Працівники, які працюють по цивільному договору більш захищені, ніж неоформлені працівники, проте не мають таких гарантій, як наймані працівники за трудовим договором. Законодавець розширив коло осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, додавши осіб, які виконують роботи, надають послуги за цивільним договором (у 2009 році до Закону № 1533, у 2018 – до Закону № 1105). Указані зміни однозначно збільшили соціальну захищеність осіб. Водночас не достатньо врегульовано питання розслідування нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання, які сталися з особами, що працюють за цивільними договорами. У новому Порядку розслідування й обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві передбачено поширення його дії і на осіб, які працюють за цивільним договором, але цього замало для якісного проведення розслідування, оскільки у цьому Порядку не враховано те, що в особи, яка працює за цивільним договором, немає робочого часу, часу відпочинку, вихідних і святкових днів, особа не підпорядковується правилам внутрішнього трудового розпорядку тощо.

З 01.01.2004 року мінімальна тривалість страхового стажу, необхідна для призначення пенсії за віком становила п'ять років, 2011 року була збільшена до 15 років, а з 2018 запроваджено поступове збільшення до 2028 року мінімальної тривалості страхового стажу, необхідного для призначення пенсії за віком із 60 років, а за відсутності необхідного страхового стажу, право на пенсію за віком настане у 63 роки за наявності мінімальної тривалості страхового стажу для виходу на пенсію із цього віку. У разі відсутності й цього мінімуму особа матиме право на пенсію за віком по досягненні 65 років за наявності мінімальної тривалості страхового стажу. Так, у 2021 році для виходу на пенсію за віком у 60 років необхідна мінімальна тривалість страхового стажу 28 років, у 63 роки – від 18 до 28 років, у 65 років – від 15 до 18 років. У 2028 році й пізніше для виходу на пенсію за віком у 60 років необхідна мінімальна тривалість страхового стажу – не менше 35 років, у 63 роки – від 25 до 35 років, у 65 років – від 15 до 25 років.

Законодавець передбачив можливість "докупити" страховий стаж. Договором про добровільну участь може бути передбачена одноразова сплата особою єдиного внеску за попередні періоди, в яких особа не підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (зокрема і за період з 1 січня 2004 року по 31 грудня 2010 року). Сума сплаченого єдиного внеску за кожен місяць такого періоду не може бути меншою за мінімальний страховий внесок на дату укладення договору, помножений на коефіцієнт 2.

Також одним із ключових реформаційних аспектів став 2015 року Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення" [26], яким визначено, що у разі неприйняття до 1 червня 2015 року закону щодо призначення всіх пенсій, зокрема спеціальних, на загальних підставах з 1 червня 2015 року скасовуються норми щодо пенсійного забезпечення осіб, яким пенсії/щомісячне довічне грошове утримання призначаються відповідно до законів України "Про державну службу", "Про прокуратуру", "Про судоустрій і статус суддів", "Про статус народного депутата України", "Про Кабінет Міністрів України", "Про судову експертизу", "Про Національний банк України", "Про службу в органах місцевого самоврядування", "Про дипломатичну службу", Податкового та Митного кодексів України, Положення про помічника-консультанта народного депутата України. Це положення було предметом розгляду Конституційного Суду України та прийнято відповідні рішення про неконституційність указаного положення в частині регулювання питання призначення щомісячного довічного грошового утримання суддям (2016 р.) [27] і неконституційності цього положення як такого, що суперечить принципу правової визначеності (2020 р.) [28].

Ситуація з пандемією внесла корективи у різні галузі законодавства, зокрема і до трудового та соціально-забезпечувального. Так, внесено зміну щодо права на відпустку без збереження заробітної плати за згодою сторін – надано можливість працівнику, за погодженням із роботодавцем, отримати відпустку без збереження заробітної плати на весь період карантину, у період карантину багато працівників перейшли на дистанційну роботу (інколи зі зменшенням заробітної плати), або на роботу з неповним робочим тижнем, що вплинуло на розмір доходів працівника. До Закону № 1058 внесено зміни, якими передбачено врахування періоду отримання допомоги по частковому безробіттю на період карантину до страхового стажу та передбачено можливість за бажанням пенсіонера не враховувати при обчисленні доходу для призначення пенсії періоду страхового стажу під час карантину, установленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, з місяця запровадження карантину у 2020 році та шести календарних місяців після його завершення.

Також посилено соціальний захист медичних працівників (запроваджено страхові виплати на випадок отримання медичним працівником інвалідності чи смерті внаслідок гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, зараження яким пов'язане з виконанням професійних обов'язків) переглянуто розміри й умови виплат допомоги у разі тимчасової непрацездатності, внесено відповідні зміни до страхових виплат у разі безробіття тощо.

Законодавець реагує на виклики часу і вносить зміни до законодавства, проте наразі є ще невирішені питання, які потребують невідкладного розгляду. Одним із них є проблема щодо зарахування до страхового стажу періоду перебування мобілізованих до зони АТО працівників у 2014–2016 роках. Пенсійний Фонд України притримується позиції, яка підтримана Верховним Судом, що працівники, які були мобілізовані у 2014–2016 роках до зони АТО і отримували від роботодавців компенсацію заробітної плати, не мали статусу застрахованих осіб, за них роботодавець не сплачував ЄСВ, а відтак цей період не повинен зараховуватися до страхового стажу [29].

Якщо у законодавстві передбачена гарантія збереження заробітної плати, компенсація заробітної плати, то це означає, що працівник отримає кошти, які не обмежать його у правах, порівняно із заробітною платою

за відпрацьований час. Гарантією для мобілізованих працівників є збереження заробітної плати, та у 2014–2016 роках передбачалась така компенсація роботодавцю з державного бюджету, яка пізніше була скасована. Заробітна плата працівника є базою, з якої справляється ЄСВ. Законом № 2464 передбачено, що не нараховується на виплати та не утримується єдиний внесок із виплат, що компенсуються з бюджету в межах середнього заробітку працівників, призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятих на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та/або введення воєнного стану. Ця норма є логічною, оскільки держава має компенсувати ті виплати, які мають бути заплачені державі, але не було враховано, що така умова дає підставу Пенсійному Фонду не враховувати означений період до страхового стажу. Така суперечність у законодавстві має бути усунена шляхом внесення зміни до ст. 11 Закону № 1058, розширивши коло осіб, які підлягають обов'язковому державному пенсійному страхуванню вказаною категорією осіб (працівники, призвані на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийняті на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та/або введення воєнного стану).

Розвиток законодавства у частині обчислення страхового внеску. 1997 року прийнято Закон України "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування", яким поряд із збором на нерухомість, послуги стільникового рухомого зв'язку, вироби з дорогоцінних металів, легкові автомобілі регулювалось питання сплати збору на державне обов'язкове пенсійне страхування за застрахованих осіб – передбачалось нарахування 32 % роботодавцем та утримання 1–2 % заробітної плати працівника (залежно від доходу), якщо ж працівник працює на посадах, які дають право на пенсійне забезпечення на спеціальних умовах (державні службовці, наукові працівники, прокурори, льотчики та ін.), то утримання становило 1–5 % заробітної плати працівника (залежно від доходу).

Ключовою зміною стало набрання чинності у 2011 році Законом № 2464, яким запроваджено ЄСВ замість внесків по чотирьох видах соціального страхування. Ця зміна була позитивно сприйнята страхувальниками, адже замість здавання звітності та проведення виплат до 4-х фондів, обчислюється ЄСВ, який держава адмініструє і розподіляє між фондами. Така зміна зменшила витрати на адміністрування кожному із 4-х фондів.

2016 року змінився підхід до сплати ЄСВ – нараховує тільки роботодавець 22 % та не здійснюється утримання із заробітної плати працівника. Ці заходи мали сприяти легалізації тіньової заробітної плати.

Крім тіньової заробітної плати також відбувалося заниження бази, з якої справляється ЄСВ шляхом заниження доходів, наприклад, працівника оформляли на 0,25 ставки (ставка – мінімальна заробітна плата). Таким чином, за місяць особі офіційно нараховували 0,25 від мінімальної заробітної плати, відповідно ЄСВ становив 0,25 від мінімального страхового внеску і працівник за місяць роботи отримував четверту частину страхового стажу за місяць.

Законодавець зобов'язав 2016 року страхувальників сплачувати ЄСВ у розмірі не менше мінімального внеску за кожного найманого працівника (за основним місцем роботи). Така норма не тільки збільшила надходження, але і захистила працівників, адже тепер страховий стаж рахується у розмірі один місяць за місяць роботи.

Проте були певні порушення прав працівників зі сторони Пенсійного Фонду при обчисленні пенсії за вищезгаданий період, оскільки Пенсійним Фондом для розрахунку брався не стаж, за період сплати ЄСВ у мінімальному розмірі, а стаж, за який сплачено ЄСВ із фактичної заробітної плати, яку отримував працівник (у нашому прикладі – 0,25 ставки).Також досить дискусійними були листи Державної фіскальної служби України від 20.07.2015 р. № 1882/2/99-99-17-03-01-10 [30] та Міністерства фінансів України від 06.08.2015 р. № 31-11180-02-2/25413 [31], в яких зазначено наступне. Різниця між мінімальною та фактично нарахованою заробітною платою є базою для нарахування єдиного внеску, проте, не є базою для утримання єдиного внеску (утримання здійснюється з фактично нарахованої заробітної плати). Отже, таке донарахування не належить до заробітної плати (доходу), яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу та відповідно не захищає прав застрахованих осіб (не враховується для розрахунку пенсій і соціальних виплат), і є додатковим джерелом надходження коштів до бюджету Пенсійного фонду України та фондів соціального страхування. Донарахування сум єдиного внеску до розміру мінімальної заробітної плати (крім лікарняних, відпускних та допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами) фактично не є доходом (винагородою), отримуваним найманою особою за виконання робіт (надання послуг) у розумінні Закону України "Про оплату праці", не є базою для утримання єдиного внеску з фізичної особи і тому не вплине на суму її пенсійного забезпечення.

Указана позиція суперечила нормам законодавства, адже страховий стаж – це період за який щомісяця сплачено страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок, причому, страховий внесок може і не відповідати в повному обсязі внеску з нарахованої заробітної плати. Законодавством передбачена можливість у певному періоді доплатити частину внеску, якщо внесок менше мінімального й особа бажає, щоб їй був місяць роботи зарахований як повний місяць стажу. Також передбачено укладення договору про добровільну участь в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, де заробітна плата в особи взагалі відсутня, але є сплачені внески у розмірі не менше мінімального. І тому період сплати внесків буде зараховано до страхового стажу у повному обсязі (за відсутності фактичної нарахованої заробітній платі). Дії Пенсійного фонду, базовані на таких роз'ясненнях Державної фіскальної служби України та Міністерства фінансів України, суперечать чинному законодавству та порушують права застрахованих осіб, оскільки за них єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування сплачений у розмірі не менше мінімального страхового внеску. А відтак страховий стаж за період сплати внеску з фактично нарахованої заробітної плати – бази, з якої справляється внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, та доплати до мінімального внеску має зараховуватись у повному розмірі.

Пенсійний фонд України 2017 року повідомив, що доопрацьовує програмне забезпечення в частині врахування суми доплати до мінімального страхового внеску при відображенні інформації щодо страхового стажу. Тобто по особах, яким заробітна плата нарахована в розмірі меншому, ніж мінімальна заробітна плата, з якої сплачено внесок (менший ніж мінімальний страховий внесок), та страхувальником здійснено доплату до мінімального єдиного внеску (у звітності відображено з типом нарахувань 13), зазначений період буде зараховано до страхового стажу як повний місяць [32].

ВИСНОВКИ

Наявність великої кількості рішень Конституційного Суду України, якими визнавалися неконституційними положення нормативно-правових актів, свідчить про неналежне ставлення до конституційних гарантій під час розробки нормативно-правових актів.

При визнанні неконституційними положень не завжди є логічне продовження врегулювання правовідносин зі спірного питання, що приводить до вакууму у правовому регулюванні (наприклад, визнано неконституційним положення пенсійного законодавства про виплату пенсії за шість місяців наперед і припинення подальшої виплати пенсіонерам, які виїжджають з України на постійне місце проживання до іншої країни, із якою у України відсутні договірні відносини у сфері пенсійного забезпечення. Конституційний Суд України звернув увагу Верховної Ради України на необхідність приведення у відповідність до Конституції України положень інших законів, які регламентують виплату пенсій пенсіонерам, що постійно проживають у державах, з якими Україною не укладено відповідного договору, а також прийняття закону про відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними [33]. Проте вже минуло 12 років, а новий документ досі не прийнято, що створює на практиці певні незручності у врегулюванні цього питання.)

Наявність неузгоджень у нормативно-правових актах (при прийнятті нових норм не завжди вносяться зміни до діючих нормативно-правових актів, у яких є відповідні посилання) свідчить про потребу в аналізі чинного законодавства та покращенні якості документів.

Потребує врегулювання питання зарахування до страхового стажу періоду, коли мобілізований працівник перебував у АТО у 2014–2016 роках. Необхідно доповнити ст. 11 Закону № 1058 пунктом 7^1 такого змісту: "7^1) працівники, призвані на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийняті на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та/або введення воєнного стану;". Також необхідно доповнити ст. 40 Закону № 1058 частиною 5 такого змісту: "5. При обчисленні заробітної плати (доходу) для осіб, зазначених у п. 7^1 ст. 11 цього Закону у періоді з 18.03.2014 року по 06.01.2017 року заробітна плата (дохід) для призначення пенсії визначається з урахуванням виплат, що компенсуються з бюджету в межах середнього заробітку працівників, призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятих на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та/або введення воєнного стану.".

Законодавство у сфері соціального страхування потребує уваги правотворців і науковців. Також вимагає подальших досліджень питання накопичувального пенсійного страхування, захисту інтересів і гарантій для учасників недержавного пенсійного забезпечення, питання медичного страхування й інші питання розвитку соціального страхування.

Список використаних джерел

1. Москаленко О. В. Основні засади соціального страхування в сучасних умовах. / О. В. Москаленко. – Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди "Право". Вип.17, 2011 р. – С.126-131.

2. Тищенко О. В. Тенденції розвитку законодавства про пенсійний вік. / О. В. Тищенко. – Юридичний журнал "Право України". Вип.6, 2012 р. – С.67-73.

3. Боднарук М. І. Правове регулювання соціального страхування в Україні : [монографія] / М. І. Боднарук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 472 с.

4. Кучма О. Л. Проблеми теорії та нормативно-правового регулювання соціального страхування в Україні : [монографія] / О. Л. Кучма. – Київ : освіта України, 2016 р. – 416 с.

5. Малюга Л. Ю. Адаптація соціального законодавства України до законодавства ЄС: сучасний стан та тенденції розвитку. / Л. Ю. Малюга. – Юридичний бюллетень. Вип.9, 2019 р. – С.120-129.

6. Кучма О. Л. Страховий стаж як категорія трудового права і права соціального забезпечення України : [монографія] / О. Л. Кучма. – Київ: 2013. – 204 с.

7. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон від 14 січня 1998 р. №16/98-ВР. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/16/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення 10.07.2021)

8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон від 23 вересня 1999 р. №1105-XIV. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text (дата звернення 10.07.2021)

9. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон від 02 березня 2000 р. №1533-III. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1533-14 (дата звернення 10.07.2021)

10. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням : Закон від 18 січня 2001 р. №2240-III. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2240-14#Text (дата звернення 10.07.2021)

11. У справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України "Про Державний бюджет України на 2007 рік" (справа про соціальні гарантії громадян) : Рішення від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text (дата звернення 11.07.2021)

12. У справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) : Рішення від 22 травня 2008 р. №10-рп/2008. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08#Text (дата звернення 11.07.2021)

13. У справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" і підпункту 1 пункту 1 Закону України "Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів" (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) : Рішення від 20 березня 2002 р. №5-рп/2002. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text (дата звернення 11.07.2021)

14. У справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 44, 47, 78, 80 Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" та конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 78 Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) : Рішення від 01 грудня 2004 р. №20-рп/2004. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-04#Text (дата звернення 11.07.2021)

15. У справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV "Прикінцеві положення" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України "Про статус суддів" (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) : Рішення від 11 жовтня 2005 р. №8-рп/2005. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text (дата звернення 11.07.2021)

16. У справі за конституційними скаргами Данилюка Степана Івановича та Литвиненка Олексія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини двадцятої статті 86 Закону України "Про прокуратуру" від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va07p710-19#n36 (дата звернення 11.07.2021)

17. У справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року №76-VIII : Рішення від 22 травня 2018 р. №5-р/2018. Конституційний Суд України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18 (дата звернення 11.07.2021)

18. У справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу І Закону України "Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України" від 28 грудня 2014 року № 76-VIII : Рішення від 07 квітня 2021 р. №1-р(II)2021. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text (дата звернення 11.07.2021)

19. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" від 20 грудня 2016 р. №7-рп/2016. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na07d710-16#n2 (дата звернення 11.07.2021)

20. Лист від 06 квітня 2021 р. №02-7/287. Профспілка працівників освіти і науки України. URL: https://pon.org.ua/novyny/8648-proekt-zakonu-schodo-optimzacyi-funkcy-fondu-socstrahu-potrebuye-doopracyuvannya.html (дата звернення 11.07.2021)

21. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон від 09 липня 2003 р. №1058-IV. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1058-15 (дата звернення 12.07.2021)

22. Про забезпечення проведення експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій областях та у м. Києві : Наказ від 28 грудня 2000 №369/54. Міністерство праці та соціальної політики України, Пенсійний Фонд України. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/65536___65536 (дата звернення 12.07.2021)

23. Андріїв В. М., Кучма О. Л., Сіньова Л. М. Пенсійне забезпечення у солідарному рівні загальнообов'язкового державного пенсійного страхування [монографія] / В. М. Андріїв, О. Л. Кучма, Л. М. Сіньова. – Київ: ФОП Маслаков, 2018. – 474 с.

24. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон від 08 липня 2010 р. №2464-VI. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2464-17 (дата звернення 12.07.2021)

25. Щипка Л.М. Запитання-відповіді. / Людмила Миколаївна Щипка // "Вісник податкової служби України". – 2008. – №24. – с.61.

26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення : Закон від 02 березня 2015 р. №213-VIII. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/213-19 (дата звернення 12.07.2021)

27. У справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої, абзаців першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та положень пункту 5 розділу III "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення" (справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці) : Рішення від 08 червня 2016 р. № 4-рп/2016. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#n75 (дата звернення 14.07.2021)

28. У справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення" від 2 березня 2015 року № 213-VIII : Рішення від 18 червня 2020 р. № 5-р(II)/2020. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#n38 (дата звернення 14.07.2021)

29. Постанова від 04 березня 2020 р. №415/2135/17. Верховний Суд. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87995653 (дата звернення 14.07.2021)

30. Лист від 20 липня 2015 р. №1882/2/99-99-17-03-01-10. Державна фіскальна служба України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1882872-15#Text (дата звернення 14.07.2021)

31. Лист від 06 серпня 2015 р. № 31-11180-02-2/25413. Міністерство фінансів України. URL: https://taxlink.ua/ua/tax_explained/31-11180-02-2-25413-vid-06-08-2015/ (дата звернення 14.07.2021)

32. Лист від 17 березня 2017 р. №8134/04-11. Пенсійний фонд України. URL: https://uteka.ua/publication/news-14-ezhednevnyj-buxgalterskij-obzor-39-pfu-o-zachislenii-straxovogo-stazha (дата звернення 14.07.2021)

33. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини першої статті 49, другого речення статті 51 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" : Рішення від 7 жовтня 2009 р. № 25-рп/2009. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text (дата звернення 14.07.2021)

References

1. Moskalenko O. V. (2011) Osnovni zasady sotsial'noho strakhuvannya v suchasnykh umovakh [Basic principles of social insurance in modern conditions]. Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody "Pravo" [Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after GS Skovoroda "Law"], (17), 126-131 (in Ukrainian)

2. Tyshchenko O. V. (2012) Tendentsiyi rozvytku zakonodavstva pro pensiynyy vik [Trends in the development of legislation on retirement age]. Yurydychnyy zhurnal "Pravo Ukrayiny" [Law Journal "Law of Ukraine"], (6), 67-73 (in Ukrainian)

3. Bodnaruk M. I. (2014) Pravove rehulyuvannya sotsial'noho strakhuvannya v Ukrai'ni [Legal regulation of social insurance in Ukraine]. Chernivtsi: Chernivets'kyy nats. un-t (in Ukrainian)

4. Kuchma O. L. (2016) Problemy teoriyi ta normatyvno-pravovoho rehulyuvannya sotsial'noho strakhuvannya v Ukrai'ni [Problems of theory and normative-legal regulation of social insurance in Ukraine]. Kyiv: Osvita Ukrai'ny (in Ukrainian)

5. Maliuha L. Yu. (20190 Adaptatsiya sotsial'noho zakonodavstva Ukrayiny do zakonodavstva YES: suchasnyy stan ta tendentsiyi rozvytku [Adaptation of Ukrainian social legislation to EU legislation: current status and development trends], (9), 120-129 (in Ukrainian)

6. Kuchma O. L. (2013) Strakhovyy stazh yak katehoriya trudovoho prava i prava sotsial'noho zabezpechennya Ukrai'ny [Insurance experience as a category of labor law and social security law of Ukraine]. Kyiv (in Ukrainian)

7. Osnovy zakonodavstva Ukrai'ny pro zahal'noobov'yazkove derzhavne sotsial'ne strakhuvannya, Zakon Ukrai'ny [Fundamentals of the legislation of Ukraine on compulsory state social insurance, Law of Ukraine] №16/98 (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/16/98-%D0%B2%D1%80 (in Ukrainian.)

8. Pro zahal'noobov"yazkove derzhavne sotsial'ne strakhuvannya, Zakon Ukrai'ny [On compulsory state social insurance, Law of Ukraine] №1105-XIV (1999). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text (in Ukrainian)

9. Pro zahal'noobov"yazkove derzhavne sotsial'ne strakhuvannya na vypadok bezrobittya, Zakon Ukrai'ny [On compulsory state social insurance in case of unemployment, Law of Ukraine] №1533-III (2000). https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1533-14 (in Ukrainian)

10. Pro zahal'noobov'yazkove derzhavne sotsial'ne strakhuvannya u zv'yazku z tymchasovoyu vtratoyu pratsezdatnosti ta vytratamy, zumovlenymy pokhovannyam, Zakon Ukrai'ny [About obligatory state social insurance in connection with temporary disability and expenses caused by burial, Law of Ukraine] №2240-III (2001). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2240-14#Text (in Ukrainian)

11. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine]№ 6-рп/2007 (2007). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text (in Ukrainian)

12. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №10-рп/2008 (2008). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08#Text (in Ukrainian)

13. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №5-рп/2002 (2002). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text (in Ukrainian)

14. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №20-рп/2004 (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-04#Text (in Ukrainian)

15. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №8-рп/2005 (2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text (in Ukrainian)

16. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] № 1697-VII (2014). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va07p710-19#n36 (in Ukrainian)

17. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №5-р/2018 (2018). http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18 (in Ukrainian)

18. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №1-р(II)2021 (2021). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text (in Ukrainian)

19. Okrema dumka suddi Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny Slidenka I. D. stosovno Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukra'iny [Separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine Slidenko I. D. concerning the Decision of the Constitutional Court of Ukraine] №7-рп/2016 (2016). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na07d710-16#n2 (in Ukrainian)

20. Lyst Profspilky pratsivnykiv osvity i nauky Ukrai'ny [Letter from the Trade Union of Education and Science Workers of Ukraine] №02-7/287 (2021). https://pon.org.ua/novyny/8648-proekt-zakonu-schodo-optimzacyi-funkcy-fondu-socstrahu-potrebuye-doopracyuvannya.html (in Ukrainian)

21. Pro zahal'noobov'yazkove derzhavne pensiyne strakhuvannya, Zakon Ukrai'ny [About obligatory state pension insurance, Law of Ukraine] №1058-IV (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1058-15 (in Ukrainian)

22. Pro zabezpechennya provedennya eksperymentu z pryznachennya pensiy orhanamy Pensiynoho fondu v Avtonomniy Respublitsi Krym, Dnipropetrovs'kiy, Donets'kiy, Zakarpat·s'kiy, Kyyivs'kiy, L'vivs'kiy, Mykolayivs'kiy, Poltavs'kiy, Kharkivs'kiy, Khmel'nyts'kiy oblastyakh ta u m. Kyyevi, Nakaz Ministerstva pratsi ta sotsial'noyi polityky Ukrai'ny i Pensiynoho fondu Ukrai'ny [On ensuring the experiment on the appointment of pensions by the Pension Fund in the Autonomous Republic of Crimea, Dnipropetrovsk, Donetsk, Zakarpattia, Kyiv, Lviv, Mykolaiv, Poltava, Kharkiv, Khmelnytsky regions and in Kyiv, Order of the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine and the Pension Fund of Ukraine] №369/54 (2000). https://zakononline.com.ua/documents/show/65536___65536 (in Ukrainian)

23. Andriyv V. M., Kuchma O. L., Sinova L. M. Pensiyne zabezpechennya u solidarnomu rivni zahal'noobov"yazkovoho derzhavnoho pensiynoho strakhuvannya [Solidarity pension provision of the obligatory state pension insurance]. Kyiv: FOP Maslakov (in Ukrainian)

24. Pro zbir ta oblik yedynoho vnesku na zahal'noobov'yazkove derzhavne sotsial'ne strakhuvannya, Zakon Ukrai'ny [On the collection and accounting of a single contribution to the obligatory state social insurance, Law of Ukraine] №2464-VI (2010). https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2464-17 (in Ukrainian)

25. Shchipka L. N. (2008) Zapytannya-vidpovidi [Questions and answers]. Visnyk podatkovoyi sluzhby Ukrayiny [Bulletin of the Tax Service of Ukraine, (24), 61 (in Ukrainian)
26. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo pensiynoho zabezpechennya, Zakon Ukrai'ny [About modification of some legislative acts of Ukraine concerning pension provision, Law of Ukraine] №213-VIII (2015). https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/213-19 (in Ukrainian)
27. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] № 4-рп/2016 (2016). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#n75 (in Ukrainian)
28. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] № 5-р(II)/2020 (2020). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#n38 (in Ukrainian)
29. Postanova Verkhovnoho Sudu [Ruling of the Supreme Court] №415/2135/17 (2020). https://reyestr.court.gov.ua/Review/87995653 (in Ukrainian)
30. Lyst Derzhavnoyi fiskal'noyi sluzhby Ukrai'ny [Letter from the State Fiscal Service of Ukraine] №1882/2/99-99-17-03-01-10 (2015). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1882872-15#Text (in Ukrainian)
31. Lyst Ministerstva finansiv Ukrai'ny [Letter from the Ministry of Finance of Ukraine] № 31-11180-02-2/25413 (2015). https://taxlink.ua/ua/tax_explained/31-11180-02-2-25413-vid-06-08-2015/ (in Ukrainian)
32. Lyst Pensiynoho fondu Ukrai'ny [Letter from the Pension Fund of Ukraine] №8134/04-11 (2017). https://uteka.ua/publication/news-14-ezhednevnyj-buxgalterskij-obzor-39-pfu-o-zachislenii-straxovogo-stazha (in Ukrainian)
33. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrai'ny [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] № 25-рп/2009 (2009). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text (in Ukrainian)

Received: 31/07/2021
Accepted: 16/08/2021

O. Kuchma, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CERTAIN ASPECTS OF LEGISLATION DEVELOPMENT IN THE FIELD OF SOCIAL INSURANCE IN INDEPENDENT UKRAINE

Purpose. *The purpose of this article is to analyse changes in the legislation in the field of social insurance during 1991-2021, their causes and consequences, and identify some problems that need to be solved currently.*

Methods. *The methodological basis of the article is the dialectical method of cognition of legal phenomena. The article also implies the usage of historical, comparative, formal-legal methods, methods of rational criticism and forecasting.*

Results. *The article analyses the development of legislation in the field of social insurance (certain aspects of social insurance reform and the development of legislation in terms of determining the length of contribution period and calculating the insurance contribution necessary for obtaining social security of various types) during the years of independence of Ukraine (1991-2021). The prerequisites for legislative changes and consequences are emphasized. The critical assessment of the quality of legislation is also given, taking into account the large number of decisions of the Constitutional Court of Ukraine on declaring a number of provisions of the legislation to be unconstitutional, which indicates insufficient attention of the legislator to the non-violation of constitutional guarantees of social protection of people. Attention is drawn to innovations in legal regulation caused by the military operations in eastern Ukraine and the respiratory disease COVID-19 caused by the SARS-CoV-2 coronavirus. This article examines some legislative changes that attracted some significant public interest and concerned a considerable number of people.*

Conclusions. *When declaring provisions unconstitutional, it is not always logical to continue the settlement of legal relations on a disputed issue, which leads to a vacuum in legal regulation. The presence of inconsistencies in regulatory legal acts indicates the need to analyse the current legislation and improve the quality of documents.*

The issue of crediting the period to the insurance record when the employee, who was called up for service in the armed forces, participated in the ATO in 2014-2016, needs to be resolved, and therefore, it is proposed to amend Articles 11 and 40 of the law of Ukraine "On Mandatory State Pension Insurance" accordingly.

Keywords: social insurance, pension reform, contribution period, single social contribution, salary compensation.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 63-68
УДК 347.9
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-11

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Л. С. Малярчук, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-0169-0272

ВИКОНАВЧИЙ ЗБІР І ОСНОВНА ВИНАГОРОДА VS ВИКОНАВЧА САНКЦІЯ: ФОРМУВАННЯ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ЇХНЬОЇ СУТНОСТІ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Досліджено розуміння сутності основної винагороди порівняно з виконавчим збором, специфіки їхнього стягнення у проміжку становлення законодавства про виконавче провадження за часи незалежності України та їхня еволюція у виконавчу санкцію як об'єднуючого терміна для цих двох понять.

Установлено, що основна винагорода приватного виконавця стягується в порядку, передбаченому для стягнення виконавчого збору, а відтак виконавчий збір і основна винагорода приватного виконавця визначаються більшою мірою як тотожні поняття. Визначено недопустимі випадки поширення закріплених правил щодо виконавчого збору відносно основної винагороди, зокрема, у разі звільнення від сплати виконавчого збору при накладенні арешту на майно для забезпечення позовних вимог або поверненні виконавчого збору у разі скасування рішення, що підтверджено на рівні судової практики.

Резюмовано, що і виконавчий збір, і основна винагорода у першу чергу є платою за примусове виконання рішення, однак водночас слугують і мірою покарання за невиконання рішення в добровільному порядку боржником до пред'явлення виконавчого документа, і виступають стимулом для виконання рішення відповідачем без залучення органів примусового виконання. Позитивно відмічено дуалістичну правову природу цих коштів і її збереження у змісті виконавчої санкції, причому наголошено на окремих моментах щодо доопрацювання регулювання останньої. Наприклад, визнано за доцільне передбачити зменшення розміру виконавчої санкції за умови самостійного виконання рішення боржником протягом незначного періоду після початку виконання рішення чи у разі припинення виконавчого провадження/закінчення виконання рішення без реального виконання.

Ключові слова: кошти виконавчого провадження, сума стягнення, фактичне виконання, повернення виконавчого документа, закінчення виконавчого провадження.

ВСТУП

Професія приватного виконавця є досить привабливою з огляду на перспективи отримання ним винагороди значних розмірів за виконане рішення, у той же час для нього існує чимало ризиків і загроз узагалі залишитись ні з чим після вчинення виконавчих дій, навіть коли вони привели до бажаного результату. У такому разі фактично порушується право на оплату праці приватного виконавця, більше того, у результаті він терпить збитки, адже за рахунок цих коштів повинен покрити витра-

© Малярчук Л. С., 2021

ти на утримання офісу, виплатити заробітну плату своїм працівникам, забезпечити інші аспекти своєї професійної діяльності, тому здійснення дослідження означеної проблематики є актуальним через розуміння сутності основної винагороди шляхом аналізу правової природи виконавчого збору та специфіки його стягнення у проміжку становлення законодавства про виконавче провадження за часи незалежності України та його еволюцію у виконавчу санкцію у поданих на розгляд Верховної Ради України законопроєктах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання правової природи та процесуальних аспектів стягнення виконавчого збору та в цьому контексті й основної винагороди вивчалися такими фахівцями: С. Я. Фурса, О. С. Снідевич, А. М. Авторгов, С. В. Щербак, І. С. Бардін, Ю. В. Білоусов, О. М. Кузнець, М. П. Омельченко, Н. А. Сергієнко, Г. В. Стаднік та ін., однак порівняння їх, тим паче у розрізі нового законопроєкту "Про примусове виконання рішень" № 5660 [1], який тільки-но був прийнятий у першому читанні, допоки ще не здійснювалося. Тому вбачаємо за необхідне дослідити діючі протягом незалежності України нормативно-правові акти, якими регламентувався порядок стягнення означених коштів, тенденції цього періоду у судочинстві та доктрині з **метою** встановлення розуміння виконавчого збору й основної винагороди, виокремлення ситуацій, коли уніфікація цих дефініцій неможлива і потребує розмежування на прикладі конкретних судових справ, та висловитися щодо перспектив об'єднання цих термінів шляхом запровадження єдиного поняття "виконавча санкція".

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Узагалі поняття "основної винагороди" поповнило понятійний апарат законодавства у сфері виконавчого провадження лише у 2016 році із запуском приватної системи примусового виконання на рівні з функціонуванням органів державної виконавчої служби і прийняттям Закону України "Про виконавче провадження" [2] (далі – Закон) у новій редакції та Закону України "Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів" [3], згідно зі ст. 31 якого за вчинення виконавчих дій приватному виконавцю сплачується винагорода, що складається з основної та додаткової, у той час як державні виконавці за виконання рішення стягують виконавчий збір ще з моменту відокремлення виконавців від суду і надання їм автономного статусу за Законом України "Про виконавче провадження" від 1999 р. [4].

Так, з урахуванням сутнісного змісту ч. 3 ст. 45 чинного Закону, основна винагорода приватного виконавця стягується в порядку, передбаченому для стягнення виконавчого збору, а відтак виконавчий збір і основна винагорода приватного виконавця визначаються більшою мірою як тотожні поняття, зокрема і на рівні судової практики, але з виділенням такої їхньої відмінності, як спрямування першого платежу до Державного бюджету України, а іншого – до бюджету приватного виконавця [5].

Проте є і протилежні позиції судів, в яких застосовано диференційований підхід у питаннях стягнення цих коштів, адже подекуди поширення закріплених правил щодо виконавчого збору для основної винагороди є неприйнятним або суперечливим узагалі (наприклад, звільнення від сплати виконавчого збору у разі накладення арешту на майно для забезпечення позовних вимог [6], за виконавчими документами, що підлягають негайному виконанню (п. 1 ч. 5 ст. 27 Закону); повернення виконавчого збору у разі скасування рішення [7; 8] (ч. 7 ст. 27 Закону).

Найбільш дискусійним залишається питання щодо суті і значення виконавчого збору й основної винагороди з огляду на внесені у 2018 році у ч. 2 ст. 27 Закону зміни, що прямо впливає на допустимість їхнього стягнення, визначення розміру таких коштів, зокрема, враховуючи етап виконання, його обсяги та встановлений ст. 45 Закону порядок розподілу стягнутих із боржника грошових сум. Такими нововведеннями буквально запроваджено санкційну суть виконавчого збору (основної винагороди), згідно з якою такі кошти підлягають безумовному стягненню незалежно від результатів виконання, що підтверджується і ч. 3 ст. 40 Закону. Зауважимо, що п. 3 ч. 1 ст. 45 Закону задекларовано інші положення, що зводяться до можливості стягнення виконавчого збору (основної винагороди) лише у разі фактичного виконання, тобто за наслідком учинення виконавцем заходів примусового виконання, які забезпечили реальне виконання, навіть якщо воно часткове, про що свідчить і наведене у ч. 1 ст. 27 Закону розуміння виконавчого збору як збору, який справляється якраз за примусове виконання рішення органами державної виконавчої служби. Більше того, незважаючи на те, що основна винагорода стягується в порядку, передбаченому для стягнення виконавчого збору, усе ж є певні відмінності у сприйнятті цих двох понять, тому й їхня характеристика як плати за виконання чи невиконання рішення не завжди збігається і залежить від конкретного випадку. Така неоднозначність у правовому регулюванні є приводом для численних маніпуляцій із боку боржника для ухилення від сплати цих коштів, двоякого тлумачення одних і тих самих норм та як наслідок ухвалення прямо протилежних за змістом судових рішень з одних і тих же підстав, а відтак означені правові приписи потребують визначення їхнього співвідношення з подальшим окресленням напрямків узгодження законодавства.

Так, найрозповсюдженішою є позиція, що за своїм призначенням основна винагорода приватного виконавця є винагородою приватному виконавцю за вчинення заходів примусового виконання рішення, за умови, що такі заходи привели до повного або часткового виконання рішення, та стягується з боржника пропорційно до фактично стягнутої суми. Суд виснував, що підставою для стягнення виконавчого збору у межах виконавчого провадження про стягнення з боржника сум коштів є здійснення приватним виконавцем не будь-яких дій, пов'язаних з організацією виконавчого провадження, а виключно дій по фактичному стягненню з боржника присуджених за виконавчим документом сум, наслідком яких було б їхнє перерахування стягувачу. Ураховуючи це, суд визнав безпідставним стягнення основної винагороди через перерахування коштів боржником безпосередньо на рахунок стягувача, а не приватного виконавця, та скасував відповідну постанову [9]. Водночас доречно згадати положення п. 2 ч.1 ст. 28 Закону України "Про виконавче провадження" ще 1999 року, яке містило важливе застереження, що виконавчий збір стягується незалежно від вчинення заходів примусового виконання, передбачених законом, однак, які чомусь не були враховані законодавцем у подальшому під час розроблення нової нормативно-правової бази, що є підґрунтям для настання аналогічних наслідків.

Окрім того, Верховним Судом наведено конкретні умови для стягнення виконавчого збору: фактичне виконання виконавчого документа та вжиття державним виконавцем заходів примусового виконання рішень. Сам же виконавчий збір у цьому рішенні визначений як винагорода за вчинення заходів примусового виконання рішення, за умови, що такі заходи привели до виконання рішення. Поширивши зазначені висновки і на основ-

ну винагороду, Верховний Суд констатував, що приватний виконавець не мав права на стягнення основної винагороди у повному обсязі, оскільки рішення ним повністю виконане не було [10].

Натомість, непоодинокими є випадки, коли державні виконавці стягують виконавчий збір у обсязі, який відповідає 10 % усієї присудженої судом суми, незалежно від результатів виконання [11], більше того, це допускається і ч. 3 ст. 40 Закону за відсутності виконання взагалі залежно від різних причин. Тоді, коли такі дії приватного виконавця ставляться під сумнів, що є наслідком вузького сприйняття ч. 2 ст. 27 Закону і застосування її виключно щодо виконавчого збору, ігноруючи при цьому припис ч. 3 ст. 43 Закону, виходячи зі змісту якої вказана норма повинна стосуватися й основної винагороди. Тим не менш, на початку виконавчого провадження лише визначається загальний розмір виконавчого збору, який в ідеалі повинен отримати виконавець за виконання рішення в кінцевому результаті, проте виконання може здійснюватися і частинами, і тоді стягнення виконавчого збору відбувається пропорційно до отриманих коштів згідно з установленим п. 3 ч. 1 ст. 45 Закону порядку розподілу стягнутих виконавцем із боржника за виконавчим провадженням грошових сум. Однак після закінчення виконання виконавчого документа в цілому, з урахуванням усіх проміжних здобутків виконавця або навіть різних виконавців, повинна вийти ця загальна сума. А от безумовне їхнє стягнення у повному обсязі чи то на початку відкриття виконавчого провадження, чи наприклад, уже після повернення виконавчого документа, навпаки може призвести до подвійного стягнення при його повторному пред'явленні, на чому вже наголошував Верховний Суд [10].

Тому з огляду на зазначене, вбачається необхідність переглянути зміст положень ч. 3 ст. 40 Закону у контексті безумовного стягнення виконавчого збору чи основної винагороди у разі повернення виконавчого документа взагалі без реального виконання і застосувати паритетний підхід з урахуванням інтересів усіх учасників виконавчого процесу і держави в цілому, не відміняючи стягнення цих коштів, якщо стягнення не відбулося, а просто встановити їхній розмір у меншому еквіваленті за таких обставин умовно як компенсацію за конкретно проведені заходи виконавцем, що практикується у ряді країн, бо залишати приватних виконавців без доходу, а державний бюджет без поповнення навіть у таких умовах несправедливо.

Дійсно, право отримання виконавцем винагороди за відсутності реального виконання узгоджується з конституційним правом на оплату праці та є проявом санкційної суті виконавчого збору й основної винагороди, проте допоки такий підхід підтримувався лише на рівні судів нижчих ланок. Так, суд дійшов висновку, що за сутнісним змістом виконавчий збір – плата боржника за те, що допустив відкриття виконавчого провадження, коли рішення до цього часу не виконано, тобто плата за бездіяльність. Установлення такої плати переслідує легітимну мету – спонукання до самостійного виконання рішень [5].

Судами наголошувалося, що відсутність фактичного стягнення за виконавчим документом, попри вжиті приватним виконавцем заходи для примусового виконання рішення суду, не виключає наявність у приватного виконавця права на отримання основної винагороди в силу положень ст. 40, 45 Закону. Отже з таких позицій можна зробити висновок, що право на стягнення основної винагороди виникає одразу після відкриття виконавчого провадження на підставі пред'явленого виконавчого документа і не залежить від кількості вжитих дій процесуального характеру та ходу виконання, адже для цього виконавцеві достатньо лише почати виконання рішення. Та все ж така позиція не знаходила підтримки Верховним Судом, але нещодавно ним висловлено відмінний від попередніх погляд, який зводиться до того, що сума стягнення аж ніяк не впливає на розмір виконавчого збору, який після внесення змін стягується державним виконавцем у розмірі 10 % суми, що підлягає примусовому стягненню. Наведене формулювання можна сприйняти так, що кожного разу під час пред'явлення виконавчого документа незалежно від результатів виконання мають стягуватися 10 % присудженої судом суми, але подібні міркування спростовуються наступними наведеними у цьому рішенні роз'ясненнями, що після повернення виконавчого документа стягувачу виконавець залишає у матеріалах виконавчого провадження копію виконавчого документа, у якому наводить суму стягнутого та залишок нестягненої суми виконавчого збору задля того, щоб відкоригувати послідуюче стягнення виконавчого збору, у разі повторного пред'явлення виконавчого документа до виконання. Однак з урахуванням змісту цих положень, убачається неповний аналіз такої обставини цієї справи, як абсолютна відсутність стягнення, адже в такому разі треба зважати на ризики повторного стягнення виконавчого збору при наступних пред'явленнях цього виконавчого документа. Про це може також свідчити висновок по цій справі з приводу того, що згідно з ч. 4 ст. 27 Закону постанова про стягнення виконавчого збору виноситься при першому надходженні виконавчого документа державному виконавцю, однак у випадку наступних пред'явлень до виконання виконавчого документа державному виконавцеві виконавчий збір стягується у частині, що не була стягнута при попередньому виконанні [11], і такі міркування наразі повністю узгоджуються з приписами ст. 27, 40, 45 Закону. У противному разі стягнення виконавчого збору в повному обсязі при виконанні виконавчого документа виконавцем, який уперше відкрив виконавче провадження, але не довів його до етапу розподілу стягнутих із боржника коштів, по суті унеможливлює подальше стягнення виконавчого збору при пред'явленнях виконавчого документа у майбутньому, тим самим залишаючи іншого виконавця без винагороди. Якщо ж виконавчий збір спрямовується до державного бюджету, незалежно від того, яким із державних виконавців будуть здійснюватися заходи примусового виконання, і таким чином призначення цих коштів те саме, то у випадку з приватними виконавцями, якщо за виконання візьметься новий виконавець – то йому, з урахуванням такої логіки, доведеться працювати безоплатно.

Тому питання стягнення виконавчого збору і відповідно основної винагороди за відсутності реального стягнення все ж таки потребує вирішення. Зазначимо, що треба зважати на те, що навіть сам факт відкриття виконавчого провадження та внесення боржника до реєстру боржників могли спонукати останнього виконати рішення, тому виконавчий збір, основна винагорода повинні таки стягуватися, якщо виконавець і не забезпечив у кінцевому результаті виконання рішення, проте їхній розмір у такому разі має підлягати зменшенню. Наприклад, якщо боржник самостійно виконав рішення незадовго після відкриття виконавчого провадження і виконавець не встиг ще вжити основних заходів примусового виконання, то боржнику буквально повинна надаватися знижка під час сплати таких коштів, позаяк ці дії виконавця теж спрямовані на виконання рішення і якраз відносяться до заходів виконання, які повинні оплачуватися. Якщо ж виконавець навпаки вже провів ряд суттєвих виконавчих дій, то відповідно кожна з них могла би тарифікуватися окремо і таким чином компенсувалися б видатки на ор-

ганізацію його діяльності, тим паче такий досвід існує за кордоном. А вже той виконавець, який все-таки забезпечить реальне виконання, отримає 10 % винагороди від стягнутих коштів з боржника.

Таким чином, вважаємо, що і виконавчий збір, і основна винагорода у першу чергу є платою за примусове виконання рішення, однак водночас апріорі слугують і мірою покарання за невиконання рішення в добровільному порядку боржником до пред'явлення виконавчого документа, і виступають стимулом для виконання рішення відповідачем без залучення органів примусового виконання.

Отже, дуалістична правова природа цих коштів безперечна і повинна мати прояв, адже при звільненні боржника від їхньої сплати в окремих випадках втрачається сенс примусового виконання рішень разом із загрозою стягнення цих коштів як стимул до добровільного виконання після ухвалення рішення. Також на наше переконання, незважаючи на різне спрямування цих коштів, відмінностей у їхньому розмірі та порядку стягнення бути не повинно. Однак неприпустимими вважаємо ситуації, за яких приватний виконавець позбавляється основної винагороди, тим самим залишаючись без доходу та засобів до виконання своїх функціональних обов'язків. З огляду на це, позитивно оцінюємо рішення, якими визнані правомірними постанови про стягнення основної винагороди приватними виконавцями при виконанні виконавчих документів про накладення арешту на майно для забезпечення позовних вимог [6], у той час як по них не стягується виконавчий збір [7; 8] за ст. 27 Закону, та за виконання рішення, яке після початку виконавчого провадження було скасовано, хоча ст. 27 Закону передбачає повернення виконавчого збору у такому разі. Вважаємо, такі винятки не повинні поширюватися на основну винагороду в силу специфіки діяльності приватних виконавців, оскільки вони є самозайнятими особами і фінансуються самостійно якраз за рахунок отриманих за виконання рішень коштів, тоді коли державні виконавці дотуються державою і не відчувають так гостро на собі їхню відсутність за таких умов. Більше того, виконання рішення органами примусового виконання саме державного сектора без покладення фінансового тягаря на сторони процесу є проявом реалізації ст. 129-1 Конституції України [12], за якою держава забезпечує виконання судового рішення. Проте такі гарантії більшою мірою повинні стосуватися саме стягувача, а не становити явні привілеї для боржника, які лише дають йому додаткові можливості ухилятися від виконання рішення, тому звільнення від сплати виконавчого збору можна ставити під сумнів загалом.

У свою чергу законопроєкт № 5660 "Про примусове виконання рішень" (далі – Законопроєкт) застосовує уніфікований підхід і вводить поняття "виконавча санкція" як спільне для виконавчого збору й основної винагороди, які вже в ньому окремо не згадуються. Так, ним визначається виконавча санкція як збір за примусове виконання рішення органами державної виконавчої служби та приватними виконавцями і відповідно до ст. 93 Законопроєкту стягується з боржника, який до відкриття виконавчого провадження не виконав рішення суду та вимоги виконавчого документа добровільно (самостійно), тобто закріплюється обов'язкове її стягнення майже за всіма виконавчими провадженнями без урахування результатів виконання. Більше того, прямо вказується, що самостійне виконання рішення боржником після відкриття виконавчого провадження не є підставою для його звільнення від сплати виконавчої санкції, що мінімізує випадки зловживань із цього приводу боржником та захистить права виконавців. Також ч. 8 ст. 93 Законопроєкту визначено винятки, коли виконавча санкція не стягується. І хоч їхній перелік порівняно із чинним аналогом є вужчим, однак не вбачаємо доцільним залишати в ньому знову виконавчі документи про забезпечення позовних вимог і розширювати його шляхом включення до нього виконавчих документів про забезпечення доказів.

Крім того, новелою в Законопроєкті є означені випадки, коли розмір отриманої виконавцем виконавчої санкції може відхилятися від стандартного. Так, за загальним правилом, виконавча санкція стягується у розмірі 10 % відсотків суми, що підлягає примусовому стягненню або поверненню за виконавчим документом, але по суті за ст. 120 Законопроєкту знову таки реально боржник платить з урахуванням фактично стягнутої суми. Проте з'явилися положення ч. 4. ст. 121 Законопроєкту, які передбачають, що якщо стягнення заборгованості відбулося за зведеним виконавчим провадженням, до складу якого входять виконавчі провадження, що перебувають на виконанні у кількох державних та/або приватних виконавців, стягнення виконавчої санкції здійснюється пропорційно задоволеним вимогам стягувачів виконавцем, який забезпечив стягнення, розмір суми виконавчої санкції розподіляється у пропорції 75 % – на користь приватного виконавця/органу державної виконавчої служби, який здійснив стягнення, та 25 % виконавчої санкції – на користь приватного виконавця/органу державної виконавчої служби, в якого перебувало виконавче провадження, по якому здійснено стягнення коштів, що не можна не оцінити позитивно. Розв'язання проблеми виконання декількох виконавчих документів щодо одного боржника різними виконавцями зріє вже давно, тому подібне регулювання має усунути нездорову конкуренцію між виконавцями та забезпечити виконання рішення з урахуванням прав та інтересів усіх стягувачів.

До неоднозначних моментів цього Законопроєкту можна віднести те, що законодавець, указуючи серед причин закінчення виконавчого провадження таку, як скасування або визнання нечинним рішення, на підставі якого виданий виконавчий документ, або визнання судом виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню, не надає відповідь, як буде у такому разі вирішуватися питання щодо стягнення виконавчої санкції. Хоча наразі це актуальна проблема, бо приписи ч. 7 ст. 27 чинного Закону зобов'язують повертати виконавчий збір, натомість такі підходи не сприймаються приватними виконавцями, які оспорюють подібну практику. Не зрозуміло нині й не роз'яснюється у Законопроєкті також, чи повинен підлягати поверненню виконавчий збір (виконавча санкція) у випадку закінчення виконавчого провадження фактичним виконанням рішення, яке після цього було скасоване, адже буквальне сприйняття наведених положень виключає вказану обставину, та все ж такого роду ситуації можуть мати місце.

Натомість у Законопроєкті зберігається задекларований ч. 3 ст. 40 Закону підхід щодо стягнення виконавчого збору/основної винагороди (виконавчої санкції) у разі повернення виконавчого документа (за законопроєктом – припинення виконавчого провадження) чи закінчення виконавчого провадження з деяких підстав, тоді, коли у цьому випадку, як ми вже зауважували, існують ризики стягнення їх у подвійному розмірі, з огляду на що, така позиція має бути переосмислена з урахуванням наведених у цьому дослідженні міркувань.

Крім того, на жаль, у цьому Законопроєкті не знайшло відображення серйозне напрацювання іншого альтернативного законопроєкту № 3726 від 23.06.2020 р. [14], де у ч. 4 ст. 66 передбачено стягнення виконавчої санкції у розмірі 50 % у разі повного фактичного виконання борж-

ником рішення протягом трьох робочих днів із дня відкриття виконавчого провадження, адже про виправданість такого роду практики нами зазначалося вище. Більше того, суттєвіші пільги для боржника діяли ще за часів чинності Закону України "Про виконавче провадження" 1999 р., коли він у разі самостійного виконання рішення в межах відведеного для цього 7-денного строку взагалі звільнявся від сплати виконавчого збору. Проте абсолютне скасування таких платежів нівелює їхню суть як санкції за невиконання рішення в добровільному порядку до моменту звернення до органів примусового виконання, тому за подібних умов все ж повинні встановлюватися хоча б у мінімальних розмірах.

ВИСНОВКИ

Резюмуючи, варто зазначити, що запровадження уніфікованого терміну "виконавча санкція" має мінімізувати випадки різного сприйняття порядку та розміру стягнення виконавчого збору й основної винагороди, а окремий акцент на такій підставі стягнення цих коштів як за відкриття виконавчого провадження так само усуне будь-які можливості для ухилення щодо їхньої сплати, що є абсолютно справедливим щодо всіх учасників виконавчого провадження, адже виконавець повинен отримати плату за проведену роботу, а боржник таким чином понесе відповідальність за свою бездіяльність, тим самим для інших подібний приклад стане стимулом для добровільного виконання рішень. Вважаємо за доцільне передбачити і варіант зменшення розміру виконавчої санкції за умови самостійного виконання рішення боржником протягом декількох днів після початку виконання, щоб убезпечити виконавця від проведення виконавчих дій на безоплатній основі, як і у разі повернення виконавчого документа/закінчення виконання рішення без реального виконання для запобігання її стягненню в подвійному розмірі.

Список використаних джерел

1. Проєкт Закону про примусове виконання рішень № 5660 від 14.06.2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72223 (дата звернення: 14.07.2021).
2. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 14.07.2021).
3. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text (дата звернення: 14.07.2021).
4. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 р. № 606-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60614?find=1&text=%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80#w1_1.
5. Рішення Кіровоградського окружного адміністративного суду від 26 травня 2021 року у справі № 340/808/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97177034. (дата звернення: 14.07.2021).
6. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 16 липня 2020 року у справі № 640/6402/20. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90424582.
7. Ухвала Зарічного районного суду міста Суми від 25 травня 2020 року у справі № 591/6841/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89533484?fbclid=IwAR0iCT2l6cr5i_SitI_5xOziQcBidYbsTMVSFmhAaU2sgPw3CEVxZH58F6Y.
8. Рішення господарського суду міста Києва від 9 листопада 2019 року у справі №910/11760/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86175211?fbclid=IwAR0LtwZjPCo6eF0mZAj8GLN77g03ilp6KJCXfi-1sVnLcCA_z36BdtEWgyc.
9. Постанова Верховного Суду від 28 жовтня 2020 року у справі № 640/13697/1.URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/92482775?fbclid=IwAR2eZQdpCHeFce6VHr5PfYWsbVcGccismbEgOIjw0CcEy1pEo2OSNoJb4Os.
10. Постанова Верховного Суду від 16 квітня 2020 року у справі №640/8425/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/88814982.
11. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2021 року у справі №460/2478/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97977018?fbclid=IwAR2k6bTYHeCJx8qeeqEzMi0gZdR-OuABpIHT9DehngEeGrryvpL2GPb1ffI.
12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
13. Проєкт Закону про виконавче провадження № 3726 від 23.06.2020 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=69256.

References

1. Pro prymusove vykonannia rishen: Proekt Zakonu №5660 vid 14.07.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=69256 (date of request: 14.07.2021). (in Ukrainian).
2. Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (date of request: 14.07.2021). (in Ukrainian).
3. Pro orhany ta osib, yaki zdiisniuiut prymusove vykonannia sudovykh rishen i rishen inshykh orhaniv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1403-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text (date of request: 14.07.2021). (in Ukrainian).
4.Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-14?find=1&text=%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80#w1_1. date of request: 14.07.2021). (in Ukrainian).
5. Rishennia Kirovogradskogo okruzhnogo administratyvnogo sudu vid 25 travnia 2021 roku u spravi № 340/808/21. [The decision of the Kirovogradskiy district administrative court of 20 May 2021 in case № 340/808/21] URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97177034. (in Ukrainian).
6. Postanova Shostogo apeliaziynogo administratyvnogo sudu vid 16 lypnya 2020 roku u spravi № 640/6402/20 [The Resolution of the Sixth Administrative Court of Appeal of 16 July 2020 in Case № 640/6402/20] URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90424582/ (in Ukrainian).
7. Ukhvala Zarichnoho raionnoho sudu mista Sumy vid 25 travnia 2020 roku u spravi № 591/6841/18 [The decision of the Zarichny district court of the city of Sumy of 25 May 2020 in Case № 591/6841/18] URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89533484?fbclid=IwAR0iCT2l6cr5i_SitI_5xOziQcBidYbsTMVSFmhAaU2sgPw3CEVxZH58F6Y (in Ukrainian).
8. Rishennia hospodarskoho sudu mista Kyieva vid 9 lystopada 2019 roku u spravi №910/11760/18 [Decision of the Commercial Court of the city of Kyiv of 9 November 2019 in Case №910/11760/18] URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86175211?fbclid=IwAR0LtwZjPCo6eF0mZAj8GLN77g03ilp6KJCXfi-1sVnLcCA_z36BdtEWgyc (in Ukrainian).
9. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 28 zhovtnia 2020 roku u spravi №640/13697/1. [Order of the Supreme Court of 28 October 2020 in Case №640/13697/1]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92482775?fbclid=IwAR2eZQdpCHeFce6VHr5PfYWsbVcGccismbEgOIjw0CcEy1pEo2OSNoJb4Os. (in Ukrainian).
10. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 16 kvitnia 2020 roku u spravi № 640/8425/19. [Order of the Supreme Court of 16 April 2020 in Case № 640/8425/19]. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/88814982. (in Ukrainian).
11. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 30 chervnia 2020 roku u spravi № 460/2478/19. [Order of the Supreme Court of 30 June 2020 in Case № 460/2478/19.]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97977018?fbclid=IwAR2k6bTYHeCJx8qeeqEzMi0gZdR-OuABpIHT9DehngEeGrryvpL2GPb1ffI. (in Ukrainian).
12. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 roku URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (date of request: 14.07.2021). (in Ukrainian).
13. Pro vykonavche provadzhennia: Proekt Zakonu №3726 vid 23.06.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=69256 (date of request: 14.07.2021). (in Ukrainian).

Received: 26/07/2021
Accepted: 20/08/2021

L. Maliarchuk, Cand Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ENFORCEMENT FEE AND BASIC REMUNERATION VS ENFORCEMENT SANCTION: FORMATION OF APPROACHES TO UNDERSTANDING THEIR ESSENCE DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF UKRAINE

This article studies the essence of the basic remuneration in comparison with the enforcement fee, the specifics of their collection during the formation of enforcement proceeding laws during the independence of Ukraine and their evolution into "enforcement sanction" − a common term for these two concepts introduced by the new draft law "On Enforcement of Decisions".

It has been determined in the article that the basic remuneration of the private executers is collected in the manner prescribed for the collection of the enforcement fee. Therefore, the enforcement fee and the basic remuneration of the private executers are defined mostly as identical concepts. However, it is sometimes unacceptable to apply the enforcement fee rules to the basic remuneration, in particular, in the event of exemption from payment of the enforcement fee, when lien is put on property to secure claims, or when the enforcement fee is refunded due to revocation of the court order, which is confirmed at the level of judicial practice.

It is summarized that the enforcement fee and the basic remuneration are, first of all, fees for decisions enforcement, and, at the same time, they serve as punishment for the debtor's failure to execute the decision voluntarily (before the enforcement document is delivered) and encourage the defender to execute the decision voluntarily without the involvement of law enforcement agencies. The article positively points out the dualistic legal nature of these funds and the preservation of this nature in the new draft law in the context of the enforcement sanction and specifies which regulation features of this nature should be improved. For instance, in the article it is considered to be appropriate to reduce the enforcement sanction, if the debtor executes the court order himself within a short period from the beginning of the order enforcement or if the enforcement document is returned or the order enforcement is terminated without actual execution.

Keywords: means of enforcement proceedings, the amount of recovery, actual execution, return of the enforcement document, termination of enforcement proceedings.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 68-73
УДК 342.4
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-12

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

О. В. Марцеляк, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-6686-0255

25 РОКІВ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ПІДСУМКИ І ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ

Метою статті є аналіз ролі Основного закону України у вітчизняному державотворенні та правотворенні, дослідження проблеми необхідності та напрямів його вдосконалення.

Методологічну основу роботи становить сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. В основу дослідження покладено філософський метод діалектики. Для досягнення мети роботи використано такі методи пізнання: логіко-семантичний, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий та інші методи пізнання процесів і явищ.

Акцентується увага на тому, що прийняття Основного закону в 1996 році ознаменувало собою важливий етап національного державного будівництва, який законодавчо визначив трансформаційний перехід України від тоталітаризму до демократії. Зазначено, що Конституція України як правовий акт вищої юридичної сили виступила правовим фундаментом формування України як демократичної, правової, соціальної держави, стала політико-правовим документом програмного характеру, який націлив українське суспільство, органи державної влади на відповідні демократичні реформи у сфері вітчизняного державотворення та правотворення.

Зазначено, що цілий ряд чинників політичного, соціального, економічного, правового характеру ставлять на порядок денний питання проведення в нашій країні конституційної реформи, яка має бути спрямована на досягнення європейського рівня соціально-економічного розвитку країни, модернізацію існуючої системи управління, удосконалення механізму публічної влади, правового статусу людини і громадянина.

Визначено, що сама модернізація Основного закону України має бути спрямована, перш за все, на забезпечення легітимізації самої Конституції України й охоплювати такі напрями: 1) усунення зі змісту Конституції України суперечливих положень і радянських рудиментів; 2) удосконалення національної політичної системи і вітчизняного механізму публічної влади (зокрема й децентралізація влади); 3) упровадження ефективної моделі територіального устрою України.

Зроблено висновок, що конституційна реформа в Україні має бути всеосяжною, системною, повною, відбуватися чітко в межах приписів розділу XIII Конституції України. Оновлена Конституція України має гарантувати незворотність демократичного розвитку країни, стати дієвим інструментом захисту України від зовнішньої військової агресії, має убезпечити український народ від загроз і викликів в умовах глобалізації, кліматичних змін, міжнародного тероризму; має стати конституцією майбутнього, конституцією розвитку, конституцією гарантії самовираження й утвердження людини як неповторного члена соціуму, конституцією-взірцем нових конституційних цінностей і нових підходів розуміння сутності держави, громадянського суспільства і людини.

Ключові слова: конституція, конституційний реверс, конституційна реформа, модернізація Основного закону України.

ВСТУП

2021 рік характеризується ювілейними датами, які є важливими для вітчизняного державотворення. Серед цих дат 28 червня – 25 років прийняття Основного Закону України, та 24 серпня – 30 років прийняття Акта проголошення незалежності України. Ювілейні дати національного державного будівництва ставлять на порядок денний необхідність дати їм правову оцінку – наскільки вони відповідали потребам часу, формуванню України як демократичної, правової, соціальної держави і сучасним запитам українського народу. Особливо це стосується Конституції України з погляду становлення вітчизняного конституціоналізму, ролі Конституції України у формуванні правової системи й у сучасному національному державотворчому процесі, проблем реалізації чинної Конституції України, підстав та передумов її реформування, напрямів конституційної реформи в Україні, способів і правових механізмів її проведення.

Метою роботи є аналіз ролі Основного закону України у вітчизняному державотворенні та правотворенні, дослідження проблеми необхідності та напрямів його вдосконалення.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у сфері національного конституційного будівництва.

Методологія дослідження охоплює сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання (методи діалектики – логіко-семантичний, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий та інші методи пізнання процесів і явищ).

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Конституція України як акт утвердження української державності. Прийняття 28 червня 1996 року Конституції України стало визначною подією в житті молодої української держави й українського народу. Основний закон ознаменував собою важливий етап вітчизняного державотворення, який законодавчо визначив трансформаційний перехід України від тоталітаризму до демократії. Конституція України увібрала в себе передовий досвід розвинутих демократичних країн у сфері конституціоналізму, гуманістичні цінності світової спільноти, чітко визначила баланс між інтересами та потребами держави, суспільства й окремої особистості. І таким чином, як правовий акт вищої юридичної сили вона виступила правовим фундаментом формування України як демократичної, правової, соціальної держави, стала політико-правовим документом програмного характеру, який націлив українське суспільство, органи

© Марцеляк О. В., 2021

державної влади на відповідні демократичні реформи у сфері вітчизняного державотворення.

Важливим фактором стало й те, що новий Основний закон інституціоналізував нову конструкцію влади, яка ґрунтується на її поділі, чітко окреслив механізм державної влади та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування, конституював демократичні засади правового статусу людини і громадянина, визначив моральні, політичні, економічні та правові орієнтири у сфері регулювання прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в Україні. Конституція виступила фундаментальною основою подальшого розвитку національного законодавства, стала ядром правової системи України.

Необхідність реформування Конституції України. Водночас сьогодні, коли ми відзначаємо 25-річчя Основного закону України, маємо зазначити, що сучасний етап національного державотворення характеризується складною політичною, економічною та соціальною ситуацією. У країні складна ситуація у сфері охорони здоров'я й освіти, мають місце подальше зубожіння населення, зростання правового нігілізму й рівня злочинності, все більше наша країна відстає в економічному та науковому плані від розвинутих країн світу тощо. Тому постає питання, який вихід із цієї ситуації? Різні фахівці говорять про свої шляхи виходу з національної кризи – економісти стверджують про зміну економічної політики держави, політологи – про модернізацію політичної системи України, правники – про вдосконалення механізму правового регулювання. І раціональне зерно у кожному із цих підходів є. Однак ми маємо розуміти, що основу всіх цих змін, новацій повинна складати реформа Основного закону України.

Це ставить на порядок денний питання проведення в нашій країні конституційної реформи, яка виступає однією з передумов вступу України в ЄС і має бути спрямована на досягнення європейського рівня соціально-економічного розвитку країни, модернізацію існуючої системи управління, удосконалення механізму публічної влади, територіального устрою, правового статусу людини і громадянина. Ураховуючи твердження відомого професора Джовані Сарторі, який сказав, що "конституції якоюсь мірою схожі на двигуни, тобто механізми, що повинні "працювати" і які повинні забезпечити визначений результат" [1, с. 29–30], вітчизняна конституційна реформа має стати правовою основою зміни і модернізації форми та змісту існуючих суспільних відносин. З урахуванням останніх подій в Україні – анексією Автономної Республіки Крим, військовими діями в Донецькій та Луганській областях – реформа має визначити нову модель територіально-політичної організації країни, виступити необхідною передумовою для здійснення ефективної державної регіональної політики, проведення економічних і управлінських реформ. Це забезпечить, у свою чергу, активізацію політичних, економічних і соціальних реформ, котрі розпочато в умовах виходу українського суспільства із системної кризи.

Проте, як правильно зазначає Ю. С. Шемшученко: "Обґрунтування необхідності внесення змін до чинної Конституції України є ключовим у визначенні змісту майбутніх конституційних змін. Причому йдеться не про абстрактну "потребу взагалі" щось змінити у нашій Конституції, а про конкретну необхідність справді потрібних її змін. Для визначення цієї конкретної необхідності й потрібні узагальнення практики реалізації Конституції України з урахуванням тенденцій сучасного конституціоналізму. Ураховуючи це узагальнення і спираючись на нього, ми отримаємо можливість науково обґрунтувати і сформулювати конкретну необхідність конституційних змін, і на основі цього визначити характер їхнього змісту" [2, с. 29–30].

На наш погляд, необхідність проведення конституційної реформи, як це не парадоксально, має бути спрямована, перш за все, на *забезпечення легітимізації самої Конституції України*. Необхідно відновити легітимність Конституції України як акта установчої влади. Нині ця легітимність істотно підірвана, по-перше, тим, що 8 грудня 2004 р. на позачерговому пленарному засіданні Верховною Радою України було прийнято пакетним голосуванням 402 голосами Закон про внесення змін до Конституції України № 2222-IV (разом із Законом про особливості застосування Закону про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 р.). Прийняття таким чином Закону про внесення змін до Конституції України № 2222-IV ставить під сумнів його легітимність, оскільки **під час його ухвалення були порушені процедури, зокрема,** був відсутній висновок Конституційного Суду України на відповідний законопроєкт (до нього у процесі розгляду та голосування 8 грудня 2004 року вносились зміни), і внесення змін до Конституції не передбачає "пакетного" голосування.

По-друге, легітимність чинної Конституції України підривається так званим феноменом "конституційного реверсу", коли конституційне регулювання змінювалося на користь однієї чи іншої редакції Конституції внаслідок, рішень, не передбачених процедурою внесення конституційних змін. Перший раз це відбулося через рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010 року [3], яке привело до Революції Гідності 2013–2014 рр. І в рішенні Венеціанської комісії справедливо зазначено, як цілком очевидне, що поточне конституційне поле держави, засноване на рішенні Конституційного Суду (від 30 вересня 2010 р.) не має достатньої легітимності, яка може бути досягнута лише в результаті … конституційної процедури внесення змін до Конституції Верховною Радою України [4].

Другий випадок такого "конституційного реверсу" – це рішення Верховної Ради України від 21 лютого 2014 року, коли національний законодавчий орган, виконуючи положення Угоди про врегулювання кризи в Україні, прийняв Закон "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" [5], який був згодом підписаний виконуючим обов'язки Президента Головою Верховної Ради Олександром Турчиновим. 22 лютого 2014 року Верховна Рада України прийняла постанову "Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, зі змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII". Обидва документи були прийняті більше, ніж двома третинами від конституційного складу народних депутатів України. Однак це було зроблено без рішення профільного комітету вітчизняного парламенту та без висновку Конституційного Суду України, що суперечить установленій процедурі внесення змін до Конституції України. Як зазначено окремими експертами, з політичного погляду такі рішення Верховної Ради були абсолютно необхідними і спрямовувались на обмеження повноважень Президента та відновлення конституційного ладу, що існував до узурпації влади президентом Віктором Януковичем. З правового ж погляду такі рішення викликали чимало запитань, оскільки відбулися не на підставі передбаченої Конституцією процедури [6].

Отже, можемо резюмувати, що конституційна реформа в Україні повинна відбуватися чітко в межах приписів розділу XIII Конституції України – це необхідна умови легітимності самого Основного закону України.

Напрями вдосконалення Конституції України. Модернізація Основного закону України має охоплювати такі напрями:

1) ***усунення зі змісту Конституції України суперечливих положень і радянських рудиментів***. Основний закон України приймався 1996 року, коли у свідомості більшості політиків, науковців, громадськості ще залишалися радянські цінності й підходи у регулюванні суспільних відносин. І внаслідок цього Конституція України 1996 р., незважаючи на те, що отримала широку підтримку з боку міжнародної спільноти як така, що відповідає міжнародним стандартам у галузі конституціоналізму, все-таки являє собою конституцію перехідного періоду. На це неодноразово зверталася увага з боку вітчизняних науковців, які пишуть, що з правового погляду, це з одного боку наводить на думку, що "проблемність" нашої Конституції полягає передусім у перманентному нехтуванні її реальним сенсом і змістом, у перекрученнях щодо застосування. А з іншого боку, дає ще більше підстав для твердження про існування проблеми взаємообумовленості низки конституційних принципів, норм та інститутів, слабкості зв'язку різних інститутів та основних конституційних принципів. Означене підтверджує існування проблеми форми (внутрішньої) конституції, а точніше "конфлікту" форми і змісту Основного закону України. В такому контексті можна вести мову про потребу узгодження юридичної і фактичної конституції та необхідність конституційної реформи в Україні [7, с. 35–36].

Справедливою вважаємо думку фахівців, які підкреслюють, що розділ ІІ Конституції "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" закріплює соціально-економічні права за формулою, однаковою і для природних прав людини "кожен має право…". Такий підхід до соціально-економічних прав є радянським спадком і не відповідає доктрині західного конституціоналізму. Разюча розбіжність між прописаними у Конституції благами соціальних прав і тим, що громадяни мають у реальності, є одним із чинників нерозуміння цінності Конституції громадянами, сприйняття її в цілому, як чогось умовного, нежиттєздатного [6].

Приблизно про це ж говорить і О. І. Ющик, який звертає увагу на закріпленні у Конституції України відносно високого рівня "конституційних прав і свобод людини і громадянина навіть порівняно з так званими "розвиненими демократіями" світу", та, з іншого боку, нездатної забезпечити і гарантувати більшість із цих прав і свобод, конституційної організації державної влади. Цей учений зазначає також суперечливість і непослідовність викладення основних засад Конституції, насамперед положень про суверенітет народу, відповідальність держави перед людиною, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, принципу верховенства права тощо, відсутність їхнього відповідного розвитку у наступних положеннях Основного закону [8, с. 461, 462].

В. М. Шаповал також звертає увагу, що на час прийняття Конституції 1996 р. розвиток держави, "характеризувався збереженням значних інституційних і сенсуальних (смислових) елементів від радянської організації влади у поєднанні із запозиченнями частини здобутків світового конституціоналізму", такі елементи є у змісті Конституції, а "здобутки світового конституціоналізму нерідко компрометуються перекрученнями у тлумаченні і правозастосуванні" [9, с. 9].

Зазначимо, що такий стан конституційного розвитку характерний для більшості держав колишнього соціалістичного табору, що обумовлено переходом суспільства, держави, правової системи від соціалістично-комуністичних до соціально-демократичних, ліберальних цінностей, пошуком ефективної моделі їхнього розвитку. В останні роки перехідний період в Україні вийшов на "завершальну, кінцеву" стадію такого пошуку, що пов'язано з європейською інтеграційною визначеністю, а його завершення логічно пов'язується з набуттям Україною повноцінного членства в ЄС. Логічно, що такий етап вітчизняного державотворення має знайти відображення в Основному законі;

2) ***модернізація національної політичної системи й удосконалення вітчизняного механізму влади.*** У правничій і політологічній літературі справедливо підкреслено, що конституційна реформа за своєю природою завжди охоплює упорядкування існуючих владовідносин, вона спрямована на їхнє вдосконалення та пов'язана з реформою політичної системи суспільства. Дійсно, Конституція України закріплює основи взаємовідносин між громадянином і державою, суспільством і державою, громадянином і суспільством, які виникають із приводу здійснення політичної влади, і зміна параметрів таких взаємовідносин реформує як політичну систему, так і тягне за собою зміни до Основного закону. В. Селіванов із цього приводу зазначає, що вдосконалення Конституції України хоч і має самостійне значення стосовно політичної системи, але все ж повинно сприяти подальшій демократизації всіх сфер суспільного життя, зокрема і політичної системи України, переходу від формального визнання демократичних принципів на рівні державної влади до їхнього реального впровадження в життєдіяльність суспільства [10, с. 16]. Таким чином конституційна реформа на рівні Основного закону України має визначити прогресивні зміни в політичній системі суспільства, у владовідносинах, у суспільному і державному житті взагалі, передбачити еволюційний розвиток української держави і суспільства, їхніх політичних і неполітичних інститутів.

Доказом цього слугує і 25-річний термін функціонування визначеного Конституцією України в 1996 році механізму публічної влади, який сьогодні свідчить про необхідність його модернізації. Це стверджують і зарубіжні фахівці. Так, на думку Венеціанської комісії, всеосяжна конституційна реформа в Україні повинна зміцнити стабільність, незалежність та ефективність державних інститутів за допомогою чіткого розподілу повноважень та ефективних стримувань і противаг. Вона також має запровадити додаткові механізми і процедури парламентського контролю за діями і намірами виконавчої влади [4].

Як зазначають експерти Центру політико-правових реформ, фактично механізм державної влади має бути сконструйований заново, потрібно абстрагуватись від тих моделей організації державної влади, що передбачені Конституцією України в редакції 1996 та 2004 років. Для обох характерні теоретичні недоліки й обидві моделі не пройшли випробовування практикою.

Тому, як у свій час, поява перших конституцій і реальне функціонування їхніх основних інститутів (права людини, парламентаризму, незалежного судівництва) спочатку дали поштовх для перетворення ранньобуржуазних держав на держави конституційні, а згодом – заклали надійні основи для утвердження конституціоналізму як доктрини та політико-правової практики [11, с. 4], так сьогодні ми маємо виробити та прийняти таку модель Основного закону, яка не тільки вбиратиме в себе передові ідеї сучасного конституціоналізму, а й міститиме нові конституційні цінності, нові правила співжиття наших громадян. Ми маємо відмовитися від ряду конституційних догм (наприклад, щодо кількості гілок влади, розуміння правової природи окремих інститутів влади тощо), перезавантажити з урахуванням сучасних реалій розвитку суспільства, науково-технічного прогресу фун-

даментальні конституційні традиції і підходи. І як Китай дав колись світу порох і компас, як Греція дала світу основи демократії, так і Україна повинна дати собі і світу нову модель суспільного життя, новий механізм публічної влади, нову формулу взаємовідносин держави–суспільства–людини, в якій пріоритетність відводитиметься людиноцентристському підходу, щоб кожен міг, не порушуючи законів, реалізувати свій потенціал. Це свідчитиме про визнання людини беззастережною цінністю та джерелом усіх суспільних благ і відповідатиме кращим взірцям сучасного конституціоналізму.

Стоїть нині гостро на порядку денному і питання децентралізації влади, наслідком якої має бути оптимальний баланс (на основі законодавчого розмежування) повноважень між органами державної влади й органами місцевого самоврядування…, трансформація публічної влади в Україні з метою демократизації державного управління, ефективізації місцевого самоврядування та, відповідно, посилення публічно-самоврядної влади, що в сучасних умовах для України є гарантіями збереження її територіальної цілісності, стабілізації соціально-політичної ситуації та водночас конституційно-правовим підґрунтям подальшого розвитку як демократичної правової держави [12, с. 46, 49]. Не слід залишати поза увагою і проблему інституціоналізації нових для України інститутів влади таких, як Національне антикорупційне бюро, Національне агентство із запобігання корупції, спеціалізованих омбудсманів тощо, їхню легітимізацію на рівні Конституції України.

3) ***упровадження ефективної моделі територіального устрою України.*** Нинішня система територіального устрою України не є досконалою. Вона охоплює близько 30 тис. населених пунктів (приблизно 28388 сіл, 886 селищ, 460 міст) і копіює адміністративно-територіальний поділ УРСР, відображає тогочасні аспекти політичного і соціально-економічного розвитку країни, які були зумовлені партійною та командно-адміністративною системою управління і привели до дисбалансу економічного розвитку різних регіонів України, диспропорції адміністративно-територіальних одиниць, що породили анклави, ексклави, "міста-матрьошки"; надмірну подрібненість адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня адміністративно-територіального поділу; має наслідком відсутність належної організаційної та фінансової бази адміністративно-територіальних одиниць, яка приводить до залежності від центру і сповільнює процес децентралізації влади і розвитку самоврядування, розмежування сфер компетенції та визначення чіткого розподілу повноважень органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, що, у свою чергу, призводить до ускладнення можливості управління територіями, стимулювання їхнього економічного розвитку та доступності надання базових адміністративних і соціальних послуг населенню [13, с. 6].

Територіальний устрій має слугувати основою територіально-політичної організації країни, виступати необхідною передумовою для здійснення державної регіональної політики, проведення економічних і управлінських реформ із метою збалансування розвитку та підвищення життєвого рівня населення різних регіонів країни. Тому питання реформи територіального устрою вкрай важливе, і події в Донецькій і Луганській областях – яскраве свідчення цього. Необхідно впровадити в Україні і закріпити це на рівні Основного закону, ефективну модель територіального устрою, реорганізувавши існуючі адміністративно-територіальні одиниці й упровадивши регіоналізацію держави за прикладом розвинутих демократичних країн. Причому, на наш погляд, концепція регіоналізації України має виходити за межі областей і охоплювати такі самобутні регіони: 1) Кримський (на базі Автономної Республіки Крим) із центром – м. Сімферополь); 2) Причорноморський (Одеська, Херсонська, Миколаївська області) із центром – м. Одеса; 3) Донбаський (Донецька, Луганська області) із центром – м. Донецьк; 4) Подніпровський (Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька області) із центром – м. Дніпро; 5) Слобожанський (Харківська, Сумська, Полтавська області) із центром – м. Харків; 6) Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області) із центром – м. Вінниця; 7) Поліський (Київська, Чернігівська, Житомирська області) із центром – м. Житомир; 8) Волинський (Волинська, Рівненська області) із центром – м. Луцьк; 9) Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області) із центром – м. Львів. Визначення таких регіонів випливає з функціональної однорідності зазначених адміністративно-територіальних одиниць, а впровадження – на рівні Основного закону такої моделі регіоналізації України сприятиме ефективній державній регіональній політиці, яка, у свою чергу, буде органічно сприйматись мешканцями, буде стійкішою до впливів демографічних та економічних викликів і не допускатиме протистояння різних соціальних груп на міжетнічному, релігійному, історичному, політичному ґрунті.

Погоджуємося з експертами Центру політико-правових реформ, що крім змісту майбутніх конституційних змін, не менш важливим питанням є те, як проводитиметься конституційна реформа. У конституційному процесі Україна накопичила достатньо помилок, щоб винести відповідні уроки. Цього разу конституційну реформу необхідно провести професійно, відкрито, прозоро, з максимальним залученням громадянського суспільства на всіх її етапах. Від якості конституційної реформи залежить, чи стане Україна на шлях побудови справедливого правління, а чи знову піде по черговому колу безправ'я. У цьому процесі важливо не допустити використання політиками конституційної реформи з метою перерозподілу владних повноважень у своїх інтересах, ігноруючи необхідні стримування і противаги та європейські засади конституціоналізму. На жаль, саме так більшість політиків підходили до конституційної реформи в попередні періоди [6].

ВИСНОВКИ

Отже, можемо резюмувати, що конституційна реформа в Україні повинна бути всеосяжною, системною, повною, відбуватися чітко в межах приписів розділу XIII Конституції України і мати наслідком напрацювання пропозицій щодо змін до Конституції України на основі узагальнення практики реалізації Основного закону України, з урахуванням досягнень і тенденцій розвитку сучасного конституціоналізму, вироблених світовою спільнотою демократичних цінностей, закріплення положень, які відповідають реальному стану розвитку української держави і суспільства, передбачаючи при цьому модернізацію національного механізму публічної влади, територіального устрою, визначаючи демократичні засади взаємовідносин держави і людини, суспільства і держави, людини і суспільства, які будуть спрямовані на формування України як демократичної, правової, соціальної держави. Конституційна реформа має відбуватися в межах приписів розділу XIII Основного закону України з метою набуття легітимності конституційних новацій. Легітимність конституційного процесу і конституційних положень – це необхідні умови легітимності самого Основного закону України.

Сьогодні нашій державі й українському народу потрібна Конституція, яка повинна врахувати не тільки кращі

здобутки вітчизняної політико-правової спадщини та сучасного західноєвропейського конституційно-правового досвіду, а і буде гарантувати незворотність демократичного розвитку країни; конституція, яка стане дієвим інструментом захисту України від зовнішньої військової агресії, убезпечить її від загроз і викликів в умовах глобалізації, кліматичних змін, кризи сучасної держави, міжнародного тероризму, який став загрозою міжнародній безпеці та світовому правопорядку. Саме тому, в основу функціонування майбутньої конституційної моделі організації публічних відносин мають бути закладені інтегральні підходи до розуміння місця людини в соціумі та взаємодії людини із суспільством і державою. Синергія такого підходу має вивести Україну на якісно новий рівень суспільного розвитку, забезпечити кожному українцю гідне сучасної людини життя, а всьому українському народові належне місце в майбутньому оновленому світі.

Нова Конституція України має стати конституцією майбутнього, конституцією розвитку, конституцією гарантії самовираження й утвердження людини як неповторного члена соціуму, конституцією-взірцем нових конституційних цінностей і нових підходів розуміння сутності держави, громадянського суспільства і людини, конституцією сильної, економічно розвинутої України, рівноправного партнера на міжнародній арені.

Список використаних джерел:

1. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / пер. з 2-го англ. вид. /Дж. Сарторі. – К., 2001. – 224 с.
2. Шемшученко Ю. Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційного процесу в Україні / Ю.Шемшученко // Право України. – 2012. – № 8. – С.28-34.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до Конституції України": від 30.09.2010 р. №20- рп/ 2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1 (Спец. випуск) – С. 5-30.
4. Висновок "Про конституційну ситуацію в Україні" Рада Європи; Висновок, Міжнародний документ від 17.12.2010 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a36.
5. Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21 лютого 2014 року № 742–VII // Голос України. – 2014. – 1 березня. – № 39 (5789).
6. Конституційна реформа знову на порядку денному в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.pravo.org.ua/ua/news/5804-?__cf_chl_jschl_tk__=cb3e443bb1e7dc2d06f24c162b4a4d42acbecd31-1588927616-0-AY63wdohUeGKeM0cEmRNu7-VhBT2fxgc7jaFlive40_qI0_tgwmcDBEC66bsshY4OkwldqT5YZHrPI2J2etVcxs9wjSj6yTzLp1SXuFEn9ZEClAexj-YzDL7xcyP943z9yTGYpvugUNEZORoQvs8ZPgAEANkBkxqoAqTcRMUQAk1d6S3Y2KGJW8Lp_Sq_v15xzNw2yJGYxA1FJduZuQW-fW9JrvjKVeqZAmzh7SyGMVt_NK7vtkGhXIZCRRczLpjehCAAEM97jDGtsNW9VGLncKzqbo_s0dVZgD9r20Ys0GT
7. Агафонова Н.В. Конституційна реформа в Україні: поняття, інституційний механізм та забезпечення ефективності: дис. докт. юрид. наук : 12.00.02 /Н.В. Агафонова. – Київ, 2017. – 406 с.
8. Ющик О. І. Конституційні основи та загальна концепція правової реформи /О. І. Ющик // Проблеми теорії конституційного права України / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Парламентське видавництво, 2013. – 616 с.
9. Шаповал В. Конституція України: аж двадцять років або лише двадцять років!? / В. Шаповал // Право України. – 2016. – № 6. – С.9-19.
10. Селіванов В.М. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: сучасне розуміння / В.М. Селіванов // Право України. – 2003. – № 9. – С. 17-23.
11. Стецюк П. Конституція України як цінність, гарантія національної державності українського народу: Доповідь. – Львів; Астролябія, 2004. 31 с.
12. Крусян А. Всеукраїнський форум учених правознавців "Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади" /А. Крусян //Право. Вісник. Додаток до журналу "Право України". – К.: Ін Юре, 2015. – С.46–49.
13. Магновський І.Й. Конституційно-правове регулювання територіального устрою України: історія, сучасність, перспективи: автореф. дис. …. докт. юрид. наук : 12.00.02 /І.М. Магновський. – Харків, 2015. – 40 с.

References

1. Sartori J. Comparative constitutional engineering: a study of structures, motives and results / trans. from the 2nd English. view. / J. Sartori. – K., 2001. – 224 p. (In Ukrainian)
2. Shemshuchenko Y. Problems of scientific support of the modern constitutional process in Ukraine / Yu. Shemshuchenko // Law of Ukraine. – 2012. – № 8. – P.28-34. (In Ukrainian)
3. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of 252 people's deputies of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine "On Amendments to the Constitution of Ukraine": dated 30.09.2010 №20-rp / 2010 // Official Gazette of Ukraine . – 2010. – № 72/1 (Special issue) – P. 5-30. (In Ukrainian)
4. Conclusion "On the constitutional situation in Ukraine" Council of Europe; Conclusion, International document dated 17.12.2010 // [Electronic resource]. – Access mode: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a36. (In Ukrainian)
5. On renewal of certain provisions of the Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of February 21, 2014 № 742 – VII // Voice of Ukraine. – 2014. – March 1. – № 39 (5789). (In Ukrainian)
6. Constitutional reform is again on the agenda in Ukraine // [Electronic resource]. – Access: https://www.pravo.org.ua/ua/news/5804-?__cf_chl_jschl_tk__=cb3e443bb1e7dc2d06f24c162b4a4d42acbecd31-1588927616-0-AY63wdohUeGKeM0cEmRNu7-VhBT2fxgc7jaFlive40_qI0_tgwmcDBEC66bsshY4OkwldqT5YZHrPI2J2etVcxs9wjSj6yTzLp1SXuFEn9ZEClAexj-YzDL7xcyP943z9yTGYpvugUNEZORoQvs8ZPgAEANkBkxqoAqTcRMUQAk1d6S3Y2KGJW8Lp_Sq_v15xzNw2yJGYxA1FJduZuQW-fW9JrvjKVeqZAmzh7SyGMVt_NK7vtkGhXIZCRRczLpjehCAAEM97jDGtsNW9VGLncKzqbo_s0dVZgD9r20Ys0GT
7. Agafonova NV Constitutional reform in Ukraine: concept, institutional mechanism and ensuring efficiency: dis. Dr. jurid. Science: 12.00.02 /N.V. Агафонова. – Kyiv, 2017. – 406 p. (In Ukrainian)
8. Yushchyk OI Constitutional foundations and general concept of legal reform / O. I. Yushchyk // Problems of the theory of constitutional law of Ukraine / For general. ed. Yu. S. Shemshuchenko. – Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2013. – 616 p. (In Ukrainian)
9. Shapoval V. The Constitution of Ukraine: as much as twenty years or only twenty years !? / V. Shapoval // Law of Ukraine. – 2016. – № 6. – P.9-19. (In Ukrainian)
10. Selivanov VM Democratic dimension of constitutional reform in Ukraine: modern understanding / V.M. Selivanov // Law of Ukraine. – 2003. – № 9. – P. 17-23. (In Ukrainian)
11. Stetsiuk P. The Constitution of Ukraine as a value, a guarantee of national statehood of the Ukrainian people: Report. – Lviv; Astrolabe, 2004. 31 p. (In Ukrainian)
12. Krusyan A. All-Ukrainian forum of legal scholars "The latest constitutional process in Ukraine: the decentralization of power" / A. Krusyan // Law. Herald. Supplement to the magazine "Law of Ukraine". – K .: In Yure, 2015. – C.46–49. (In Ukrainian)
13. Magnovsky IY Constitutional and legal regulation of the territorial structure of Ukraine: history, modernity, prospects: author's ref. dis. …. Dr. jurid. Sciences: 12.00.02 /I.M. Magnovsky. – Kharkiv, 2015. – 40 p. (In Ukrainian)

Recived: 20/05/2021
1st revision: 15/06/2021
Accepted: 02/07/2021

O. Martselyak, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

25 YEARS OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE: RESULTS AND FURTHER PROSPECTS

The purpose of the article is to analyse the role of the Constitution of Ukraine in the state-building and law-making processes and to study the problem of necessity and directions of its improvement.

The methodological basis of the work is a set of general and special scientific methods. It is based on the philosophical method of dialectics. Methods of recognition such as logic-semantic, system-structural, formal-legal, comparative-legal and other methods of recognition of processes and phenomena are used for the purpose of work.

The article emphasizes that the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 marked an important stage of the national state building, which legally defined the transformational transition of Ukraine from totalitarianism to democracy. It is noted that the Constitution of Ukraine, as a legal act of supreme legal force, has been the legal basis for the formation of Ukraine as a democratic, legal and social state and has become a political and legal document of a programme character, which directed Ukrainian society and public authorities to appropriate democratic reforms in the field of the state-building and law-making processes.

It is noted that a number of political, social, economic and legal factors put on the agenda the issue of constitutional reform in our country, which should aim at achieving the European level of socio-economic development, modernization of the existing governance system, improvement of public authority and the legal status of citizens.

It is defined that the modernization of the Constitution of Ukraine should aim primarily at ensuring the legitimization of the Constitution of Ukraine and cover the following areas: 1) elimination of contradictory provisions and Soviet vestiges from the content of the Constitution of Ukraine; 2) improvement of the national political system and the domestic mechanism of public power (including decentralization of power); 3) introduction of an effective model of the territorial organization of Ukraine.

It is concluded that the constitutional reform in Ukraine should be comprehensive, systematic, complete, and take place clearly within the framework of the provisions of Chapter XIII of the Constitution of Ukraine. The renewed Constitution of Ukraine should guarantee the irreversibility of the country's democratic development, become an effective tool for protecting Ukraine from external military aggression, and protect the Ukrainian people from threats and challenges in the context of globalization, climate change, and international terrorism; it should become a constitution of the future, a constitution of development, a constitution guaranteeing self-expression and affirmation of person as a unique member of society, a constitution which is a model of new constitutional values and new approaches to understanding the essence of the state, civil society and a human.

Keywords: constitution, constitutional reverse, constitutional reform, modernization of the Constitution of Ukraine.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 73-76
УДК 342
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-13

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

А. В. Матат, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-1198-0505

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ І ЙОГО РОЗВИТОК У ПЕРІОД ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Розглянуто питання українського конституціоналізму в період відновлення незалежності України. Досліджено юридичний процес проголошення незалежності в Україні, а також пов'язані з ним події, як-то ухвалення Конституції України – Основного закону держави. Крім того, аналізується категорія "конституціоналізм" як універсальне поняття в конституційному праві, його змістовне наповнення цінностями та принципами. Указані особливості мають свою специфіку в межах окремої демократії, адже на прикладі дослідження українського конституціоналізму автор звертається до поняття "незалежність" як конституційно закріпленої характеристики держави. З'ясовано, що конституціоналізм в Україні має тісний зв'язок з європейською моделлю, а також характеризується власною специфікою, до якої належить незалежність як конституційна цінність і конституційний принцип. Указані обставини автор пояснює тим, що на конституційному рівні серед загальних засад конституційного ладу закріплено незалежність у переліку ознак держави за статтею 1 Конституції України. Окремо розглянуто доктринальні положення, присвячені дослідженню конституціоналізму українськими правниками, а також аналізується рішення Конституційного Суду України, в якому розкрито значення України як незалежної держави. Таким чином автор пояснює специфіку українського конституціоналізму.

Ключові слова: конституціоналізм, український конституціоналізм, незалежність, відновлення незалежності України, Конституція України.

ВСТУП

В українській правничій доктрині виокремлюють різні етапи розвитку та формування тих чи інших категорій. Так, у праві можна визначити основні для національної правової системи терміни і поняття, зважаючи на відповідні особливості та традиції у державі. Як правило, основні правничі категорії беруть початок із формування поглядів на них у порівняльно-правовій перспективі, що означає приналежність до універсальних цінностей. Наведену тезу можна розглянути на прикладі багатоаспектної категорії "конституціоналізм", яка активно розвивається та пройшла шлях переосмислення в межах української правничої доктрини. Зокрема, на вказані обставини вплинули різні фактори, одним з яких слід вважати відновлення незалежності держави, процес якого почався з ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, схваленого Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року.

Загалом, конституціоналізм як основну категорію для національної правової системи можна назвати засадничою, адже вона є універсальною та слугує об'єктом для аналізу особливостей розвитку і права, і суспільства в умовах демократії. З одного боку, конституціоналізм – категорія науки конституційного права, а з іншого – конституційне право як основа правової системи будь-якої демократичної держави має вплив на розвиток інших галузей права через конкретизацію конституційних прав людини. Понад тим, конституціоналізм відіграє у цьому контексті не останню роль як із погляду доктрини, так і практики.

Саме завдяки своїй універсальності, конституціоналізм досліджують у різних аспектах: як правничу категорію, як ідеологію, як доктрину тощо. Таким чином, пропонуємо розглянути особливості розвитку українського конституціоналізму та формування його змістовного наповнення, зважаючи на державотворчі процеси з відновлення незалежності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституціоналізм у фокусі правничих досліджень займає чільне місце серед наукових праць українських правників. У наукових публікаціях можна віднайти різноманітні проблемні питання, присвячені вказаній тематиці. Особливу увагу на цю проблему звертають в основному конституціоналісти (наприклад, Ю. Барабаш говорить про український конституціоналізм, як пріоритетний об'єкт наукових досліджень [1, с. 93–99]), але український конституціоналізм також розглядають і теоретики, й історики права.

Аналізуючи публікації, предметом яких є категорія "конституціоналізм", можемо виділити наукові праці таких українських дослідників: О. Бориславської [2], А. Крусян [3], В. Речицького [4], М. Савчина [5], П. Стецюка [6], В. Федоренка [7, с. 64–92], В. Шаповала [8], С. Шевчука [9, с. 51–56] та багатьох інших правників.

Метою статті є аналіз конституціоналізму в контексті його формування та розвитку як категорії в українській правничій доктрині за період відновлення незалежності України, а також огляд сучасних тенденцій українського конституціоналізму.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Універсальні цінності та принципи, які досліджуються в межах конституційного права (людська гідність, людські права, демократія, верховенство права), зазвичай розглядають разом із категорією конституціоналізм. За своєю

© Матат А. В., 2021

природою та змістовним наповненням, конституціоналізм передусім є ідеологічною концепцією, яка охоплює конституційного рівня засадничі цінності й принципи.

У великій кількості різноманітних доктринальних положень, які присвячені проблематиці конституціоналізму з різних його структурних характеристик, зазвичай згадується підхід американського професора М. Розенфельда (Michel Rosenfeld). На думку дослідника, конституціоналізм характеризує три основні елементи: 1) обмеження державної влади, 2) відданість верховенству права, 3) захист фундаментальних прав [10].

Опираючись на вказаний вище підхід, на нашу думку, можна говорити про те, що універсальні (тобто конституційні) цінності та принципи, які змістовно наповнюють категорію "конституціоналізм", мають свою історичну ретроспективу, відповідно до особливостей розвитку конституційної держави. Наприклад, якщо говорити про національну правову систему в Україні, то на процес розвитку та формування конституціоналізму впливають різні фактори. Таким чином, становлення України як демократичної держави відбувається у відповідний історичний етап. Сказане безпосередньо стосується й досягнення програмних цілей, визначених засадами конституційного ладу, зафіксованими в Конституції України. Тому український конституціоналізм характеризується певною специфікою.

Досліджуючи дефініцію категорії "конституціоналізм", П. Стецюк звертає увагу на відповідні етапи його розвитку, адже сучасний український конституціоналізм розвивається у період після 1991 року [11, с. 179]. Разом із тим, за жодних умов не можна говорити про те, що цей етап єдиний для дослідження конституціоналізму в українській перспективі. П. Стецюк також розглядає період, що впливає на формування конституціоналізму, часи УНР – ЗУНР [11, с. 179].

В українських джерелах можна віднайти більш розлогі підходи, які пропонуються вченими для представлення етапів розвитку конституціоналізму в Україні. Так, наприклад, з аналізу української доктрини випливає те, що прийнято виокремлювати п'ятий період сучасного конституціоналізму, починаючи з проголошення незалежності України та включаючи наступні процеси наших днів [12, с. 25]. Велика історія української держави, не дивлячись на деякі складні періоди, дає підстави у різний спосіб розглядати поетапні віхи українського конституціоналізму. Водночас, зважаючи на мету нашого дослідження, ми зосередимось на періоді відновлення незалежності держави, який, як з'ясовано вище, вважається сучасним періодом конституціоналізму в Україні. Сам процес відновлення незалежності в Україні – продовжується донині.

Принагідно зазначимо, як указує М. Козюбра, справжній ренесанс вітчизняного конституціоналізму та його нове якісне наповнення надбаннями європейського і світового конституціоналізму відбулося після проголошення незалежності України (1990–1991 рр.). На думку вченого, перший історичний акт цього періоду – Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 року, задекларував основні цінності конституціоналізму: "Побудова демократичної та правової держави; усебічне забезпечення прав і свобод людини; здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; захист усіх форм власності, зокрема і приватної тощо" [13, с. 34–35]. М. Козюбра зазначає, що саме Декларація започаткувала новітній конституційний процес в Україні, ставши його світоглядно-методологічною основою [13, с. 35].

А. Козаченко також підтримує ідею про те, що формування сучасного вітчизняного конституціоналізму розпочалося після проголошення незалежності України 1991 року. Дослідник зазначає, що цей процес відбувався, спираючись на ліберальну європейську конституційну доктрину [12, с. 26]. Окремо А. Козаченко вказує на те, що ухвалення Конституції України, як продовження державотворчого процесу вказаного періоду, також "стало важливою віхою на шляху формування конституціоналізму в Україні" [12, с. 26].

Загалом ми погоджуємось із тим, як в українській доктрині вироблено підхід до класифікації періодів розвитку конституціоналізму, зосереджуючи увагу на його сучасному етапі. Єдиним суттєвим уточненням, слід назвати те, що за вказаний період (з початку відновлення незалежності України до сьогодення), усе ж бракує чіткості у суттєвих формулюваннях. Зрозуміло, що юридично зафіксованим є термін "проголошення" відносно незалежності, згідно з назвою відповідного Акта. Понад тим, цей період слід вважати саме відновленням незалежності української держави, яку було тимчасово втрачено в радянські часи. Відмітимо, що у Литовській Республіці пішли саме таким шляхом, 11 березня 1990 року, оформлюючи юридично незалежність республіки від Радянського Союзу. Тому, Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року є частиною процесу з відновлення незалежності в Україні.

Указані обставини також важливі з огляду дослідження українського конституціоналізму, який має прямий зв'язок із європейським конституціоналізмом. Ухваленням Конституції України, у 1996 році, логічно продовжено процес змістовного наповнення та сутнісного значення конституціоналізму в Україні. Тож для українського конституціоналізму Конституція України як Основний закон держави відіграє ключову роль і у практичному, і в теоретичному сенсах.

Наприклад, як указує В. Федоренко, дихотомічний взаємозв'язок Конституції України й конституціоналізму є не лише закономірним, а й бажаним для розвитку конституційної правової держави [14, с. 92].

Далі розглянемо положення, сформульовані у наукових розвідках українських учених, які всіляко обґрунтовують віднесення українського конституціоналізму до європейської моделі.

Історично першим елементом у механізмі функціонування процесу конституційного розвитку була конституція. Таким чином, як зазначає П. Стецюк, від епохи буржуазних революцій, від реальних спроб забезпечення прав людини та проведення розподілу влади в державі бере свій початок епоха конституції як така. Демократичні завоювання в результаті буржуазних революцій і визвольних війн, як правило, спочатку знаходили своє закріплення на політичному рівні – у деклараціях, угодах, інших документах політико-правового характеру, а пізніше фіксувались (закріплювались) на найвищому юридичному рівні – в основних законах держави (конституціях) [15, с. 51–52].

Аналізуючи європейський конституціоналізм, В. Речицький звертає увагу на те, що більшість дослідників європейського конституціоналізму визнає, що основним призначенням конституцій було і залишається обмеження державної влади, установлення прозорих і зрозумілих принципів її діяльності для всіх суб'єктів публічної сфери. Водночас європейське розуміння конституції передбачає також реальне самоврядування, повагу до людської гідності, підтримку демократії не зверху, а знизу. Проте, на думку В. Речицького, менш послідовно, ніж у США, тут прийнято захищати принцип свободи ринку й рівних можливостей. [4, с. 26–27].

Фундаментально досліджуючи європейську модель конституціоналізму, О. Бориславська пропонує таке узагальнення: "Ідеї людської гідності, свободи людини, гарантованості її прав, верховенства права та демократії складають ідеологічну парадигму ліберальної демократії, що водночас слугує основою для виникнення та функціонування конституціоналізму в умовах європейської моделі" [2, с. 41]. Крім того, дослідниця зауважує, що вивчення європейської моделі конституціоналізму спирається на принципи ліберальної демократії, та є органічним поєднанням догматичного аналізу нормативно-правової складової конституціоналізму із соціологічними, історичними, філософсько-світоглядними аспектами дослідження, комплексне використання яких може забезпечити об'єктивну оцінку сутності й особливостей європейської моделі конституціоналізму [2, с. 41–42].

Відомий дослідник українського конституціоналізму М. Савчин, з погляду структурної характеристики конституції, стверджує про наявність таких основних її компонентів, як: гідність і права людини, договір, демократія, народний суверенітет, парламентаризм, уряд та адміністрація, судовий конституційний контроль і правосуддя [5, с. 10].

Також зазначимо, що В. Речицький звертає увагу на те, що загалом не всі дослідники європейського конституціоналізму погоджуються, що конституції є основним знаряддям обмеження держави в інтересах громадянського суспільства. Так, дехто вважає її сукупністю правових положень, які встановлюються органами держави, упорядковують функціонування цих органів і їхню компетенцію, передбачають обов'язки індивіда перед владою і суспільством. Також конституцією іноді називали сукупність норм вищого рангу, які регулюють устрій держави, принципи її організації, форму і структуру, а також засади взаємовідносин громадян із державною владою. Насамкінець, як указує дослідник, у деяких європейських країнах конституція сприймалася просто як ультиматум, який державна влада пред'являла народним масам [4, с. 27].

Окремо звернемо увагу на сутнісну характеристику Конституції України, про яку зазначають українські правники. Наприклад, В. Шаповал щодо феномену конституцій з акцентом на українські реалії говорить про те, що сама конституція нерідко виступає результатом непублічних домовленостей політиків, які репрезентують інтереси, що не обов'язково є адекватним суспільному інтересу. Крім того вказується, що підтвердженням такої тези є політичний контекст практично всіх ревізій Конституції України, яку до того ж ухвалювали в режимі взаємних поступок і навіть ситуативних "обмінів" з боку різних політичних сил і груп [8, с. 72].

Зазначимо, що Конституція як основоположний елемент українського конституціоналізму є нормативним закріпленням відповідної системи цінностей і принципів, які можна назвати універсальними для європейських демократичних країн. Наведену тезу пояснимо такими положеннями.

Передусім Конституція визначає людську гідність, людські права, демократію та верховенство права у розд. I "Загальні засади". Так, у сучасних інтеграційних процесах в Україні на конституційному рівні додатково зафіксовано незворотність європейського та євроатлантичного курсу держави як програмної цілі у Преамбулі до Конституції України та деталізовано її в окремих конституційних нормах серед повноважень Верховної Ради України (п. 5 ст. 85.1), Президента України (ст. 102.3), Кабінету Міністрів України (п. 1^1 ст. 116) [16, с. 117].

Понад тим, Конституція України як об'єкт аналізу стану розвитку конституціоналізму, додатково сприяє розкриттю проблематики нашого дослідження. Ідеться про те, що на конституційному рівні зафіксовано положення про те, що Україна є незалежною державою (ст. 1). Указана особливість стосується вивчення українського конституціоналізму, адже такий підхід конституціедавця вплинув на особливості засадничих ознак України як конституційної держави.

Фіксація незалежності як ознаки держави у розд. I "Загальні засади" Конституції України, може розглядатися як конституційна цінність або конституційний принцип, відповідне значення яких розкривається офіційною конституційною доктриною. Для цього звернімось до практики Конституційного Суду України.

Про незалежність України, застосовуючи ст. 1 Конституції України, прямо згадується Конституційним Судом у рішенні від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 (справа про невідповідність Конституції України Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим "Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя").

Так, розглядаючи питання про анексію української території в Автономній Республіці Крим, Конституційний Суд України вказав: *"Право на самовизначення на території Автономної Республіки Крим та в місті Севастополі було реалізовано їхніми жителями як невід'ємною частиною всього Українського народу під час всенародного голосування на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року. Ураховуючи результати цього референдуму, Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей – 28 червня 1996 року прийняла Конституцію України, в якій, зокрема, проголосила Україну суверенною і незалежною державою (ст. 1) та закріпила принцип її територіальної цілісності (ст. 2)"* [17].

Окремо, у мотивувальній частині вказаного рішення Конституційний Суд констатував, що *"Конституція України не передбачає права окремої частини громадян України (у тому числі і національних меншин) на одностороннє самовизначення, у результаті якого відбудеться зміна території України як унітарної держави. Питання зміни кордонів України повинне вирішуватися на всеукраїнському референдумі, призначеному Верховною Радою України відповідно до ст. 73, пункту 2 частини першої статті 85 Основного Закону України"* [17].

Таким чином, рішення Конституційного Суду розкриває ціннісне значення конституційної норми про те, що Україна є незалежною і суверенною державою серед інших ознак, закріплених ст. 1 в розділі I "Загальні засади". З аналізованого рішення доходимо висновку про те, що незалежність як ознака держави є конституційною цінністю, що характеризує особливість українського конституціоналізму.

ВИСНОВКИ

На підставі викладеного аналізу можемо зробити такі загальні висновки.

По-перше, конституціоналізм є універсальним поняттям у конституційному праві, яке уособлює систему цінностей і принципів конституційної держави. Не дивлячись на те, що український конституціоналізм має свою характерну особливість, передовсім він втілює універсальні засади європейського конституціоналізму.

По-друге, аналізуючи український конституціоналізм як у теоретичній, так і у практичній площині, слід брати до уваги зміст Конституції України як Основного закону

держави. Конституція є актом установчої влади народу, прийняття якої логічно продовжило процес відновлення незалежності в Україні, розпочатого у 1990-х роках.

По-третє, незалежність України, зважаючи на її фіксацію у ст. 1 Конституції, може розглядатись конституційною цінністю в межах українського конституціоналізму, зміст якої інтерпретується в офіційній конституційній доктрині.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю.Г. Український конституціоналізм як пріоритетний об'єкт наукових досліджень. *Наука конституційного права України: сучасний стан на напрямки розвитку*. Харків: Право, 2009. С. 93-99.
2. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.
3. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
4. Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія (читанка з конституціоналізму для зацікавлених). Харків: Права людини, 2014. 264 с.
5. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2009. 372 с.
6. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: Посібник для студентів. Львів: Астролябія, 2003. 232 с.
7. Федоренко В.Л. Конституціоналізм і революції. *Право України*. 2018. № 4. С. 64-92.
8. Шаповал В.М. Основи конституціоналізму (нариси з історії, теорії і практики). Київ: Мишалов Д.В., 2021. 116 с.
9. Шевчук С.В. Історія конституціоналізму: від святого письма до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10 (76). С. 51-56.
10. Rosenfeld M. The rule of law and the legitimacy of constitutional democracy URL:https://pdfs.semanticscholar.org/5051/52a584c8e61e40ba7d958f713efcc9cc04f0.pdf
11. Стецюк П. Про дефініцію категорії "конституціоналізм". *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Випуск № 39. С. 171-180.
12. Козаченко А.І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: Навч. посібник. Полтава: "Астрая", 2020. 217 с.
13. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с.
14. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
15. Стецюк П. Конституційний розвиток в сучасному світі: український вимір. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 50-57.
16. Васильченко О., Матат А. Становлення українського конституціоналізму в умовах європейських конституційних цінностей. *Конституція України: ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення*: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ФОП Кішка І.В. 2021. С. 114-118.
17. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14#Text

References

1. Barabash Yu.G. (2009) Ukrainskyi konstytutsionalizm yak priorytetnyi obiekt naukovykh doslidzhen [Ukrainian constitutionalism as a priority object of scientific research]. Kharkiv: Pravo (in Ukrainian).
2. Boryslavska O.M. (2018) Yevropeiska model konstytutsionalizmu: systemno-aksiolohichnyi analiz [The European model of constitutionalism: system-axiological analysis]. Kharkiv: Pravo (in Ukrainian).
3. Krusian A.R. (2010) Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm [Modern Ukrainian constitutionalism]. Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukrainian).
4. Rechytskyi V.V. (2014) Konstytutsionalizm. Korotka versiia (chytanka z konstytutsionalizmu dlia zatsikavlenykh) [Constitutionalism. Short version (reader on constitutionalism for those interested)]. Kharkiv: Prava liudyny (in Ukrainian).
5. Savchyn M.V. (2009). Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii [Constitutionalism and the nature of the constitution]. Uzhhorod: Polihraftsentr "Lira" (in Ukrainian).
6. Stetsiuk P.B. (2003) Osnovy teorii konstytutsii ta konstytutsionalizmu. Chastyna persha [Fundamentals of the theory of constitution and constitutionalism. Part one]. Lviv: Astroliabiia (in Ukrainian).
7. Fedorenko V.L. (2018) Konstytutsionalizm i revoliutsii [Constitutionalism and revolution]. Legal Journal "Law of Ukraine", № 4, 64-92. (in Ukrainian).
8. Shapoval V.M. (2021) Osnovy konstytutsionalizmu (narysy z istorii, teorii i praktyky) Fundamentals of constitutionalism (essays on history, theory and practice). Kyiv: Myshalov D.V. (in Ukrainian).
9. Shevchuk S.V. (2008) Istoriia konstytutsionalizmu: vid sviatoho pysma do konstytutsiinoho tekstu. Elementy konstytutsionalizmu [History of constitutionalism: from the scriptures to the constitutional text. Elements of constitutionalism]. Legal journal. 2008. № 10 (76). 51-56 (in Ukrainian).
10. Rosenfeld M. The rule of law and the legitimacy of constitutional democracy URL:https://pdfs.semanticscholar.org/5051/52a584c8e61e40ba7d958f713efcc9cc04f0.pdf (in English).
11. Stetsiuk P. (2004) Pro definitsiiu katehorii "konstytutsionalizm" [On the definition of the category "constitutionalism"]. Bulletin of Lviv University. The series is legal. 2004. Issue № 39. 171-180 (in Ukrainian).
12. Kozachenko A.I. Istoriia rozvytku konstytutsionalizmu v Ukraini [History of the development of constitutionalism in Ukraine]. Poltava: "Astraia" (in Ukrainian).
13. Barabash Yu.G., Boryslavska O.M., Venher V.M., Koziubra M.I., Meleshevych A.A. (2021) Konstytutsiine pravo [Constitutional law]. Kyiv: Vaite (in Ukrainian).
14. Fedorenko V.L. (2016). Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine]. K.: Vydavnytstvo Lira-K (in Ukrainian).
15. Stetsiuk P. (2017) Konstytutsiinyi rozvytok v suchasnomu sviti: ukrainskyi vymir [Constitutional development in the modern world: the Ukrainian dimension]. Ukrainian journal of constitutional law, № 1, 50-57 (in Ukrainian).
16. Vasylchenko O., Matat A. (2021) Stanovlennia ukrainskoho konstytutsionalizmu v umovakh yevropeiskykh konstytutsiinykh tsinnostei [Formation of Ukrainian constitutionalism in the conditions of European constitutional values]. Konstytutsiia Ukrainy: tsinnisnyi vymir 25-richnoho dosvidu derzhavotvorennia ta pravotvorennia [The Constitution of Ukraine: a value dimension of 25 years of experience in state-building and law-making] (s. 114-118) Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka (in Ukrainian).
17. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] March 20, 2014, № 3-rp/2014 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14#Text (in Ukrainian).

Received: 20/07/2021
1st revision: 15/08/2021
Accepted: 28/08/2021

A. Matat, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ON UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM AND ITS DEVELOPMENT DURING THE RESTORATION OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

The paper deals with the study of Ukrainian constitutionalism and its development during the restoration of Ukraine's independence. The category of "constitutionalism" is a topical issue in legal doctrine, and it is analysed concerning various aspects in constitutional law and the theory and history of law. Constitutionalism is a universal concept that contains the basic principles and values, but a certain specificity of this term has its own feature regarding the example of a particular state. That is why the category of "constitutionalism" is an actual topic.

The article aims to examine constitutionalism and its features in Ukrainian legal system. The author places special emphasis on the period of restoration of Ukraine's independence. The independence of Ukraine influences the peculiarities of the development of Ukrainian constitutionalism, which derives from the European model of constitutionalism. The Constitution of Ukraine is an important object of analysis of the specifics of Ukrainian constitutionalism. The author determines that the Constitution of Ukraine enshrines independence as the basis of the constitutional order. Article 1 of the Constitution of Ukraine states that Ukraine is an independent state and the Constitutional Court of Ukraine's practice reveals the essence of independence as a constitutional value and a constitutional principle.

The author uses systematic, structural, and comparative legal methods as a complex approach to obtaining the results of the research. Finally, the research contains the conclusions that enable the author to provoke the motivation for studying the outlined topic in other scientific works. The paper aims at contributing to the growing research highlighting the current issues of Ukrainian constitutionalism.

Keywords: constitutionalism, Ukrainian constitutionalism, independence, restoration of independence of Ukraine, Constitution of Ukraine.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 77-80
УДК 34.343.21
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-14

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

О. С. Олійник, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4947-9687

ВТІЛЕННЯ ТА ЗМІСТ ПРИНЦИПІВ У АКТАХ ЗАСТОСУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Мета статті полягає у визначенні форм втілення принципів кримінального права в актах реалізації кримінального права. Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта та предмета дослідження. Основним є загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних правових явищ. Спеціальними методами дослідження, використаними в дослідженні є: метод системного аналізу, формально юридичний, тлумачення норм права, порівняльно-правовий, моделювання. Теоретичний базис дослідження становлять останні наукові праці за обраним напрямом досліджень. Як доведено під час здійснення аналізу правозастосовних актів, кримінально-правові принципи мають своє відображення та зміст в актах застосування і реалізації кримінального права. Кожний окремий акт застосування чи реалізації кримінального права враховує відповідну сукупність принципів, які доповнюють один одного та надають правозастосовним органам комплексний інструментарій щодо відображення в таких актах об'єктивно існуючих суспільних відносин. Актами реалізації норм кримінального права є "прояви" фактичної поведінки суб'єктів кримінально-правових відносин. За результатами проведеного дослідження констатовано, що кожний окремий акт застосування чи реалізації кримінального права враховує відповідну сукупність принципів, які доповнюють один одного та надають правозастосовним органам комплексний інструментарій щодо відображення в таких актах об'єктивно існуючих суспільних відносин. Саме акти застосування норм кримінального права втілюють у собі найбільшу кількість принципів кримінального права за рахунок переважно відображення останніх у документах, які складаються правозастосовними органами (обвинувальні акти, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, обвинувальний або виправдовувальний вироки, постанови, ухвали тощо).

Ключові слова: принципи кримінального права; акти реалізації кримінального права; акти застосування кримінального права.

ВСТУП

Формою застосування кримінального закону є кримінальний процес, що являє собою діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб, пов'язану з винесенням актів, якими засвідчується дотримання або правомірність використання кримінально-правових норм; встановлюються законність і доцільність їхнього виконання, а також справедливість кримінально-правового впливу; вирішуються правові питання, що виникають у зв'язку з реалізацією кримінального закону [1, с. 56–68]. З іншого погляду, кримінальний процес (кримінальне судочинство) – це здійснювана у встановленому законом порядку діяльність органів досудового розслідування, прокуратури і суду з попередження, виявлення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, викриття осіб, винних в їх скоєнні, і застосування до них заходів кримінального покарання чи іншого впливу, а також реабілітації невинуватих, що відбувається через правовідносини, які виникають у зв'язку із цією діяльністю між органами і особами, котрі беруть у ній участь [2, с. 6].

Процесуальна форма передбачає значну чисельність індивідуальних актів, які виносяться на основі кримінально-правових норм [1, с. 97]. Відтак застосування кримінального закону здійснюється не тільки по закінченні, а й у процесі кримінального провадження. М. М. Полянський зазначав, що застосувати кримінальний закон – не означає тільки вирішувати питання про винність особи у вчиненні злочину та призначити їй покарання за кримінальним законом; правоохоронні органи і суд застосовують кримінальний закон щоразу, коли для вирішення того чи іншого питання їм доводиться звертатися до кримінального закону [3, с. 259].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці вивчення змісту принципів права загалом і кримінального права зокрема в актах застосування та реалізації присвячували свої праці такі вітчизняні та зарубіжні вчені: С. С. Алексєєв, П. С. Берзін, А. М. Васильєв, О. О. Дудоров, А. І.Коваленко, А. М. Колодій, Н. І. Лазарєв, А. В. Матузов, В. В. Малько, А. В. Савченко, А. Ф. Черданцев і багато інших.

Водночас, окремі аспекти порушеного нами питання залишились поза увагою вітчизняних і зарубіжних науковців.

Метою статті є дослідження й аналіз:

- змісту принципів кримінального права в актах застосування та реалізації кримінального права;
- безпосередньо форм утілення принципів кримінального права в актах застосування та реалізації кримінального права.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Нагадаємо, що акти застосування норм права – найпоширеніші види правових актів. Усі вони входять до системи правових форм управління суспільством: організовують діяльність у різних його сферах, служать дієвим засобом охорони та захисту тощо. Щодо актів застосування кримінального права, то ними є юридичні акти учасників (суб'єктів) кримінально-правових відносин, які впливають на вирішення конкретної кримінально-правової ситуації та забезпечують виникнення, зміну чи припинення таких відносин, звідси такі акти виступають основним "компонентом" юридичних фактів, пов'язаних із правозастосовною діяльністю суб'єктів кримінально-правових відносин [4].

Ознаки актів застосування норм права. До ознак актів застосування норм права в юридичній літературі належать такі: 1) приймаються на основі й відповідно до Конституції України та нормативно-правових актів, що розвивають її положення; 2) приймаються компетентними суб'єктами з дотриманням установленої законодавством України процедури; 3) найчастіше за все мають індивідуальний (персоніфікований) характер; 4) носять державно-владний характер і мають обов'язковий характер для суб'єктів яким він адресується; 5) мають певну, установлену законом форму (постанова, указ, рішення, розпорядження, ухвала); 6) виступають як юридичний факт, оскільки тягнуть виникнення, зміну та припинення конституційних та інших правовідносин; 7) мають особливо значущі наслідки, а отже можуть виступати як каталізатор соціальних процесів; 8) можуть бути оскаржені або опротестовані ким-небудь із зацікавлених осіб [5, с. 73–74].

Так, вимоги щодо складання судових рішень у кримінальному процесі викладено безпосередньо у гл. 29 (ст. 369–374, 379, 380) КПК України [6]. Ці вимоги є втіленням принципу законності, тому що вони зазначені

© Олійник О. С., 2021

безпосередньо в законі і є обов'язковими для суду. Також вирок суду повинен в обов'язковому порядку відображати такі принципи: принцип соціальної справедливості, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 65 КК України "особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень". Окрім того, положення, які передбачені ч. 1 ст. 65 КК України забезпечують одночасно втілення у вироку суду принципу рівності громадян перед законом і принципу гуманізму. Дотримання цих принципів забезпечується і вимогами, викладеними у ст. 69 КК України, де йдеться про умови та підстави призначення більш м'якого покарання. Проявом принципу гуманізму у вироках суду може бути й зазначення обставин, які не згадуються у ст. 66 КК України як такі, що пом'якшують покарання, а також заборона, викладена у ч. 4 ст. 67 КК України, з приводу постановлення у вину обставини, що обтяжує покарання, яка передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію. Відповідно до положень ч. 2 ст. 67 КК України суд має право, залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення, не визнати будь-яку із зазначених у частині першій цієї статті обставин, за винятком обставин, зазначених у п. 2, 6, 6-1, 7, 9, 10, 12, такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вироку [7].

Принцип винної відповідальності втілено у п. 3 ч. 1 ст. 368 КПК України, де йдеться про те, що "ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити ... питання: чи винен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення". У цій же статті в п. 4–7 законодавець поставив перед судом вимоги щодо з'ясування таких питань: чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинене ним кримінальне правопорушення (п. 4); чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання обвинуваченого, та які саме (п. 5); і яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати, які обов'язки слід покласти на особу в разі її звільнення від відбування покарання з випробуванням (п. 6); чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов і, якщо так, на чию користь, в якому розмірі та в якому порядку (п. 7) [6]. З'ясовуючи згадані питання та відповідаючи на них під час винесення вироку, суд таким чином виконує вимоги (настанови) таких принципів кримінального права: принципу застосування заходів кримінально-правового характеру за вчинення суспільно небезпечного діяння, визначеному у КК України; принципу індивідуалізації застосування заходів кримінально-правового характеру; принципу диференціації заходів кримінально-правового характеру; принципу відшкодування та усунення заподіяної шкоди та принцип співмірності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення, обставинам його вчинення й особі, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Звичайно, що в загальних рисах відображено у всіх процесуальних актах застосування норм права і *принцип верховенства права.*

Принцип відшкодування й усунення шкоди. Відповідно до положень ч. 4 ст. 374 КПК України, у резолютивній частині повинно міститись рішення про цивільний позов; рішення про інші майнові стягнення і підстави цих рішень; рішення щодо речових доказів і документів і спеціальної конфіскації. Згадані вимоги допомагають реалізувати такий міжінституційний принцип кримінального права, як принцип відшкодування й усунення майнової шкоди [6].

Принцип здійснення правосуддя лише судом. Міжгалузевий принцип кримінального права – принцип здійснення правосуддя лише судом – утілено безпосередньо у ст. 371 КПК України, де зазначено, що "суд ухвалює вирок іменем України безпосередньо після закінчення судового розгляду" [6]. Тобто, лише суд є єдиним суб'єктом прийняття рішення у формі вироку, що також підтверджується положеннями ст. 124 Конституції України, де вказано, що "правосуддя в Україні здійснюється виключно судами" [8].

Н. П. Ждиняк вважає, що правовим наслідком реалізації заборонювальних кримінально-правових норм є саме акт реалізації, який характеризується своїми особливостями (зокрема, він не наділений індивідуальними ознаками, звернений до необмеженого кола осіб, є наслідком попереджувальної дії заборонювальної кримінально-правової норми на усвідомлену та вольову поведінку особи, що потенційно може бути суб'єктом кримінального правопорушення, унаслідок чого заборонювальна кримінально-правова норма реалізується у правомірній поведінці особи) та значення якого полягає в тому, що саме в ньому суб'єктивні юридичні права й обов'язки, що випливають зі змісту кримінально-правових норм, об'єктивуються у фактичній правомірній поведінці учасників відповідних суспільних відносин [9, с. 303]. Проте на наш погляд, актами реалізації норм кримінального права все ж таки слід визнати "прояви" фактичної поведінки (активності чи пасивності) суб'єктів кримінально-правових відносин, які полягають у використанні їхніх можливостей, виконанні обов'язків або дотриманні заборон, що встановлені нормами кримінального права та забезпечують виникнення, зміну або припинення кримінально-правових відносин. Прикладом можуть слугувати різновиди поведінки (активності чи пасивності), які не пов'язані з порушенням конкретних кримінально-правових норм-заборон, а також діяльність тих правоохоронних органів, які безпосередньо застосовують заходи кримінально-правового характеру в разі порушення кримінально-правових норм-заборон.

Великий тлумачний словник сучасної української мови за загальною редакцією В. Т Бусела не містить трактування терміна "реалізація" як складової словосполучень, а тому відсилає користувачів до слова "реалізувати" (останнє несе у собі подвійне смислове навантаження: 1) здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя; 2) переводити на гроші, продавати [10, с. 1018]. Зважаючи на предмет нашого дослідження, з-поміж двох вищенаведених трактувань цього терміна, допустимим у плані подальшого аналізу є лише перше. В юридичній літературі згадуються різні висловлювання з приводу визначення та значення варіантів реалізації правових норм: 1) це зумовлена правовими приписами правомірна поведінка учасників суспільних відносин (М. В. Цвік) [11, с. 405]; 2) це здійснення їх приписів у практичних діях (бездіяльності) суб'єктів (П. М. Рабінович) [12, с. 129]; 3) утілення положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права (А. М. Колодій) [12, с. 131].

Основними формами таких актів в аспекті кримінально-правових відносин виступають: використання можливостей – форма безпосередньої реалізації уповноважуючих норм кримінального права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, учинюваній за власним бажанням (наприклад, особа, відповідно до положень, зафіксованих у ст. 36 КК України, має право скористатися своїм правом на необхідну оборону під час захисту своїх власних або третіх осіб прав); виконання – форма безпосередньої реалізації зобов'язуючих норм кримінального права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, учинюваній незалежно від їхнього власного бажання; дотримання (додержання) – форма безпосередньої реалізації заборонювальних норм права, що полягає в пасивній поведінці суб'єктів, вчинюваній незалежно від їхнього власного бажання.

Напрошується висновок, що: по-перше, для реалізації норм права є характерним діалектичний взаємозв'язок як

із приписами правових норм, так і з правомірною поведінкою суб'єктів права; по-друге, приписи правових норм є різноманітними за своїм характером (уповноважуючими, зобов'язуючими тощо), тож реалізація норм права з огляду на такий критерій для класифікації правомірної поведінки, як спосіб її об'єктивації у зовнішньому світі, може здійснюватися як шляхом активних дій, так і бездіяльності; потретє, для таких форм безпосередньої реалізації норм права, як використання та виконання, характерною є активна правомірна поведінка суб'єктів права, а для дотримання норм права – пасивна поведінка [13].

Як убачається зі специфіки форм актів реалізації норм кримінального права, у них по-іншому знаходить своє відображення зміст принципів кримінального права. Так, у формі безпосередньої реалізації уповноважуючих норм права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, що вчиняється за власним бажанням (наприклад, реалізація права на необхідну оборону, передбаченого ст. 36 КК України), знайшли своє відображення такі принципи кримінального права: принцип законності, адже право на необхідну оборону насамперед передбачено Основним законом України та безпосередньо законом про кримінальну відповідальність; принцип верховенства права та соціальної справедливості, адже згадане право кожної людини проникнуте передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності, бо надає особі самостійно обирати спосіб захисту своїх власних або третіх осіб прав; принцип рівності громадян перед законом, адже будь-яка особа, яка досягла відповідного віку, установленого кримінальним законом, має право скористатись таким правом.

Виконання як форма реалізації зобов'язуючих норм кримінального права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, що вчиняється незалежно від їхнього власного бажання. Наприклад, обов'язок надавати допомогу особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані – ст. 136 КК України. Цей обов'язок безпосередньо втілений у законі, що є проявом принципу законності. Також це положення входить у концепцію принципу верховенства права, адже життя та здоров'я особи – понад усе. Також у розглядуваній формі безпосередньої реалізації зобов'язуючих норм кримінального права знайшов своє втілення і принцип гуманізму, який визнає благо людини, її право на свободу, щастя, виявлення своїх здібностей критерієм прогресивності соціальних інститутів. Але в цьому випадку має місце визнання саме цінності людського життя як такого, прояв так би мовити уваги до чужого життя.

Дотримання (додержання) як форма безпосередньої реалізації заборонювальних норм права полягає в пасивній поведінці суб'єктів, що вчиняється незалежно від їхнього власного бажання. Так, при затриманні особи, що вчинила кримінальне правопорушення, потерпілий та інші особи згідно з вимогами ст. 38 КК України зобов'язані не допускати перевищення "заходів, необхідних для затримання кримінального правопорушника". У цьому випадку має місце яскраво виражений принцип законності. Також певною мірою проявляється за реалізації цієї форми принцип соціальної справедливості, адже яке би кримінальне правопорушення не вчинила особа, вона має право на справедливе до себе ставлення не лише з боку правозастосовних органів, але і з боку громадян, які реалізують своє право на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; принцип рівності громадян перед законом, адже ціллю такого затримання є доставлення особи до правоохоронних органів, які представляють закон, перед яким усі рівні; принцип гуманізму також проявляється в цьому випадку, бо закон не надає права особам, які затримали кримінального правопорушника, чинити над ним самосуд і спричиняти останньому шкоду, яка не була необхідною в цьому конкретному випадку.

ВИСНОВКИ

Кримінально-правові принципи мають своє відображення та зміст в актах застосування і реалізації кримінального права. Останні слугують основою для системи принципів кримінального права. Кожний окремий акт застосування чи реалізації кримінального права враховує відповідну сукупність принципів, які доповнюють один одного та надають правозастосовним органам комплексний інструментарій щодо відображення в таких актах об'єктивно існуючих суспільних відносин. Саме акти застосування норм кримінального права втілюють у собі найбільшу кількість принципів кримінального права за рахунок переважно відображення останніх у документах, які складаються правозастосовними органами. Така ситуація пояснюється чіткою регламентацією безпосередньо в законі та фіксацією діяльності правозастосовних органів у відповідних процесуальних документах.

Актами реалізації норм кримінального права є "прояви" фактичної поведінки суб'єктів кримінально-правових відносин, які полягають у використанні їхніх можливостей, виконанні обов'язків або дотриманні заборон, що встановлені нормами кримінального права, та зі свого боку забезпечують виникнення, зміну або припинення кримінально-правових відносин. Основними формами таких актів є: використання можливостей – форма безпосередньої реалізації уповноважуючих норм кримінального права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, учинюваній за власним бажанням; виконання – форма безпосередньої реалізації зобов'язуючих норм кримінального права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, учинюваній незалежно від їхнього власного бажання; дотримання (додержання) – форма безпосередньої реалізації заборонювальних норм права, що полягає в пасивній поведінці суб'єктів, учинюваній незалежно від їхнього власного бажання.

Список використаних джерел

1. Муравьев К. В. Уголовный процесс и реализация уголовного закона. Вестник Томского государственного университета. 2016. № 4 (22). С. 56–68.
2. Кримінальний процес : підручник у 2 ч. / [О. П. Бойко, А. Г. Гаркуша, А. В. Захарко, В. В. Литвинов, В. В. Рогальська та ін. ; кер. авт. кол. д-р юрид. наук, доц. О. Ф. Кобзар]. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. Ч. 1. 337 с.
3. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. М. : МГУ, 1956. 271 с.
4. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2005. 477 с.
5. Наливайко Л. Р. Теорія і практика правозастосування : конспект лекцій. Дніпро : ДДУВС, 2016. 240 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
8. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://glavcom.ua/news/za-kilkistyu-zvernen-do-jespl-ukrajina-posidaje-tretje-misce--655957.html
9. Жданюк Н. П. "Реалізація" та "застосування" забороняючих кримінально-правових норм: співвідношення понять. Форум права : електрон. наук. фахове вид. 2012. № 1. С. 300–306.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.
11. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закл. / [В. М. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. [5-те вид., зі змін.]. Київ : Атіка. 2001. 176 с.
13. Сердюк І. А. Акт безпосередньої реалізації норм права: поняття, особливості та види. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. № 2. URL: https://search.ukr.net/?q=акты%20реализации%20норм%20права#gsc.tab=0&gsc.q=акты%20реализации%20норм%20права&gsc.page=1

References

1. Muravev K. V. (2016). Uholovniy protsess y realyzatsyia uholovnoho zakona. Vestnyk Tomskoho hosudarstvennoho unyversyteta. № 4 (22). P. 56–68.

2. Boiko O. P., Harkusha V.V. Zakharko, A. V. Kryminalnyi protses. (2017). [pidruchnyk u 2 ch. / [avt. kol. A. H. d-r yuryd. nauk, dots. O. F. Kobzar]. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav ; Lira LTD, Ch. 1. (in Ukraine).
3. Polianskyi N. N. (1956). Voprosы teoryy sovetskoho uholovnoho protsessa. M. : MHU (in Russia).
4. Kelman M. S., Murashyn O. H. (2005). Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk. Kyiv : Kondor (in Ukraine).
5. Nalyvaiko L. R. (2016) Teoriia i praktyka pravozastosuvannia : konspekt lektsii. Dnipro : DDUVS (in Ukraine).
6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy № 4651-VI (2012). Verkhovna Rada Ukrainy : [sait]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy № 2341-III (2001). Verkhovna Rada Ukrainy : [sait]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
8. Konstytutsiia Ukrainy : pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy (1996). Verkhovna Rada Ukrainy : [sait]. URL: https://glavcom.ua/news/za-kilkistyu-zvernen-do-jespl-ukrajina-posidaje-tretje-misce--655957.html
9. Zhdyniak N. P. (2012) "Realizatsiia" ta "zastosuvannia" zaboroniaiuchykh kryminalno-pravovykh norm: spivvidnoshennia poniat. Forum prava : elektron. nauk. fakhove vyd. № 1. p. 300–306.
10. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / [uklad. i holov. red. V. T. Busel] (2002) Kyiv ; Irpin : Perun, 2002. (in Ukraine).
11. Tsvik V.M Petryshyn O. V. (2009) Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk dlia studentiv yuryd. vyshch. navch. zakl. za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy V.M. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo (in Ukraine).
12. Rabinovych P. M. (2001) Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy : navch. posib. [5-te vyd., zi zmin.]. Kyiv : Atika (in Ukraine).
13. Serdiuk I. A. (2016) Akt bezposerednoi realizatsii norm prava: poniattia, osoblyvosti ta vydy. Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka. № 2. URL: https://search.ukr.net/?q=aktы%20realyzatsyy%20norm%20prava#gsc.tab=0&gsc.q=aktы%20realyzatsyy%20norm%20prava&gsc.page=1

Received: 07/06/2021
1st revision: 01/07/2021
Accepted: 20/07/2021

O. Oliinyk, Dr. Sc. (Law), Prof., Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IMPLEMENTATION AND CONTENT OF PRINCIPLES IN ACTS OF APPLICATION AND IMPLEMENTATION OF CRIMINAL LAW

The purpose of the article is to determine the forms of implementation of the principles of criminal law in the acts of criminal law. Methods. Methodological tools are selected in accordance with the purpose, specifics of the object and subject of the research. The general dialectical method of scientific knowledge of real legal phenomena is viewed as the main one among other methodological tools. Special research methods used in the study are: the method of systematic analysis, formal legal, interpretation of law, comparative law and modelling methods. The theoretical basis of the study is the latest scientific works in the chosen field of research. Results. As proved during the analysis of law enforcement acts, criminal law principles have their reflection and content in the acts of application and implementation of criminal law. Each individual act of application or implementation of criminal law takes into account the relevant set of principles that complement each other and provide law enforcement agencies with comprehensive tools to reflect in such acts of objectively existing social relations. Acts of implementation of the rules of criminal law are "manifestations" of the actual behaviour of the subjects of criminal law. Conclusions. According to the results of the study, each individual act of application or implementation of criminal law takes into account the relevant set of principles that complement each other and provide law enforcement agencies with comprehensive tools to reflect in such acts of objectively existing social relations. These are the acts of application of criminal law that embody the greatest number of principles of criminal law mainly due to the reflection of the latter in the documents drawn up by law enforcement agencies (indictments, petitions for coercive measures of medical or educational nature, convictions, rulings, etc.).

Keywords: principles of criminal law; acts of implementation of criminal law; acts of application of criminal law.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 80-85
УДК 347.51
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-15

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

О. О. Отраднова, д-р юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4206-8412

РОЗВИТОК ШКОЛИ ДЕЛІКТНОГО ПРАВА В УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА – КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Досліджено розвиток наукової школи деліктного права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Метою дослідження є аналіз розвитку вказаної наукової школи та виявлення основних тенденцій і ключових напрямів такого розвитку.

Під час проведення дослідження використано такі методи: історико-правовий, аналізу та синтезу, філософські методи (діалектичний, герменевтичний), загальнонаукові (системний, структурно-функціональний), а також загальнологічні методи (аналізу та синтезу, індукції, дедукції й аналогії, абстрагування, узагальнення, формалізації, моделювання).

Проблематика цивільно-правових деліктів цікавила вчених наукової школи Київського університету в усі часи, хоча глибина інтересу та напрями досліджень на різних етапах історичного розвитку відрізнялися.

У період до революції 1917 р. дослідники здебільшого розглядали делікти як різновид цивільно-правових зобов'язань і винагороди за заподіяну шкоду. Бачення делікту як виду цивільно-правової, позадоговірної відповідальності в ті часи відсутнє.

Радянський період розвитку школи деліктного права Київського університету характеризувався зміною вектора дослідження. Цивільний делікт почав розглядатися здебільшого не як зобов'язання, а як відповідальність. Саме у ті часи з'явився підхід до визнання єдиною підставою деліктної відповідальності складу цивільного правопорушення.

Період незалежної України породив плеяду нових учених, науковим інтересом яких були і є цивільно-правові делікти. Сучасна доктрина стала відходити від розуміння делікту як відповідальності, повертаючись до дослідження відшкодування позадоговірної шкоди як цивільно-правового зобов'язання. Крім того, дослідники сучасного періоду дивляться на проблематику деліктів ширше – через аналіз механізму його правового регулювання.

Також сучасний період розвитку школи деліктного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка характеризується значною увагою до нових сфер заподіяння шкоди, зокрема проблеми компенсації моральної шкоди, відшкодування шкоди, заподіяної державою у цілому та окремими державними інституціями зокрема, відшкодування шкоди, заподіяної дефектами продукції із фокусом на цифрову продукцію тощо.

Ключові слова: делікт, цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди, історія правових досліджень, наукова школа.

ВСТУП

Школа права Університету Святого Володимира – Київського національного університету імені Тараса Шевченка є однією з найстаріших і найпотужніших наукових юридичних шкіл України. Науковий інтерес представників школи розповсюджувався та розповсюджується майже на всі галузі сучасного матеріального і процесуального права, міжнародне та європейське право, а також римське право.

© Отраднова О. О., 2021

Одним із важливих напрямів, який майже в усі часи розвивався у Київському університеті, є дослідження відшкодування позадоговірної шкоди або цивільно-правові делікти. Цей напрям є старим як римське право та новітнім як комп'ютерні технології. Адже на будь-якому етапі людського розвитку існували, існують і будуть існувати ситуації заподіяння однією особою іншій шкоди поза межами цивільно-правового договору. І саме дослідники Київської школи права майже завжди були активними учасниками наукових дискусій, а часто і "законодавцями мод" у сфері цивільно-правових деліктів. В усі часи вони займалися найактуальнішими питаннями відшкодування позадоговірної шкоди. Саме представнику київської школи Г. К. Матвєєву належить ґрунтовне дослідження вини як підстави цивільно-правової відповідальності, а також загальна ідея складу цивільного правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності. Саме у Київському університеті розроблялося вчення про механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань. Саме у цій науковій школі проводяться цікаві дослідження актуальних і сучасних проблем відшкодування позадоговірної шкоди (компенсація моральної шкоди, відшкодування шкоди, заподіяної державою, зокрема й органами судової влади, відшкодування шкоди, заподіяної дефектами продукції, у тому числі цифрової продукції, тощо. Саме тому дослідження розвитку школи деліктного права Київського університету імені Тараса Шевченка є актуальним і може надихнути майбутніх дослідників на нові наукові пошуки.

Метою дослідження є проведення аналізу розвитку наукової школи деліктного права у Київському університеті імені Тараса Шевченка та виявлення основних тенденцій і ключових напрямів такого розвитку.

Об'єктом дослідження є наукові пошуки у сфері деліктного права вчених Університету Святого Володимира у період до 1917 р., радянських учених Київського державного університету імені Тараса Шевченка та сучасних дослідників цього університету.

Під час проведення дослідження використано історико-правовий метод (для вивчення наукових робіт учених минулих років), методи аналізу та синтезу (для визначення особливостей наукової школи деліктного права на різних етапах розвитку суспільства. Також під час дослідження застосовано філософські (діалектичний, герменевтичний), загальнонаукові (системний, структурно-функціональний), а також загальнологічні методи (аналізу та синтезу, індукції, дедукції й аналогії, абстрагування, узагальнення, формалізації, моделювання).

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Цивільно-правова деліктологія в університеті Святого Володимира до революції 1917 р. Цивілістична наука дореволюційного періоду ґрунтувалася на ретельному вивченні римського права, яке розглядалося як теоретична основа права цивільного. На юридичному факультеті Університету Святого Володимира із самого початку його створення існували кафедра римського права та кафедра російських цивільних законів. Професори Університету Святого Володимира приділяли багато уваги викладанню римського приватного права і проведенню наукових досліджень у цій сфері. У цілому слід зазначити, що праць, присвячених проблемам цивільно-правових деліктів у той період було небагато. Більше уваги приділялося дослідженню інших інститутів римського та цивільного права. Разом із тим певні праці з питань цивільних деліктів побачили світ у Київському університеті. 1907 р. опубліковано роботу Т. М. Яблочкова "Понятие вины в римском праве (Черты индивидуализма в учениях римских юристов о вине)" [1]. А 1910 р. Т. М. Яблочков у Київському університеті захистив магістерську дисертацію. Його робота мала назву "Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков. Часть теоретическая" [2]. Значну частину її змісту присвячено саме аналізу вини у римському приватному праві; решта – оцінюванню проблематики вини потерпілого у цивільному праві.

Серед небагатьох друкованих праць дореволюційного періоду, присвячених власно деліктним зобов'язанням, можна згадати доповідь Й. О. Покровського "Обязательства из деликтов в проекте Гражданского уложения", яка була прочитана на зборах Київського юридичного товариства 27 листопада 1899 р., а її друкований варіант став додатком до протоколів зборів Київського юридичного товариства за 1899 р. Й. О. Покровський аналізує статті "Проекту Цивільного уложення Російської імперії", присвячені "винагороді за шкоду, заподіяну недозволеними діяннями", приділяючи увагу умовам виникнення деліктного зобов'язання, таким як: наявність шкоди, недозволене діяння, причинний зв'язок між діянням і шкодою та вина (умисел або необережність особи, що заподіяла шкоду), а також умовам звільнення від обов'язку відшкодування позадоговірної шкоди [3].

У цілому публікації вчених університету Святого Володимира з питань деліктного права відображали загальну тенденцію тих років – цивільно-правові делікти сприймалися як винагорода за заподіяну шкоду, а не як різновид цивільно-правової відповідальності. Останній підхід прийшов у цивілістичну доктрину дещо пізніше – у радянський період, а точніше – після Другої світової війни.

Радянський період розвитку школи деліктного права в Київському університеті. Поступ школи деліктного права в Київському університеті в радянський період у цілому відображав загальні тенденції розвитку радянської деліктології. У перші роки після революції 1917 р. приватно-правові делікти не були пріоритетною темою для радянських юристів, адже на порядку денному стояла розбудова нової держави.

Перші праці з проблем відшкодування позадоговірної шкоди почали з'являтися у 20-30-х роках XX сторіччя після прийняття першого радянського Цивільного кодексу 1922 р. Тоді побачили світ публікації Я. М. Магазинера "Ответственность государства за причиненный вред" [4], К. М. Варшавського "Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда другому лицу", 1929 р. [5], К. К. Яічкова "Обязательства из причинения вреда" 1939 р. [6] та ін.

Однак розквіт науки радянського деліктного права прийшовся вже на повоєнний період. І значною мірою цей розвиток обумовлений результатами досліджень учених Київського університету, який у ті часи вже носив ім'я Тараса Шевченка.

Значний вклад у науку про цивільно-правові делікти вніс відомий вчений-цивіліст Генадій Костянтинович Матвєєв. Він був переведений на роботу до Київського державного університету 1938 р. Під час Другої світової війни був мобілізований і повернувся до роботи в університеті 1946 року.

Хоча Г. К. Матвєєв за заслугами вважається одним із засновників школи міжнародного приватного права в Київському університеті, значна його увага була присвячена дослідженню цивільно-правових деліктів. 1951 р. учений захистив докторську дисертацію на тему "Вина як підстава цивільно-правової відповідальності". А 1955 р. на підставі проведеного дослідження була видана його монографія "Вина в советском гражданском праве". Г. К. Матвєєв проводить ґрунтовний аналіз підстав відповідальності порушника і наголошує, що протиправна поведінка може тягти за собою відповідальність

тільки за умов, коли присутні обов'язкові елементи, сукупність яких визначається як склад правопорушення: об'єктивні – протиправність, шкода, причинний зв'язок, і суб'єктивні – вина. Вина, що заподіює шкоду, є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і разом із тим – суб'єктивним елементом складу цивільного правопорушення. Наявність цього елемента є обов'язковою, його відсутність свідчить про те, що складу правопорушення немає, а відтак не може бути, за загальним правилом, і відповідальності за заподіяну шкоду. Таким чином, Г. К. Матвєєв виступив опонентом теорії "заподіяння", обґрунтувавши інший підхід – відповідальності, заснованої на принципі вини [7].

Розпочавши з дослідження проблем вини як підстави цивільно-правової, зокрема деліктної відповідальності, у подальшому Г. К. Матвєєв приділив значну наукову увагу іншим підставам цивільно-правової відповідальності. Результатом проведеного пошуку стала відома монографія "Основания гражданско-правовой ответственности", видана 1970 р. Г. К. Матвєєв – один із перших радянських учених, який запропонував концепцію складу цивільного правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності. Учений відстоював позицію, що саме склад цивільного правопорушення (за аналогією зі складом злочину у кримінальному праві) є єдиною підставою цивільно-правової відповідальності. До складу цивільного правопорушення входили такі елементи: протиправна поведінка, заподіяна шкода, причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою й вина заподіювача (суб'єктивний елемент). І навіть, якщо йшлося про необов'язковість якогось елемента для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності (наприклад, необов'язковість вини у разі заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки), це, на думку Г. К. Матвєєва, не руйнувало склад, а лише робило його усіченим.

Концепція складу цивільного правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності, на довгі роки увійшла до вітчизняної правової доктрини і навіть зараз буває згадується в судових рішеннях.

Г. К. Матвєєв був успішним науковим керівником. Під його керівництвом захищено багато кандидатських і декілька серйозних докторських дисертацій. Зокрема докторські роботи під керівництвом Г. К. Матвєєва захистили Д. В. Заікіна (Боброва), В. І. Кисіль, В. В. Луць, О. А. Підопригора, З. В. Ромовська, Я. М. Шевченко. Усі ці відомі українські вчені внесли значний вклад у вітчизняну цивілістику. Зокрема, Д. В. Боброва та Я. М. Шевченко посилили школу деліктного права Київського університету. Також питаннями деліктного права цікавився і син Г. К. Матвєєва – Юрій Геннадійович Матвєєв. 1973 р. він випустив монографію "Англо-американское деликтное право", де розглядалися як загальні умови відповідальності за заподіяну шкоду, так і спеціальні делікти, властиві саме системі загального права (порушення володіння – trespass, перешкоджання – nuisance, недбалість – negligence).

Учениця Г. К. Матвєєва – Діна Василівна Заікіна (Боброва) весь свій науковий пошук присвятила питанням деліктного права. 1958 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему "Підстави та обсяг відповідальності за завдання каліцтва або смерті особи за радянським цивільним правом". А 1987 р. – докторську дисертацію на тему "Проблеми деліктної відповідальності в радянському цивільному праві". Метою дисертаційного дослідження Д. В. Боброві було розроблення понятійного апарату концепції деліктної відповідальності, визначення шляхів підвищення попереджувально-виховної ролі деліктної відповідальності, виявлення особливостей її підстав, розкриття специфіки необхідної оборони і крайньої необхідності як категорій цивільного права [8]. Результатом наукового дослідження стало ґрунтовне та деталізоване визначення цивільно-правової деліктної відповідальності, що містило в собі всі ознаки цього правового інституту.

Під час роботи на кафедрі цивільного права Київського університету проф. Боброва вела спецкурси із проблем деліктного права та цивільно-правового регулювання недоговірних зобов'язань, керувала дипломними роботами із зазначеної тематики. Д. В. Боброва внесла значний вклад у законопроєктну роботу, беручи участь у розробленні проєкту Цивільного кодексу незалежної України.

Ще одна учениця Г. К. Матвєєва – Ярославна Миколаївна Шевченко –1959 по 1962 р. навчалася в аспірантурі юридичного факультету Київського університету. 1964 р. під керівництвом Г. К. Матвєєва вона захистила кандидатську дисертацію на тему "Майнова відповідальність за шкоду, заподіяну дітьми". І хоча після закінчення аспірантури Я. М. Шевченко почала працювати у Секторі держави і права АН УРСР (тепер – Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України), її науковий інтерес продовжувала захоплювати проблематика цивільно-правових деліктів. 1982 р. вона захистила докторську дисертацію на тему "Теоретичні проблеми правового регулювання цивільної відповідальності неповнолітніх за правопорушення". І в подальшому Я. М. Шевченко виступала автором і співавтором численних монографій та інших наукових праць із питань цивільно-правової відповідальності неповнолітніх.

Значний вплив на розвиток учення про делікти в радянські часи мала доктрина юридичної відповідальності, що розроблялося представниками науки теорії права. Це потягнуло за собою певну трансформацію розуміння суті цивільно-правових деліктів. Так, якщо у 20–40-х рр. делікти розглядалися переважно у розумінні цивільно-правового зобов'язання, яке вважалося охоронним, таким, що не має самостійної господарської функції, то в подальшому бачення делікту почало будуватися через призму цивільно-правової позадоговірної відповідальності. Відшкодування позадоговірної шкоди розглядалося здебільшого через поняття "відповідальність", яка при цьому відбувається у зобов'язально-правовій формі. Це зрештою привело до того, що у ЦК УРСР 1963 р. гл. 40 мала назву "Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди", але переважна більшість статей, які входили до цієї глави, містили слово "відповідальність" [9].

Подібний підхід відобразився і у працях учених-деліктологів Київського університету. Їхні наукові роботи також стосувалися бачення відшкодування позадоговірної шкоди як виду цивільно-правової відповідальності. Тому переважно дослідження стосувалися саме аналізу підстав та умов притягнення особи до відповідальності, а меншою мірою – визначенню суб'єктів, об'єкта та змісту як елементів деліктного зобов'язання.

У пострадянський період інтерес до цивільно-правових деліктів серед науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка значно знизився. Причиною цього була докорінна перебудова економічних і суспільних відносин, повернення до ринкової економіки, а отже і необхідність відродження та/або створення нових правових конструкцій, не властивих радянському праву. У зв'язку із цим увага вчених приділялася здебільшого питанням права власності, юридичним особам та іншим формам ведення бізнесу, новим договірним конструкціям тощо.

Одним із небагатьох, але дуже серйозних нововведень періоду "перебудови" у сфері деліктів було включення 1993 р. до Цивільного кодексу УРСР 1963 р.

ст. 440-1, яка дозволяла відшкодування моральної (немайнової) шкоди. У ст. 440-1 зазначалося, що моральна (немайнова) шкода, заподіяна громадянину або організації діяннями іншої особи, яка порушила їхні законні права, відшкодовується особою, яка заподіяла шкоду, якщо вона не доведе, що моральна шкода заподіяна не з її вини. Моральна шкода відшкодовується у грошовій або іншій матеріальній формі за рішенням суду незалежно від відшкодування майнової шкоди. Розмір відшкодування визначається судом з урахуванням суті позовних вимог, характеру діяння особи, яка заподіяла шкоду, фізичних чи моральних страждань потерпілого, а також інших негативних наслідків, але не менше п'яти мінімальних розмірів заробітної плати.

Отже вперше в українському праві з'явилася законодавчо закріплена можливість компенсації моральної шкоди. І це одразу поставило перед наукою ряд серйозних питань, зокрема щодо доведення наявності моральної шкоди у потерпілого та визначення розміру відшкодування. На кафедрі цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка питаннями моральної шкоди цікавилася проф. Д. В. Боброва. Вона пропонувала цю тему для дослідження своїм учням у межах написання кандидатських дисертацій (Є. В. Солодко), дипломних, а згодом – магістерських робіт (С. В. Печенюк та ін.). Також проф. Боброва входила до складу робочої групи з підготовки проєкту нового Цивільного кодексу України, де відповідала зокрема і за зміст положень гл. 3 "Захист цивільних прав та інтересів" та гл. 82 "Відшкодування шкоди".

Сучасний період розвитку школи деліктного права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Після виходу на пенсію Д. В. Боброві викладачем спеціальних курсів, присвячених недоговірним і деліктним зобов'язанням, на кафедрі цивільного права стала авторка цієї статті – на той час доц. О. О. Отраднова. Це зумовило зміну вектора її наукових пошуків. Якщо на етапі підготовки кандидатської дисертації О. О. Отраднова більше цікавилася проблемами договірного права та загальними положеннями про зобов'язання, то вже її докторська дисертація мала назву "Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань".

Метою дисертаційного дослідження було визначено розроблення на основі наукового аналізу цілісної концепції механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань, виявлення особливостей його складових для підвищення ефективності правового регулювання відшкодування позадоговірної шкоди та подальшого розвитку науки цивільного права. Як завдання дослідження передбачалося: визначити поняття та складові механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань; дослідити особливості норм права, що регулюють деліктні зобов'язання; розкрити властивості принципів та презумпцій у системі регуляторів деліктних правовідносин; визначити підстави й умови виникнення деліктних зобов'язань; виявити особливості деліктного зобов'язання як правовідношення; розкрити шляхи реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктами деліктного зобов'язання; надати конкретні теоретичні та практичні пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання та практики захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів деліктних зобов'язань та ін.

Крім загальних проблем цивільно-правових деліктів учених Київського університету цікавили також і проблеми окремих (спеціальних) деліктів. Причому перш за все увага зверталася та і звертається на дослідження нових і проблемних сфер відшкодування позадоговірної шкоди. Це передусім компенсація моральної шкоди, різні аспекти відшкодування позадоговірної шкоди, заподіяної державою, проблеми відшкодування шкоди, заподіяної недоліками товарів, робіт (послуг) тощо.

Так 2001 р. В. Д. Чернадчук захистив дисертацію на тему "Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав". А 2002 р. була захищена дисертація І. В. Забари "Відшкодування моральної (немайнової) шкоди в міжнародному приватному праві", де автор намагався розібратися із проблемними питаннями деліктних зобов'язань з іноземним елементом.

Перш за все йдеться про цивільно-правову відповідальність держави. Цьому питанню присвятив своє дослідження доцент Михайло Михайлович Хоменко. 2013 р. він захистив дисертацію на тему "Відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами". У роботі досліджувалися особливості та проблемні питання відшкодування шкоди державою, суб'єктний склад таких правовідносин, причини неефективного виконання вказаних деліктних зобов'язань.

2017 р. побачило світ наукове дослідження С. В. Куліцької на тему "Зобов'язання відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної судом". Дисертантка поставила за завдання розкриття правової природи, сучасного стану та майбутніх перспектив зобов'язань відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної судом. У роботі авторка надала цікаві та корисні пропозиції щодо вдосконалення механізму відшкодування шкоди, заподіяної судом. Зокрема у дисертації обґрунтовано необхідність запровадження в Україні такого механізму відшкодування (компенсації) шкоди, який передбачав би поєднання індивідуалізації деліктної відповідальності судді (щомісячні відрахування із суддівської винагороди у розмірі фіксованих внесків, які зараховуватимуться на окремі спеціальні рахунки на ім'я кожного судді) із субсидіарною роллю держави (якщо накопичених на рахунку коштів недостатньо, належна потерпілій особі сума відшкодування виплачуватиметься з бюджетних коштів), із можливістю судді отримати винагороду у разі бездоганного виконання своїх обов'язків. Також дисертантка доводила перспективність упровадження в Україні обов'язкового державного страхування деліктної відповідальності суддів [10].

Крім того, у роботі С. В. Куліцької ретельно проаналізовано проблеми встановлення причинно-наслідкового зв'язку. Авторка пропонує застосовувати кількарівневий тест з установлення наявності/відсутності причинно-наслідкового зв'язку в деліктних зобов'язаннях: у першу чергу повинна застосовуватися теорія *conditio sine qua non*/"*the But-For Test*", після якої – один або декілька "фільтрів" отриманих результатів (зокрема і теорія адекватного заподіяння). За необхідності, з метою подолання проблемних ситуацій, які перешкоджатимуть застосуванню виключно теорії *conditio sine qua non*/"*the But-For Test*" (наприклад, установлення причинно-наслідкового зв'язку у випадках наявності кількох самодостатніх причин настання шкоди), цей алгоритм може бути доповнено перевіркою на *Necessary Element of a Sufficient Set* (*NESS*) [10].

Не залишалися осторонь тематики цивільно-правових деліктів і процесуалісти. Так 2019 р. П. С. Захаров завершив своє наукове дослідження на тему "Доказування у справах про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, у цивільному процесі України".

Останнім часом певний інтерес дослідників наукової школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка викликають аспекти відшкодування шкоди, заподіяної новітніми технологіями. Ідеться про так звану

product liability, або відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Одним з останніх досліджень на цю тему є робота аспіранта кафедри цивільного права Д. В. Черкасова на тему "Відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту продукції". Дослідник не просто аналізує особливості суб'єктного складу, об'єктів і змісту зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної дефектними товарами, роботами (послугами), але і звертає увагу на випадки заподіяння шкоди цифровою продукцією. Ще десять років потому подібні теми не могли бути предметом наукових досліджень. Але нині цифровий світ став частиною життя багатьох людей. Тому і випадки заподіяння шкоди цифровою продукцією також перестали бути чимось екзотичним. Разом із тим, правова доктрина цивільно-правових деліктів тут залишається на декілька кроків позаду, адже у цифровому середовищі не завжди спрацьовують класичні правила щодо суб'єктів цивільно-правового зобов'язання, шкоди, причинного зв'язку тощо.

ВИСНОВКИ

Проблематика цивільно-правових деліктів цікавила вчених наукової школи Київського університету в усі часи, хоча глибина інтересу та напрями досліджень на різних етапах історичного розвитку відрізнялися.

У період до революції 1917 р. дослідники переважно розглядали делікти як різновид цивільно-правових зобов'язань і винагороди за заподіяну шкоду. Бачення делікту як виду цивільно-правової, позадоговірної відповідальності у ті часи було відсутнє.

Радянський період розвитку школи деліктного права Київського університету характеризувався зміною вектора дослідження. Цивільний делікт почав розглядатися здебільшого не як зобов'язання, а як відповідальність. Деліктна відповідальність була різновидом цивільно-правової відповідальності, а та, у свою чергу – різновидом юридичної відповідальності. Це послугувало тому, що дослідники тих часів, серед яких були такі відомі вчені, як Г. К. Матвєєв, Ю. Г. Матвєєв, Д. В. Боброва, Я. М. Шевченко та інші, здебільшого аналізували цивільно-правовий делікт крізь призму відповідальності, досліджуючи підстави й умови її виникнення. Саме у ті часи з'явився науковий, а згодом і практичний підхід до визнання єдиною підставою деліктної відповідальності складу цивільного правопорушення.

Період незалежної України породив плеяду нових учених, науковим інтересом яких були і є цивільно-правові делікти. Сучасна доктрина стала відходити від розуміння делікту як відповідальності, повертаючись до дослідження відшкодування позадоговірної шкоди як цивільно-правового зобов'язання. Крім того, дослідники сучасного періоду дивляться на проблематику деліктів ширше – через аналіз механізму його правового регулювання.

Сучасний період розвитку школи деліктного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка характеризується також значною увагою до нових сфер заподіяння шкоди, зокрема і проблеми компенсації моральної шкоди, відшкодування шкоди, заподіяної державою у цілому й окремими державними інституціями зокрема, відшкодування шкоди, заподіяної дефектами продукції із фокусом на цифрову продукцію тощо.

Список використаних джерел

1. Яблочков, Т. М. Понятие вины в римском праве (Черты индивидуализма в учениях римских юристов о вине) / Т. М. Яблочков. – Москва : Издание книжного магазина И. К. Голубева под фирмой "Правоведение", 1907. – 39 с.
2. Яблочков Т.М. Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков. Том 1: Часть теоретическая / Т.М. Яблочков, Приват-доцент Демидовского Юридического Лицея. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1910. – XII, 459 с.
3. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України / Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та ін. – 760 с. – с. 316.
4. Магазинер Я.М. Ответственность государства за причиненный вред (ст. 407 и 403 ГК) // Вестник советской юстиции. – Харьков. – 1926. – № 23. – с. 901.
5. Варшавский К.М. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда другому лицу. – М. – 1929 г. – 190 с.;
6. Яичков К.К. Обязательства из причинения вреда (Библиотека народного судьи и народного заседателя). – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1939. – 30 с.
7. Матвєєв Г.К. Вибране. Упоряд. В.І. Кисіль. – К.: Україна, 2008. – 600 с. – с. 14.
8. Боброва Д.В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве. Автореф. дис. Д.ю.н. – Харьков, 1988. – с. 5.
9. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України / Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та ін. – 760 с. – с. 317.
10. Куліцька С.В. Зобов'язання відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної судом. – А-реф дис. К.ю.н. – Київ, 2017. – с. 7.

References

1. Yablochkov T.M. (1907) Poniatie viny v rimskom prave (Cherty individualizma v ucheniiah rimskih juristov o vine) [The notin of fault in Roman law (the characters of individualization in Romal lawyers doctrine about the fault]. Moskva: Izdaniie knizhnogo magazina I.K. Golubeva pod firmoy Pravovedenie (in Russian).
2. Yablochkov T.M. (1910) Vliianie viny poterpevshego na razmer vozmeshchaemykh emu ubytkov. Tom 1 Chast teoreticheskaya [The influence of the victim's fault on the amount of damage compensation. Volume 1. Theoretical part]. Yaroslavl: Tipografia Gubernskogo pravleniia, 1910 (in Russian)
3. N.S. Kuzneysova, E.O. Kharytonov, R.A. Maydanyk (2013) Pravova doctryna Ukrainy. U 5 t. T 3 Doktryna pryvatnogo prava Ukrainy [Law doctrine of Ukraine in 5 volumes. Volume 3 Private law doctrine]. Kharkiv: Pravo (in Ukrainian)
4. Magaziner J.M. (1926) Otvetstvennost gosudarstva za prichinennyi vred (ct. 407 I 403 GK) [State liability for damage cause (art. 407 and 403 of Civil code)] / Vestnik sovetskoy justicii [Soviet justice review]. – N 23.
5. Varshavskiy K.M. (1929) Obiazatelstva voznikajushchie vsledstvie prichinenija vreda drugomu litsu [Obligations from damage caused] . Moskva (Moskow) (in Russian).
6. Jiaichkov K.K.(1939) Obiazatelstva is prichineniia vreda (Biblioteka narodnogo sudii I narodnogo zasedatelia) [Obligations from damage caused (Library of the judge and jury. M. _Jurid izdatelstvo NKJ SSSR (in Russian).
7. Matveev G.K. (2008) Vybrane [Selected papers]. Uporiadnyk V.V. Kysyl [editor Vasyl Kysyl]. – K.: Ukraina, (in Ukrainian)
8. Bobrova D.V. (1988) Problemy deliktnoy otvetstvennosti v sovetskom grazhdanskom prave [Problems of tort liability in Soviet law] Avtoreferat dys. Doctora juridicheskih nauk [doctor of science dissertation]. Kharkov (in Russian)
9. N.S. Kuzneysova, E.O. Kharytonov, R.A. Maydanyk (2013) Pravova doctryna Ukrainy. U 5 t. T 3 Doktryna pryvatnogo prava Ukrainy [Law doctrine of Ukraine in 5 volumes. Volume 3 Private law doctrine]. Kharkiv: Pravo (in Ukrainian)
10. Kulitska S.V. [2017] Zoboviazannia vidshkoduvannia (kompensatsii) shkody, zapodiianoi sudom [Obligations of damage compensation caused by courts] – Avtoreferat dys. kandydata juridicheskih nauk [PhD dissertation]. Kyiv, Taras Shevchenko national University (in Ukrainian)

Received: 31/07/2021
Accepted: 20/08/2021

O. Otradnova, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF THE TORT LAW SCHOOL IN ST. VOLODYMYR UNIVERSITY – TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

The paper deals with a research of Tort law school development in St. Volodymyr's University – Taras Shevchenko National University of Kyiv. The purpose of the research is to analyse the development of the Tort law school and to study the main trends and key directions of the development.

The author applied lots of different research methods, among which were historical and legal method (for the analysis of the works from the past), analysis and synthesis (for stating the peculiarities of the research approaches in different studies' periods). Also, such methods as philosophy methods (dialectic and hermeneutic), general research methods (systemic and structural-functional), general logic methods (induction and deduction, analogy, abstraction, generalization, formalization, and modelling) were used.

The topic of civil torts was interesting for the researchers from Kyiv University law school any time while the depth of interest and research approaches differed depending on the historical period.

Before the revolution of 1917 the researchers mostly looked on the torts as on the type of civil obligation and the reward for damage caused. No one treated the torts from the standpoint of a type of civil liability at that time.

The Soviet period of the Tort law School development was characterized by a change of the research vector. The researchers started focusing on civil torts as liability rather than civil obligations. Tort liability is a type of civil liability and the latter is a type of legal liability.

That causes a regime when the researchers (some well-known names of that time are: Gennadiy Matveev, Yuriy Matveev, Dina Bobrova, Yaroslavna Shevchenko etc.) mostly analyse civil tort as a civil liability. They focused their attention on the foundations and the conditions of tort liability. Precisely at that time, the theory of "civil wrong compound" as the main foundation of civil liability appeared.

Independent Ukraine spawned a new pleiad of researchers whose research interest was civil torts. Modern civil law doctrine started refusing the understanding of civil tort as a type of civil liability. It comes back to the tort as a type of obligation. Moreover, modern researchers look on the tort's issues much wider – through the prism of legal regulation mechanism.

Constantly, modern researchers of Taras Shevchenko National University Law School pay great attention to the new topical spheres of torts, particularly to non-pecuniary damage compensation, damage compensation caused by the State and State agencies and product liability together with digital product liability.

Keywords: tort, civil liability, damage compensation, history of legal research, scientific school.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 85-92
УДК. 347.1
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-16

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

Л. В. Панова, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-1393-8626

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРИВАТНОГО ТА ПУБЛІЧНОГО ПРАВА У РОЗРАХУНКОВИХ ВІДНОСИНАХ

В основу дослідження покладено існуючу у правовій науці доктрину поділу права на приватне та публічне. Аналізується її вплив на відносини, що виникають на ринках фінансових послуг. Дослідження проведено з урахуванням результатів вітчизняних і зарубіжних авторів у сфері права і у сфері економіки.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи пізнання.

Доводиться, що концепція поділу права на приватне та публічне входить у структуру фінансового ринку, утворюючи його базові складові, але вона не є об'єктивно існуючою соціальною дійсністю. Вона є соціокультурною інтерпретацією позиції дослідника, яка існує у його розумово-пізнавальній діяльності.

Аналізується внутрішній механізм циркуляції грошових потоків і розрахунків на світовому фінансовому ринку, як емпіричній основі дослідження через призму концепції поділу права на приватне та публічне. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що зазначена концепція не є універсальною. Вона притаманна тільки країнам романо-германської правової системи.

Ідея поділу права на приватне та публічне не знайшла свого відображення на рівні доктрини права у країнах англосаксонської правової системи, на відміну від країн континентальної системи права, для яких такий поділ права є фундаментальним.

За допомогою історичного методу розкривається проблема, яка виникла в радянські часи та пов'язана з підміною понять у доктрині поділу права на приватне та публічне, а також нехтуванням ідеї соціальної справедливості.

Автор привертає увагу до питання, як забезпечити стійкий розвиток фінансової системи та її основних інститутів (структур) за допомогою доктринального підходу поділу права на приватне та публічне. Показано необхідність урахування плюралістичного праворозуміння фінансового ринку як соціального явища. Відповідно методологія дослідження повинна бути максимально адекватною до об'єкта дослідження. Ідея соціальної справедливості має виступати регулятором взаємовідносин між членами суспільства. У зв'язку з тим, що практична діяльність на фінансових ринках різних країн сьогодні має тенденцію до зближення, а також те, що публічне право бере на себе виконання соціальної функції, зроблено висновок про неможливість протиставлення праву публічному права приватного. Право є засобом досягнення суспільного компромісу за умови збереження свободи особи. Саме такий підхід містять у собі європейські політико-правові стандарти у сфері розрахунків.

Ключові слова: фінансова система, ринки фінансових послуг, розрахункові відносини, доктрина поділу права на приватне та публічне.

ВСТУП

За 30 років незалежності України одним із перспективних напрямів розвитку стають розрахункові відносини. За динамікою росту вони випереджають багато країн Заходу й Азії. Продукти українських фінтехкомпаній користуються попитом у всьому світі, поповнюють дохідність держбюджету та підвищують фінансову інклюзію українців. І якщо у Незалежність Україна ввійшла фактично без платіжної інфраструктури та фінансових технологій, то зараз українська фінтехіндустрія переживає справжній розквіт і продовжує курс на стрімкий розвиток. Правова реальність поступово слідує за відповідними тенденціями. Сучасний розвиток права характеризується пошуком правильних рішень як нових проблем, так і успадкованих від минулого. Домінуючу в континентальній юриспруденції доктрину щодо поділу права на приватне та публічне не можна віднести до категорії нових. На науковому рівні в різних правових системах вона мала свій шлях і вплив на праворозуміння. У недавньому минулому вітчизняні правники сконцентрували свою увагу на концепції поділу права на приватне та публічне як методологічному підході для вирішення питань, що виникають на практиці в період становлення законодавчої системи та формування нових цивілізаційних засад після тривалого радянського періоду. Вона стає основою у прагненні створити науку, здатну дати цілісне уявлення про правові і суспільні явища, визначити цілі правового регулювання в умовах формування Україною ринкової економіки, а нові економічні процеси стають емпіричним матеріалом для досліджень. Для формування справедливого економічного порядку увагу привертають дослідження фінансових ринків, процес формування капіталу й розрахунків і на державному рівні, і під час виконання зобов'язань у цивільному обороті. Методологія права повинна забезпечити аналіз конкретних суспільних відносин для підтримання балансу інтересів усіх членів суспільства та надати відповідь на питання: чиї інтереси закріпити у

© Панова Л. В., 2021

формі суб'єктивних приватних прав? Проте, як зазначає О. Д. Крупчан, питання про поділ і взаємозв'язок приватного та публічного права представляє "рівняння з багатьма невідомими" [1, с. 10].

Застосування приватно-правових або публічно-правових прийомів правового регулювання полягає не тільки у виявленні інтересів суб'єктів що діють на фінансовому ринку, а у самій сфері існування, всередині якої циркулюють грошові потоки та розрахунки як за товари, роботи та послуги, так і розрахунки з бюджетом. Нескладно побачити існуючу диференціацію, що лежить у площині поділу права на приватне та публічне. Однак проблеми, що пов'язані з розрахунками, обумовлені іманентними властивостями фінансової системи, тому виникають питання методологічного характеру.

Метою статті є науково-теоретичне дослідження розрахункових відносин на фінансовому ринку через призму концепції поділу права на дві великі сфери – приватну та публічну.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Доктринальне осмислення проблеми поділу права на приватне та публічне, як правило, виникає у правників у процесі дослідження й аналізу "вільного ринку". Розвиток ринкових відносин розкриває цілий спектр публічних і приватних інтересів, домінуючих у суспільстві. Одним із таких напрямків є дослідження розрахункових відносин, які є реальним, необхідним та обов'язковим елементом функціонування вільного ринку. Тому, методологічно категорію "розрахункові відносини" можна розглядати з доктринальної позиції "дихотомії права". Однак слід враховувати, що доктрина права не є об'єктивно існуючою соціальною дійсністю. Вона існує у розумово-пізнавальній сфері дослідника і є соціокультурною інтерпретацією існуючої думки в той чи інший історичний період.

Усі науковці, хто займався дослідженням розрахункових відносин, добре знають про те, що вони є складним елементом ринку, тому що мають тісний зв'язок із грошовими відносинами. Останні, у свою чергу, мають широко розгалужену, багатоступінчасту структуру та мають прояв не на одному, а на кількох рівнях. Грошові відносини виступають ніби оболонкою, яка огортає розрахункові відносини, і в цьому полягає їхня унікальна особливість. З урахуванням цієї обставини грошові відносини, мають зовнішні ознаки всього комплексу функціональних зв'язків, що відбуваються у процесі суспільного відтворення матеріальних і духовних благ, їхнього виробництва, обміну, розподілу та споживання.

З іншого боку, розрахункові відносини являють самостійний вид правовідносин, що розвивається в системі зобов'язального права та має свої особливості. У цьому випадку предмет розрахункових відносин і відповідно, його логічні межі звужуються. Вони набувають конкретної адресності. Ідеться про визначення правової природи розрахункових відносин, аналізі їх як самостійного інституту зобов'язального права, що регулюється іманентними законами приватного права, при цьому має власну структуру й інституційне забезпечення.

Зазначені положення характеризують найзагальніші риси розрахункових відносин як предмета наукового аналізу й теоретичного пізнання. Розмаїття аспектів функціонального призначення та місця розрахункових відносин спричиняє методологічні складності у визначенні логічних меж між галузями права. Це питання у правовій літературі останніх десятиліть стає предметом дискусій між представниками публічної правової сфери та представниками сфери приватного права .

Уперше за часи пострадянського періоду питання організаційно-правових основ розрахункових відносин ставить О. П. Подцерковний, виокремлюючи їхні приватно-правові та публічно-правові елементи. У своїй роботі, присвяченій розрахунковим відносинам, автор намагається довести господарсько-правову природу норм, що регламентують відповідні відносини. Методологічний підхід автора щодо розгляду питань, пов'язаних із дослідженням розрахункових відносин через поділ права на приватне та публічне, без сумніву є виправданим. Проте на погляди вченого вплинула концепція господарського права, яка займала вагомі позиції в науковій літературі того часу, що призвело до підміни понять[2].

Однак, слід погодитися з думкою О. П. Подцерковного, що "на жаль, грошові зобов'язання та розрахунки, які є об'єктивними економіко-правовими явищами, що пронизують усю структуру майнових відносин, розглядалися переважно з погляду елементного складу, у відриві від інших явищ. І як наслідок, правове регулювання розрахунково-грошових відносин виявлялось

[2] Концепція господарського права як самостійної галузі права вперше була введена 1924 року А. Г. Гойхбаргом [2]. Автор пропонував відмовитись від традиційного для європейської юридичної літератури поділу права на приватне та публічне. Він дійшов висновку, що такий розподіл поступово зникає, а його результатом стає непотрібність цивільного (приватного) права, яке протиставляється праву публічному. Цивільне (приватне) право, – на думку А. Г. Гойхбарга, – перестає існувати як самостійна галузь та поглинається іншої галуззю – господарським правом. Причому систему господарського права, завдяки прийняттю такої концепції, стали складати звичайні інститути цивільного права, які називалися вже господарсько-правовими.

У цілому підтримуючи зазначену позицію, П. І. Стучка пропонує ідею можливості існування цивільного та господарського-адміністративного права. Причому, обґрунтування такого погляду лежить у площині реального відокремлення в радянській економіці приватного сектора від того, який належить усім, – "усуспільненого соціалістичного сектора". Між господарсько-адміністративним та цивільним правом, – писав П. І. Стучка, – йде безперервна боротьба, об'єднання їх в єдину систему є неможливим, – воно є і принципово неприйнятним, оскільки основи, на яких відбувається правове регулювання в тій та іншій галузі є різними. У цивільному праві господарює анархія, що має прояв переважно у встановленні договірних відносин, в іншому – плановість, підпорядкування, виконання обов'язкових вказівок планово-регулюючих органів. [3; с. 43]

Специфічний підхід учених є очевидним. Доречно згадати, що наприкінці 20-х років XX століття у правовій науці зроблено спробу розділити господарське право на окремі функціональні різновиди (господарське право в той період часу розглядалось як сукупність усіх інститутів майнового обороту) до яких відносили: цивільне право, торговельне право та промислове право, причому всі вони вважалися публічно-правовими. Товарно-грошові відносини на думку представників науки права радянського періоду зазвичай були притаманними виключно капіталістичним країнам, а політика держави послідовно впроваджувала позицію щодо розширення державної власності як економічної основи радянського устрою за допомогою норм зокрема і цивільного законодавства. Неодноразово в працях науковців можна знайти цитату В. І. Леніна: "Ми нічого "приватного" не визнаємо, для нас все в галузі господарства є публічно-правовим, а не приватним. Ми допускаємо капіталізм тільки державний...". Слід зазначити, що В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що "Наркомюсту" треба не піддаватися "Наркомінсправ", який "за посадою" тягне лінію "пристосування до Європи", необхідно боротися із цією лінією, виробляти нове цивільне право, нове відношення до "приватних" договорів і т. п." [5, с. 398]. Він вимагав впливу держави в приватногосподарські справи, і така лінія рішучого вторгнення держави у приватноправові відносини, знайшла своє відображення в ЦК УРСР 1922 року, який діяв до 1964 року.

Так, під впливом політики у вітчизняній історії права зникає поділ права на приватне та публічне, замість чого виникає концепція господарського права.

Тому ідея сучасного вченого О. П. Подцерковного розглянути розрахункові відносини через призму поділу права на приватне та публічне виглядає новаторською і такою, що сприяє відродженню традицій, але його роботу не можна беззастережно сприйняти, оскільки її обґрунтування тримається на концепції господарського права, яке входить в протиріччя із самою суттю ідеї поділу на право приватне та публічне.

також однобоким – з позиції тільки однієї галузі права. Таке статичне дослідження не лише не дозволяє всебічно поглянути на сутність розрахункових відносин, їхнє емпіричне різноманіття у праві, а й звужує наукове обґрунтування об'єкта та методів організуючого впливу, які спрямовані на створення системи розрахунків, що задовольняє потреби суспільства [4, с. 9].

Проблема на наш погляд полягає не тільки у проведенні "статичного дослідження" сутності розрахункових відносин, вона поглиблюється тим, що право, як суспільний інститут, який опосередковує суспільні відносини, що базуються на матеріальних явищах об'єктивної дійсності, має тенденцію постійно змінюватись разом із самою об'єктивною дійсністю. Ми робимо акцент на тій обставині, що поняття "розрахункових відносин" не є чимось закам'янілим.

Розрахункові відносини беруть активну участь в розвитку економіки, вони постійно втілюють у себе найсучасніші науково-технічні розробки. На розвиток розрахункових відносин в Україні вплинуло відповідне співробітництво з такими організаціями: Міжнародний банк розрахунків, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк реконструкції та розвитку, Всесвітня організація торгівлі та ін. Еволюція розрахункових відносин пов'язана зі змінами у суспільстві й економіці, які у свою чергу сформували нові інституції, принципи та правила. Тому виникає потреба надати цим відносинам теоретичне підґрунтя, а необхідним завданням стає пошук компромісу між приватним і суспільним інтересом у розрахункових відносинах із позицій, які в сучасному праві широко розповсюджені. Відповідно, неодмінною складовою професійних правових знань є наукове розуміння питань пов'язаних із грошовим ринком, фінансовою та банківською системами тощо. Розрахункові відносини стають об'єднуючим елементом серед зазначених питань.

Формування та правове регулювання розрахункових відносин у сучасному розумінні виникає з кінця XX століття. Так, гармонізацію умов щодо виконання платіжних операцій почали здійснювати на рівні ЄС з моменту прийняття Директиви Європейського парламенту та Ради 97/5/ЄС від 21 січня 1997 року про транскордонні кредитні перекази. Зазначена Директива була прийнята для розвитку положень, які містилися в Рекомендаціях Комісії 90/109/ЄЕС "Щодо прозорості банківських вимог щодо транскордонних фінансових операцій" від 14 лютого 1990 року [6, с. 136].

В Україні 2001 року Верховна Рада приймає закон "Про платіжні системи та переказ коштів в Україні", а в 2003 на рівні Цивільного кодексу України розрахункові відносини отримують "громадянство" як інститут приватного права. У подальшому розрахункові відносини розвивалися завдяки ініціативам суб'єктів приватного права, які намагалися увійти до міжнародного ринку надання платіжних послуг. Із підписанням Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27 червня 2014 року розпочався найбільш інтенсивний і важливий етап розвитку розрахункових відносин у приватному праві, який продовжується і нині. Глобальні напрацювання у сфері розрахунків поступово імплементуються до вітчизняного законодавства. Починається впровадження нових підходів до розуміння правової природи розрахункових відносин як соціального явища. З'являється сучасне бачення фінансового сектора, що міститься у Стратегії фінансового сектора України до 2025 р., яка формувалася з урахуванням досягнутих результатів протягом попередніх п'яти років відповідно до Комплексної програми розвитку фінансового сектора України до 2020 року [7, 8]. Паралельно з'являються різноманітні інноваційні продукти та платіжні інструменти. Динаміка цих процесів впливає на необхідність їхнього теоретичного осмислення за допомогою правового інструментарію.

Виявлення реальних причинно-наслідкових зв'язків, які розкривають сутність категорії розрахункових відносин, а також виявлення сфер впливу права публічного або приватного на розрахункові відносини ускладнюється специфікою завдань, що ставлять представники різних наук у процесі пізнання й аналізу такого предмета вивчення, яким є розрахункові відносини. Розрахункові відносини як відносини, що складаються в суспільстві, породжуються поведінкою людей. Поведінку вивчають різні науки, які застосовують однаковий емпіричний матеріал, але ставлять перед собою різні цілі. Методи та техніка, наприклад, економічної науки базується на спостереженні поведінки людини з метою встановлення засобів, що забезпечують задоволення її потреб, шляхом виробництва, обігу та споживання речей для досягнення максимально корисного результату. Правники, користуючись досягненнями економістів, мають у своїх дослідженнях іншу мету. Вона полягає в тому, щоб зробити діючі правила поведінки у суспільстві обов'язковими та такими, які найбільше відповідають загальному благу людей. Мети досягають шляхом установлення правових зв'язків – прав та обов'язків, які регулюють відповідні відносини. Таким чином, економічна корисність процесу розрахунків передбачає відповідну його правову регламентацію. І навпаки, права враховують економічну оцінку корисності такого процесу. Техніка економічної науки і техніка суб'єктивних прав відрізняються одна від одної, але водночас взаємно доповнюють одна одну, завдяки тому, що використовують один і той самий об'єкт дослідження – розрахункові відносини. Відповідно досягнення економічної науки мають методологічний вплив на дослідження "розрахункових відносин" як правової категорії, але в подальшому ми покажемо і зворотний зв'язок.

Розрахункові відносини в економіці представляють собою сукупність економічних (товарно-грошових) відносин, що пов'язані з виникненням і врегулюванням взаємних вимог і зобов'язань суб'єктів ринку (держави, юридичних осіб, фізичних осіб) у процесі здійснення ними господарської діяльності. Вони включають зустрічний рух товару та грошових коштів, визначають порядок і момент взаємного переходу прав власності контрагентів на товар і грошові кошти. Розрахункові відносини, таким чином, розглядають через призму професійної банківської діяльності як способу організації фінансової системи.

У правових дослідженнях розрахункові відносини мають свої акценти. Цивілісти зазвичай розглядають розрахунки як інститут зобов'язального права. Розрахунки виникають на підставі укладення договору банківського рахунку. Банк або інша фінансова установа є спеціальним суб'єктом таких відносин. Логіка досліджень розвивається в напрямку, традиційному для цивілістів: виникнення, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків, аналізу правового становища суб'єктів розрахункових відносин, а також захисту порушених прав та інтересів і методами, які притаманні приватному праву. Такий підхід є перевіреним і виправданим з точки зору практичних завдань. Інтереси представників публічного права лежать у площині податкового права, правового статусу Національного банку України та його компетенції.

Зосереджуючи увагу правника на такому об'єкті, як розрахункові відносини, слід враховувати, що в економіці існують дві незалежні системи: реальний сектор економіки і фінансова – віртуальна (абстрактна) система. Грошові потоки діють між двома цими системами. Незважаючи на абстрактність фінансової системи, методологічно для юристів вона виглядає з одного боку природно, тому що самі правовідносини, як предмет пізнання, розглядаються, як суспільні (реальні) відносини, що врегульовані нормами права, тобто на абстрактному (розумовому) рівні. З іншого боку – штучно, тому що складно досліджувати одну абстракцію (фінансову

систему) через іншу (правовідносини). Проблема посилюється усвідомленням тісного зв'язку між фінансовим сектором і торгівлею (реальним сектором).

Відповідно на шляху між доктриною права, яка виділяє елементи правовідносин, та існуванням двох систем (реальної та віртуальної), наявних в економіці, є дві проблеми, які представляють собою додаткові ускладнення дослідницьких процесів: по-перше, з погляду права існують різні підходи до розуміння категорії правовідношення [9, с. 197–263], по-друге, економічна доктрина не має єдиного погляду щодо визначення фінансової системи.

Останнє питання у навчальній економічній літературі представлено так, що під фінансовою системою розуміють сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи обміну, розподілу і перерозподілу ВВП, відповідну систему фінансових органів та інститутів [10, с. 321]. Перша частина визначення говорить про внутрішню структуру фінансової системи, а інша частина – про її організаційну побудову, тобто термін "фінансова система" застосовується для позначення різних за своєю суттю явищ.

Енциклопедичний довідник по інструментах та установах фінансового ринку взагалі не містить такого поняття, як фінансова система [11]. Натомість визначає поняття фінансової інвестиції, фінансової послуги, фінансової установи, фінансового активу, фінансового кредиту, фінансового моніторингу, фінансового ризику, фінансових інструментів та ін.

Звертає на себе увагу праця представника економічної науки В. В. Ільїна "Фінансова цивілізація", де автор послідовно доводить необхідність нового підходу до розуміння фінансової системи за допомогою поняття економічної цивілізації, яка "…відбулася при безпосередній участі капіталу". Економіку не можна уявити без товарообміну, відповідного обміну грошима, без кредитів, без конкуренції, а також без політичної влади, державної монополізації грошей тощо. Без усього того, що і складає основи цивілізації, економіка здійснюватися не може. Однак для сучасної економіки характерною є основна суперечність, що виникла в результаті трансформації капіталістичної системи господарювання. Вона полягає в тому, що існує дві системи управління економікою. Причому відповідні системи діють паралельно, тому можуть конкурувати, а можуть працювати в симбіозі. Перша система суспільної регуляції фінансів пов'язана з національно-державним устроєм, а друга складається з неурядових організацій і транснаціональних корпорацій, яка врешті-решт створює поняття грошового порядку [12, с. 395–397].

Слід погодитися з думкою В. В. Ільїна щодо нової конвергенції між суспільством і фінансами, яка приводить до ефективної організації й оптимальної побудови фінансової системи. Однак, незважаючи на появу нових форм зв'язків між елементами фінансової системи, що орієнтовані на досягнення узагальнених цілей, існують її ключові елементи, якими є *гроші та кредит*. І саме ці елементи фінансової системи безпосередньо та природно входять до поняття грошових відносин, а відповідно і до поняття розрахункових відносин, стимулюючи економічний розвиток.

Загалом економісти розглядають фінансову систему як сукупність фінансових (грошових) операцій, які проводяться суб'єктами фінансової діяльності з використанням певного фінансово-кредитного механізму. Суб'єктний склад дозволяє економістам виокремити певні підсистеми такої діяльності: державні фінанси, фінанси недержавних підприємств і установ, фінанси фізичних осіб, фінанси спільних підприємств, фінанси закордонних юридичних і фізичних осіб тощо.

У свою чергу, кожна підсистема охоплює певний комплекс фінансових операцій, зокрема, до складу державних фінансів входять: державний бюджет, фінанси державних цільових фондів, державний кредит, фінанси державних підприємств і установ тощо. Державні фінанси охоплюють проведення таких операцій, як формування доходів і розподіл видатків, здійснення інвестиційної діяльності, передавання державного майна в оренду й управління, проведення приватизації державного майна, створення спільних підприємств, залучення і використання грошових коштів на умовах кредиту тощо. У межах державних фінансів фінансові операції можуть проводити різні суб'єкти державного управління: уряд, центральний банк, державні цільові фонди, органи управління державними підприємствами й установами, органи місцевого самоврядування та ін.

До фінансів недержавних підприємств і установ належать фінанси індивідуальних юридичних осіб приватного права. Фінанси фізичних осіб передбачають проведення операцій із фінансовими активами і зобов'язаннями самих фізичних осіб.

На території України фінансові операції проводяться також зарубіжними юридичними та фізичними особами, які є резидентами України або є нерезидентами.

Взаємодія між елементами фінансової системи здійснюється з використанням різних інструментів, таких як, податки, збори, відрахування, інвестиції, кредити, дотації, субвенції, ціни і тарифи, квоти, ліцензії, емісія грошових коштів, цінних паперів, продаж активів, формування і використання страхових фондів та ін. Така взаємодія відбувається в межах певного фінансово-кредитного механізму.

Під фінансово-кредитним механізмом розуміють сукупність способів, форм та інструментів, які використовуються у процесі проведення фінансових операцій. Такий механізм передбачає застосування певних форм і методів фінансової діяльності, які регламентуються законодавством і рішеннями державних органів управління, зокрема, установлені законодавством форми і способи підприємницької діяльності, емісії цінних паперів, прямого і непрямого оподаткування, форми проведення інвестиційної діяльності, умови й методи кредитування суб'єктів приватного права.

Важливим елементом фінансової системи є фінансова інфраструктура, тобто існування комплексу інститутів і механізмів регулювання, які обслуговують усіх учасників фінансової системи.

Загалом, таке розуміння фінансової системи включається в усі економічні підручники, акцентуючи увагу на загальнотеоретичному виокремленні двох рівнів фінансової системи – централізованої (макрорівень) і децентралізованої (мікрорівень).

Правники вбачають в такому підході один із критеріїв, який використовується при відмежуванні права приватного від права публічного, а саме, критерій підпорядкованості чи непідпорядкованності єдиному центру управління. "Якщо публічне право, як писав проф. Покровський у своїй праці "Основні проблеми цивільного права", є системою юридичної централізації відносин, то цивільне право, навпаки, є системою юридичної децентралізації, якщо перше є сферою влади та підпорядкування, то інше – сферою свободи та приватної ініціативи" [13, с. 40–44].

У радянські часи проф. Б. Б. Черепахін, на відміну від домінуючої в той час думки щодо відсутності в радянському праві підстав для поділу його на приватне та публічне, визнавав можливість і необхідність такого поділу за формальним критерієм: "Приватноправові відносини будуються на основі координації суб'єктів, приватне право представляє собою систему децентралізованого регулювання життєвих відносин. Публічно-правові відносини побудовані на основі субординації суб'єктів, публічне право представляє собою систему централізованого регулювання життєвих відносин" [14, с. 120].

У процесі дослідження фінансового ринку не можна не визнати, що при здійсненні розрахунків як діяльності, що здійснюється в межах фінансового сектора економіки, суб'єкти вступають не тільки у відносини на основі координації суб'єктів (приватно-правові), а й у відносини субординації (публічно-правові) також. Доречно нагадати, що змістовна сторона проблеми для юристів полягає не у виокремленні публічно-правової або приватно-правової складової, а знайти момент досягнення компромісу між приватним і суспільним інтересом, згідно з яким має здійснюватися розв'язання економічних, соціальних і політичних проблем.

Ураховуючи два рівні фінансової системи (макрорівень і мікрорівень), необхідно зазначити, що між ними виокремлюють спеціальних суб'єктів – фінансових посередників, через яких проходять усі грошові потоки держави, юридичних і фізичних осіб, іноземні позики та інвестиції тощо. Ефективне функціонування посередників на фінансових ринках, як і самих ринків, забезпечує фінансова інфраструктура. Вона включає в себе такі елементи: платіжні системи, кредитні бюро інформації та забезпечення реєстрів, а також систему регулювання та нагляду. Фінансові посередники діють на відповідних фінансових ринках, мобілізуючи капітал, надаючи кредити, здійснюючи обмін грошима та розміщуючи грошові кошти. Ідеться про лінію взаємозв'язку товар–гроші–капітал, на яку спирається вся система наукових знань із проблем товарно-грошових відносин. Тому стисло фінансовий ринок можна визначити як систему відносин, що виникає у процесі обміну економічними благами з використанням грошей.

Акцентуючи увагу на науковій вагомості економічних підходів, треба враховувати, що для правників фінансова система в загальному вигляді виступає як сукупність фінансових ринків, інструментів та інститутів [15]. Причому, з погляду правової лексики фінансові ринки є ринками фінансових послуг. Поняття "фінансових ринків" в економічному значенні та поняття "ринку фінансових послуг" в юридичному значенні є поняттями релевантними. Проте методологічно правильним для правової науки буде підхід до фінансових ринків як до сфер діяльності учасників на ринках фінансових послуг із метою надання та споживання певних фінансових послуг. До таких сфер належать відповідно до п. 6 ст. 1 Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" професійні послуги на ринках банківських послуг, страхових послуг, інвестиційних послуг, капіталу та інших видах ринків, що забезпечують обіг фінансових активів. "Закони передають словами правові уявлення…– пише у відомій праці "Юридична методологія", Р. Циппеліус, – …під значенням слова ми розуміємо конкретні змістовні явища (здобуті пережитим досвідом чи сконструйовані смисловим зв'язком), які воно позначає, на які «вказує»" [16, с. 33–34]. Саме на фінансових послугах концентрує нашу увагу законодавець, розкриваючи уявлення про фінансовий ринок.

Світовий ринок надання фінансових послуг має дві основні моделі, які також впливають на категорію "розрахункових відносин" як предмета правового дослідження для правників. По-перше, це фінансовий ринок (система), що орієнтується на банківське фінансування – континентальна модель (bank based financial system). По-друге, англосаксонська модель фінансового ринку (системи) (market based financial system), яка орієнтована на ринок цінних паперів і систему інституційних інвесторів (страхові компанії, інвестиційні та пенсійні фонди). Для англосаксонської моделі характерним є публічне розміщення цінних паперів і високий рівень розвитку вторинного ринку, який за обсягом значно більший ніж вторинний ринок континентальної Європи. Для континентальної моделі характерним є високий рівень концентрації акціонерних капіталів при невеликій кількості акціонерів і непублічному розміщенні цінних паперів, а вторинний ринок є не досить розвинутим. Однак наприкінці XX – та початку XXI століття в більшості європейських країн ринки фінансових послуг почали вбирати в себе риси англосаксонської моделі. Таким чином, відбувається поступове зближення двох моделей ринків фінансових послуг, яке відповідно впливає на доктрину приватного права.

Доктрина поділу права на приватне та публічне має різне значення для англосаксонської та романо-германської правової систем. Слід підкреслити, що римляни не були творцями існуючої доктрини. Її формування відбулося у XIX столітті. Науковці романо-германської правової традиції будували доктринальну позицію, спираючись на ім'я видатного давньоримського юриста Доміція Ульпіана, який як традиційно стверджується, виділив приватне та публічне право за характером інтересу, що захищається відповідною нормою. Учені побачили коріння такого поділу в римському праві і такий поділ права на приватне та публічне стає фундаментальною класифікацією саме для країн континентальної системи права. Натомість, для англосаксонської системи права він не є фундаментальним. Не можна стверджувати, що досягнення римської юриспруденції не використовуються у країнах загального права, проте в юридичній науці таких країн відповідного поділу не існує. Безумовно, сама ідея поділу права на приватне та публічне є відомою прецедентній правовій культурі та практиці, а також знаходить своє місце у професійному праворозумінні. Однак юристи англосаксонської системи права не вбачають у ньому практичного значення, а значить доктрину поділу права на приватне й публічне не можна назвати універсальною. Вона притаманна тільки науковцям-правникам романо-германської системи права. Відповідно, поступове зближення моделей фінансових ринків безпосередньо впливає на наукові підходи до його розуміння.

Як англосаксонська, так і континентальна модель ринку фінансових послуг виконує різні функції. Однією з найбільш важливих є діяльність із перерозподілу грошових ресурсів із секторів, де є надлишки, у сектори, які відчувають нестачу грошових коштів. Умовно можна назвати сектори, які накопичили грошові кошти та надають кредити, – "постачальниками капіталу" або "інвесторами", а сектори, яким необхідно позичити грошові кошти для фінансування своїх витрат, – "позичальниками капіталу". Усіх учасників ринку фінансових послуг для зручності необхідно класифікувати по групах: 1 – фізичні особи, 2 – юридичні особи приватного права, 3 – державний сектор в особі державних органів, 4 – юридичні особи публічного права. Усі групи можуть бути і "постачальниками капіталу", і "позичальниками капіталу".

Між цими двома статусами ("постачальниками капіталу" та "позичальниками капіталу") наявні три основні канали грошових потоків, в яких і відбуваються розрахунки. По-перше, це прямі інвестиції – прямі грошові потоки від окремих інвесторів до окремих позичальників. Пряме фінансування виникає у випадку, якщо сектор потребує грошових коштів і позичає їх з іншого сектора за допомогою фінансового ринку. Більшість таких потоків існує у формі внесення коштів до акціонерного капіталу, розрахунку дивідендів і прибутку на інвестиційний капітал.

Прямі інвестиції складають невелику частку всього руху капіталу та мають низку істотних практичних проблем, пов'язаних із розрахунками у прямі інвестиції. Вони пов'язані з відповідними ризиками, які мають різний рівень. Природно, що одні суб'єкти ринку готові сприймати виникаючі ризики за відповідну ціну, інші мають намір знижувати ризики та готові за них сплачувати спеціальним організаціям, які надають фінансові послуги, беручи ризики на себе, діючи як посередники та надаючи продукти перерозподілу таких ризиків.

Тому виникає другий канал грошових потоків – опосередковане фінансування, де фінансовий посередник отримує грошові кошти від вкладників і використовує ці грошові кошти для надання кредитів і позик сектору, який потребує фінансування. Класичним прикладом є банківське посередництво, як діяльність з акумуляції вільного грошового капіталу та розміщення його серед позичальників, що дозволяє уникнути багатьох проблем, пов'язаних із прямим посередництвом[3].

Банки, вступаючи у відносини на ринку цінних паперів, не є єдиними посередниками на ньому. Тому третім каналом грошових потоків є посередництво на ринку цінних паперів. Ринки цінних паперів дають можливість обійти посередництво банків шляхом об'єднання великої кількості окремих інвесторів, що вкладають грошові кошти в цінні папери, зокрема акції чи облігації. Розрахунки по цінних паперах – це процес, в якому цінні папери або частки в цінних паперах передаються, як правило, в обмін на оплату грошовими коштами. Посередництво на шляху руху капіталу та відповідних платежів на ринку цінних паперів дозволяє уникнути проблем, що притаманні також і прямому інвестуванню. Розрахунки проводять в Центральному депозитарії. Кліринг, який слідує за торгівлею, передує розрахункам. Кліринг передбачає у разі затримки розрахунків навіть зміну домовленості між сторонами зобов'язань для полегшення розрахунків, найчастіше за допомогою нетингу та новації. Виплата грошових коштів нині здійснюється за допомогою електронного переказу грошових коштів, через Центральний депозитарій. Можна припустити з великою долею вірогідності, що електронна система розрахунків виникла завдяки системам клірингу та розрахункам на світових ринках цінних паперів.

Паралельно руху грошових потоків на фінансовому ринку розрахункові відносини опосередковують відносини і на товарному ринку. Реальний сектор економіки та розрахунки на світовому товарному ринку поділяють на дві основні групи – ринки, де реалізація товарів відбувається через біржі, та ринки, на яких біржові операції не відбуваються. Слід визнати, що за останні десятиріччя головні зміни відбуваються саме на ринках, де торгівля здійснюється за допомогою товарних бірж. На зміну форвардним контрактам прийшли фьючерси та опціони, які не виступали в якості контрактів із продажу партій реального товару, а були по суті стандартизованими зобов'язаннями з продажу знеособленого віртуального товару, тобто похідними фінансовими інструментами (деривативами), які пов'язані напряму із самим товарним ринком. Відповідно стала змінюватися структура продажів, оскільки торгівля фінансовими інструментами йшла в напрямку збільшення строків дії контрактів, а уніфікована форма деривативів забезпечувала високу ліквідність таких інструментів і можливість багаторазового продажу. Розповсюдження нових видів фінансових інструментів не знищує вже існуючих, а лише доповнює їх, хоча кількісний показник між ними безперервно змінюється на користь нових фінансових інструментів.

Розрахункові відносини під час упровадження похідних інструментів супроводжувались безпрецедентним зростанням кількості суб'єктів фінансового ринку за рахунок нових, нетрадиційних для товарного ринку учасників, зокрема, банків, страхових компаній, пенсійних і пайових фондів тощо. Зазначені суб'єкти привели із собою великі фінансові потоки й оптимізацію ризиків для інших учасників. У результаті відбулося зниження вартості за транзакції, спрощення укладення договорів і збільшення кількості суб'єктів біржової торгівлі. У свою чергу такий процес почав змінювати й інституційну інфраструктуру товарного ринку. Зміни на товарних ринках полягають у надбанні ними якостей товарно-фінансового ринку, який є інтегрованим у світову фінансову систему. Наслідком цих процесів на законодавчому рівні стало прийняття Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощеного залучення інвестицій та введення нових фінансових інструментів" від 19.06.2020 р. Відповідно, з'явилися нові закони, а саме, закон України "Про ринки капіталу та організовані товарні ринки", який замінив закон України "Про цінні папери та фондовий ринок" та закон України "Про товарні біржі", який замінив закон України "Про товарну біржу. Таким чином, стали комплексно регулюватися питання функціонування ринків деривативних (похідних) інструментів, ринків капіталу й організованих товарних ринків, а також розвитку їхньої інфраструктури. Відповідно можна констатувати, що розрахункові відносини опосередковують не тільки товарні ринки, а й фінансові. Фінанси мають грошовий характер і це є їхньою важливою ознакою. Гроші є обов'язковою умовою існування фінансів. Немає грошей – не може бути і фінансів, оскільки фінанси є абстрактною формою, що обумовлена існуванням грошей. Фінанси виникли, коли гроші вже існували, тобто гроші є умовою існування фінансів. Проте гроші є загальновизнаним еквівалентом, через який відбувається обчислення витрат на виробництво товарів, а фінанси – це не гроші, але вони мають вираз за допомогою грошей. Поява фінансових відносин завжди пов'язана з реальним рухом грошових коштів. Слід підкреслити, що не всі грошові відносини належать до фінансових. Грошові відносини стають фінансовими, коли в результаті виробництва товарів та їхньої реалізації формуються гро-

[3] Слід зробити невелику ремарку, стосовно того, що в Україні банки мають статус універсальних банків, які виконують як комерційні, так і інвестиційні функції, на противагу окремим країнам, де такі функції одному банку здійснювати заборонено. Яскравим прикладом є німецькі банки, такі як Deutsche Bank або Commerzbank. У Сполучених Штатах через дію закону Гласа – Стіголла від 1933 до 1999 року суміщення комерційної й інвестиційної функцій банків заборонялося. Починаючи з 1980-х років, банки відігравали провідну роль у зміні фінансової системи у глобальному вимірі. Основним завданням інвестиційних банків є функція інвестування. Виконання такої функції банками допомагає компаніям залучити вільні кошти від інвесторів. Виконуючи інвестиційні функції, банки, як правило співпрацюють з інвестиційними інвесторами, тобто значними фондами, створеними окремими інвесторами шляхом об'єднання коштів. До найважливіших видів фондів належать такі: пенсійні фонди, які містять гроші, заощаджені фізичними особами на пенсію; державні інвестиційні фонди, що керують активами країни в державній власності; взаємні або пайові фонди, які розпоряджаються коштами, отриманими від окремих невеликих інвесторів і вкладеними в них на відкритому ринку; хедж-фонди, що інвестують у ризикові, але високоприбуткові активи значні суми коштів; фонди прямого інвестування що подібні хедж-фондам, але вони працюють лише через придбання компаній, їхню реструктуризацію і продаж за прибутковою ціною. Ще одним напрямком інвестування є купівля-продаж акцій та облігацій власним коштом для наступного продажу їх юридичним особам клієнтам банків із метою отримання прибутку. Інвестиційна функція банків має прояв у консультуванні компаній при злиттях і поглинаннях. З кінця минулого століття інвестиційна функція банків знаходить свій прояв у створенні нових фінансових продуктів і торгівлі ними, тобто орієнтується на сек'ютеризовані боргові продукти та деривативні фінансові продукти – деривативи. Сек'ютеризовані боргові продукти створюють шляхом об'єднання окремих кредитів у складену облігацію. Наприклад, якщо існує один кредит, боржник за яким не виконує належним чином кредитне зобов'язання, то кредитору таке зобов'язання складно продати. Однак, коли створюється забезпечений активами цінний папір, що об'єднує, наприклад, тисячі іпотечних кредитів, можна розраховувати, що в середньому боржники будуть намагатися виконувати свої зобов'язання, навіть якщо вони мають відносно високий ризик непогашення грошового зобов'язання. Таким чином, неліквідні активи, які не так просто продати, перетворюються на продукт (складену облігацію), яка легко продається. Продавши кредити, об'єднані в такий інструмент, кредитор має змогу використати отримані по розрахунках грошові кошти для подальшої діяльності.

шові доходи й відбуваються витрати. Грошові доходи та витрати бувають на рівні держави, фізичних та юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Зазначені суб'єкти можуть вступати між собою у розрахункові відносини та діють у системі грошового обігу, а грошовий обіг функціонує не тільки за допомогою грошей, а й за допомогою кредиту. Проте функціонування грошей у будь-якій економіці має юридично визначений характер, вони є елементом державності, визначальною ланкою її економічного механізму, яка формується на інституційних засадах. Держава здійснює емісію грошей, регулює їхні структуру й обіг за допомогою грошово-кредитної політики, яка включає в себе елементи публічного та приватного права. Однак слід підкреслити, що грошово-кредитна політика може бути дієвою лише за умови, якщо вона здійснюється в межах, що визначаються об'єктивними економічними чинниками розвитку систем грошових відносин як невід'ємної складової загальноекономічної ринкової структури. Ідеться про зріз, що визначає сутність, принципи й механізм реалізації грошових відносин. Причому принциповим моментом для економік розвинутих країн є факт, що у разі виникнення та врегулювання взаємних вимог і зобов'язань у суб'єктів ринку в процесі функціонування товарно-грошових відносин пріоритет належить фізичним та юридичним особам приватного права, що керуються ринковими механізмами, але в цьому процесі бере участь і держава. Ідеться не про протиставлення публічного права приватному, а про їхню взаємодію та пошук соціальної справедливості.

Повертаючись до методологічних підходів щодо поділу права на приватне та публічне, слід підкреслити, що римляни розглядали норму права як інструмент реалізації і приватного, і публічного інтересу. Відомий текст із Дигестів Юстиніана вказує не на поділ права на приватне та публічне, а на вивчення права з різних позицій, як об'єктивного явища: "Вивчення права розпадається на два положення: публічне і приватне. Публічне право те, яке відноситься до положення Римської держави, а приватне – яке відноситься до користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні та корисне у приватному відношенні" (D.1.1.1.2) [18]. Таке органічне уявлення права підтверджується відомою фразою Марка Туллія Цицерона: "Res publica est res populi" – "Публічна справа є справа народу". Він не використовує термін "regnum" – держава, а використовує термін "res publica", як такої юридичної організації суспільства, яка діє у суспільних інтересах народу, вкладаючи в поняття "res publica" високе соціальне значення.

ВИСНОВКИ

Розрахункові відносини за своєю суттю є приватними відносинами між рівними носіями вільної волі, що мають майнову самостійність. Методологічно правильним є підхід у дослідженні розрахункових відносин, як до соціального явища. Визнання цієї обставини в межах як приватного, так і публічного права дає підстави стверджувати, що в основі їхньої взаємної "системності" лежить така загальна фундаментальна властивість – їхня соціальність. Саме вона й дозволяє піддавати їх закріпленню, регулюванню й контролю за допомогою певних соціальних важелів, інструментів [19, с. 17]. Враховуючи той факт, що практична діяльність на фінансових ринках різних країн сьогодні має тенденцію до зближення, а також те, що публічне право бере на себе виконання соціальної функції, не можна протиставляти право публічне праву приватному. Право є засобом досягнення суспільного компромісу за умови збереження свободи особи.

Список використаних джерел

1. Методологія приватного права: Зб. Наук. Праць (за матеріалами наук.-теорет. Конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) / Редкол.: О.Д. Крупчан (голова) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.
2. Гойбарг А.Г. Хозяйственное право РСФСР: Гражданский кодекс. Т. 1/Гойхбарг А.Г. – 3-е изд. Испр. И доп. – М. : Госиздат, 1924. – 269 с.
3. Стучка П.И. Курс советского гражданского права. Т. 3. Особенная часть гражданского права, М. ; Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1931. – 208 с.
4. Подцерковный О.П. Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине, – Одесса: "Студия "Негоциант", 2005. – 308 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Издание 5, Т. 44. Июнь 1921 – март 1922, М. : Политиздат, 1970, – 710 с.
6. Вишневский А.А. Банковское право Европейского Союза: Учебное пособие. – М.: "Статут", 2000. – 388 с.
7. Стратегія фінансового сектору України до 2025 р. Національний банк України, Міністерство фінансів України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. URL: https://bank.gov.ua/ua/about/develop-strategy
8. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 р. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/kompleksna-programa-rozvitku-finansovogo-sektoru-ukrayini-do-2020-roku
9. Гражданское право : актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Издательство Юрайт, 2009. – 993 с.
10. Коваленко Д.І. Фінанси, гроші та кредит: теорія та практика [текст] : навч. посіб. / Д.І. Коваленко, В.В. Венгер – К. : "Центр учбової літератури", 2013. – 578 с.
11. Інструменти та установи фінансового ринку. Енциклопедичний довідник / За редакцією В.В. Фещенка. Укладачі: Фещенко В.В. (керівник проекту), Фещенко В.М., Мунтіян В.І., Романченко О.В., Новошинська Л.В. – К. : Українське агенство фінансового розвитку, 2007. – 504 с.
12. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. – К. : Книга, 2007. – 528 с.
13. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права, М. : Статут, 2003. – 351 с.
14. Черепахин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М. :Статут, 2001. – 497 с.
15. Goldsmith R. Financial Structure and Development, Yale University Press, New Haven, 1969. Pp. xxxiv + 561. 112s. 6d. (cloth). 36s. (paper)
16. Циппеліус Райнгольд Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. – К. : Видавництво "Реферат", 2004. – 176 с.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощеного залучення інвестицій та введення нових фінансових інструментів" // Закон України від 19.06.2020р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text
18. Дигесты Юстиниана. Перевод с латинского. Т. I : Кн. 1-4 / Отв. ред. : Л.Л. Кофанов., М. : Статут, Консультант Плюс, 2002, – 584 с.
19. Рабінович П.М. Приватне право і публічне право як загальносоціальні явища та як легалізовані терміно-поняття // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 29-30 квітня 2004р., м. Харків. – К. ; Академія правових наук України, НДІ приватного права і підприємництва, НДІ інтелектуальної власності, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2004. – 908 с.

References

1. Krupchan, O.D. (2003). Problemy vzaemozvayzku pryvatnogo ta publichnogo prava [The problems of the relationship between private and public law] (s. 10). zbirnyk nauk. prac', Kyi'v.: Yurinkom Inter (in Ukrainian).
2. Goi'barg A.G. (1924) Xozya'stvennoe pravo RSFSR: Grazhdanskiy kodeks. T.1 [Commercial law of the RSFSR: Civil Code], Moskva, Gosizgat (in Soviet Union).
3. Stuchka P.I. Kurs sovetskogo grazhdanskogo prava. T. 3 Osobennaya chast' grazhdanskogo prava (s. 43) [The course of Soviet civil law. T. 3. A special part of civil law], Moskva, Leningrad: Gosudarstvennoe social'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo (in Soviet Union).
4. Podcerkovny' O.P. (2005) Denezhnye obyazatel'stva i raschotnye pravootnosheniya v Ukraine [Monetary obligations and settlement legal relations in Ukraine], Odessa, "Studiya "Negociant" (in Ukrainian).
5. Lenin V.I. (1970) Polnoe sobranie sochineni'. Izdanie 5, T.44, Iyun' 1921 – mart 1922 [Full composition of writings. Edition 5, T. 44. June 1921 – March 1922], Moskva, Politszdat (in Soviet Union).
6. Vishnevskiy A.A. (2000) Bankovskoe pravo Evropeyskogo Soyuza: Uchebnoe posobie [Banking Law of the European Union: Study Guide], Moskva, "Statut" (in Russian).
7. Strategiya finansovogo sektoru Ukrainy do 2025 roku [Strategy of the financial sector of Ukraine until 2025]; URL: https://bank.gov.ua/ua/about/develop-strategy. 8. Kompleksna programa rozvytku finansovogo sektoru Ukrainy do 2020 roku [Comprehensive program for the development of the financial sector of Ukraine until 2020]; URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/kompleksna-programa-rozvitku-finansovogo-sektoru-ukrayini-do-2020-roku.
9. Belov V.A. Grazhdanskoe pravo: aktual'nye problemy teorii I praktiki (2009) [Civil law: current issues of theory and practice], Moskva, Szdatel'stvo Yura't (in Russian).
10. Kovalenko D.I. Finansy, groshi ta kredyt: teoriya ta praktyka (2013) [Finance, money and credit: theory and practice], Kyi'v, "Centr uchbovoi' literatury" (in Ukrainian).
11. Instrumenty ta ustanovy finansovogo rynku. Enciklopedychnyi' dovidnyk (2007) [Instruments and institutions of the financial market. Encyclopedic reference book] Kyi'v, Ukrai'ns'ke agenstvo rozvytku (in Ukrainian).
12. Il'iin V.V. Finansova civilizaciya (2007) [Financial civilization]: Kyi'v, Knyga (in Ukrainian).
13. Pokrovskiy I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava (2003) [The main problems of civil law], Moskva, "Statut" (in Russian).
14. Cherepahin B.B. Trudy po grazhdanskomu pravu (2001) [The Works on civil law], Moskva, "Statut" (in Russian).

15. Goldsmith R. Financial Structure and Development, Yale University Press, New Haven, 1969. Pp. xxxiv + 561. 112s. 6d. (cloth). 36s. (paper);
16. Cippelius R. Yurydychna metodologiya (2004) [Legal methodology], Kyi'v, Vydavnyctvo "Referat" (in Ukrainian).
17. Pro vnesennya zmin do deyakih zakonodavchyh aktiv Ukrainy sh'odo sprosh'enogo zaluchennya investycii' ta vvedennya novyh finansovyx instrumentiv // Zakon Ukrainy 19.06.2020p. [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning Simplified Attraction of Investments and Introduction of New Financial Instruments] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text
18. Digesty Yustiniana. Perevod s latinskogo T. 1: Kn. 1-4 (2002) [Digests of Justinian], Moskva, "Statut" (in Russian).
19. Rabinovich P.M.(2004) Pryvatne pravo I publichne pravo yak zagal'nosocial'ni yavysh'a ta yak legalizovani termino-ponyattya (s. 17) [Private law and public law as general social phenomena and as legalized terms and concepts], Kyiv, Akademiya pravovyx nauk Ukrainy, NDI pryvatnogo prava I pidpryemnyctva, NDI intelektual'noi' vlasnosti, Nacional'na akademiya im. Yaroslava Mudrogo (in Ukrainian).

Received: 30/07/2021
Accepted: 15/08/2021

L. Panova, Cand. Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF THE INTERRELATION BETWEEN PRIVATE AND PUBLIC LAW IN SETTLEMENT RELATIONS

The article is based on the existing law doctrine of division of law into private and public. The author analyses the influence of the doctrine on the relationships that arise in the financial services markets. The author takes into account the results of researches conducted by domestic and foreign scholars, which were carried out in the field of law and economics. The author uses general scientific and special methods as those that form the basis of the work. The research substantiates that objectively the doctrine dividing law into private and public does not exist. Doctrine is the product of a sociocultural interpretation of the researcher's thinking process. At the same time, the doctrine is naturally refers to the structure of the financial market.

The author analyses the internal mechanism of circulation of cash flows and settlements in the global financial market. This analysis is the empirical basis for the research and subsequent theoretical understanding. The author proves that the concept of separation of rights into private and public law is not a universal concept that is inherent in all countries. The doctrine is fundamental only in the countries with Romano-Germanic legal system. The idea of dividing law into private and public was not reflected at the doctrine level in the countries with Anglo-Saxon legal system. The problem of the substitution of concepts was enrooted directly in the very doctrine of law, which existed in Soviet times. It was connected with the absence of the concept of "private law" in the Soviet legal thinking.

The idea of social justice changes beyond recognition in the direction of public law. The author focuses on the issue of how to ensure the sustainable development of the financial system and its main institutions (structures) using the theoretical concept of dividing law into private and public. The author emphasizes the need to take into account the diversity of legal understanding of the financial market as a social phenomenon. The research methodology should be as appropriate as possible to the research object. The idea of social justice should act as a regulator of mutual relations between members of society. Practical activity in the financial markets in the modern world tends to converge. Public law assumes the fulfilment of a social function. Therefore, the author comes to the conclusion that law is a means of reaching a compromise between members of society, provided that individual freedom is preserved and there is no need to oppose private law to public law. The author proves that European political and legal standards are built on such postulates, particularly concerning the field of calculations.

Keywords: financial system, financial services markets, settlement relations, the doctrine of separation of rights into private and public.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 92-99
УДК 349.6
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-17

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Е. В. Позняк, канд. юрид. наук, доц., психолог
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-5515-4849

ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОГО ЗМІСТУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Досліджено теоретико-правові, законодавчі й інші підходи до розуміння суті й змісту принципу формування екологічної культури в екологічному праві та законодавстві України. Нині принцип формування екологічної культури лише частково відображено у нормах Конституції України та чинного законодавства, зокрема Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища".

Реалізація вказаного принципу в законотворчій, практичній і правозастосовній діяльності сприятиме підвищенню рівня еколого-правової свідомості та культури, екологізації національного права й законодавства. Від рівня екологічної та еколого-правової культури в суспільстві залежить ефективність функціонування системи екологічного управління і контролю, забезпечення екологічної безпеки господарської та інших видів діяльності, досягнення екологічного правопорядку, відновлення екологічної рівноваги, розвиток науки та екологічних знань.

Утвердженню принципу формування екологічної культури сприятиме виконання стратегічних завдань, закладених у положення джерел державної екологічної політики, перш за все, Основних засад (стратегії) державної екологічної політики на період до 2030 р.

Внесено пропозиції з удосконалення чинного законодавства з метою врахування принципу формування екологічної культури, забезпечення сталого розвитку нашої держави з огляду на сучасні виклики та процеси глобалізації. Висловлено думку про доцільність конституційного закріплення принципу формування екологічної культури як основи для розбудови демократичної, соціальної, правової та екологічної держави. Зазначеним принципом пропонується доповнити основні джерела природоресурсного, природоохоронного права та права екологічної безпеки.

Запровадження принципу формування екологічної культури в національне законодавство має набути системного характеру, що сприятиме забезпеченню узгодженості норм екологічного права й інших галузей між собою у регулюванні екологічних відносин. Це підвищуватиме рівень еколого-правової культури суспільства і громадян, посилюватиме курс нашої держави на міжнародну та європейську інтеграцію.

Ключові слова: державна екологічна політика, екологічна культура, екологічне законодавство, екологічне право, еколого-правова культура, навколишнє природне середовище, принципи екологічного права, принципи права.

ВСТУП

Сучасну систему екологічного права й законодавства України неможливо уявити без таких важливих елементів, як принципи, становлення яких в Україні зі здобуттям незалежності та подальше втілення в життя пов'язане з подоланням радянських принципів державотворення та правотворення, з урахуванням принципу сталого розвитку та відмовою від ідеї досягнення "пріоритету екології над економікою". 2021 рік – ювілейний для нас, громадян України та екологів-правників зокрема. Ми відмічаємо 30-річчя незалежності України, 25-річчя прийняття Конституції України [1], 30-річчя прийняття Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища". Водночас, вшановуємо

© Позняк Е. В., 2021

пам'ять загиблих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 35-ті роковини Чорнобильської катастрофи, переживаємо втрати наших громадян та анексію і тимчасову окупацію територій нашої держави в умовах війни, відшукуємо шляхи стримування та протидії санітарно-епідемічним загрозам. За 30-річний період проведено низку правових реформ, окреслено вектори міжнародної та європейської політики за участю України, сформовано правову систему, суспільну правову культуру, свідомість, морально-етичні засади буття.

Постановка проблеми. У сучасній науковій еколого-правовій доктрині принципи являють собою багатоаспектне явище правової дійсності, посідають важливе місце серед інструментів правової політики та відіграють роль керівних начал правотворення, правозастосування, наукового осмислення правової реальності у сфері охорони навколишнього природного середовища та його елементів, використання природних ресурсів, комплексів та екосистем, їхніх природних і природно-антропогенних властивостей, їхньої охорони й відтворення, і, безумовно, забезпечення екологічної безпеки людини й суспільства. Закладені в Конституції України від 28 червня 1996 р. принципи еколого-правового регулювання відносин у природоресурсній, природоохоронній та антропоохоронній сферах суспільних відносин і нині продовжують виконувати важливу соціальну роль регуляторів поведінки суб'єктів права та "проростати" в положення новітніх джерел еколого-правового регулювання різної юридичної сили. Однак роль принципів екологічного права подекуди недооцінюється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу дослідженню принципів права й законодавства, їхнім філософським, соціальним, культурологічним та іншим аспектам приділяли увагу представники вітчизняної та зарубіжної науки теорії держави і права, а саме: С. С. Алєксєєв, А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, В. О. Котюк, С. Л. Лисенков, С. П. Погребняк та ін. У сфері екологічного права ці питання стали об'єктом досліджень і наукових розвідок таких учених: В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, М. М. Брінчук, Б. В. Єрофєєв, О. І. Казанник, І. І. Каракаш, В. В. Костицький, О. Г. Котеньов, С. М. Кравченко, М. В. Краснова, Н. Р. Малишева, В. Л. Мунтян, Н. І. Нестерова, В. В. Петров, Є. П. Суєтнов, Л. Л. Чаусова, Ю. С. Шемшученко та ін. Тією чи іншою мірою у працях зазначених учених ставились питання щодо з'ясування змісту та системи принципів права, принципів екологічного права, основоположних засад формування екологічної культури та розвитку її елементів, перспектив удосконалення чинного законодавства з урахуванням міжгалузевих підходів до розвитку гарантій ефективності правових норм і принципів.

Проте наукові та практичні аспекти принципу формування екологічної культури та його значення для регулювання екологічних відносин висвітлені недостатньо, не досліджувалася вказана проблематика і в контексті суспільної еколого-правової культури. Звідси і випливає необхідність проведення більш детального аналізу екологічної культури як явища правової дійсності крізь призму системи принципів екологічного права й законодавства. Це дасть змогу більш детально розглянути один із найбільш важливих, на думку авторки цієї публікації, принципів екологічного права, показник еколого-правової культури, якому вже приділялась увага раніше [22].

Метою статті є проведення аналізу науково-теоретичних підходів до розуміння принципів екологічного права загалом, а також обґрунтування наявності принципу формування екологічної культури в екологічному праві, виявлення особливостей його впливу на суспільні відносини як регулюючого чинника й обов'язкової умови вдосконалення екологічного законодавства, підвищення рівня правової культури суспільства і громадян. Зазначена мета дослідження обумовила розв'язання таких завдань, як-от: здійснення аналізу теоретичних і правових (насамперед, еколого-правових) підходів, джерел державної екологічної політики, міжнародно-правових та європейських документів – джерел екологічного права, національного законодавства стосовно регулювання відносин у сфері розвитку еколого-правової культури крізь призму закріплення і подальшої реалізації принципу формування екологічної культури в Україні.

Предметом дослідження є соціально-правові передумови розвитку принципу формування екологічної культури в екологічному праві України, а також наукові та нормативно-правові підходи до закріплення у чинному законодавстві України вимог щодо підвищення рівня еколого-правової культури суспільства і громадян.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері розвитку екологічної культури загалом, а також еколого-правової культури суспільства і людини, у регулюванні яких важливе місце посідає принцип формування екологічної культури.

Методологія дослідження. В основу методології цього дослідження, з огляду на його комплексний характер, покладено загальнонауковий діалектичний метод пізнання суспільних явищ у їхньому взаємозв'язку та розвитку. Використано також такі наукові методи: аналіз і синтез (розглянуто правове регулювання екологічних відносин, проаналізовано правові засади державної екологічної політики, наукові підходи до розуміння принципів права та принципів екологічного права); тлумачення правових норм (застосовано при розгляді окремих норм чинного законодавства з метою з'ясування їхнього змісту та виявлення правових принципів, закладених законодавцем у їхню основу, насамперед, принципу формування екологічної культури); формально-юридичний (розглянуто загальнотеоретичні підходи до розуміння принципів права, правові передумови розвитку принципу формування екологічної культури як важливого принципу екологічного права); прогностичний (сформовано пропозиції щодо закріплення принципу формування екологічної культури в нормах чинного законодавства України) та ін.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Загальнотеоретичні підходи до розуміння принципів права України та їхньої ролі у формуванні еколого-правової культури. Незмінно актуальним питанням науки екологічного права впродовж багатьох років його становлення й розвитку як за радянських часів, так і в незалежній Україні на шляху нашої держави до міжнародної та європейської інтеграції, залишається питання виявлення та дослідження принципів права й законодавства, на яких будується система права, його галузей, підгалузей, правових інститутів та їхніх різновидів.

Засвоєння принципів права, нерозривного зв'язку між правом і мораллю, розуміння функцій, принципів, моральних вимог законодавства є свідченням правової культури людини лише в тому випадку, коли її знання переходять у переконання і знаходять прояв у практичних діях [23, с. 148]. Свого часу В. Л. Мунтян вів мову про те, що "збереження, відновлення, розширене відтворення всіх природних умов, саме таких, які є сприятливими для життя людей, прогресу виробництва і культури, які відповідають насущним людським потребам, дають можливість суспільству існувати і розвиватись тепер і в майбутньому" [18, с. 9].

Зведення поняття "природа" до "навколишнього середовища" внаслідок економічної діяльності людини, головним чином наприкінці XX століття, як зазначає Г. І. Балюк, призвело до порушення природного ходу розвитку, а орієнтація на суто прибуткову господарську діяльність – до дисгармонії між Людиною і Природою [3,

с. 9]. Доводиться констатували лише поглиблення екологічної кризи, адже порушення екологічної рівноваги у світовому масштабі, в окремих регіонах Планети перевищує адаптивні можливості біосфери і людства.

Значною мірою характер екологічного правопорядку, рівень законотворчої та правозастосовної практики, ефективність діяльності системи екологічного управління й контролю залежать від рівня правової й екологічної культури, що проявляється в узгодженості норм екологічного права й інших галузей між собою у регулюванні екологічних відносин, поширенні еколого-правових знань, в еколого-інформаційній, просвітницькій, виховній діяльності, у ставленні людини, суспільства, держави до всього живого. З позиції теорії права, розглядаючи джерело права як культуру, яка в процесі селективної еволюції вбирає в себе соціальний досвід і проявляється у загальнообов'язкових правилах поведінки [24, с. 138], ученими ставиться важливе завдання – розглядати правові явища, втілені в нормативно-правові акти різної юридичної сили, крізь призму культури [22, с. 38] та її важливого виду – еколого-правової культури. На думку І. І. Каракаша, еколого-правова культура відображає свідоме ставлення до еколого-правових норм і способів їхнього освоєння в суспільстві [7, с. 430].

У структурі екологічної культури, як зазначала С. М. Кравченко, еколого-правова культура є соціально значимим і врегульованим нормами права способом творчої діяльності з пізнання та перетворення природи, її охорони, раціонального використання природних ресурсів, оздоровлення навколишнього середовища в інтересах теперішнього та майбутніх поколінь [12, с. 49]. Таким чином, усебічний розвиток різних напрямів екологічної культури неможливо уявити без розвитку тих ідей, які закладаються вченими-представниками різних галузей знань у правила поведінки людини і людського суспільства для гарантування безпечного життя майбутнім поколінням людей на Землі.

У теорії права принципи права пропонується розглядати крізь призму основних ідей, вимог, начал тощо, однак єдиного визначення принципів права (а також "універсальних" ознак) бракує. Наведемо такі підходи до визначення цієї надважливої правової категорії. Отже, принципи права є: а) його основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення права; за своєю сутністю вони є загальне відображення об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, людства в цілому [26, с. 134]; б) вихідні ідеї, що визначають його характер, як найбільш важливі юридичні вимоги, що адресуються суб'єктам права; найбільш загальні і стабільні вимоги, що сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права і напрями його подальшого розвитку [20, с. 123, 124]; в) явища, що не тільки пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, а й забезпечують єдність різних власне правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, понятійно-категоріальних рядів [8, с. 3]; г) певні нормативно-керівні начала, яким притаманні загальні ознаки норм права, але в той же час які слугують основою та орієнтиром для створення та застосування всіх інших правових норм, тобто яким по відношенню до них (правових норм) належить певний пріоритет [6, с. 44]. Погоджуючись із думками авторів зазначених дефініцій, відмітимо дещо спільне: дієвість правових принципів залежить від їхньої наукової зрілості й обґрунтованості, від рівня культурного розвитку суспільства, від досконалості правових засобів, за допомогою яких вони підкріплюються і розвиваються [4, с. 223], що є вкрай актуальним сьогодні.

Еколого-правові підходи до формування принципів екологічного права України. Розгляд принципів екологічного права як системоутворюючих факторів галузі права є загальновідомим, водночас, екологізація переважної більшості сфер життєдіяльності людини з метою забезпечення сталого розвитку неможлива без розвитку екологічної культури, важливість якої доводиться низкою наук екологічного напряму (підгалузей науки екології). В. І. Андрейцев зазначає, що принципи екологічного права – це вихідні засади та загальнообов'язкові правила, зафіксовані в регулятивних і охоронних еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права [2, с. 25]. На думку В. В. Костицького, принципи є, насамперед, не що інше як вимоги, відповідно до яких мають закріплюватися конкретні законодавчі норми у відповідних актах. Принципи є основою побудови і функціонування права, де-факто є обов'язковими в частині дотримання для всіх без винятку суб'єктів екологічних відносин, фактичний стан яких де-юре визначає рівень правової свідомості та культури суспільства, в частині предмету дослідження – рівень його екологічної поведінки [9, с. 86–87].

А. П. Гетьман та В. А. Зуєв ведуть мову про забезпечення пріоритету норм і принципів екологічного законодавства, їхню інтеграцію й систематизацію. Тільки за цих умов варто очікувати того, що Україна буде активніше просуватись на шляху до сталого розвитку [5, с. 87]. Припускаємо, що взятий Україною стратегічний курс на забезпечення сталого розвитку нашої держави дозволяє говорити і про особливий різновид екологічної культури – про культуру сталого розвитку – культуру екологічної складової сталого розвитку, що потребує свого наукового осмислення у теорії екологічного права. Сьогодні ж забезпечення ефективності екологічного права, спрямованого на інтеграцію різногалузевих підходів до формування суспільної та індивідуальної еколого-правової культури, є не лише важливим завданням державної екологічної політики, реалізація якої проявляється крізь призму права і законодавства, але й покладається в основу системи принципів права, які зазнали процесу екологізації, та принципів екологічного права [22, с. 38–39].

Екологічне право за своєю суттю, як вважає Лю Хунянь, пропонує нову форму життя, іншими словами, на основі цього права ми можемо винести судження про норми (критерії) нового життя. Це – правила культивування принципів людинолюбства (гуманності) [15, с. 98], які дослідник пропонує розглядати в межах концепту екологічного права. Зазначені принципи в межах формування концепту екологічного права М. В. Краснова вбачає у принципах життєвості (існування) всіх елементів природи, включаючи гармонійне існування самої людини в природі, а також гармонії (загальної згоди) та відновлення цінності духу природи [13, с. 8]. Вибудовуючи гуманістичний профіль охорони навколишнього природного середовища у глобалізаційних процесах розвитку економіки, Євґеніуш Косьмінскі зазначав необхідність розвитку "нової екологічної культури", яка пронизує різні види діяльності людини, становить більш ніж основну умову для виживання людської культури, а також природи [10, с. 136]. Вочевидь, наведені нами підходи вчених базуються саме на ідеї про необхідність виявлення та подальшого розвитку принципу формування екологічної культури, який має набути своєї правової форми завдяки закріпленню в нормах чинного законодавства, тобто гарантуватись законодавчо – набути правової форми як принцип права і як принцип законодавства.

У питанні про співвідношення принципів права і законодавства є дві точки зору. Так, на думку Т. І. Макарової, способи та характер правового оформлення принципів свідчать про те, що існують відмінності між принципами права і принципами законодавства. Якщо у принципах права об'єктивуються істотні, змістовні озна-

ки конкретної галузі права, то в принципах законодавства мають віднайти відображення ще і структурні характеристики [16, с. 140]. На думку І. А. Ігнатьєвої, поняття принципу права та принципу законодавства практично збігаються і використовуються порізно лише в конкретному аспекті проведення наукових досліджень [6, с. 37]. Принцип формування екологічної культури, звісно ж, є однаково важливим і для сфери права, і для законодавства, а як наслідок, – і для правотворчої, управлінської, правозастосовної, освітянсько-виховної та іншої правореалізаційної практики. З огляду на це, принцип формування екологічної культури є важливим принципом екологічного права, та, на наше переконання, має стати принципом екологічного законодавства.

Загальнозначимий вираз правові ідеї-принципи отримують далі – у законодавстві, у системі правових норм. З одного боку, у значній кількості випадків вони отримують прямий вираз у преамбулах і загальних статтях нормативних актів. З іншого боку, правові ідеї розвиваються і конкретизуються у певних правилах поведінки, виступаючи як загальні ідейно-правові основи цих правил, як критерії їхнього групування і систематизації. На цьому рівні правові ідеї як принципи права об'єктивуються у правовій системі, але не втрачають свого ідеологічного характеру [4, с. 221], набуваючи характеру принципів державної екологічної політики. Важливо звернути увагу й на необхідність дослідження принципів екологічної політики, відображених у положеннях документів концептуального характеру, адже їхня переважна більшість повторюють норми-принципи чинних джерел екологічного й інших галузей права або споріднені з ними.

Принцип формування екологічної культури в системі принципів екологічного права. У системі принципів екологічного права, які є історично усталеними, наприклад, раціонального та цільового використання природних ресурсів, оптимального поєднання екологічних та економічних інтересів, поєднання заходів юридичної відповідальності за екологічні правопорушення й економічного стимулювання тощо, вчені обґрунтовують наявність новітніх правових ідей. Серед зазначених принципів – принцип розмежування природокористування та контролю за ним [11, с. 6], принцип екосистемного підходу [25, с. 93] або екосистемності [21, с. 39] та багато інших.

Нового змісту набувають і усталені принципи екологічного права, зокрема принцип екологізації суспільного життя – як сформульований М. В. Красновою принцип "екологізації національної правової системи України". Кроками до екологізації національного права і законодавства вчена пропонує визнати забезпечення проникнення, трансформацію у правові галузі та у правові норми екологічного підходу, що має більш широкий зміст, обумовлений науковим екопотенціалом, включаючи і біоекологічні, і еколого-синергетичні, та інші екологічні ідеї і знання [14, с. 108]. Ефективна реалізація цього принципу у праві свідчитиме, перш за все, про розвиток правової культури загалом, а також еколого-правової культури, яка інтегрує екологічні та правові засади регулювання суспільних відносин шляхом застосування комплексних підходів до використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та його елементів, забезпечення екологічної безпеки, зокрема і шляхом "стримування" негативних кліматичних змін.

Н. Р. Малишева зазначала важливість урахування задекларованих низкою міжнародно-правових джерел "етичних принципів" у розв'язанні проблем запобігання негативним змінам клімату, на яких має ґрунтуватися моральний імператив добра. Це, у першу чергу, унікальна здатність людини аналізувати своє буття та навколишню дійсність, відчувати несправедливість, уникати небезпеки, брати на себе відповідальність, прагнути до співробітництва та давати моральну оцінку подіям, що відбуваються) [17, с. 179]. Зазначені принципи покладені в основу положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 09 травня 1992 р. (м. Нью-Йорк, США; ратифікована Законом України від 29 жовтня 1996 р.), Паризької угоди від 12 грудня 2015 р. (м. Париж, Франція; ратифікована Законом України від 14 липня 2016 р.) та інших джерел міжнародного екологічного права.

У науковій літературі зазначено, що правові принципи формують правове мислення і правову культуру [26, с. 134]. За допомогою правових норм, спрямованих на регулювання відносин із формування, забезпечення, розвитку, гарантування ефективності екологічної культури, екологічній культурі в цілому та окремим її елементам надається правова форма. Основою для об'єднання таких норм у комплексний і міжгалузевий інститут еколого-правової культури в системі екологічного права України є система принципів, серед яких ми пропонуємо окремо виділити принцип формування екологічної культури та розкрити його зміст. На наш погляд, сучасна всебічна екологізація різних сфер буття, як засіб протистояння екологічній кризі, виявляє важливість формування еколого-правової культури – не лише як певної гарантії забезпечення сталого розвитку та найбільш сучасної концепції взаємодії суспільства і природи, але і як галузевого правового принципу [22, с. 38].

Вироблені теорією та практикою принципи, на яких ґрунтується екологічне право як система, Ю. С. Шемшученко пропонує розглядати як наукову основу досягнення цілей правового регулювання в екологічній сфері [28, с. 18]. Принципи права не тільки пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, а й забезпечують єдність різних власне правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, понятійно-категоріальних рядів [8, с. 3]. На рівні міжгалузевих засад регулювання екологічних відносин принцип формування екологічної культури органічно взаємопов'язаний із принципами сталого розвитку, екосистемного підходу (екосистемності) та ін. Цей принцип також відповідає загальноправовим принципам правового регулювання відносин у державі, як-от: законності та правопорядку, гуманізму, гласності, невідворотності юридичної відповідальності за правопорушення, компенсаційності заподіяної шкоди, міжнародного співробітництва тощо. З огляду на те, що у розвинутих правових системах правові принципи найчастіше виконують роль перехідної ланки від суспільних відносин до систем права і правового регулювання [26, с. 135], – принцип формування екологічної культури в нашому суспільстві повинен бути визнаний як одна із визначальних передумов забезпечення екологічного правопорядку.

Історично так склалося, що на визначенні правового змісту системи принципів екологічного права значною мірою позначився вплив принципів, закріплених у Стокгольмській декларації з навколишнього середовища (1972 р.), Всесвітній хартії природи (1982 р.), в Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку (1992 р.) та в низці міжнародних договорів. Уперше система основних принципів охорони навколишнього природного середовища (за своєю суттю – система основних принципів екологічного права) була визначена законодавцем у ст. 3 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р. Автори науково-практичного коментаря до цього Закону відмічають, що у зазначеній статті наводяться принципи, виведені з урахуванням міжнародного, вітчизняного та зарубіжного досвіду у розв'язанні екологічних проблем. На думку вчених, сформульовані в цій статті Закону принципи значною мірою випередили ідеї, закладені в наступні міжнародні документи з відповідних питань. З іншого боку, реалізація цих принципів має відбуватися з урахуванням тих уточнень, на які орієнтують світове співтовариство перераховані вище документи [19, с. 29–30].

Не вдаючись до аналізу джерел міжнародного екологічного права й екологічного права Європейського Союзу, зазначимо, що важливу роль на шляху України до євроінтеграції сьогодні відіграють екологічно спрямовані положення Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої сторони (Угода, ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р.). Низку положень гл. 6 "Навколишнє середовище", гл. 24 "Культура" та багатьох інших спрямовано на впровадження основних напрямів співпраці України та ЄС у правовій, екологічній, культурній, туристичній, ядерно-енергетичній, морській і багатьох інших галузях співробітництва. На нашу думку, формування екологічної культури в нашій державі значною мірою залежить і залежатиме й надалі від успішного виконання Україною взятих на себе зобов'язань у еколого-правовій та поєднаних із нею сферах.

Принцип формування екологічної культури в системі принципів екологічного законодавства. Конституційне та законодавче закріплення переважної більшості принципів екологічного права, на наш погляд, доцільно розглядати в тісному взаємозв'язку з принципом формування екологічної культури. Л. Л. Чаусова наголошує на тому, що кожний принцип екологічного права має свій зміст – сукупність правових приписів, які забезпечують його прояв шляхом використання різних правових форм і способів у певній частині екологічного права. Особливістю цих правових приписів є те, що вони сформульовані в законодавстві з урахуванням загальних об'єктивних законів природи і специфіки кожного природного об'єкта [27, с. 5]. Принцип формування екологічної культури частково відображено у положеннях чинного законодавства України, у першу чергу, у згаданій вище ст. 3 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" – це встановлення принципу формування у населення екологічного світогляду (п. "ж" ст. 3), що поєднується з формуванням екологічної культури (екологічної свідомості, екологічного мислення кожної людини, які сприяють реалізації екологічно виваженої правомірної поведінки). У наукові літературі він зазначається як орієнтованість на формування екологічного світогляду [2, с. 208].

На основі принципу формування екологічної культури базуються і положення ст. 7 зазначеного вище Закону, у кожній із частин якої законодавець акцентує увагу на окремих основних ідеях:: а) забезпеченість підвищення екологічної культури суспільства і професійної підготовки спеціалістів загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням у зазначеній сфері, підвищенням кваліфікації та перепідготовки кадрів; б) обов'язковість екологічних знань як кваліфікаційної вимоги до всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів і призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища; в) урахування суспільних потреб у ході підготовки спеціалістів спеціально визначеними вищими та професійними навчальними закладами у цій сфері.

Відповідно, у законодавстві про освіту принцип формування екологічної культури покладено в основу таких законодавчих положень, як-то: формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України "Про освіту" від 5 травня 2017 р. віднесено до засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності. Система загальної середньої освіти відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України "Про повну загальну середню освіту" від 16 січня 2020 р. функціонує з метою забезпечення, зокрема і здатності до цивілізованої взаємодії з природою, дбайливого ставлення до довкілля. Законом передбачається спрямування виховного процесу на формування культури та навичок здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля (ч. 1 ст. 15), заклад освіти створює безпечне освітнє середовище з метою забезпечення належних і безпечних умов навчання, виховання, розвитку учнів, а також формує у них гігієнічні навички та засади здорового способу життя (ч. 1 ст. 21). Керівник закладу загальної середньої освіти зобов'язаний, серед іншого, формувати засади, створювати умови, сприяти формуванню культури здорового способу життя учнів і працівників закладу загальної середньої освіти (ч. 4 ст. 38). Таким чином, принцип формування екологічної культури в системі принципів освітньої діяльності розглядається законодавцем дещо ширше, оскільки крім безпосередньо екологічної культури, він охоплює формування культури здорового способу життя, гігієнічних навичок, дбайливого ставлення до довкілля тощо.

У джерелах екологічного права з огляду на його систему, принцип формування екологічної культури закладено у зміст невичерпної кількості правових норм. Проте безпосередньо, на нашу думку, найбільшою мірою це проявляється у джерелах фауністичного, природно-заповідного, рекреаційного права, подекуди у джерелах права екологічної безпеки (зокрема, у сфері цивільного захисту, запобігання надзвичайним екологічним ситуаціям і реагування на них).

Наприклад, серед основних вимог і принципів охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу Законом України "Про тваринний світ" від 13 грудня 2001 р. закріплено принципи: задоволення наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілей у межах спеціального використання об'єктів тваринного світу (ч. 1 ст. 20, ст. 28), забезпечення охорони тваринного світу, зокрема і шляхом виховання громадян у дусі гуманного ставлення до тварин, пропаганди важливості охорони тваринного світу (ст. 37) та ін. Спрямованим на захист від страждань і загибелі тварин унаслідок жорстокого поводження з ними, захист їхніх природних прав та укріплення моральності й гуманності суспільства є Закон України "Про захист тварин від жорстокого поводження" від 21 лютого 2006 р., як зазначається у його Преамбулі. Жорстоке поводження з тваринами, згідно зі ст. 4, є несумісним з вимогами моральності та гуманності, спричиняє моральну шкоду людині. Відповідно до ст. 6 зазначеного Закону виховання гуманного ставлення до тварин є важливою складовою етичного, культурного й екологічного виховання громадян та передбачає формування високого рівня еколого-етичної свідомості та культури громадян, забезпечується шляхом викладання курсів з екологічної етики та гуманного ставлення до тварин у дошкільних навчальних закладах, у системі загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти.

Таким чином, у змісті наведених нами правових норм вбачаються міжнародно-правові підходи до збереження біологічного різноманіття, частиною якого є тваринний світ, відповідно до Конвенції про охорону біологічного різноманіття від 5 червня 1992 р. (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія; ратифікована Законом України від 29 листопада 1994 р.), багатьох інших міжнародно-правових джерел.

Незважаючи на те, що нам вдається вибудувати певну систему положень чинного законодавства про розвиток екологічної культури та/або її окремих елементів, саме положень про формування екологічної культури в суспільстві завдяки екологічно орієнтованим заходам – як правового принципу – бракує джерелам екологічного права. Зазначеним принципом доцільно було б доповнити низку джерел природоресурсного, природоохоронного права та права екологічної безпеки. Це сприятиме, насамперед, розробці конкретних екологічно виважених дій з боку держави, привертатиме увагу до збільшення фінансування пріоритетних та інших екологічно важливих і

необхідних заходів, впливатиме на громадську думку, сприятиме більш ефективній реалізації екологічних прав громадян і збереженню довкілля для майбутніх поколінь.

Удосконаленню екологічного законодавства України в частині утвердження принципу формування екологічної культури сприятиме виконання стратегічних завдань, закладених у положення концептуальних документів – джерел державної екологічної політики, відображених у правовій формі, та принципів державної екологічної політики. Тією чи іншою мірою положення про необхідність розвитку екологічної культури містять і концептуальні документи політико-правового характеру, які констатують сучасний стан екологічних проблем, визначають політико-правові засади вдосконалення чинного законодавства, розроблення й запровадження правових та інших механізмів і засобів.

Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2030 р., затвердженими Законом України від 28 лютого 2019 р., констатується низький рівень розуміння у суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконаліть системи екологічної освіти та просвіти (розділ І). Першою зі стратегічних цілей, на досягнення яких спрямована державна екологічна політика, є формування у суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва (розд. ІІІ), серед завдань якої визнано: впровадження освіти в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, екологічної освіти та виховання, просвітницької діяльності з метою формування в суспільстві екологічних цінностей і підвищення його екологічної свідомості; забезпечення участі громадськості у прийнятті управлінських рішень у сфері охорони навколишнього природного середовища та природокористування; забезпечення дотримання екологічних прав та обов'язків громадян, доступу до правосуддя з питань охорони навколишнього природного середовища та природокористування.

У Рекомендаціях парламентських слухань на тему "Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років", схвалених Постановою Верховної Ради України від 14 січня 2020 р. № 457-IX (слухання відбулися 27 листопада 2019 р.), зазначено: в Україні питання захисту довкілля регулюють понад 40 законів і сотні підзаконних нормативно-правових актів, проте система відповідальності за екологічні правопорушення, забезпечення дотримання екологічних прав людини залишається слабкою та неефективною. Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України (його сучасна назва після чергової реорганізації) спільно з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується міністром цього міністерства, поставлено завдання – посилити організацію забезпечення екологічної освіти та підвищення кваліфікації посадових осіб, які здійснюють функції державного управління у сфері охорони довкілля (п. 2).

Слід додати, що практична реалізація зазначених у Стратегії та в Рекомендаціях підходів до розв'язання різних екологічних проблем із метою мінімізації екологічної кризи передбачена Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 443-р. Вочевидь, позитивна практика виконання запланованих законодавцем екологічно важливих заходів уповноваженими суб'єктами сприятиме зростанню рівня суспільної та індивідуальної екологічної та еколого-правової культури.

На виконання Резолюції Генеральної Асамблеї ООН "Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року", прийнятої 25 вересня 2015 р. № 70/1 і яка включає 17 Цілей сталого розвитку, у нашій державі затверджено Указ Президента України "Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року" від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. Указом передбачається: досягнення продовольчої безпеки; забезпечення здорового способу життя; забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів; забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками; інше.

Указом Президента України "Про Стратегію національної безпеки України" від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 фактично оновлено стратегічний курс нашої держави у безпековій сфері, адже цим Указом передбачаються напрями реалізації фундаментальних національних інтересів, визначених Конституцією України і Законом України "Про національну безпеку України" її пріоритетів із відстоювання незалежності і державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності, суспільний розвиток та ін., де з-поміж таких напрямів виокремимо: розвиток людського капіталу України, зокрема через модернізацію освіти і науки, охорони здоров'я, культури, соціального захисту; забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, розбудова ефективної системи цивільного захисту та ін. (п. 5 і 6). Важливо, що цим Указом конкретизовано такі загрози в різних сферах суспільного й державного життя, зокрема й у екологічній. В Указі зазначається, що екологічна безпека, зокрема безпека середовища життєдіяльності людини – один із найвищих пріоритетів. Маємо створити умови для підтримання екологічної рівноваги на території України, модернізації комунальної інфраструктури, посилити охорону навколишнього природного середовища, упровадити новітні системи поводження з відходами і скоротити промислові викиди, забезпечити ефективне використання природних ресурсів, захищати ліси і водойми, розвивати заповідний фонд, запобігати виникненню негативних наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру та усувати їх (п. 56). У вказаному Указі Президента України йдеться і про створення умов, необхідних для культурного розвитку та збагачення громадян України (п. 57).

ВИСНОВКИ

Таким чином, принципу формування екологічної культури притаманний міжгалузевий характер, а отже, він має враховуватись у ході запровадження нових норм чинного законодавства у життя, у процесах удосконалення екологічного права і законодавства, розвитку організаційно-правових механізмів його систематизації, імплементації міжнародних норм і принципів у національне законодавство, адаптації національного законодавства до європейських вимог і стандартів.

Надання принципу формування екологічної культури важливого значення у процесі регулювання природоресурсних, природоохоронних та антропоохоронних суспільних відносин дозволить, на наш погляд, стверджувати про його розуміння як принципу-пріоритету. Надання цьому принципу правової форми може здійснюватися шляхом доповнення ним статей про принципи низки джерел екологічного права, насамперед, ст. 3 Закону України про охорону навколишнього природного середовища". Процес запровадження принципу формування екологічної культури в національне законодавство має набути системного характеру, що підвищуватиме рівень еколого-правової культури в суспільстві. Доцільним є конституційне закріплення принципу формування екологічної культури як основи для розбудови демократичної, соціальної, правової та екологічної держави, що посилюватиме її курс на міжнародну та європейську інтеграцію у розв'язанні внутрішніх і глобальних екологіч-

них проблем шляхом виваженої економічної, екологічної та соціальної політики.

Список використаних джерел

1. Нормативно-правові акти наведено у відповідності до офіційного сайту Верховної Ради України. URL: http://www.rada.gov.ua *(дата звернення: 04.08.2021)*.
2. Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. К.: Вентурі, 1996. 208 с.
3. Балюк Г.І. Світоглядні та еколого-правові засади взаємодії людини і природи. *Екологічне право України: науково-практичний журнал*. 2017. № 1 – 2. С. 8 – 13.
4. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М.: Юридическая литература, 1976. 265 с.
5. Гетьман А.П., Зуєв В.А. Екологічне право: роздуми про його витоки та перспективи розвитку. *Проблеми законності.* 2017. Вип. 137. С. 75 – 91.
6. Игнатьева И.А. Принципы экологического законодательства. *Государство и право*. 2003. № 9. С. 36 – 45.
7. Каракаш І.І. Еколого-правова культура як складова цивілізаційної культури. *Правове життя сучасної України:* матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу, 20 – 21 травня 2011 р., м. Одеса, т. 2 / В.М. Дрьомін (ред.). Національний університет "Одеська юридична академія", Одеса 2011, Фенікс. С. 429 – 431.
8. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
9. Костицький В.В. Екологічне право України: підручник. Дрогобич: Коло, 2012. 360 с.
10. Kośmicki E. "Nowa kultura ekologiczna" w warunkach globalizacji gospodarki jako podstawowe wyzwanie dla współczesności, [w:] Humanistyczny profil ochrony środowiska: XV lat Sekcji Ekologii Człowieka i Bioetyki na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, Andrzej Abdank-Kozubski, Jacek Wojciech Czartoszewski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2003, s. 117 – 136.
11. Котеньов О.Г. Принципи права природокористування: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2017. 23 с.
12. Кравченко С.Н. Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды. Львов: Изд-во при Львовском гос. ун-те "Вища школа", 1988. 156 с.
13. Краснова М.В. Методологічні засади сучасного екологічного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 5 – 8.
14. Краснова М.В. Принцип екологізації національної правової системи України: науково-методологічні аспекти. *Соціолого-правові, політичні, економічні та екологічні складові забезпечення сприятливого життєвого простору людини: теоретико-методологічні та прикладні проблеми розвитку екологічного права і правової охорони довкілля*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. *Екологічне право України: науково-практичний журнал*. 2016. № 2. С. 106 – 108.
15. Лю Хунянь. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве. *Государство и право.* 2010. № 3. С. 90 – 99.
16. Макарова Т.И. Принципы экологического права: к вопросу о разработке современных теоретико-правовых подходов. *Вестнік БДУ*. Сер. 3. Минск, 2011. № 3. С. 138 – 141.
17. Малишева Н.Р. Етичні принципи – правові норми: діалектика взаємодії (роздуми в контексті прийняття Декларації етичних принципів, пов'язаних зі зміною клімату). *Правова держава*: щорічник наукових праць. Вип. 29. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. С. 176 – 183.
18. Мунтян В.Л. Правові основи охорони природи. К.: Товариство "Знання" Української РСР, 1979. 48 с.
19. Науково-практичний коментар до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" / Н.Р. Малишева, М.І. Єрофеєв. Х: Право. 2017. 417 с.
20. Погребняк С.П. Розділ 12. Принципи права / Теорія держави і права: підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2015. С. 123 – 133.
21. Позняк Е.В. Принцип екосистемності в екологічному праві: поняття та зміст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Юридичні науки. 2013. Вип. 4 (98). С. 39 – 42.
22. Позняк Е.В. Теоретико-правовий зміст принципу формування екологічної культури в Україні. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної наукової конференції "П'ятнадцяті осінні юридичні читання" (м. Хмельницький, 21 – 22 жовтня 2016 року): [у 2-х част.]. Частина друга. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 38 – 40.
23. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / За ред. проф. Ю.П. Битяка та доц. І.В. Яковюка. Х.: Право, 2007. 248 с.
24. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. М.: "Статус ЛТД+", 1996. 304 с.
25. Суєтнов Є.П. До питання про визнання екосистемного підходу квінтесенціальним принципом екологічного права. *Проблеми законності.* 2020. Вип. 149. С. 92 – 113.
26. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копєйчикова. К.: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
27. Чаусова Л.Л. Принципи екологічного права: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 1998.14 с.
28. Шемшученко Ю.С. Розділ 1. Екологічне право – комплексна галузь права / Екологічне право України. Академічний курс: [Підручник. – Друге видання] / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2008. – С. 8 – 26.

References

1. The normative legal acts are presented in accordance with the official site of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: http://www.rada.gov.ua *(data zvernennia: 04.08.2021)* (in Ukrainian).
2. Andreitsev, V.I. (1996) Ekolohichne pravo [Environmental law]. Kyiv: "Venturi" (in Ukrainian).
3. Baliuk, H.I. (2017). Svitohliadni ta ekoloho-pravovi zasady vzaiemodii liudyny i pryrody [Worldview and ecological and legal principles of interaction between man and nature]. Ekolohichne pravo Ukrainy: naukovo-praktychnyi zhurnal [Ecological law of Ukraine: scientific and practical journal]. № 1 – 2. S. 8 – 13 (in Ukrainian).
4. Vasil'ev, A.M. (1976). Pravovye kategorii. Metodologicheskie aspekty razrabotki sistemy kategorij teorii prava [Legal categories. Methodological aspects of development of the system of categories of theory of law]. Moskva: "YUridicheskaya literatura" (in Russian).
5. Hetman, A.P. & Zuiev, V.A. (2017). Ekolohichne pravo: rozdumy pro yoho vytoky ta perspektyvy rozvytku [Environmental law: reflections on its origins and prospects for development]. Problemy zakonnosti [Problems of legality]. Vyp. 137. S. 75 – 91 (in Ukrainian).
6. Ignat'eva, I.A. (2003). Principy ekologicheskogo zakonodatel'stva [Principles of ecological legislation]. Gosudarstvo i pravo [State and law]. № 9. S. 36 – 45 (in Russian).
7. Karakash, I.I. (2011). Ekoloho-pravova kultura yak skladova tsyvilizatsiinoi kultury [Ecological-legal culture as constituent of civilization culture]. Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy [Legal life of modern Ukraine] (s. 429 – 431). Natsionalnyi universytet "Odeska yurydychna akademiia" (in Ukrainian).
8. Kolodii, A.M. (1998). Pryntsypy prava Ukrainy [Principles of Ukrainian law]. Kyiv: "Yurinkom Inter" (in Ukrainian).
9. Kostytskyi, V.V. (2012). Ekolohichne pravo Ukrainy [Ecological law of Ukraine]. Drohobych: "Kolo" (in Ukrainian).
10. Kośmicki, E. "Nowa kultura ekologiczna" w warunkach globalizacji gospodarki jako podstawowe wyzwanie dla współczesności, [w:] Humanistyczny profil ochrony środowiska: XV lat Sekcji Ekologii Człowieka i Bioetyki na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, Andrzej Abdank-Kozubski, Jacek Wojciech Czartoszewski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2003, s. 117 – 136 (in Poland).
11. Kotenov, O.H. (2017). Pryntsypy prava pryrodokorystuvannia [Principles of use of natural resources law] [avtoreferat dysertacii kand. juryd. nauk]. Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho [Yaroslav Mudryi National Legal University], Kharkiv (in Ukrainian).
12. Kravchenko, S.N. (1988). Social'no-psihologicheskie aspekty pravovoj ohrany okruzhayushchej sredy [Socially-psychological aspects of legal protection of environment]. L'vov: "Izd-vo pri L'vovskom gos. un-te "Vyshcha shkola"" (in Ukrainian).
13. Krasnova, M.V. (2012). Metodolohichni zasady suchasnoho ekolohichnoho prava [Methodological principles of modern environmental law]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal sciences]. Vyp. 92. S. 5 – 8. (in Ukrainian).
14. Krasnova, M.V. (2016). Pryntsyp ekolohizatsii natsionalnoi pravovoi systemy Ukrainy: naukovo-metodolohichni aspekty [The principle of greening the national legal system of Ukraine: scientific and methodological aspects]. Sotsioloho-pravovi, politychni, ekonomichni ta ekolohichni skladovi zabezpechennia spryiatlyvoho zhyttievoho prostoru liudyny: teoretyko-metodolohichni ta prykladni problemy rozvytku ekolohichnoho prava i pravovoi okhorony dovkillia [Socio-legal, political, economic and ecological components of ensuring a favorable human living space: theoretical, methodological and applied problems of environmental law and environmental protection] / Ekolohichne pravo Ukrainy: naukovo-praktychnyi zhurnal [Ecological law of Ukraine: scientific and practical journal]. № 2. S. 106 – 108 (in Ukrainian).
15. Lyu Hunyan' (2010). Koncept i vzglyady na prirodu v ekologicheskom prave [Conception and looks to nature in an Environmental law]. Gosudarstvo i pravo [State and law]. № 3. S. 90 – 99 (in Russian).
16. Makarova, T.I. (2011). Principy ekologicheskogo prava: k voprosu o razrabotke sovremennyh teoretiko-pravovyh podhodov [Principles of Environmental law: to the question about development of modern theoretical and legal approaches]. Vestnik BDU [Announcer state university of Belarus]. Ser. 3. Minsk. № 3. S. 138 – 141 (in Belarus).
17. Malysheva, N.R. (2018). Etychni pryntsypy – pravovi normy: dialektyka vzaiemodii (rozdumy v konteksti pryiniattia Deklaratsii etychnykh pryntsypiv, poviazanykh zi zminoiu klimatu) [Ethical principles – legal norms: the dialectic of interaction (reflections in the context of the adoption of the Declaration of Ethical Principles Related to Climate Change)]. Pravova derzhava: shchorichnyk naukovykh prats [State of law: yearbook of scientific works]. Vyp. 29. K.: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. S. 176 – 183 (in Ukrainian).
18. Muntian, V.L. (1979). Pravovi osnovy okhorony pryrody [Legal bases of nature protektion]. Kyiv: "Tovarystvo "Znannia" Ukrainskoi RSR" (in Ukrainian).
19. Naukovo-praktychnyi komentar do Zakonu Ukrainy "Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha" [Scientific and practical

commentary to the Law of Ukraine On Environmental Protektion] / N.R. Malysheva, M.I. Yerofeiev. Kharkiv: "Pravo". 2017. 417 s. (in Ukrainian).

20. Pohrebniak, S.P. (2015). Rozdil 12. Pryntsypy prava [Section 12. Principles of law] / Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law] / O.V. Petryshyn, S.P. Pohrebniak, V.S. Smorodynskyi ta in.; za red. O.V. Petryshyna. Kharkiv: "Pravo". S. 123 – 133 (in Ukrainian).

21. Pozniak, E.V. (2013). Pryntsyp ekosystemnosti v ekolohichnomu pravi: poniattia ta zmist [The principle of ecosystems in environmental law: concept and content]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal sciences]. Vyp. 4 (98). S. 39 – 42 (in Ukrainian).

22. Pozniak, E.V. (2016). Teoretyko-pravovyi zmist pryntsypu formuvannia ekolohichnoi kultury v Ukraini [Theoretical and legal content of the principle of formation of ecological culture in Ukraine]. Aktualni problemy yurydychnoi nauky [Actual problems of legal science] (s. 38 – 40). Khmelnytsky University of Management and Law (in Ukrainian).

23. Pravova kultura v umovakh stanovlennia hromadianskoho suspilstva [Legal culture in the conditions of formation of civil society] / Za red. prof. Yu.P. Bytiaka ta dots. I.V. Yakoviuka. Kharkiv: "Pravo" (2007) (in Ukrainian).

24. Spiridonov, L.I. (1996). Teoriya gosudarstva i prava [Theory of the state and law]. Moskva: "Status LTD+" (in Russian).

25. Suietnov, Ye.P. (2020). Do pytannia pro vyznannia ekosystemnoho pidkhodu kvintesentsialnym pryntsypom ekolohichnoho prava [On the question of recognizing the ecosystem approach as the quintessential principle of environmental law]. Problemy zakonnosti [Problems of legality]. Vyp. 149. S. 92 – 113 (in Ukrainian).

26. Teoriia derzhavy i prava [Theory of the state and law] / A.M. Kolodii, V.V. Kopieichykov, S.L. Lysenkov ta in.; Za zah. red. S.L. Lysenkova, V.V. Kopieichykova. Kyiv: "Yurinkom Inter" (in Ukrainian).

27. Chausova, L.L. (1998). Pryntsypy ekolohichnoho prava [Principles of Ecogical law] [avtoreferat dysertacii kand. juryd. nauk]. Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho [Yaroslav Mudryi National Legal Academy of Ukraine], Kharkiv (in Ukrainian).

28. Shemshuchenko, Yu.S. Rozdil 1. Ekolohichne pravo – kompleksna haluz prava [Ecogical law is a complex branch of law] / Ekolohichne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs [Ecogical law of Ukraine. Academic course] / Za red. Yu.S. Shemshuchenka. Kyiv: "TOV "Vydavnytstvo «Iurydychna dumka»" (2008). S. 8 – 26 (in Ukrainian).

Received: 27/07/2021
Accepted: 28/08/2021

E. Pozniak, Cand. Sc. (Law), Associate Prof., psychologist
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PRINCIPLE OF ECOLOGICAL CULTURE FORMATION IN UKRAINE: PROBLEMS OF THEORETICAL AND LEGAL CONTENT AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

The article examines the theoretical and legal, legislative and other approaches to understanding the essence and content of the principle of formation of ecological culture in environmental law and legislation of Ukraine. At present, the principle of formation of ecological culture is only partially reflected in the norms of the Constitution of Ukraine and current legislation, in particular the Law of Ukraine "On Environmental Protection".

The implementation of this principle in legislative, practical and law enforcement activities will help increase the level of environmental and legal awareness and culture, ecologization of national law and legislation. The level of ecological and ecological-legal culture in society determines the effectiveness of operation of ecological management and control system, the guarantee of the ecological safety of economic and other activities, the achievement of ecological law and order, the restoration of ecological balance, the development of science and ecological knowledge.

The strengthening of the principle of ecological culture formation will be promoted by performance of the strategic tasks put in provisions of sources of the state ecological policy, primarily, the Basic principles (strategy) of the state ecological policy for the period till 2030.

Proposals have been made to improve the current legislation in order to take into account the principle of forming an environmental culture, guaranteeing the sustainable development of our country from the standpoint of current challenges and processes of globalization. The opinion on the expediency of constitutional contemplation of the principle of formation of ecological culture as a basis for building a democratic, social, legal and ecological state had been expressed. This principle is offered to supplement the main sources of natural resources, environmental law and environmental safety law.

The introduction of the principle of formation of ecological culture in the national legislation should assume a nature of a systemic character, which will help to provide the coherence of environmental law and other branches in the regulation of environmental relations. This will increase the level of ecological and legal culture of society and citizens and strengthen the course of our state towards international and European integration.

Keywords: ecological culture, ecological-legal culture, ecological law, ecological legislation, environment, principles of ecological law, principles of law, state ecological policy.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 99-105
УДК 347.91/347.95
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-18

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Ю. Д. Притика, д-р юрид. наук, зав. каф.
ORCID ID: 0000-0001-5992-1144,
І. О. Ізарова, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-1909-7020
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В РОБОТАХ НАУКОВЦІВ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Мета проведеного дослідження – установити внесок науковців-правників Київського національного університету імені Тараса Шевченка у розвиток доктрини науки цивільного процесуального права в період незалежності України, з 1991 року. Для реалізації цієї мети застосовано наукові методи аналізу основних законодавчих актів, що регулюють цивільні процесуальні відносини, виокремлено й охарактеризовано положення тих досліджень, в яких було запропоновано нові підходи до вдосконалення механізму реалізації права особи на справедливий суд, забезпечення доступу до правосуддя в цивільних справах, розвиток і вдосконалення цивільного судочинства в умовах забезпечення сучасних міжнародних, зокрема європейських, підходів. Результатами проведеного дослідження виявлено більше 40 дисертаційних досліджень, що були захищені впродовж обраного періоду в Київському університеті, а також багато наукових досліджень, що істотно вплинули на розвиток національної традиції цивільного процесу. Підбито підсумки проведеного дослідження та визначено напрями подальшого розвитку наукових пошуків у сфері цивільного процесуального права України.

Ключові слова: цивільний процес, Україна, доступ до правосуддя, правова доктрина, Київський університет, Цивільний процесуальний кодекс України.

ВСТУП

Подія 30-річчя незалежності України [1] дає гарну можливість підбити проміжні підсумки, проаналізувати досягнення, здобуті на шляху розбудови незалежної демократичної держави, а також осягнути прорахунки, яких навряд чи можна було уникнути. Обставини, за яких наша держава знову здобула незалежність, зумовили складність цього завдання. Не дивно, що тільки через п'ять років було ухвалено Конституцію України [2], в якій закладено основні засади майбутнього розвитку –

© Притика Ю. Д., Ізарова І. О., 2021

демократичність, верховенство права та доступ до правосуддя, у межах яких і здійснювалася подальша розбудова державницьких інституцій. Наша держава приєдналася до Ради Європи 1995 року [3] і ратифікувала Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод [4] (далі – Європейської конвенції), що ознаменувала еволюційне приєднання до єдиної системи забезпечення верховенства права Активна підтримка діалогу з Радою Європи і втілення під час реформування національного законодавства рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи це засвідчують [5]. Зобов'язання з визнання та виконання рішень Європейського суду з прав людини [6] (далі – ЄСПЛ) спонукає нас до перегляду традиційних підходів здійснення правосуддя, реформування власної судової системи з метою її вдосконалення. Величезну роль у цьому відіграє правова наука, зокрема та її частина, що пов'язана зі сферою здійснення правосуддя в цивільних справах, забезпеченням ефективного врегулювання цивільних спорів і здійснення цивільного судочинства.

Формулювання мети й об'єкта дослідження. Метою статті є характеристика доробку науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які досліджували питання здійснення правосуддя в цивільних справах, а також визначення впливу запропонованих концепцій на розвиток доктрини доступу до правосуддя та цивільного судочинства в незалежній Україні, з'ясування перспектив подальших напрямів наукових пошуків із метою забезпечення майбутніх реформ цивільного процесуального законодавства України.

Методологія дослідження. Для реалізації зазначеної мети досліджено основні законодавчі акти, що регулюють цивільні процесуальні відносини, виокремлено й окремо проаналізовано положення тих досліджень, в яких було запропоновано нові підходи до вдосконалення механізму реалізації права особи на справедливий суд, забезпечення доступу до правосуддя в цивільних справах, розвиток і вдосконалення цивільного судочинства в умовах забезпечення сучасних міжнародних, зокрема європейських, підходів. З огляду на зазначене, проаналізовано дисертаційні дослідження, монографічні роботи, наукові статті, а також інші джерела – рекомендації РЄ, документи ООН, підручники тощо.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

У сучасному світі об'єднаних націй, в якому *панує* Загальна декларація прав людини та Європейська конвенція, верховенство прав людини є однією з найважливіших засад розвитку [7]. Відповідно концепція доступу до правосуддя як ключового елемента зазначеної засади має фундаментальне значення для розбудови демократичної правової держави [8]. Сучасна парадигма сталого розвитку вимагає навіть більш конкретизованої реалізації рівного доступу до правосуддя для всіх в умовах мирного інклюзивного та справедливого суспільства [9].

З 1990 років, із часу здобуття свої незалежності, Україна докладає зусилля для забезпечення належного виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань. Принагідно згадати, що наша держава є однією з 50 держав – засновниць Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у 1945 році [10]. Справедливо, що нині державою проголошено підтримку Цілей сталого розвитку ООН [11].

Поступова реалізація Угоди про асоціацію України з ЄС, що була підписана 2014 року [12], а також свідомо обраний суспільством євроінтеграційний вектор розвитку, зумовлюють необхідність реформування національного законодавства. Вивчення еволюції розвитку європейської наукової процесуальної думки і визначних проєктів, спрямованих на забезпечення доступу до правосуддя в Європі, зближення та гармонізація цивільного процесу, спонукають на пошук шляхів забезпечення верховенства права і в Україні.

Цивільне процесуальне право є однією з основних галузей сучасного права, яким урегульовано відносини між судом та учасниками судового розгляду. Основну увагу зосереджено саме на цивільному судочинстві, яке дуже часто називають цивільним процесом, оскільки термінологічна відмінність цивільного судочинства та цивільного процесу полягає в розумінні його значення та суб'єктного складу відносин із розгляду та вирішення справи, а також виконання судового рішення. Зокрема, *цивільне судочинство* традиційно розглядають як установлений нормами цивільного процесуального законодавства порядок, згідно з яким суд та учасники процесу беруть участь у розгляді і вирішенні справи [13]. *Цивільний процес* варто визначити як сукупність різних форм захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, який включає цивільне судочинство, а також альтернативне вирішення спорів, зокрема, третейськими судами, за участю медіатора тощо.

Принагідно зауважити, що в європейській правовій доктрині частіше застосовується термін *civil justice,* який ближчий до терміну *правосуддя в цивільних справах* [14]. Такий термін підкреслює широке розуміння правосуддя та доступу до правосуддя, яке сьогодні є загальновизнаною концепцією в світі.

Передусім, зміни до Конституції України, в якій з 2016 року закріплено можливість законодавчого закріплення обов'язкового досудового порядку врегулювання спору (ст. 124), право кожного на професійну правничу допомогу (ст. 59) [2], нову редакцію Цивільного процесуального кодексу 2017 р., а також Закони "Про судоустрій і статус суддів" [16], "Про виконавче провадження" [17], "Про міжнародне приватне право" [18] та ін., які зумовлюють необхідність перегляду традиційних підходів, що панували у доктрині цивільного процесуального права України.

Сьогодні важливо усвідомлювати, що сучасна концепція доступу до правосуддя включає не тільки здійснення судочинства у справі та виконання судового рішення з метою захисту прав особи, але й досудове або позасудове вирішення спору, що здійснюється без участі суду шляхом спрямування сторін спору до примирення. Негативні наслідки безперешкодного доступу до правосуддя як доступу тільки до суду у будь-яких справах і зневага до досудового врегулювання спорів вже давно оцінені у світі.

Слід одразу зауважити, що традиційно юрисдикція судів в Україні відповідно до положень Конституції у її редакції 1996 року поширювалася на всі правовідносини, а досудове або позасудове врегулювання спорів не мало обов'язкового характеру. 2016 року до Конституції України внесено зміни і закріплено положення про можливість законодавчого визначення обов'язкового досудового порядку врегулювання спору [2], що стало еволюційним проривом розвитку альтернативного врегулювання в нашій державі. Досудове врегулювання спору до цього часу як обов'язкову процедуру законодавчо закріплено ще не було [20, 21, 22]. Водночас, варто погодитись, що у зв'язку із цим концепція правосуддя в Україні була істотно оновлена і сьогодні включає і досудове врегулювання спору.

Згідно із зазначеним, цілком справедливо приділити увагу аналізу наукового потенціалу досліджень науковців-правників Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Київського університету). Підходи, що пропонувалися науковцями, із часу проголошення незалежності України частково реалізувалися в чинному законодавстві і практиці національних судів, а також стали основою доктрини науки цивільного про-

цесуального права. З огляду на це, дослідження науковців юридичного факультету (нині – Інституту права) Київського університету становить науковий інтерес.

Наука цивільного процесу завжди активно розвивалася в стінах Київського університету. Однією з перших праць, в яких досліджуються проблеми цивільного процесу (у порівнянні з кримінальним) стала робота Дмитра Германовича Тальберга "Гражданский иск в уголовном суде или соединенный процесс" [22].

Окрему увагу варто приділити Якову Львовичу Штутіну, який працював у Київському університеті з 1939 по 1957 роки. Серед його робіт – кандидатська дисертація на тему "Оценка доказательств в советском гражданском процессе" (1949), лекції з радянського цивільного процесу (1954) [23–27], наукова стаття, присвячена проблемам реалізації права на пред'явлення позову тощо. Варто відмітити, що Я. Л. Штутін захистив докторську дисертацію на тему "Предмет доказывания в советском гражданском процессе" в Московському державному університеті 1964 року. Увага до інституту доказування не згасає в роботах науковців Київського університету досі, зокрема, у кількох докторських дисертаціях основна увага була зосереджена на питаннях визначення предмета доказування, правил доказування, особливостях окремих засобів доказування тощо [28–35].

Певні проблеми розвитку цивільного судочинства, пов'язані з розбудовою судової системи, розглядались у працях Дмитра Спиридоновича Сусла, який 1973 року захистив докторську дисертацію на тему "Розвиток органів правосуддя і їх діяльності в Україні у 1918–1972 рр.", зміст якої знайшов відображення у монографії "Історія суду Радянської України (1917–1967)" [36].

Серед відомих представників науки цивільного процесу Павло Петрович Заворотько, який приділяв увагу питанням виконання судових рішень [37]. Виконання судових рішень справедливо привертає увагу науковців Київського університету, зокрема, піднімалися питання щодо вдосконалення окремих інститутів виконавчого провадження [38]. Принагідно відмітити, що реформа системи виконання судових рішень в Україні триває й науковці університету активно досліджують проблеми вдосконалення виконавчого провадження в Україні [39–41].

Роботи Михайла Йосиповича Штефана стали вагомим внеском у розвиток вітчизняної науки цивільного процесуального права. Його підручник витримав кілька перевидань і став основним посібником для вивчення цієї дисципліни на початку століття [42–43]. Більшість праць М. Й. Штефана має фундаментальний характер, вони присвячені актуальним проблемам теорії цивільного процесуального права, реалізації права на судовий захист на різних стадіях цивільного процесу, інституту судових рішень [44].

Разом із тим, можна сказати, що в 1990 роках увагу науковців Київського університету було зосереджено на більш прикладних дослідженнях, що видається цілком зрозумілим з огляду на складний процес становлення конституційних засад здійснення правосуддя, організації судової влади, трансформацію основних принципів судочинства тощо [45–50]. Увагу науковців Київського університету привертали також особливості розгляду окремих категорій справ у порядку цивільного судочинства [51–59].

Водночас, ухвалення Конституції України 1996 року, зростання ролі європейського права – права Ради Європи, а також практики ЄСПЛ, позначилося і на зміні підходів до наукових напрацювань, у фокусі уваги з'явилися інститути цивільного процесуального права, які потребували якісного переосмислення та реформування [60–64].

Прийняття нового ЦПК незалежної України 2004 року [65–72], а також його нової редакції у 2017 році [73–76] стало поштовхом до активних досліджень питань цивільного процесуального права та аналізу практики застосування цивільного процесуального законодавства науковцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Варто відмітити, що впродовж останніх десятиліть істотно зростає науковий інтерес до питань, пов'язаних із позасудовим урегулюванням спорів [77], медіації [78], третейського розгляду [79].

Аналіз наукових праць представників школи Київського університету показує, що увага приділяється питанням основних інститутів цивільного процесуального права; водночас, недостатньо уваги надається питанням альтернативних способів вирішення спорів, майже відсутні порівняльно-правові дослідження, дослідження з історії цивільного процесу, міжнародного цивільного процесу, європейського цивільного процесу та гармонізації цивільного процесуального права у світі.

Останній напрям видається особливо важливим з огляду на вимоги чинного законодавства про адаптацію та наближення до права ЄС, вимоги Угоди про асоціацію тощо [80].

Створення 2020 року кафедри цивільного процесу в Інституті права зумовило активізацію наукових досліджень сучасних проблем цивільного процесу [81–85].

ВИСНОВКИ

Сьогодні варто особливо акцентувати увагу на необхідності належної реалізації в Україні концепції права кожного на справедливий суд, що гарантоване Європейською конвенцією, а також підвищити увагу до позасудового врегулювання спорів, що опосередковують право особи на доступ до правосуддя й ефективний захист своїх прав і свобод у сучасному світі. Важливо усвідомити загальносвітову тенденцію розвитку примирення сторін як найефективнішого врегулювання спорів і поширення різноманітних способів, які дозволяють сторонам знайти найбільш зручний і дієвий порядок захисту своїх прав.

Еволюційні зміни парадигми розвитку українського суспільства, а також національного законодавства, засвідчують необхідність удосконалення існуючої доктрини, а також практики викладання цієї дисципліни майбутнім юристам, зокрема, збільшення практичної складової їхнього навчання, що спрямована на забезпечення високого рівня професійної кваліфікації у майбутньому та конкурентоспроможності на ринку праці.

Видається необхідним також активізувати увагу на можливостях вивчення досвіду провідних держав світу, досягнень гармонізації й уніфікації цивільного процесу в Європі, поглибленого вивчення підходів і практики, які можуть стати корисними під час подальшого реформування національного законодавства України.

Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України. Постанова Верховної Ради УРСР від 16.07.1990 № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

3. Про приєднання України до Статуту Ради Європи. Закон України від 31 жовтня 1995 року № 398/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції № 475/97-вр від 17 липня 1997 р: Закон України від 17 липня 1997 року N 475/97-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр. (дата звернення 22.08.2021 р.)

5. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи R (84) 5 стосовно принципів цивільного судочинства, що направлені на удосконалення судової системи: Прийнято 28.02. 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_126 та R (81) 7. (дата звернення 22.08.2021 р.)

6. Рекомендация R(81)7 Комитета министров государствам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию. Прийнято 14.05.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року N 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

8. What is the rule of law: Доповнення до Доповіді Генерального секретаря 2014 року про посилення та координацію діяльності Організації Об'єднаних Націй щодо верховенства права.URL: https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law/ (дата звернення 22.08.2021 р.)

9. Access to Justice: Новини Організації Об'єднаних Націй. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/access-to-justice/ (дата звернення 22.08.2021 р.)

10. Sustainable Development Goal 16. Роз'яснення ООН. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/sdg-16/ (дата звернення 22.08.2021 р.)

11. Володимир Лук'янук. Цей день в історії. URL: https://www.jnsm.com.ua/h/0822Q/ (дата звернення 22.08.2021 р.)

12. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30 вересня 2019 року№ 722/2019. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825 (дата звернення 22.08.2021 р.)

13. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ратифіковано Законом України від 16.04.2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

14. Ізарова І. О., Ханик-Посполітак Р. Ю. Цивільний процес України: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. закладів вищої освіти. 3-ге вид., перероб. і доп. Київ : ВД "Дакор", 2019. С. 274

15. Комаров В.В. Про правосуддя в цивільних справах. Курс цивільного процесу. Харків, 2011.

16. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення 22.08.2021 р.)

17. UK Government Web Archive. URL:http://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules (дата звернення 22.08.2021 р.)

18. Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19/print (дата звернення 22.08.2021 р.)

19. Про міжнародне приватне право. Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15/print (дата звернення 22.08.2021 р.)

20. Кисельова Т. Інтеграція медіації в судову систему України. Підтримка впровадженню судової реформи в Україні. URL: https://rm.coe.int/kyselova-t-mediation-integartion-ukr-new-31-07-2017/168075c1e7 (дата звернення 22.08.2021 р.)

21. Єрьоменко Г. Перспективи розвитку медіації в України. URL: https://ukrmediation.com.ua/ua/korysna-informatsiia/materialy/u-vilnomu-dostupi/1593-Перспективи%20розвитку%20медіації%20в%20Україні (дата звернення 22.08.2021 р.)

22. Тальберг Д.Г. Гражданский иск в уголовном суде или соединенный процесс. э.-орд. проф. Ун-та св. Владимира. Киев: Унив. тип. (В. И. Завадзкого), 1888. С. 224

23. Штутін Я.Л. Лекції з радянського цивільного процесу. Київ. Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1954. С. 128 с.

24. Штутин Я.Л. Право на предъявления иска (по материалам Верховного Суда СССР).Наукові записки. Т. XII. Вип. І. Юридический сборник. № 6. Київ. Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1953. С. 85-108;

25. Штутин Я.Л. Предмет доказывания в гражданском процессе. Иркутстк, 1963. С. 39.

26. Курилев С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. Москва.С. 333.

27. Штутин Я.Л. Советское гражданское процессуальное право Украины 1917-1920 гг. Проблеми правознавства: Міжвід. наук. зб. : Вип. 7. Київ. Вид-во Київ. ун-ту, 1967. С. 163-176.

28. Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03.Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2012. С. 21.

29. Лазько О. М. Засоби доказування у цивільному процесі : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 . нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. С. 18.

30. Верещінська І. В. Предмет доказування у справах щодо спадкування: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Юрид. ф-т. Київ, 2015. С. 18.

31. Шкребець, Д. В. Стадії процесу доказування в цивільному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України.Київ, 2014. С. 16.

32. Бурмак, О. О. Забезпечення доказів у цивільному та нотаріальному процесах : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. С. 21.

33. Кучер, Т. М. Теорія доведення у цивілістичному процесі : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.03. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. С. 40.

34. Захаров П.С. Доказування у справах про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, у цивільному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. С. 18.

35. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.03. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. С. 32.

36. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917- 1967). Київ. Вид-во Київського ун-ту, 1968. С.33.

37. Заворотько П.П. Процессуальные гарантии исполнения судебного решения. Москва.Юрид.лит. 1974. С.8.

38. Ляшенко, Р. О. Приведення судових рішень у цивільних справах до примусового виконання: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2013. С. 19.

39. Снідевич О.С. Гласність і відкритість як принципи виконавчого провадження у "Виконавче провадження: теорія та практика : колективна монографія з додатками Р.Ф. Ханової, С.О. Кравцова та ін. Харків: Право.2021. С. 161-173.

40. Малярчук Л.С. Особливості реалізації ухвал суду в контексті ознаки виконавчості: від теорії до практики у "Виконавче провадження: теорія та практика : колективна монографія з додатками. Р.Ф. Ханової, С.О. Кравцова та ін. Харків : Право.2021.С. 231-244.

41. Ізарова І.О., Притика Ю.Д. Як забезпечити ефективне виконання судових рішень: на шляху до сталого правосуддя в Україні у "Виконавче провадження: теорія та практика : колективна монографія з додатками Р.Ф. Ханової, С.О. Кравцова та ін. Харків : Право. 2021, С. 31-42.

42. Штефан М. Й. Цивільний процес: Підручник для юрид. спец. вищих закладів освіти.К. : Ін Юре. Київ 1997. С. 12-15.

43. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України.Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.Київ. Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2005. С. 20.

44. Притика Ю.Д. Киреєва Н.О. Шибіко В.П. Розвиток правничої думки на кафедрі правосуддя. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/81_2009.pdf (дата звернення 22.08.2021 р.)

45. Чеберяк П. А. Роль судової практики в удосконаленні механізму цівільно-правового регулювання: дис.канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Київ. 1993. С. 27.

46. Захарова О. С. Докази та доказування в справах, що виникають з шлюбно-сімейних правовідносин : автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.03.Киевский ун-т им. Т.Г.Шевченко. Київ. 1995. С. 20 с.

47. Васильев С.В. Особенности судопроизводства по делам о возмещении вреда, причиненного жизни и здоровью гражданина при исполнении им трудовых обязанностей: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. Київ. 1996. С. 235.

48. Омельченко, Михайло Петрович. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 1996. С. 197.

49. Фурса С. Я. Провадження в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у порядку цивільного судочинства : дис. канд. юрид. наук: 12.00.03.. Київський ун-т ім. Т.Шевченка. Київ. 1997. С. 177.

50. Гетманцев О. В. Громадяни як сторони у цивільному процесі України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 1997. С. 187.

51. Снідевич О. С. Позов у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03.. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 2011. С. 18.

52. Шурин О.А. Процесуальні особливості розгляду справ, які виникають у зв'язку із розірванням трудового договору з ініціативи роботодавця: автореф. дис.канд. юрид. наук: 12.00.03.М-во освіти і науки України,Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. С. 20.

53. Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі: автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2014. С. 36.

54. Дерій О. О. Аліментні зобов'язання у цивілістичному процесі: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2014. С. 18.

55. Жорнік М. О. Судочинство в справах про визнання недійсними правочинів, вчинених із дефектами волі (на матеріалах судової практики): автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03.Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2015. С. 23.

56. Доманська М. І. Провадження у справах про зміну правового статусу фізичної особи в цивільному процесі України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2015. С. 20.

57. Поливач В. О. Особливості розгляду справ, що виникають з кредитних правовідносин в цивільному процесі України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. С. 20.

58. Круковес В. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2018. С. 19.

59. Грабовська О. О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03.Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2005. С. 19.

60. Кучер, Тетяна Миколаївна. Право на судовий захист в порядку цивільного судочинства України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2009. С. 19.

61. Лєзін Є. Є. Забезпечення доказів в цивільному процесі України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2019. С. 20.

62. Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03.Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ. 2009. С. 19.

63. Павлуник І.А. Представництво в цивільному процесі України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ. 2002. С. 19.

64. Шиманович О.М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції): Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03.Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ. 2005. С. 20.

65. Васильєва-Шаламова, Жанна Віталіївна.Судова експертиза в цивільному процесі: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2009. С. 19.

66. Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2009. С. 21.

67. Бондар І.В. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ. 2009. С. 18 с.

68. Колотілова І. О. Законність та обгрунтованість рішень суду в цивільному процесі України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. С. 19.

69. Ляшенко Н. А. Застосування практики Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03.Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. С. 20.

70. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України: автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2017. С. 36.

71. Рибак О. С. Виконання доручень судів іноземних держав у цивільному процесі України: автореф. дис.канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. С. 19.

72. Войтовський В. С. Касаційне оскарження у цивільному процесі України: автореф. дис.канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка Київ. 2017. С. 18.

73. Ізарова І.О., Притика Ю.Д. Спрощене позовне провадження цивільного судочинства України: виклики першого року застосування в судовій практиці. *Проблеми законності.* № 145. 2019. С. 51-67.

74. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі України: дис. доктора філософії у галузі права, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2020. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/959/dis_Ткачук%20А.О._new.pdf

75. Король Д.А. Диференціація позовного провадження цивільного судочинства: дис. доктора філософії у галузі права, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2021. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/194/5uo4k8om1g6urdaufmkewolb9syqxdf6/dis_Король%20Д..pdf

76. Король О.Д. Принцип співробітництва суду і сторін в цивільному судочинстві. : дис. доктора філософії у галузі права, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2021. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/7f7/tf961geluk2j9mfop82f3bily8ctiel1/dis_Король%20О.Д..pdf

77. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2012. С. 18.

78. Полищук М. Я. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03.Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2017. С. 18.

79. Притика Юрій Дмитрович. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.03 ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2006. С. 33.

80. Ізарова І.О. Теоретичні засади цивільного процесу ЄС : монографія. Київ.ВД Дакор, 2015. С. 336.

81. Терех О. Альтернативні способи розв'язання трудових спорів: практика України та ЄС. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/Terekh.pdf (дата звернення 22.08.2021 р.)

82. Василина Н.В. Перспективи розвитку інституту врегулювання спору за участю нотаріуса. *Вісник Вищої Кваліфікаційної комісії суддів України №1*, 2020. С. 20 – 25.

83. Васильєва-Шаламова Ж.В. Принцип конфіденційності в медіації: теоретичні проблеми забезпечення. *Науково-практичний журнал Підприємництво, господарство і право*. 2021. №4. С.10–15.

84. Захарова О.С., СкіченкоА.А., Критерії розмежування судової юрисдикції у справах про захист немайнових прав подружжя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. № 46. 2020. С. 72-76.

85. Кіреєва Н.О., Приймак Є.П. Поняття та правова природа процедури врегулювання спору за участю судді в цивільному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія ПРАВО. Випуск 48. Том 1. С. 96.

Reference

1. Deklaraciya pro derzhavnij suverenitet Ukraïni. Postanova Verhovnoï Radi URSR [Declaration of State Sovereignty of Ukraine. Resolution of the Verkhovna Rada of the USSR] 16.07.1990 № 55-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (in Ukrainian)

2. Konstituciya Ukraïni: Zakon Ukraïni [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnya 1996 roku № 254k/96-VR. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian)

3. Pro prиєdnannya Ukraïni do Statutu Radi Єvropi. Zakon Ukraïni [On Ukraine's accession to the Statute of the Council of Europe. Law of Ukraine] 31 zhovtnya 1995 roku № 398/95-VR. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian)

4. Pro ratifikaciyu Konvenciï pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnih svobod 1950 roku, Pershogo protokolu ta protokoliv № 2, 4, 7 ta 11 do Konvenciï № 475/97-vr [Ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols № 2, 4, 7 and 11 to Convention № 475/97-vr of 17 July 1997: Law of Ukraine]17 lipnya 1997 r: Zakon Ukraïni vid 17 lipnya 1997 roku N 475/97-VR. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-vr. (in Ukrainian)

5. Rekomendaciï Komitetu Ministriv Radi Єvropi R (84) 5 stosovno principiv civil'nogo sudochinstva, shcho napravleni na udoskonalennya sudovoï sistemi [Recommendation R (84) 5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the principles of civil procedure aimed at improving the judicial system] 28.02. 1984 r. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_126 ta R (81) 7. (in Ukrainian)

6. Rekomendaciya R(81)7 Komiteta ministrov gosudarstvam-chlenam otnositel'no putej oblegcheniya dostupa k pravosudiyu [Recommendation R (81) 7 of the Committee of Ministers to member states on ways to facilitate access to justice] 14.05.1981. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (in Ukrainian)

7. Pro vikonannya rishen' ta zastosuvannya praktiki Єvropejs'kogo sudu z prav lyudini: Zakon Ukraïni [On the execution of decisions and application of the case law of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine] 23 lyutogo 2006 roku N 3477-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (in Ukrainian)

8. What is the rule of law: Dopovnennya do Dopovidi General'nogo sekretarya 2014 roku pro posilennya ta koordinaciyu diyal'nosti Organizaciï Ob'єdnanih Nacij shchodo verhovenstva prava. https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law/ (in English)

9. Access to Justice: Novini Organizaciï Ob'єdnanih Nacij. https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/access-to-justice/ (in English)

10. Sustainable Development Goal 16. Roz'yasnennya OON. https://www.un.org/ruleoflaw/sdg-16/ (in English)

11. Luk'yanuk, V. Cej den' v istoriï [This day in history] https://www.jnsm.com.ua/h/0822Q/ (in Ukrainian)

12. Pro Cili stalogo rozvitku Ukraïni na period do 2030 roku. Ukaz Prezidenta Ukraïni [On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030. Decree of the President of Ukraine] 30 veresnya 2019 rokuN 722/2019. https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825 (in Ukrainian)

13. Ugoda pro asociaciyu mizh Ukraïnoyu, z odniєï storoni, ta Єvropejs'kim Soyuzom, Єvropejs'kim spivtovaristvom z atomnoï energiï i ïhnimi derzhavami-chlenami, z inshoï storoni [Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part.] Ratifikovano Zakonom Ukraïni vid 16.04.2014 r. № 1678-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (in Ukrainian)

14. Izarova, I. O.& Khanik-Pospolitak, R. YU. Civil'nij proces Ukraïni [Civil process of Ukraine: Textbook.] Navch. posib. dlya stud. yurid. spec. zakladiv vishchoï osviti. 3-ge vid., pererob. i dop. Kiïv : VD "Dakor", 2019. S. 274 (in Ukrainian).

15. Komarov, V.V. Pro pravosuddya v civil'nih spravah. Kurs civil'nogo procesu [On justice in civil cases. Course of civil proceedings] Kharkiv, 2011. (in Ukrainian)

16. Pro sudoustrij i status suddiv. Zakon Ukraïni [On the judiciary and the status of judges. Law of Ukraine] 2 chervnya 2016 r. № 1402-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (in Ukrainian)

17. UK Government Web Archive. http://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules (in English)

18. Pro vikonavche provadzhennya. Zakon Ukraïni [On enforcement proceedings. Law of Ukraine] 2 chervnya 2016 r. № 1404-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19/print (in Ukrainian)

19. Pro mizhnarodne privatne pravo. Zakon Ukraïni [On private international law. Law of Ukraine] 23 chervnya 2005 r. № 2709-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15/print (in Ukrainian)

20. Kisel'ova T. Integraciya mediaciï v sudovu sistemu Ukraïni. Pidtrimka vprovadzhennyu sudovoï reformi v Ukraïni [Integration of mediation into the judicial system of Ukraine. Support for the implementation of judicial reform in Ukraine] https://rm.coe.int/kyselova-t-mediation-integartion-ukr-new-31-07-2017/168075c1e7 (in Ukrainian)

21. Є'r'omenko, G. Perspektivi rozvitku mediaciï v Ukraïni [Prospects for the development of mediation in Ukraine] https://ukrmediation.com.ua/ua/korysna-informatsiia/materialy/u-vilnomu-dostupi/1593-Perspektivi%20rozvitku%20mediaciï%20v%20Ukraïni (in Ukrainian)

22. Tal'berg, D.G. Grazhdanskij isk v ugolovnom sude ili soedinennyj process. [Civil action in a criminal court or a joint trial] ord. prof. Un-ta sv. Vladimira. Kiev: Univ. tip. (V. I. Zavadzkogo), 1888. S. 224 (in Russian).

23. Shtutin, YA.L. Lekciï z radyans'kogo civil'nogo procesu [Lectures on the Soviet civil process]. Kiïv. Vid-vo Kiïv. derzh. un-tu, 1954. S. 128 s (in Russian).

24. Shtutin, YA.L. Pravo na pred'yavleniya iska [he right to sue (according to the Supreme Court of the USSR)] (po materialam Verhovnogo Suda SSSR). Naukovi zapiski. T. HII. Vip. I. YUridicheskij sbornik. № 6. Kiïv. Vid-vo Kiïv. derzh. un-tu, 1953. S. 85-108 (in Russian).

25. SHtutin, YA.L. Predmet dokazyvaniya v grazhdanskom processe [The subject of proof in civil proceedings.]. Irkutstk, 1963. S. 39. (in Russian)

26. Kurilev, S.V. Osnovy teorii dokazyvaniya v sovetskom pravosudii [Fundamentals of the theory of proof in Soviet justice]. Moskva.S. 333. (in Russian)

27. Shtutin, YA.L. Sovetskoe grazhdanskoe processual'noe pravo Ukrainy 1917-1920 gg. [Soviet civil procedural law of Ukraine 1917-1920 Problems of jurisprudence: Interdepartmental. Science] Problemi pravoznavstva: Mizhvid. nauk. zb. : Vip. 7. Kiïv. Vid-vo Kiïv. un-tu, 1967. S. 163-176. (in Russian)

28. Ruda, T. V. Dokazi i dokazuvannya v civil'nomu procesi Ukraïni i SSHA: porivnyal'no-pravovij analiz [Evidence and proof in the civil process of Ukraine and the United States: a comparative legal analysis] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03.Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2012, 21(in Ukrainian).

29. Laz'kot, O. M. Zasobi dokazuvannya u civil'nomu procesi [Means of proof in civil proceedings] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03 . nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2013. S. 18(in Ukrainian).

30. Vereshchins'ka, I. V. Predmet dokazuvannya u spravah shchodo spadkuvannya [The subject of proof in cases of inheritance] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka, YUrid. f-t. Kiïv, 2015. S. 18(in Ukrainian).

31. Shkrebec', D. V. Stadiï procesu dokazuvannya v civil'nomu procesi Ukraïni [Stages of the process of proof in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. Gen. prokuratura Ukraïni, Nac. akad. prokuraturi Ukraïni.Kiïv, 2014. S. 16(in Ukrainian).

32. Burmak, O. O. Zabezpechennya dokaziv u civil'nomu ta notarial'nomu procesah [Providing evidence in civil and notarial processes] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2015. S. 21(in Ukrainian).

33. Kucher, T. M. Teoriya dovedennya u civilistichnomu procesi [Theory of proof in the civil process] avtoref. dis. d-ra yurid. nauk : 12.00.03. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2017. S. 40(in Ukrainian).

34. Zaharov, P.S. Dokazuvannya u spravah pro vidshkoduvannya shkodi, zapodiyanoï vnaslidok dorozhn'o-transportnoï prigodi, u civil'nomu procesi Ukraïni [Evidence in cases of compensation for damage caused as a result of a traffic accident in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2019. S. 18(in Ukrainian).

35. Grabovs'ka, O. O. Teoretiko-pravovi problemi dokazuvannya u civil'nomu procesi Ukraïni: avtoref. dis. d-ra yurid. nauk [Theoretical and legal problems of proof in the civil process of Ukraine] 12.00.03. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2019. S. 32(in Ukrainian).

36. Suslo, D. S. Istoriya sudu Radyans'koï Ukraïni (1917- 1967) [History of the Court of Soviet Ukraine (1917- 1967)] Kiïv. Vid-vo Kiïvs'kogo un-tu, 1968. S.33(in Ukrainian).

37. Zavorot'ko, P.P. Processual'nye garantii ispolneniya sudebnogo resheniya [Procedural guarantees of execution of a court decision] Moskva.YUrid.lit. 1974. S.8 (in Russian)

38. Lyashenko, R. O. Privedennya sudovih rishen' u civil'nih spravah do primusovogo vikonannya: avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Bringing court decisions in civil cases to enforcement] 12.00.03. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2013. S. 19 (in Ukrainian).

39. Snidevich, O.S. Glasnist' i vidkritist' yak principi vikonavchogo provadzhennya [Publicity and openness as principles of enforcement proceedings] u "Vikonavche provadzhennya: teoriya ta praktika [Enforcement proceedings: theory and practice: a collective monograph with appendices] kolektivna monografiya z dodatkami R.F. Hanovoï, S.O. Kravtsova ta in. Harkiv: Pravo.2021.S. 161-173 (in Ukrainian).

40. Malyarchuk, L.S. Osoblivosti realizaciï uhval sudu v konteksti oznaki vikonavchosti: vid teoriï do praktiki [Peculiarities of the implementation of court decisions in the context of the sign of enforcement: from theory to practice] u "Vikonavche provadzhennya: teoriya ta praktika [Enforcement proceedings: theory and practice: a collective monograph with appendices] kolektivna monografiya z dodatkami. R.F. Hanovoï, S.O. Kravtsova ta in. Harkiv : Pravo.2021.S. 231-244 (in Ukrainian).

41. Izarova, I.O. & Pritika, YU.D. Yak zabezpechiti efektivne vikonannya sudovih rishen': na shlyahu do stalogo pravosuddya v Ukraïni [How to ensure the effective execution of court decisions: on the way to sustainable justice in Ukraine] u "Vikonavche provadzhennya: teoriya ta praktika [Enforcement proceedings: theory and practice: a collective monograph with appendices] kolektivna monografiya z dodatkami R.F. Hanovoï, S.O. Kravtsova ta in. Harkiv : Pravo. 2021, S. 31-42 (in Ukrainian).

42. Shtefan, M. J. Civil'nij process [Civil Procedure] Pidruchnik dlya yurid. spec. vishchih zakladiv osviti.K. : In YUre. Kiïv 1997. S. 12-15 (in Ukrainian).

43. Shtefan, M. J. Civil'ne procesual'ne pravo Ukraïni [Civil procedural law of Ukraine]. Akademichnij kurs; Pidruch. dlya stud. yurid. spec. vishch. navch. zakl.Kiïv. Koncern "Vidavnichij Dim "In YUre", 2005. S. 506 (in Ukrainian).

44. Pritika, YU.D., Kireєva, N.O. & SHibiko, V.P. Rozvitok pravnichoï dumki na kafedri pravosuddya [Development of legal thought at the Department of Justice.] http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/81_2009.pdf (in Ukrainian)

45. Cheberyak, P. A. Rol' sudovoï praktiki v udoskonalenni mekhanizmu civil'no-pravovogo regulyuvannya [The role of judicial practice in improving the mechanism of civil law regulation] dis.kand. yurid. nauk: 12.00.03.Kiïvs'kij un-t im. T.G.SHevchenka. Kiïv. 1993. S. 27 (in Ukrainian).

46. Zaharova, O. S. Dokazi ta dokazuvannya v spravah, shcho vinikayut' z shlyubno-simejnih pravovidnosin [Evidence and proof in cases arising from marriage and family law] avtoref. dis...kand. yurid. nauk: 12.00.03.Kievskij un-t im. T.G.SHevchenko. Kiïv. 1995. S. 20 s (in Ukrainian).

47. Vasil'ev, S.V. Osobennosti sudoproizvodstva po delam o vozmeshchenii vreda, prichinennogo zhizni i zdorov'yu grazhdanina pri ispolnenii im trudovyh obyazannostej [Peculiarities of court proceedings in cases of compensation for damage caused to the life and health of a citizen in the performance of his duties] dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03. Kievskij un-t im. Tarasa Shevchenko. Kiïv. 1996. S. 235(in Russian).

48. Omel'chenko, Mihajlo Petrovich. Princip ob'єktivnoï istini civil'nogo procesual'nogo prava Ukraïni: dis. kand. yurid. nauk [The principle of objective truth of civil procedural law of Ukraine] 12.00.03. Kiïvs'kij un-t im. Tarasa Shevchenka. Kiïv. 1996. S. 197(in Ukrainian).

49. Fursa, S. YA. Provadzhennya v spravah pro vstanovlennya faktiv, shcho mayut' yuridichne znachennya, u poryadku civil'nogo sudochinstva [Proceedings in cases of establishing facts of legal significance, in the order of civil proceeding] dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03.. Kiïvs'kij un-t im. T.SHevchenka. Kiïv. 1997. S. 177(in Ukrainian).

50. Getmancev, O. V. Gromadyani yak storoni u civil'nomu procesi Ukraïn [Citizens as parties in the civil process of Ukraine] dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03. Kiïvs'kij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 1997. S. 187 (in Ukrainian).

51. Snidevich, O. S. Pozov u civil'nih spravah, shcho vinikayut' iz zemel'nih pravovidnosin: avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Claim in civil cases arising from land relations] 12.00.03.. nac. un-t im. T. SHevchenka. Kiïv. 2011. s. 18(in Ukrainian).

52. Shurin, O.A. Procesual'ni osoblivosti rozglyadu sprav, yaki vinikayut' u zv'yazku iz rozirvannyam trudovogo dogovoru z iniciativi robotodavcya [Procedural features of consideration of cases that arise in connection with the termination of the employment contract at the initiative of the employer] avtoref. dis.kand. yurid. nauk: 12.00.03.M-vo osviti i nauki Ukraïni, Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2017. S. 20 (in Ukrainian).

53. Karmaza, O. O. Koncepciï ohoroni ta zahistu zhitlovih prav u civilistichnomu procesi [Concepts of protection and protection of housing rights in the civil process] avtoref. dis. d-ra yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2014. S. 36(in Ukrainian).

54. Derij, O. O. Alimentni zobov'yazannya u civilistichnomu procesi: avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Alimony obligations in the civil process] 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2014. S. 18 (in Ukrainian).

55. ZHornik, M. O. Sudochinstvo v spravah pro viznannya nedijsnimi pravochiniv, vchinenih iz defektami voli (na materialah sudovoï praktiki) [Judicial proceedings in cases of invalidation of transactions committed with defects of will (on the materials of judicial practice)] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03.Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2015. S. 23 (in Ukrainian).

56. Domans'ka, M. I. Provadzhennya u spravah pro zminu pravovogo statusu fizichnoï osobi v civil'nomu procesi Ukraïni [Proceedings in cases of changing the legal status of an individual in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2015. S. 20(in Ukrainian).

57. Polivach, V. O. Osoblivosti rozglyadu sprav, shcho vinikayut' z kreditnih pravovidnosin v civil'nomu procesi Ukraïni [Peculiarities of consideration of cases arising from credit relations in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2016. S. 20(in Ukrainian).

58. Krukovetc, V. V. Procesual'ni osoblivosti rozglyadu sprav shchodo vstanovlennya faktu prozhivannya odnieyu sim'eyu cholovika ta zhinki bez shlyubu [Procedural features of consideration of cases concerning establishment of the fact of living by one family of the man and the woman without marriage] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2018. S. 19(in Ukrainian).

59. Grabovs'ka, O. O. Osoblivosti sudochinstva v spravah pro usinovlennya (udocherinnya) inozemnimi gromadyanami ditej, yaki prozhivayut' na teritoriï Ukraïni [Peculiarities of judicial proceedings in cases of adoption (adoption) by foreign citizens of children living in Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03.Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2005. S. 19(in Ukrainian).

60. Kucher, T. M. Pravo na sudovij zahist v poryadku civil'nogo sudochinstva Ukraïni [The right to judicial protection in the order of civil proceedings of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03.Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2009. S. 19(in Ukrainian).

61. Lєzin, Є. Є. Zabezpechennya dokaziv v civil'nomu procesi Ukraïni [Providing evidence in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2019. S. 20 (in Ukrainian).

62. Andrijchuk, O. V. Procesual'ni stroki u civil'nomu procesi Ukraïni [Procedural terms in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03.Kiïv. nac. un-t im. T.SHevchenka. Kiïv. 2009. S. 19 (in Ukrainian).

63. Pavlunik, I.A. Predstavnictvo v civil'nomu procesi Ukraïni [Representation in the civil process of Ukraine] Avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. T.SHevchenka. Kiïv. 2002. S. 19(in Ukrainian).

64. SHimanovich, O.M. Sudovi postanovi u civil'nomu procesi Ukraïni (na materiali rishen' i uhval sudu pershoï instanciï) [Judicial decisions in civil proceedings of Ukraine (on the material of decisions and rulings of the court of first instance)] Avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03.Kiïv. nac. un-t im. T.SHevchenka. Kiïv. 2005. S. 20 (in Ukrainian).

65. Vasil'ɛva-SHalamova, Z. V. Sudova ekspertiza v civil'nomu procesi: avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Forensic examination in civil proceedings] 12.00.03. Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2009. S. 19 (in Ukrainian).

66. Paskar, A. L. Civil'ni procesual'ni pravovidnosini: strukturno-funkcional'nij analiz [Civil procedural legal relations: structural and functional analysis] avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03. Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2009. S. 21 (in Ukrainian).

67. Bondar, I.V. Pereglyad sudovih rishen' za novoviyavlenimi obstavinami: avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Review of court decisions on newly discovered circumstances] 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. T.SHevchenka. Kiïv. 2009. S. 18 s. (in Ukrainian).

68. Kolotilova, I. O. Zakonnist' ta obgruntovanist' rishen' sudu v civil'nomu procesi Ukraïni [Legality and validity of court decisions in the civil process of Ukraine] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2015. S. 19 (in Ukrainian).

69. Lyashenko, N. A. Zastosuvannya praktiki Єvropejs'kogo sudu z prav lyudini pri rozglyadi civil'nih sprav [Application of the practice of the European Court of Human Rights in civil cases] avtoref. dis. kand. yurid. nauk : 12.00.03.Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2017. S. 20 (in Ukrainian).

70. Romanyuk, YA. M. Problemi zastosuvannya civil'no-pravovih norm u civil'nomu sudochinstvi Ukraïni [Problems of application of civil law norms in civil proceedings of Ukraine] avtoref. dis. d-ra yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2017. S. 36 (in Ukrainian).

71. Ribak, O. S. Vikonannya doruchen' sudiv inozemnih derzhav u civil'nomu procesi Ukraïni [Execution of orders of courts of foreign states in the civil process of Ukraine] avtoref. dis.kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv, 2015.S. 19 (in Ukrainian).

72. Vojtovs'kij, V. S. Kasacijne oskarzhennya u civil'nomu procesi Ukraïni [Cassation appeal in the civil process of Ukraine] avtoref. dis.kand. yurid. nauk : 12.00.03. Kiïv. nac. un-t im. Tarasa SHevchenka Kiïv. 2017. S. 18(in Ukrainian).

73. Izarova, I.O. & Pritika, YU.D. Sproshchene pozovne provadzhennya civil'nogo sudochinstva Ukraïni: vikliki pershogo roku zastosuvannya v sudovij praktici [Simplified litigation of civil proceedings in Ukraine: the challenges of the first year of application in judicial practice] Problemi zakonnosti. № 145. 2019. S. 51-67 (in Ukrainian).

74. A Tkachuk, A.O. Zlovzhivanniz processual'nimy pravamy u civilnomy processi Ukrainy [buse of procedural rights in the civil process of Ukraine] dis. doktora philosophii u galuzi prava, Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa Shevchenka. Kiïv. Kiïv. 2020. http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/959/dis_Ткачук%20A.O._new.pdf (in Ukrainian)

75. Korol', D.A. Differenziatia pozovnogo provadgennia civilnogo sudochinsnva [Differentiation of claim proceedings in civil proceedings] dis. doktora philosophii u galuzi prava, Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. Kiïv. 2021. http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/194/5uo4k8om1g6urdaufmkewolb9syqxdf6/dis_Король%20Д..pdf (in Ukrainian)

76. Korol', O.D. Princip spivrobitniznva sudu ta storin u civilnome sudochinstvi [The principle of cooperation between the court and the parties in civil proceedings] dis. doktora philosophii u galuzi prava, Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2021. http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/7f7/tf961geluk2j9mfop82f3bily8ctiel1/dis_Король%20О.Д..pdf (in Ukrainian)

77. Spektor, O. M. Al'ternativni sposobi virishennya civil'no-pravovih sporiv [Alternative ways of resolving civil disputes] avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03 .Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2012. S. 18 (in Ukrainian).

78. Polishchuk, M. YA. Mediaciya yak sposib virishennya civil'no-pravovih sporiv [Mediation as a way to resolve civil disputes] avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03.Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2017. S. 18 (in Ukrainian).

79. Prytyka, Yu. D. Teoretichni problemi zahistu prav uchasnikiv civil'nih pravovidnosin v tretejs'komu sudi [Theoretical problems of protection of the rights of participants of civil legal relations in arbitration court] avtoref. dis. dokt. yurid. nauk: 12.00.03 ; Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa SHevchenka. Kiïv. 2006. S. 33 (in Ukrainian).

80. Izarova, I.O. Teoretichni zasadi civil'nogo procesu ЄS [Theoretical foundations of the EU civil process] monografiya. Kiïv.VD Dakor, 2015. S. 336 (in Ukrainian).

81. Terekh, O. Alternativny sposoby rosviazannia trudovyh spori: praktyka Ukrainy na ES [Alternative ways of resolving labor disputes: the practice of Ukraine and the EU] http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/Terekh.pdf (in Ukrainian)

82. Vasilina, N.V. Perspektivi rozvitku institutu vregulyuvannya sporu za uchastyu notariusa [rospects for the development of the institution of dispute resolution with the participation of a notary] Visnik Vishchoï Kvalifikacijnoï komisiï suddiv Ukraïni №1, 2020. S.20 – 25 (in Ukrainian).

83. Vasil'ɛva-SHalamova, ZH.V. Princip konfidencijnosti v mediaciï: teoretichni problemi zabezpechennya [The principle of confidentiality in mediation: theoretical problems of security] Naukovo-praktichnij zhurnal Pidpriɛmnictvo, gospodarstvo i pravo. 2021. №4. S.10–15 (in Ukrainian).

84. Zaharova, O.S. & Skichenko, A.A., Kriteriï rozmezhuvannya sudovoï yurisdikciï u spravah pro zahist nemajnovih prav podruzhzhya [Criteria for delimitation of judicial jurisdiction in cases of protection of non-property rights of spouses] Naukovij visnik Mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu. № 46. 2020. S. 72-76 (in Ukrainian).

85. Kireeva, N.O. & Prijmak, Є.P. Ponyattya ta pravova priroda proceduri vregulyuvannya sporu za uchastyu suddi v civil'nomu procesi Ukraïni [The concept and legal nature of the dispute resolution procedure with the participation of a judge in the civil proceedings of Ukraine] Naukovij visnik Uzhgorods'kogo nacional'nogo universitetu. 2018. Seriya PRAVO. Vipusk 48. Tom 1. S.96 (in Ukrainian).

Received: 31/07/2021
Accepted: 20/08/2021

Yu. Prytyka, Dr. Sc. (Law), Prof.,
I. Izarova, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF THE NATIONAL DOCTRINE OF CIVIL PROCEDURE IN THE WORKS OF SCIENTISTS OF KYIV UNIVERSITY WITHIN UKRAINE'S INDEPENDENCE PERIOD

The event of the thirtieth anniversary of Ukraine's independence [1] provides an excellent opportunity to sum up the interim results, analyse the achievements made in building an independent democracy, as well as to understand the miscalculations that can hardly be avoided. Legal science plays a huge role in this, particularly, its part related to the field of administration of justice in civil cases which is ensuring the effective settlement of civil disputes and the administration of civil justice. In view of this, the purpose of the study is to establish the contribution of legal scholars of Taras Shevchenko National University of Kyiv in the development of the doctrine of the science of civil procedural law during the period of independence of Ukraine since 1991. To achieve this goal, scientific methods of analysis of the main legislative acts regulating civil procedural relations were used, the provisions of those studies were singled out and characterized; the latter proposed new approaches to improving the mechanism of exercising the right to a fair trial, ensuring access to justice in civil cases; development and improvement of civil justice in the context of modern international, in particular, European approaches. The results of the study revealed more than forty dissertation researches, which were promoted during the selected period at the University, as well as a number of scientific studies that significantly influenced the development of the national tradition of civil procedure. The conclusions summarize the results of the study and identify areas for further development of research in the field of civil procedural law of Ukraine. In particular, it is noted that today special attention should be paid to the need for proper implementation in Ukraine of the concept of the right of everyone to a fair trial, guaranteed by the European Convention, as well as to increase out-of-court settlement of disputes mediating the right to access and freedoms in the modern world. It is important to understand the global trend of reconciliation of the parties as the most effective settlement of disputes and the spread of various ways that allow the parties to find the most convenient and effective way to protect their rights.

Keywords: civil process, Ukraine, access to justice, legal doctrine, Kyiv University, Civil Procedure Code of Ukraine.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 106-112
УДК 351(477)
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-19

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

О. С. Проневич, д-р юрид. наук., проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-5170-4751

ІНСТИТУТ РАДНИКА У ВІТЧИЗНЯНІЙ СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ЛЕГАЛЬНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ

Статтю присвячено осмисленню специфіки соціальної місії і стану легального закріплення адміністративної правосуб'єктності радників в органах державної влади й органах місцевого самоврядування. Установлено, що ангажемент кандидатів на посади радників здійснюється у контексті забезпечення наукового супроводу формування і реалізації державної політики, імплементації кращих управлінських практик, пошуку оптимальних управлінсько-правових алгоритмів вирішення колізій, підвищення якості підготовки управлінських рішень суб'єктами владних повноважень. Констатовано необхідність новелізації вітчизняного службового законодавства з метою конкретизації функцій, основних завдань і повноважень радників, артикуляції базових кваліфікаційних вимог до кандидатів на посади радників, чіткого визначення правових основ взаємодії радників із кар'єрними публічними службовцями та комунікації з інститутами громадянського суспільства, артикуляції морально-етичних імперативів службової діяльності радників.

Ключові слова: публічна служба, патронатна служба, радник в органах державної влади й органах місцевого самоврядування, штатний радник, радник на громадських засадах.

ВСТУП

Тяглість державницької ідеї й осмислене прагнення до свободи є важливими маркерами української ідентичності. Багато поколінь українців прагнули до самовизначення у межах етнічних теренів. Масштабні національно-визвольні змагання у різні історичні епохи незмінно мали за основну мету звільнення від іноземного гніту та закладення підвалин власної держави. Щоразу українці змушені були долати потужний тиск військово-карального апарату держав-поневолювачів, кревно зацікавлених у колонізації території, викоріненні будь-яких проявів українства та манкуртизації національних духовних лідерів. Навіть в умовах смертельної загрози та невимовної скрути за радянських часів незламна воля і життєві сили українського народу були збережені, що стало запорукою для національного відродження і відновлення держави. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року став політико-правовою основою створення самостійної Української держави. Природно, що ґрунтована на приматі інтересів держави та пріоритетизації використання імперативного методу у державному управлінні постколоніальна адміністрація була неспроможна забезпечити ствердження ліберальних цінностей і дотримання суб'єктивних прав приватних осіб. Лише останнім часом започатковано імплементацію європейських стандартів належного врядування у контексті розбудови людиноцентричної та інклюзивної системи публічного адміністрування. Безперечно, її стрижнем є публічна служба, що у широкому сенсі тлумачиться громадянським суспільством як "почесний обов'язок шляхетних людей". Перегляд соціальної місії публічних службовців, забезпечення належної реалізації легального публічного інтересу, перезавантаження бюрократичного апарату та апробація нових підходів до розв'язання проблем у публічному секторі потребує сучасного науково-аналітичного супроводу. Важливим інтелектуальним і креативним компонентом публічної служби є інститут радників керівників органів публічної влади.

Ангажемент кваліфікованих представників фахового/експертного середовища на посади радників в органах державної влади й органах місцевого самоврядування традиційно розглядається крізь призму підвищення якості нормотворчої діяльності та прийняття збалансованих адміністративно-управлінських рішень уповноваженими суб'єктами владних повноважень, налагодження ефективної комунікації і партнерської взаємодії органів публічної влади з масмедіа та громадськістю. Водночас недостатня визначеність правового статусу радників, розмитість їхнього "функціоналу" та відсутність чітких критеріїв оцінювання ефективності службової діяльності привертає увагу широкого загалу до цього службово-правового інституту. У суспільстві діяльність радників нерідко тлумачиться упереджено-негативно. Як наслідок, радники асоціюються з "другим ешелоном влади/неформальним інститутом публічної влади", "безвідповідальним оточенням високопосадовців", "привілейованою управлінською кастою", "інструментом латентного впливу на прийняття управлінських рішень", "сполучною ланкою між керівниками і лобістським середовищем" або ж навіть "делікатною матерією, через яку здійснюється корупційний вплив". У середовищі кар'єрних публічних службовців радники часто сприймаються з недовірою, що зумовлено поляризацією політичної і кар'єрної компонент публічної служби, поширеним сприйняттям радників як "чужорідних зовнішніх креатур" та "елементів фаворитизації публічної служби", існуванням потенційної загрози політично мотивованого втручання радників у публічно-владну управлінську діяльність державних службовців та/або посадових осіб місцевого самоврядування. Окремі масмедіа апріорно прагнуть до епатажного висвітлення діяльності радників, акцентуючи увагу на безсистемному характері кадрової селекції без урахування "фахового бекграунду" кандидатів, їх "придворному" статусі, залежності від "прихильності патрона", необхідності "витончено маневрувати", "компліментарно реагувати", приреченості зберігати "високу довіру" та перманентно підтверджувати власну лояльність. Зауважимо, що певні підстави для конструктивної критики існують, оскільки радники часто демонструють низький фаховий рівень і політичну заангажованість, а також сприяють просуванню корпоративних інтересів окремих лобістських груп. Зазначене вище свідчить про необхідність комплексного аналізу специфіки легального закріплення інституту радників у системі публічної служби, з'ясування особливостей їхньої адміністративної правосуб'єктності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового статусу радників органів публічної влади/посадових осіб та особливості організації їхньої службової діяльності традиційно висвітлюються публіцистами і громадськими діячами. Натомість у вітчизняній адміністративно-правовій науці проблема функціонування інституту радника розглядається спорадично й побіжно, переважно крізь призму осмислення соціально-правового феномену патронатної служби (Н. В. Бондаренко [1], О. І. Костилєв [2], Г. Д. Стратієнко [3], В. В. Чорна [4] та ін.). Об'єктивним наслідком ухвали Закону України "Про державну службу" від 10 грудня 2015 року стала архаїзація значної частини наукового доробку попе-

© Проневич О. С., 2021

редників. Тобто, з одного боку, відповідний предметний суспільний дискурс відсутній, традиція системного наукового дослідження стану та проблем нормативно-правового закріплення інституту радника органу публічної влади загалом не сформувалася, а з іншого боку, унаслідок новелізації службового законодавства артикульовані раніше судження, узагальнення і висновки значною мірою втратили актуальність і потребують переосмислення.

Невирішені раніше проблеми. Нині необхідність комплексного дослідження службово-правового інституту радника органу публічної влади зберігається. Вважаємо, що першочергово слід приділити увагу концептуальному обґрунтуванню соціальної місії радників у контексті ствердження людиноцентричної і проактивної моделі публічного адміністрування, вичерпному й уніфікованому нормативно-правовому закріпленню їхньої адміністративної правосуб'єктності (зокрема і визначенню стратегічних напрямів службової діяльності радників і розмежуванню повноважень радників і кар'єрних публічних службовців), виокремленню функціонально зумовлених загальних кваліфікаційних вимог до кандидатів на посаду радника органу публічної влади, формальному закріпленню науково обґрунтованого "каталогу індикаторів" оцінювання ефективності службової діяльності радників, визначенню морально-етичних імперативів службової діяльності та поведінки радників тощо.

Метою статті є осмислення стану і проблем нормативно-правового закріплення інституту радника у вітчизняній системі публічної служби з особливою акцентуацією уваги на аналізі стану наукового дискурсу щодо соціальної місії радників, з'ясуванні традиції офіційного дефініціювання правової категорії "радник" і стану формального визначення професійно-кваліфікаційної характеристики посади радника, виявленні специфіки легалізації інституту радника в органах виконавчої влади, характеристиці загальної адміністративної правосуб'єктності радників та артикуляції пропозицій щодо перспектив підвищення суб'єктивізації радників органів публічної влади/посадових осіб.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

За даними LIGA.net станом на жовтень 2020 року радниками і помічниками найвищих посадових осіб в Україні працювало 534 особи [5]. На нашу думку, досить висока питома вага цієї категорії персоналу об'єктивно зумовлена транзитним характером українського суспільства, незавершеністю державного будівництва, зашкарублістю вітчизняної системи публічної служби й архаїчністю панівної доктрини публічного управління, ґрунтованої значною мірою на радянській тоталітарній номенклатурній кадровій парадигмі. Світовий досвід розбудови державних бюрократичних систем свідчить, що в умовах перманентної управлінської кризи зростання чисельності радників керівників органів публічної влади ("радників-універсалів", "радників-експертів", "радників – політичних ад'ютантів") зазвичай виправдовується прагненням компенсувати відсутність висококваліфікованих кар'єрних публічних службовців.

Фаховий дискурс щодо правового статусу радників у системі публічної служби відчутно активізувався на тлі оприлюдненої нещодавно Президентом України пропозиції щодо необхідності новелізації окремих положень Закону України "Про запобігання корупції" шляхом відновлення обов'язкової перевірки декларацій осіб, які обіймають посади радника або помічника Голови Верховної Ради України, та проведення спеціальної перевірки кандидатів на ці посади. Невдовзі ідея була підтримана та поглиблена спікером українського парламенту, який на засіданні погоджувальної ради від 31 травня 2021 року фактично визнав помилковість попереднього рішення Верховної Ради України щодо вилучення радників і помічників керівників органів публічної влади з переліку суб'єктів декларування доходів [6] (тобто йдеться про поновлення норми Закону України "Про запобігання корупції", що зберігала чинність до 17 вересня 2020 року [7]). Окремо наголошено на необхідності поширення дії цієї норми на всіх радників і помічників Голови Верховної Ради України, заступників Голови Верховної Ради України, а також радників Офісу Президента України та радників Кабінету Міністрів України. Зауважимо, що такий підхід є цілком обґрунтований, оскільки в п. 3 примітки до ст. 368 Кримінального кодексу України радників Президента України, Голови Верховної Ради України, прем'єр-міністра України визнано "службовими особами, які займають особливо відповідальне становище" [8].

Нині у вітчизняному законодавстві відсутнє як уніфіковане визначення родової категорії "радник", так і чітке легальне тлумачення звуженої службово-правової дефініції "радник органу публічної влади/посадової особи". Натомість упродовж останніх 25 років в окремих нормативно-правових актах різної юридичної сили (трьох законах, одній постанові Кабінету Міністрів України та десяти наказах центральних органів виконавчої влади, серед яких найбільшою є питома вага наказів Фонду державного майна України) дефініційовано 13 еклектичних варіантів терміна "радник" на кшталт "юридична особа (або об'єднання юридичних осіб), яка за договором із державним органом приватизації бере на себе зобов'язання щодо надання послуг із підготовки об'єкта до приватизації, пошуку потенційних покупців та організації продажу пакета акцій" [9], "особа, призначена державою для надання допомоги у розслідуванні уповноваженому представникові такої держави" [10], "особа, яка визнана переможцем конкурсу та з якою укладено договір про надання послуг радника" [11], "учасник конкурсу, що визначений конкурсною комісією переможцем конкурсу, з яким буде укладено договір про надання послуг радника" [12], "фізична та/або юридична особа, яка за договором бере на себе зобов'язання щодо надання послуг у процесі підготовки проєкту, що здійснюється за умови державно-приватного партнерства" [13], "особа, яка за договором з органом приватизації бере на себе зобов'язання щодо надання послуг у процесі приватизації об'єктів державної і комунальної власності, у тому числі пошуку потенційних покупців об'єктів приватизації, з визначенням стартової ціни об'єктів великої приватизації" [14], "фізична та/або юридична особа, яка за договором бере на себе зобов'язання щодо надання послуг у процесі підготовки проєкту, що здійснюється на умовах концесії" [15], тощо. Отже, в Україні сформувалася традиція використання поняття "радник" у контексті правового забезпечення проведення відкритих торгів, продажу пакетів акцій банків/відкритих акціонерних товариств, розслідування авіаційних подій із цивільними повітряними суднами тощо. Натомість спроб розширеного дефініціювання службово-правового феномена радника не здійснювалося. Можливо, це зумовлено недооцінкою унікального позитивного інноваційного потенціалу зазначеної посадової особи або ж свідомим її нівелюванням і сприйняттям як суто утилітарного явища.

Водночас зазначимо, що у Національному класифікаторі України "Класифікатор професій ДК 003:2010" професійна назва "радник (органи державної влади)" розміщена під кодом професії 2419.3 класифікаційного угруповання "Професіонали державної служби" (примітно, що фахівці наголошують на доцільності правового закріплення розширеної назви коду "Професіонали державної служби та місцевого самоврядування") [16].

Типова професійно-кваліфікаційна характеристика посади радника керівника органу державної влади наразі нормативно не закріплена. Наказом Національного агентства України з питань державної служби № 147 від 11.07.2017 [17] було скасовано Довідник типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців, де у тому числі йшлося про професійно-

кваліфікаційну характеристику посади радника. Принагідно зазначимо, що загальні кваліфікаційні вимоги до кандидата на посаду радника було артикульовано таким чином: вища освіта відповідного професійного спрямування за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, спеціаліста; стаж роботи за фахом на державній службі на керівних посадах не менше 2 років або робота за фахом не менше 3 років за необхідності, з урахуванням виконання структурним підрозділом основних завдань і функцій; післядипломна освіта у сфері управління/магістр державного управління за відповідною спеціалізацією [18].

Натомість відповідно до наказу Національного агентства України з питань державної служби № 203-19 від 7 листопада 2019 року "Про затвердження Типових професійно-кваліфікаційних характеристик посадових осіб місцевого самоврядування" затверджено типову професійно-кваліфікаційну характеристику радника (консультанта) міського голови, голови обласної, районної (районної в місті) ради. Завдання, обов'язки та повноваження цієї категорії посадових осіб місцевого самоврядування визначено таким чином: здійснення аналітичного забезпечення діяльності керівника у ході реалізації ним повноважень; участь у підготовці поточних і перспективних планів роботи, проєктів рішень і розпоряджень керівника; здійснення аналізу стану справ за відповідним напрямом; розроблення пропозицій щодо підвищення ефективності роботи керівника; участь в організації та проведенні організаційних заходів (нарад, колегій, семінарів, конференцій, засідань); виконання "дорадчої роботи"; підготовка інформаційно-аналітичних, доповідних записок, оглядів, звітів, проєктів доповідей тощо; забезпечення розвитку інформаційних зв'язків між структурними підрозділами виконавчого комітету (апарату) міської, апарату обласної, районної (районної в місті) ради з виконавчими органами відповідної ради, підприємствами, установами, громадськими об'єднаннями. Радник (консультант) має право отримувати від структурних підрозділів виконавчого комітету (апарату), апарату ради інформацію та матеріали, необхідні для виконання посадових обов'язків і завдань, а також вносити керівнику пропозиції щодо вдосконалення діяльності ради. Примітно, що крім володіння чинною нормативно-правовою базою радник (консультант) повинен знати: вітчизняну і зарубіжну правозастосовну практику з питань, що належать до компетенції місцевої ради; основи економіки, права та політології; інструкцію з діловодства, правила внутрішнього розпорядку; правила ділового етикету; правила охорони праці та протипожежної безпеки; базові програми роботи на комп'ютері. Кваліфікаційні вимоги до радника є мінімальними, а саме: вища освіта не нижче ступеня магістра/спеціаліста; вільне володіння державною мовою. Вимоги до стажу роботи не передбачено [19].

Визначальним для легалізації інституту радника в органах виконавчої влади є Закон України "Про державну службу". Відповідно до ч. 1 ст. 92 цього Закону посада радника віднесена до посад патронатної служби (принагідно зазначимо, що ця норма не містить вичерпного переліку органів державної влади/посадових осіб, при яких утворюються посади патронатної служби, оскільки крім перерахованих у законі суб'єктів передбачено також їхнє запровадження "в інших державних органах"). Зауважимо, що патронатна служба як різновид публічної служби функціонує в інтересах суспільства та держави та безпосередньо полягає у забезпеченні діяльності окремих "суб'єктів публічно-владної компетенції". Працівник патронатної служби належить до особливої категорії публічних службовців, які у складі допоміжного органу (апарату) керівника забезпечують підготовку необхідних матеріалів для прийняття управлінських рішень, аналізують управлінську практику, здійснюють моніторинг стану виконання управлінських рішень та організують зовнішню комунікацію керівника. Титульним законом передбачено, що радник призначається на посаду на строк повноважень посадової особи, працівником патронатної служби якого вона призначається. Згідно з п. 18 ч. 3 ст. 3 Закону України "Про державну службу" прямо визначено, що дія цього Закону на працівників патронатної служби не поширюється. Натомість "на працівників патронатної служби поширюється дія законодавства про працю, крім статей 39^{-1}, 41-43^{-1}, 49^{-2} та ч. 184 Кодексу законів про працю України. Працівники патронатної служби приймаються на роботу на умовах строкового трудового договору за основним місцем роботи (штатні працівники) або на громадських засадах (позаштатні працівники). Особливе значення для формального розмежування державної служби та патронатної служби має закріплений в абз. 2 ч. 2 ст. 9 Закону України "Про державну службу" імператив щодо відсутності обов'язку державних службовців при виконанні своїх обов'язків виконувати доручення працівників патронатної служби [20].

Відповідно до ч. 3 ст. 42 Закону України "Про Кабінет Міністрів України" встановлено, що для здійснення прем'єр-міністром України своїх повноважень у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України утворюється апарат прем'єр-міністра України як патронатна служба. Цим нормативно-правовим актом також передбачено утворення у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України патронатних служб першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України та міністрів, які не очолюють міністерства (зазначимо, що згідно з п. 12 Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів, мета цих патронатних служб полягає в організаційному, інформаційному й аналітичному забезпеченні здійснення зазначеними посадовими особами своїх повноважень, а також "сприяння створенню належних умов для їхньої діяльності та забезпечення зв'язку з державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадськістю, іноземними і міжнародними організаціями, засобами масової інформації" [21]). Працівники патронатних служб призначаються на посаду та звільняються з посади державним секретарем Кабінету Міністрів України за поданням відповідно першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України та міністра, який не очолює міністерство. Припинення повноважень Кабінету Міністрів України є підставою для звільнення з посад працівників зазначених вище патронатних служб [22].

Згідно зі ст. 12 Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" врегульовано діяльність патронатної служби міністра, який очолює міністерство. Цим Законом установлено, що патронатна служба міністра здійснює консультування міністра, підготовку необхідних для виконання завдань міністерства матеріалів, забезпечує зв'язок із посадовими особами інших органів державної влади, організацію зустрічей і зв'язків із громадськістю, засобами масової інформації, а також виконує інші доручення міністра. Примітно, що чисельність патронатної служби міністра не може становити більше десяти осіб. Персональний склад патронатної служби міністра визначає самостійно міністр. Працівники патронатної служби міністра призначаються на посаду та звільняються з посади державним секретарем міністерства за поданням міністра, а також у зв'язку зі звільненням міністра. Відповідно до ч. 6 ст. 12 цього Закону встановлено, що працівники патронатної служби міністра не мають права давати доручення державним службовцям і працівникам міністерства [23]. Принагідно зазначимо, що до 6 серпня 2016 року зберігала чинність Постанова Кабінету Міністрів України № 851 від 19 травня 1999 року, якою було закріплено Порядок перебування на державній службі працівників патронатної служби членів Кабінету Міністрів України та голів державних адміністрацій [24]. Скасування цієї постанови зумовлено її неузгодженістю з нормами Закону Укра-

їни "Про державну службу", яким працівники патронатної служби державними службовцями не визнавалися.

Інститут радника іманентний обласним державним адміністраціям, що здійснюють виконавчу владу на території певних областей і реалізують повноваження, делеговані їм відповідними обласними радами. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 39 Закону України "Про місцеві державні адміністрації" до повноважень голів місцевих державних адміністрацій у тому числі віднесено утворення для сприяння здійсненню повноважень місцевих державних адміністрацій консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, служб та комісій, члени яких виконують свої функції на громадських засадах, а також визначення їхніх завдань, функцій і персонального складу [25]. Нормотворча діяльність голів обласних місцевих державних адміністрацій щодо призначення радників ґрунтується на зазначеній нормі закону.

Зауважимо, що в Україні ствердилася традиція призначення радників керівників органів публічної влади, що не належать до системи суб'єктів публічного адміністрування. Так, відповідно до указу Президента України № 309/2021 від 26.07.2021 р. "Про Радника Президента України" легалізовано інститут радника Президента України. У цьому указі прямо вказано, що "посада Радника Президента України належить до посад патронатної служби Президента України" [26].

Радники Голови Верховної Ради України входять до складу Секретаріату Голови Верховної Ради України, наділеного статусом "патронатної служби у структурі Апарату Верховної Ради України", що здійснює моніторинг соціально-економічних і політичних процесів в Україні, організаційне, інформаційне, консультативне забезпечення діяльності Голови Верховної Ради України, забезпечує його оперативну взаємодію з різними суб'єктами на внутрішньоорганізаційному та зовнішньоорганізаційному рівнях, здійснює підготовку й експертизу законопроєктів, організує комунікацію з органами публічної влади та громадянським суспільством тощо [27].

Діяльність позаштатних радників Генерального прокурора України регулюється Положенням про радників Генерального прокурора (на громадських засадах), затвердженим наказом Генерального прокурора № 39 від 22.01.2020 р. [28].

Інститут радника притаманний Державній судовій адміністрації України, що є "державним органом у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади у межах повноважень, установлених законом" [29], а також низці інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Зауважимо, що за відсутності типового/взірцевого/рамкового положення про радника органу публічної влади/уповноваженої посадової особи на практиці у кожному конкретному випадку відповідні відомчі положення затверджуються одноосібно керівниками цих органів публічної влади на власний розсуд, що призводить до невмотивованого встановлення кваліфікаційних вимог до кандидатів на посади радника та довільного визначення їх адміністративної правосуб'єктності.

Комплексний аналіз усталеної практики нормативно-правового регулювання діяльності радників керівників органів публічної влади дає підстави стверджувати таке:

- службова місія радника стратегічно полягає в ініціативному та замовному розробленні науково обґрунтованих поліваріантних пропозицій щодо прийняття конкретних адміністративно-управлінських рішень (пошуку оптимальних управлінських алгоритмів вирішення колізій у публічно-владній сфері), фаховому опрацюванні проєктів актів публічного управління, консультуванні керівника з поточних питань комплексного характеру, наданні довідкової інформації щодо кращих управлінських практик;
- базові функції радника можна узагальнено визначити таким чином: підготовка аналітичних, інформаційних, довідкових матеріалів із питань, віднесених відповідно до розподілу обов'язків до предмета його відання; виконання окремих доручень керівника органу публічної адміністрації (наприклад, аналіз пропонованих іншими суб'єктами проєктів управлінських рішень, моніторинг стану виконання наказів/доручень керівника окремими органами/структурними підрозділами); інформування керівника про ймовірні правові та соціальні наслідки реалізації конкретних управлінських рішень; вивчення й поширення позитивного досвіду формування й реалізації державної політики в окремих сферах; організація діяльності консультативно-дорадчих органів за дорученням керівника тощо;
- основні обов'язки радника полягають: у додержанні вимог законів та інших нормативно-правових актів; сприянні приватним особам у реалізації суб'єктивних прав і законних інтересів; повідомленні керівника органу публічної влади про конфлікт інтересів та/або випадки звернення інших осіб із метою схилення до вчинення корупційних правопорушень; участь у налагодженні взаємодії органу публічної влади з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування і недержавними суб'єктами; нерозголошенні інформації, що стала відома у зв'язку з виконанням посадових обов'язків; дотриманні деонтологічних стандартів службової діяльності тощо;
- основні права радника зазвичай артикулюються таким чином: внесення пропозицій із питань, віднесених до його компетенції; отримання від структурних підрозділів і посадових/службових осіб матеріалів, необхідних для виконання доручення керівника; доступ в установленому законом порядку у зв'язку з виконанням посадових обов'язків до будинків/споруд/приміщень, де розміщені органи публічної влади, тощо;
- звільнення особи з посади радника здійснюється у таких випадках: за ініціативою керівника органу публічної влади; у зв'язку із закінченням строку, на який особа була призначена на посаду радника; у зв'язку зі звільненням керівника органу публічної влади; за власним бажанням. Наголосимо, що підставами для дострокового звільнення особи з посади радника є: розголошення інформації, що стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків; використання радником свого службового становища в особистих інтересах або в інтересах інших осіб; отримання від приватних осіб подарунків, грошової винагороди, послуг або іншої винагороди за діяльність, пов'язану з виконанням службових обов'язків; набуття законної сили вироку суду; припинення громадянства України; надання підроблених документів або завідомо неправдивих відомостей під час призначення на посаду; визнання особи недієздатною.

На нашу думку, перспектива вдосконалення нормативно-правового регулювання службової діяльності радників керівників органів публічної влади полягає у першочерговому вжитті таких заходів:

- ухвалення спеціального закону про патронатну службу, де необхідно закріпити право конкретних органів публічної влади створювати патронатні служби, передбачити вичерпний перелік посад патронатної служби для кожного із цих органів, передбачити право рівного доступу громадян до патронатної служби, запровадити уніфікований механізм рекрутування і призначення на посади працівників патронатної служби на основі професійних досягнень кандидатів та їхніх ділових і особистих якостей, диференціювати повноваження радників залежно від специфіки публічно-владної діяльності органів публічної влади/посадових осіб, при яких створюються патронатні служби;
- наголошуємо на неприпустимості еклектичного тлумачення правового статусу радника органу публічної влади/уповноваженої посадової особи і нагальній необхідності розроблення модельного нормативно-

правового акту про радника. Першочергово слід розв'язати стрижневі проблеми рекрутування/призначення/підпорядкування/звільнення радника, артикуляції основних функцій, завдань і повноважень радника, запровадження механізмів моніторингу/оцінювання ефективності службової діяльності радників, визначення правових засад притягнення радників до дисциплінарної відповідальності тощо;

- запровадження диференційованого підходу до визначення кількості радників для окремих органів публічної влади/посадових осіб (принагідно зауважимо, що у Данії міністри мають право наймати лише одного спеціального радника, основним завданням якого є консультування з питань комунікації із засобами масової інформації);
- уточнення адміністративної правосуб'єктності радників шляхом формального закріплення таких положень: права участі в організаційних заходах (нарадах, засіданнях, зборах тощо), де здійснюється колегіальне вироблення адміністративно-управлінських рішень; права безперешкодного доступу до керівника з метою забезпечення регулярної ділової комунікації задля оперативного обговорення нагальних проблем; права ознайомлення з документами/кореспонденцією за напрямом службової діяльності (природно, за винятком документів з обмежувальним грифом) тощо;
- вичерпне розмежування компетенції радників і кар'єрних публічних службовців, унеможливлення службового домінування (встановлення формального або неформального ієрархічного підпорядкування, наділення організаційно-розпорядчими повноваженнями) радників у відносинах з іншими посадовими/службовими особами, вироблення і запровадження збалансованого механізму комунікації і взаємодії радників із кар'єрними публічними службовцями, мінімізації реалізації радниками "закритих управлінських проєктів";
- легальне закріплення імперативу щодо транспарентності службової діяльності та підзвітності радників;
- запровадження науково обґрунтованого та соціально акцептованого "каталогу критеріїв" оцінювання ефективності службової діяльності радників тощо.

ВИСНОВКИ

Резюмуючи, зазначимо, що ствердження інституту радника у публічно-владній сфері є одним із висхідних службово-правових трендів. Радники є особливою категорією публічних службовців у системі патронатної служби, які призначаються на відповідні посади уповноваженими керівниками органів публічної влади поза конкурсом на тимчасовій основі (до закінчення каденції/строку повноважень керівника). Радники долучені до реалізації публічно-владних повноважень у контексті забезпечення реалізації легального публічного інтересу. Безперечно, основним завданням радників є сприяння керівникам органів публічної влади у підготовці обґрунтованих адміністративно-управлінських рішень і налагодження партнерської взаємодії з іншими суб'єктами владних повноважень та інститутами громадянського суспільства. Проблема селекції кандидатів на посади радників керівників органів публічної влади є предметом жвавої дискусії, оскільки в суспільній свідомості сформувався досить контроверсійний збірний образ радника. Це зумовлено його належністю до службових осіб, які займають особливо відповідальне становище та виконують посадові обов'язки в умовах існування високого рівня корупційних ризиків. У вітчизняному службовому законодавстві визначено загальні організаційно-правові засади службової діяльності радників керівників органів публічної влади, однак нині зберігається необхідність уніфікації правового статусу радників керівників органів публічної влади шляхом стандартизації кваліфікаційних вимог до кандидатів на посади радників керівників органів публічної влади, конкретизації їхньої адміністративної правосуб'єктності, нормативного закріплення чисельності радників і диференційованого переліку посад радників для кожного органу публічної влади, визначення об'єктивних критеріїв оцінювання ефективності службової діяльності радників, запровадження морально-етичних "імперативів-запобіжників" їхньої службової діяльності і поведінки тощо.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Н.В. Правові аспекти патронатної служби / Н.В. Бондаренко // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. С. – 90-97 (дата звернення: 05.05.2021 року).
2. Костилєв О.І. Поняття та особливості діяльності патронатної служби та патронатних службовців / О.І. Костилєв // Митна справа. – 2015. – № 2. – С. 14-19 (дата звернення: 05.05.2021 року).
3. Стратієнко Г.Д. Правові аспекти та особливості патронатної служби в Україні / Г.Д. Стратієнко // Економіка та держава. – 2012. – № 7. – С. 113-115 (дата звернення: 05.05.2021 року).
4. Чорна В.В. Патронатні служби Президента України, Офісу Президента України / В.В. Чорна // Право і суспільство. – 2020. – № 3. – Ч. 2. – С. 106-111 (дата звернення: 05.05.2021 року).
5. Величко Л. Другий ешелон влади. Навіщо топчиновникам 500 радників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://project.liga.net/projects/500_advisors/ (дата звернення: 10.05.2021 року).
6. Про запобігання корупції: Закон України № 1700-VII від 14.10.2014 р. в редакції від 21.07.2021 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – ст. 2056 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n25 (дата звернення: 12.05.2021 року).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про запобігання корупції": Закон України № 524-IX від 04.03.2020 р. в редакції від 04.03.2020 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2020. – № 38. – ст. 279 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-20#n40 (дата звернення: 12.05.2021 року).
8. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05.04.2001 р. в редакції від 21.07.2021 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – ст. 131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 15.05.2021 року).
9. Про затвердження Положення про порядок проведення конкурсів з продажу пакетів акцій акціонерних товариств: наказ Фонду державного майна України № 1800 від 31.08.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z163404/ed20120706/find?text=%D0%E0%E4%ED%E8%EA#Text (дата звернення: 15.05.2021 року).
10. Про затвердження Правил проведення службового розслідування актів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації: наказ Міністерства транспорту та зв'язку України № 804 від 02.11.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-11/ed20110211/find?text=%D0%E0%E4%ED%E 8%EA#Text (дата звернення: 19.05.2021 року).
11. Про затвердження Порядку залучення радників у процесі приватизації об'єктів державної власності: постанова Кабінету Міністрів України № 878 від 30.11.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2016-%D0%BF/ed20161130#n18 (дата звернення: 20.05.2021 року).
12. Про затвердження Порядку залучення радника з продажу пакетів акцій банків: наказ Міністерства фінансів України № 346 від 19.08.2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1142-19/ed20190819#n22 (дата звернення: 27.05.2021 року).
13. Про державно-приватне партнерство: Закон України № 2404-VI від 01.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17/ed20191020#n24 (дата звернення: 30.05.2021 року).
14. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України № 2269-VIII від 18.01.2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text (дата звернення: 07.06.2021 року).
15. Про концесію: Закон України № 155-IX від 03.10.2019 р. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20/ed20191003#n31 (дата звернення: 10.06.2021 року).
16. Національний класифікатор України "Класифікатор професій ДК 003:2010": наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 327 від 28.07.2010 р. в редакції від 18.08.2020 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text (дата звернення: 12.06.2021 р.).
17. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Національного агентства України з питань державної служби від 13 вересня 2011 року № 11: наказ Національного агентства України з питань державної служби № 147 від 11.07.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0147859-17#Text (дата звернення: 15.06.2021 р.).
18. Про Довідник типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців: наказ Національного агентства України з питань державної служби № 11 від 13.09.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011859-11#Text (дата звернення: 18.06.2021 р.).
19. Про затвердження Типових професійно-кваліфікаційних характеристик посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби № 203-19 від

07.11.2019 р. – https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v203-859-19#Text (дата звернення: 20.06.2021 року).

20. Про державну службу: Закон України № 889-VIII від 10.12.2015 р. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 23.06.2021 року).

21. Про затвердження Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України № 850 від 12.08.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 26.06.2021 року).

22. Про Кабінет Міністрів України: Закон України № 794-VII від 27.02.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (дата звернення: 03.07.2021 року).

23. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України № 3166-VI від 17.03.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text (дата звернення: 05.07.2021 року).

24. Порядок перебування на державній службі працівників патронатної служби членів Кабінету Міністрів України та голів державних адміністрацій: постанова Кабінету Міністрів України № 851 від 19.05.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-99-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.07.2021 року).

25. Про місцеві державні адміністрації: Закон України № 586-XIV від 09.04.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 15.05.2021 року).

26. Про Радника Президента України: указ Президента України № 309/2021 від 26.07.2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.president.gov.ua/documents/3092021-39465 (дата звернення: 10.07.2021 року).

27. Про затвердження Положення про Секретаріат Голови Верховної Ради України: розпорядження Голови Верховної Ради України № 911-к від 10.12.2020 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911%D0%BA/20-%D1%80%D0%B3#Text (дата звернення: 15.07.2021 року).

28. Про затвердження Положення про радників Генерального прокурора (на громадських засадах): наказ Генерального прокурора № 39 від 22.01.2020 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0039905-20#Text (дата звернення: 17.07.2021 року).

29. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1402-19#n1494 (дата звернення: 20.07.2021 року).

References

1. *Bondarenko N.V. (2010).* Pravovi aspekty patronatnoi sluzhby [Legal aspects of patronage service]. *Visnyk Vyshchoi rady yustytsii* [Bulletin of the High Council of Justice], 2, 90-97 (in Ukrainian).

2. *Kostyliev O.I. (2015).* Poniattia ta osoblyvosti diialnosti patronatnoi sluzhby ta patronatnykh sluzhbovtsiv [Concepts and features of patronage service and patronage employees]. *Mytna sprava* [Customs business], 2, 14-19 (in Ukrainian).

3. *Stratiienko H.D. (2012).* Pravovi aspekty ta osoblyvosti patronatnoi sluzhby v Ukraini [Legal aspects and peculiarities of patronage service in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava* [Economics and State], 7, 113-117 (in Ukrainian).

4. *Chorna V.V. (2020).* Patronatni sluzhby Prezydenta Ukrainy, Ofisu Prezydenta Ukrainy [Patronary services of the President of Ukraine, the Office of the President of Ukraine]. Pravo i suspilstvo [Law and society], 3(2), 106-111 (in Ukrainian).

5. *Velychko L. (2021).* Druhyi eshelon vlady. Navishcho topchynovnykam 500 radnykiv [The second echelon of power. Why doors 500 advisers]. https://project.liga.net/projects/500 advisors/(in Ukrainian).

6. Pro zapobihannia koruptsii, Zakon Ukrainy [On Prevention of Corruption, Law of Ukraine] № 1700-VII (2014). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n25 (in Ukrainian).

7. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zviazku z pryiniattiam Zakonu Ukrainy "Pro zapobihannia koruptsii", Zakon Ukrainy [On amendments to some legislative acts of Ukraine in connection with the adoption of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", Law of Ukraine] № 524-IX (2020) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-20#n40 (in Ukrainian).

8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy, Zakon Ukrainy [Criminal Code of Ukraine, Law of Ukraine] № 2341-III (2001) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (in Ukrainian).

9. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok provedennia konkursiv z prodazhu paketiv aktsii aktsionernykh tovarystv, Nakaz Fondu derzhavnoho maina Ukrainy [On Approval of the Regulation on the Procedure for Competitions for Sales of Shares Packages of Joint Stock Companies, Order of the State Property Fund of Ukraine] № 1800 (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z163404/ed20120706/find?text=%D0%E0%E4%ED%E8%EA#Text (in Ukrainian).

10. Pro zatverdzhennia Pravyl provedennia sluzhbovoho rozsliduvannia aktiv nezakonnoho vtruchannia v diialnist tsyvilnoi aviatsii, Nakaz Ministerstva transportu ta zviazku Ukrainy [On approval of the rules for conducting an employment investigation of illegal intervention in the activities of civil aviation, Order of the Ministry of Transport and Communications of Ukraine] № 804 (2010). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-11/ed20110211/find?text=%D0% E0%E4%ED%E8%EA#Text (in Ukrainian).

11. Pro zatverdzhennia Poriadku zaluchennia radnykiv u protsesi pryvatyzatsii obiektiv derzhavnoi vlasnosti, Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [On Approval of the Procedure for Involving Advisers in the Privatization of Objects of State Property, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] № 878 (2016). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2016-%D0%BF/ed20161130#n18 (in Ukrainian).

12. Pro zatverdzhennia Poriadku zaluchennia radnyka z prodazhu paketiv aktsii bankiv, Nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy [On Approval of the Procedure for Involving Advisor for Sales of Packages of Banks of Banks, Order of the Ministry of Finance of Ukraine] № 346 (2019). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1142-19/ed20190819#n22 (in Ukrainian).

13. Pro derzhavno-pryvatne partnerstvo, Zakon Ukrainy [About public-private partnership, Law of Ukraine] № 2404-VI (2010). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17/ed201910 20#n24 (in Ukrainian).

14. Pro pryvatyzatsiiu derzhavnoho i komunalnoho maina, Zakon Ukrainy [On the privatization of state and communal property, Law of Ukraine] № 2269-VIII (2018). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text (in Ukrainian).

15. Pro kontsesiiu, Zakon Ukrainy [About a concession, Law of Ukraine] № 155-IX (2019). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20/ed20191003#n31 (in Ukrainian).

16. Natsionalnyi klasyfikator Ukrainy "Klasyfikator profesii DK 003:2010", Nakaz Derzhavnoho komitetu Ukrainy z pytan tekhnichnoho rehuliuvannia ta spozhyvchoi polityky [National Classifier of Ukraine "Classifier of Professions of DK 003: 2010", Order of the State Committee of Ukraine on Technical Regulation and Consumer Policy] № 327 (2010). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text (in Ukrainian).

17. Pro vyznannia takym, shcho vtratyv chynnist, nakazu Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby vid 13 veresnia 2011 roku № 11, Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby [On the recognition of the fact that has lost its validity, the order of the National Agency of Ukraine on Civil Service from September 13, 2011 No. 11, Order of the National Agency of Ukraine on Civil Service] № 147 (2011). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0147859-17#Text (in Ukrainian).

18. Pro Dovidnyk typovykh profesiino-kvalifikatsiinykh kharakterystyk posad derzhavnykh sluzhbovtsiv, Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby [About the guide of the typical professional qualification characteristics of public servants,Order of the National Agency of Ukraine on Civil Service] № 11 (2011). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011859-11#Text (in Ukrainian).

19. Pro zatverdzhennia Typovykh profesiino-kvalifikatsiinykh kharakterystyk posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia, Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby [On approval of typical professional qualification characteristics of local self-government officials,Order of the National Agency of Ukraine on Civil Service] № 203-19 (2019). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v203-859-19#Text (in Ukrainian).

20. Pro derzhavnu sluzhbu, Zakon Ukrainy [About public service, Law of Ukraine] № 889-VIII (2015). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (in Ukrainian).

21. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Sekretariat Kabinetu Ministriv Ukrainy, Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [On Approval of the Regulation on the Secretariat of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] № 850 (2009). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2009-%D0%BF#Text (in Ukrainian).

22. Pro Kabinet Ministriv Ukrainy, Zakon Ukrainy [About the Cabinet of Ministers of Ukraine, Law of Ukraine] № 794-VII (2014). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (in Ukrainian).

23. Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady, Zakon Ukrainy [About central executive authorities, Law of Ukraine] № 3166-VI (2011). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Tex (in Ukrainian).

24. Poriadok perebuvannia na derzhavnii sluzhbi pratsivnykiv patronatnoi sluzhby chleniv Kabinetu Ministriv Ukrainy ta holiv derzhavnykh administratsii, Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [Procedure for staying in the public service of patronage employees of members of the Cabinet of Ministers of Ukraine and heads of state administrations, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] № 851 (1999). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-99-%D0%BF#Text (in Ukrainian).

25. Pro mistsevi derzhavni administratsii, Zakon Ukrainy [About Local State Administrations, Law of Ukraine] № 586-XIV (1999) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (in Ukrainian).

26. Pro Radnyka Prezydenta Ukrainy, Ukaz Prezydenta Ukrainy [About the advisor to the President of Ukraine, Decree of the President of Ukraine] № № 309/2021 (2021). https://www.president.gov.ua/documents/3092021-39465 (in Ukrainian).

27. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Sekretariat Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy, Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy [On Approval of the Regulations on the Secretariat of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Decree of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine] № 911-к (2020). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911%D0%BA/20-%D1%80%D0%B3#Text (in Ukrainian).

28. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro radnykiv Heneralnoho prokurora (na hromadskykh zasadakh), Nakaz Heneralnoho prokurora [On Approval of the Regulations on Advisers of the Prosecutor General (on a NGO), Order of the Prosecutor General] № 39 (2020). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0039905-20#Text (in Ukrainian).

29. Pro sudoustrii i status suddiv, Zakon Ukrainy [About the judiciary and the status of judges, Law of Ukraine] № 1402-VIII (2016). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1402-19#n1494 (in Ukrainian).

Received: 30/07/2021
1st revision: 26/08/2021
Accepted: 30/08/2021

O. Pronevych, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INSTITUTE OF COUNSELOR IN THE DOMESTIC SYSTEM OF PUBLIC SERVICE: THE STATE AND PROBLEMS OF LEGAL FIXING

The article is devoted to understanding the specifics of the social mission and the state of legal consolidation of the administrative legal personality of councilors in public authorities and local governments.

It is emphasized that the problem of selection of candidates for the positions of advisers to the heads of public authorities is the subject of lively discussion, as a rather controversial collective image of the adviser has formed in the public consciousness. This is due to his belonging to officials who hold a particularly responsible position and perform official duties in the presence of a high level of corruption risks. It is established that the commitment of candidates for advisers is carried out in the context of providing scientific support for the formation and implementation of public policy, implementation of best management practices, finding optimal management and legal algorithms for resolving conflicts, improving the quality of management decisions.

The urgent need to improve the domestic service legislation by adopting a special law on patronage service in order to unify the legal framework for the organization and operation of patronage services. First of all, it is necessary to normatively enshrine the right of specific public authorities to establish a patronage service, to provide an exhaustive list of patronage service positions for each of these bodies, to provide the right of equal access to patronage service, to introduce a single mechanism for selection and appointment of patronage service employees. professional achievements and personal business qualities, to differentiate their powers depending on the specifics of public authority of individual officials, which create patronage services.

There is also a need to specify the functions, main tasks and powers of advisers to heads of public authorities, articulation of basic qualification requirements for candidates for advisers, clear definition of legal bases of interaction of advisers with career civil servants and communication with civil society institutions, articulation of moral and ethical imperatives. official activity of advisers.

Keywords: public service, patronage service, adviser in state authorities and local self-government bodies, staff adviser, advisor on a voluntary basis.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 112-116
УДК 343.237
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-20

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Д. С. Птащенко, канд. юрид. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-9751-1509

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ЩОДО КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ, У КОНТЕКСТІ ЗМІН КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Досліджено проблеми формування доктрини права щодо кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями, у зв'язку зі змінами кримінального законодавства України протягом 2020–2021 років. Здійснено системний аналіз і сформульовано основні висновки щодо впливу впровадженого інституту кримінальних проступків на кваліфікацію кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями. Висвітлено основні законодавчі зміни ст. 255 Кримінального кодексу України "Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній" відповідно до Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, учинені злочинною спільнотою". Також сформульовано основний зміст юридичних складів злочинів, специфічна частина яких передбачена частинами 1–5 ст. 255 Кримінального кодексу України; установлено обсяг і зміст понять "злочинна спільнота", "створення злочинної організації, керівництво такою організацією або її структурними частинами", "участь у злочинній організації", "створення злочинної спільноти", "керівництво злочинною спільнотою". Наведено характеристику співвідношення юридичних складів злочинів, специфічна частина яких передбачена частинами 1–5 ст. 255 Кримінального кодексу України. Сформульовано основні правила кримінально-правової кваліфікації юридичних складів злочинів, специфічна частина яких передбачена частинами 1–5 ст. 255 Кримінального кодексу України. Указано на необхідність формування специфічного підходу до кримінально-правової кваліфікації кримінальних проступків, учинених організованою групою або злочинною організацією, оскільки ця проблема не вирішується в нормативній площині й нині є питанням практики застосування кримінального права та доктрини кримінального права.

Ключові слова: кримінальні проступки, злочинна спільнота, злочинна організація, організована група, створення злочинної спільноти, керівництво злочинною спільнотою, організовані злочинні угруповання.

ВСТУП

Актуальність проблематики. Статтею 1 Конституції України регламентовано: Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Одним із дестабілізуючих факторів у побудові правової держави є вчинення кримінальних правопорушень організованими злочинними угрупованнями. У зв'язку зі змінами кримінального законодавства протягом останніх двох років – суттєвих змін зазнали кримінально-правові норми, які безпосередньо чи опосередковано впливають на кваліфікацію кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями. Зауважимо, що більшість наукових публікацій, присвячених дослідженню організованих злочинних угруповань, опубліковано до набрання чинності відповідних змін у Кримінальному кодексі України (далі – КК).

З урахуванням змін у кримінальному законодавстві кваліфікація кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями, потребує єдиних системних підходів, у першу чергу, на рівні судової правозастосовної практики. Формування української правової доктрини щодо кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями, є одним із суттєвих допоміжних орієнтирів у формуванні такої правозастосовної практики.

Метою статті є формування окремих теоретичних підходів кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями. Для досягнення зазначеної мети визначено такі завдання: проаналізувати основні законодавчі зміни щодо кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями; дати оцінку основних підходів щодо вирішення проблем кваліфікації таких кримінальних правопорушень у законотворчій і правозастосовній практиці України.

Об'єктом дослідження є кримінальні правопорушення, учинені організованими злочинними угрупованнями; предметом дослідження – законодавчі положення, ос-

© Птащенко Д. С., 2021

новні правозастосовні та доктринальні підходи щодо кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями.

Для досягнення поставленої мети та визначених завдань основу дослідження склали такі методи: логіко-нормативний – для аналізу кримінального законодавства з питань кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями; системного аналізу – при розгляді судової правозастосовної практики (у першу чергу, Верховного Суду та Верховного Суду України) кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з істотними змінами кримінального законодавства України на час написання цього наукового дослідження відсутні нові доктринальні дослідження із зазначених питань, проте в ретроспективі зазначені проблемні питання є одними з найактуальніших як у правовій доктрині, так і в правозастосовній практиці, оскільки за 30 років незалежності не було сформовано ефективних законодавчих положень, які б результативно попереджували кримінальні правопорушення, учинені організованими злочинними угрупованнями, чим, у першу чергу, й були обумовлені зміни у кримінальному законодавстві України за безпосередньою ініціативою Президента України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Вплив інституту "кримінальних проступків" на кваліфікацію кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями

У першу чергу, необхідно зазначити, що після набрання чинності 01.07.2020 р. Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень" та впровадження інституту "кримінальних проступків" були внесені відповідні зміни й до законодавчої (нормативної) регламентації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями. Зокрема, була змінена термінологія у статтях Кримінального кодексу України, яка регламентує основні форми кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями:

у ч. 3 ст. 28 КК слова "злочин", "злочину" і "злочинів" замінено відповідними словами "Кримінальне правопорушення", "кримінального правопорушення" і "кримінальних правопорушень";

у ч. 4 слова "злочин", "злочинної діяльності", "злочинних груп" замінено відповідно словами "кримінальне правопорушення", "кримінально протиправної діяльності", "кримінально протиправних груп".

Унаслідок цього були змінені поняття на "кримінальне правопорушення, вчинене організованою групою" (ч. 3 ст. 28 КК) та "кримінальне правопорушення, вчинене злочинною організацією" (ч. 4 ст. 28 КК).

У цілому ч. 3 та 4 ст. 28 КК були викладені в такій редакції:

"Ст. 3. Кримінальне правопорушення визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом із розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Ст. 4. Кримінальне правопорушення визнається вчиненим злочинною організацією, якщо воно скоєне стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально протиправних груп".

Аналогічних змін зазнала й редакція ст. 30 КК, в якій сформульовано основі правила кримінальної відповідальності організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації:

"Ст. 30. Кримінальна відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації

1. Організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі кримінальні правопорушення, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом.

2. Інші учасники організованої групи чи злочинної організації підлягають кримінальній відповідальності за кримінальні правопорушення, у підготовці або вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, яку виконував у кримінальному правопорушенні кожен із них".

Відмітимо, що системний аналіз змін відповідно до зазначеного вище Закону дає можливість зробити однозначні висновки:

1. Кримінально-правовий зміст специфічних ознак, які характеризують учинення кримінальних правопорушень організованою групою чи злочинною організацією, залишився незмінним;

2. Змістовно запровадження інституту кримінальних проступків не вплинуло на кваліфікацію кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями;

3. З урахуванням положень ст. 12 КК та статей Особливої частини КК, можливо зробити висновок, що на нормативному рівні кваліфікація таких кримінальних правопорушень залишилась незмінною. Так, при кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями, кваліфікуючі ознаки "вчинені організованою групою" або "вчинене членом організованої групи" передбачені лише в юридичних складах злочинів.

4. Окремо варто зауважити, що кримінальні проступки можуть бути вчинені й організованою групою чи злочинною організацією; при цьому відповідні кваліфікуючі ознаки в складах кримінальних проступків – відсутні. Наприклад, злочинна організація у своїй "діяльності" використовує завідомо підроблений документ. Відповідно до положень ч. 2 ст. 12 та санкції ч. 4 ст. 358 КК використання завідомо підробленого документа є кримінальним проступком, специфічна частина якого передбачена ч. 4 ст. 358 КК.

5. Законодавчі спеціальні орієнтири (окрім загальних положень ст. 30 КК) щодо кваліфікації кримінальних проступків, учинених організованими злочинними організаціями, відсутні.

Очевидно, що кримінальні проступки, учинені організованою групою або злочинною організацією, потребують специфічного підходу до кримінально-правової кваліфікації. Однак ця проблема не вирішується в нормативній площині й на сьогоднішній день є питанням практики застосування кримінального права та доктрини кримінального права.

2. Окремі доктринальні аспекти нових юридичних складів злочинів, специфічна частина яких передбачена ст. 255 КК "Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній"

Окремо необхідно звернути увагу, що 4 червня 2020 року Верховною Радою України за законодавчої ініціативи Президента України прийнято Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України

щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою", який набрав чинності 27.06.2020 р. та відповідно до якого було змінено редакцію ст. 255 КК "Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній".

Так, зазначеним Законом регламентовано специфічну частину трьох основних юридичних складів злочинів (частини 1, 2 та 4 ст. 255 КК) та двох кваліфікованих юридичних складів злочинів.

Під час практичного застосування положень ст. 255 КК виникає ряд суттєвих питань, пов'язаних із кримінально-правовою кваліфікацією.

Перш за все, необхідно зазначити, що нормативне визначення поняття "злочинної організації" дає ч. 4 ст. 28 КК (визначення наведено раніше), тоді як законодавча дефініція злочинної спільноти передбачена ч. 4 ст. 255 КК. Так, згідно з ч. 4 ст. 255 КК злочинною спільнотою є об'єднання двох чи більше злочинних організацій. Таке законодавче визначення "злочинної спільноти" має низку проблем кваліфікації окремих кримінально-правових ситуацій.

Частиною 1 ст. 255 КК передбачено основний юридичний склад злочину за створення злочинної організації, а ч. 4 ст. 255 КК – за створення злочинної спільноти. Припустимо ситуацію, що суб'єктом створено спочатку одну злочинну організацію, а потім іншу, які в подальшому були об'єднані в злочинну спільноту.

Виникає запитання: чи потребує окремої кримінально-правової кваліфікації створення злочинних організацій, які в подальшому об'єднуються в злочинну спільноту; та чи взагалі відбувається "трансформація" злочинних організацій у злочинну спільноту; чи має значення для кримінально-правової кваліфікації, коли у суб'єкта виник умисел на створення злочинної спільноти – до створення злочинної організації чи після.

Убачається, що таку кримінально-правову ситуацію необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 255 КК та ч. 4 ст. 255 КК за відсутності відповідних кваліфікуючих ознак; а "злочинну спільноту" необхідно визнати особливим злочинним угрупованням, передбаченим Особливою частиною КК. Причому на кримінально-правову кваліфікацію не впливає, коли у суб'єкта виник умисел на створення злочинної спільноти – до створення злочинної організації чи після. Варто також окремо зазначити, що об'єднання злочинних організацій як елемент об'єктивної сторони створення злочинної спільноти (ч. 4 ст. 255 КК) не передбачає створення злочинної організації.

Отже, зазначена кримінально-правова ситуація є прямим проявом сукупності кримінальних правопорушень (злочинів) і відповідає положенням ст. 33 КК.

Такий підхід також ґрунтується на окремих, хоч і не прямих, правозастосовних орієнтирах (абз. 2 п. 1, абз. 3 п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 "Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями").

Також необхідно звернути увагу на те, що кримінально караним є створення та керівництво злочинною спільнотою, тоді як участь у злочинній спільноті не регламентовано КК.

Убачається, що такий законодавчій підхід свідчить, зокрема про таке:

1. Участь у злочинній спільноті не утворює окремого юридичного складу злочину, а кримінально караними є лише створення та (або) керівництво злочинною спільнотою.

2. Участь у злочинній організації, яка є частиною злочинної спільноти (тобто, участь у злочинній спільноті), містить лише склад злочину, специфічна частина якого передбачена ч. 2 ст. 255 КК.

3. У разі, якщо суб'єктом вчиняється діяння, яке містить специфічні ознаки певного виду (видів) співучасників, визначених ч. 3–5 ст. 27 КК, під час створення (керівництва) злочинної спільноти іншим суб'єктом, незалежно від того чи є суб'єкт учасником злочинної організації, яка є (буде) частиною злочинної спільноти, – суб'єкт визнається співучасником злочину, специфічна частина якого визначена ч. 4 ст. 255 КК, і підлягає кримінальній відповідальності відповідно до положень, регламентованих ст. 29 КК.

4. Створення злочинної спільноти не нівелює існування об'єднаних злочинних організацій, а відповідно й участь у них. Якби було б по-іншому і злочинна організація, яка разом з іншими злочинними організаціями об'єдналась у злочинну спільноту або увійшла до неї, втрачала свій колишній юридичний і організаційний статус, то декриміналізованими стали б окремі кримінально-правові ситуації. Наприклад, суб'єкт вступив та здійснює участь у вже існуючій злочинній спільноті. Очевидно, як було зазначено раніше, таку кримінально-правову ситуацію необхідно кваліфікувати за ч. 2 ст. 255 КК, як участь у злочинній організації.

Також необхідно зазначити, що для окремої злочинної організації може бути характерне поєднання кількох із зазначених в ч. 4 ст. 28 КК цілей їх утворення, а відповідно й функціонування (існування) таких злочинних організацій матиме самостійний, "індивідуальний" характер. Невиключними є ситуації, коли суб'єкт створив та здійснює керівництво декількома злочинними організаціями, об'єднаних однією спільною ціллю, яка відома виключно організатору таких злочинних організацій, а відповідно й злочинної спільноти.

Окремо необхідно звернути увагу, що законодавцем створення злочинної організації, керівництво такою організацією або її структурними частинами та участь у злочинній організації регламентовані не в межах одного юридичного складу злочину як альтернативні форми діяння (як, наприклад, це здійснено в юридичному складі бандитизму (ст. 257 КК)), а виділено в окремі юридичні склади злочинів: ч. 1 ст. 255 та ч. 2 ст. 255 КК.

Такий нормативний підхід зумовлює ряд питань, пов'язаних із кваліфікацією окремих фактичних ситуацій.

Наприклад, суб'єкт створив злочинну організацію, здійснює керівництво такою організацією та бере безпосередню участь у цій злочинній організації.

Під час кваліфікації такої ситуації виникають питання: змістовність діянь, передбачених ч. 1 та 2 ст. 255 КК; чи можна вважати керівництво злочинною організацією особливою формою участі в ній; та яким чином необхідно кваліфікувати дії суб'єкта у зазначеній фактичній ситуації?

Правозастосовним орієнтиром стосовно розуміння зазначених понять є п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 "Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями" (далі – постанова ПВСУ № 12).

Так, відповідно до п. 4 постанови ПВСУ № 12 "утворення (створення) організованої групи чи злочинної організації слід розуміти як сукупність дій з організації (формування, заснування) стійкого злочинного об'єднання для заняття злочинною діяльністю. Зазначені дії за своїм змістом близькі до дій з організації злочину і включають підшукання співучасників, об'єднання їхніх зусиль, детальний розподіл між ними обов'язків, складення плану, визначення способів його виконання. Проте основною метою організатора такої групи (організації) є утворення стійкого об'єднання осіб для заняття злочинною діяльністю, забезпечення взаємозв'язку між діями всіх учасників останнього, упорядкування взаємодії його структурних частин".

Пунктом 5 постанови ПВСУ № 12 визначено, що: "Керування організованою групою або злочинною організацією полягає у вчиненні сукупності дій, спрямованих

на управління їх функціонуванням як стійких об'єднань осіб (забезпечення існування, відповідного рівня організованості, дотримання загальних правил поведінки і дисципліни; вербування нових учасників, розподіл або перерозподіл між ними функціональних обов'язків; планування конкретних злочинів і злочинної діяльності в цілому; організація заходів щодо прикриття останньої; удосконалення структури об'єднання) та здійсненням ними злочинної діяльності (визначення її мети і напрямів, конкретних завдань об'єднання, його структурних частин або окремих учасників, координація їхніх дій; ініціювання здійснення певного виду злочинної діяльності чи вчинення конкретних злочинів тощо).

Зазначені дії організаційного характеру можуть здійснюватися у формі віддання наказів, розпоряджень, давання доручень, проведення інструктажів, прийняття звітів про виконання тих чи інших дій, застосування заходів впливу щодо учасників злочинного об'єднання за невиконання наказів і доручень або порушення встановлених у ньому правил поведінки".

Пунктом 13 постанови ПВСУ № 12 передбачено, що вступ особи до організованої групи чи злочинної організації (участь у ній) означає надання цією особою згоди на участь у такому об'єднанні за умови, що вона усвідомлювала факт його існування і підтвердила певними діями реальність своїх намірів.

Зазначені правозастосовні положення не дають прямої відповіді, чи є керівництво злочинною організацією особливою (специфічною) формою участі в ній?

Якщо не визнавати керівництво злочинною організацією як особливу форму участі в ній – тоді наведену вище як приклад фактичну ситуацію необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 255; ч. 2 ст. 255 КК.

Проте доцільнішим видається підхід, що керування злочинною організацією є особливою (специфічною) формою участі в ній, та в цьому конкретному прикладі ч. 1 ст. 255 КК є спеціальною нормою відносно ч. 2 ст. 255 КК. Такий висновок можливо зробити, зокрема, шляхом системного аналізу зазначених вище пунктів постанови ПВСУ № 12 та положень ч. 1 та 2 ст. 255 КК.

Також постає питання, яким чином необхідно кваліфікувати дії суб'єкта, який не був керівником злочинної організації, проте брав участь у первинному утворенні злочинної організації.

Очевидно, що в такому випадку орієнтиром є положення, зміст якого був зазначений вище.

Отже, якщо під час кваліфікації встановлено наявність сукупних дій, орієнтир щодо яких визначений п. 4 постанови ПВСУ № 12, то така конкретна фактична ситуація відповідає юридичному складу злочину, специфічна частина якого передбачена ч. 1 ст. 255 КК (утворення злочинної організації). Якщо сукупність таких дій відсутня – відповідну фактичну ситуацію необхідно кваліфікувати за ч. 2 ст. 255 КК у разі її реального створення.

Також необхідно звернути увагу на те, що оскільки ч. 1 ст. 255 КК та ч. 3 ст. 255 КК передбачено відповідальність за створення "злочинної організації" та "злочинної спільноти", а не за організаційну діяльність щодо їхнього створення, дії суб'єктів необхідно кваліфікувати як закінчений злочин лише у випадках, коли злочинну організацію або злочинну спільноту було реально створено. Організаційна ж діяльність, яка не дала такого результату, може розцінюватись як замах на створення злочинної організації або злочинної спільноти.

Незважаючи на те, що в ч. 4 ст. 255 КК розкривається зміст поняття "створення злочинної спільноти", законодавча дефініція має занадто узагальнений характер. У разі наповнення конкретним змістом поняття "створення злочинної спільноти" вважається доцільним використання опосередкованого правозастосовного орієнтиру – п. 4 постанови ПВСУ № 12.

Нормативне розуміння поняття "керівництво злочинною спільнотою" в КК – відсутнє. Опосередкованим правозастосовним орієнтиром під час визначення цього поняття може бути п. 5 постанови ПВСУ № 12.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи наведене щодо окремих особливостей нормативних тенденцій кваліфікації кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними угрупованнями, у зв'язку зі змінами кримінального законодавства протягом останніх двох років і формування на цій основі доктрини кримінального права, необхідно зазначити таке:

1. На законодавчому рівні впровадження інституту кримінальних проступків суттєво змістовно не змінило нічого.

2. Кваліфікуючі ознаки "вчинені організованою групою" або "вчинене членом організованої групи" передбачені лише в юридичних складах злочинів і відсутні на рівні нормативних складів кримінальних проступків.

3. Спеціальні законодавчі правила щодо кваліфікації кримінальних проступків, учинених організованими злочинними угрупованнями – відсутні; кваліфікація відповідних кримінально-правових ситуацій здійснюється згідно із загальними нормами, регламентованими ст. 30 КК.

4. У законодавстві спостерігається посилення кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень організованими злочинними угрупованнями, зокрема, про це свідчать зміни, які були внесені в КК відповідно до Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою" від 4 червня 2020 року.

5. На нормативному рівні законодавцем була впроваджена нова форма співучасті особливого роду – "злочинна спільнота" (ч. 4 ст. 255 КК).

6. Окремі техніко-юридичні аспекти законодавчої регламентації потребують певних доопрацювань, а також вироблення уніфікованих підходів правозастосовної практики та доктрини кримінального права щодо розуміння юридичних складів злочинів, специфічна частина яких передбачена ч. 1–5 ст. 255 КК.

7. До формування нових підходів доктрини кримінального права та правозастосовної судової практики щодо кваліфікації кримінальних правопорушень (злочинів), специфічна частина яких передбачена ч. 1–5 ст. 255 КК, опосередкованим орієнтиром є положення Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 "Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями".

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення : 23.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 (дата звернення: 13.06.2021).

2. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями" : Постанова від 23.12.2005 №12. Дата оновлення : 23.12.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text (дата звернення: 13.06.2021).

References

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine] vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 14 (accessed: 13.06.2021) (in Ukrainian).

2. Postanova Plenumu Verhovnogo Sudu Ukrainy "Pro praktuky rozgliady sydamu cruminalnuh sprav pro zlochunun, vchuneni stijkumu zlochunnumu objednanniamu" [Resolution of the Plenum of The Supreme Court of Ukraine "About the practice of consideration by courts of criminal cases on crimes committed by stable criminal associations"] : Postanova [Resolution] vid 23.12.2005 №12 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text (accessed: 13.06.2021).

Received: 15/06/2021
1st revision: 10/07/2021
Accepted: 30/07/2021

D. Ptaschenko, Cand. Sc. (Law), Assist.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF THE UKRAINIAN LEGAL DOCTRINE CONCERNING QUALIFICATION OF THE CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY THE ORGANIZED CRIMINAL GROUPS IN CONTEXT OF AMENDING CHANGES TO LEGISLATION ON CRIMINAL LAW

The Article 1 of the Constitution of Ukraine regulates: Ukraine is a sovereign and independent, democratic, social, legal state. One of the destabilizing factors in building the rule of law is the commission of criminal offenses by organized criminal groups. Due to the changes in the criminal legislation during the last two years, the criminal law norms have undergone significant changes, which directly or indirectly affect the qualification of criminal offenses committed by organized criminal groups.

Given the changes in criminal law, the qualification of criminal offenses committed by organized criminal groups requires uniform systemic approaches, primarily at the level of judicial law enforcement practice. The formation of the Ukrainian legal doctrine on the qualification of criminal offenses committed by organized criminal groups is one of the significant auxiliary guidelines in the formation of such law enforcement practice.

To achieve this goal and the defined objectives, the following methods were applied in the study: logical and normative – for the analysis of criminal law on the qualification of criminal offenses committed by organized criminal groups; system analysis – when considering judicial law enforcement practice (first of all, the Supreme Court and the Supreme Court of Ukraine) of the qualification of criminal offenses committed by organized criminal groups.

The legislation strengthens criminal liability for criminal offenses by organized criminal groups, in particular, as evidenced by the amendments to the Criminal Code under the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Liability for Crimes Committed by the Criminal Community" dated by the 4th of June 2020.

Before the formation of new approaches to the doctrine of criminal law and law enforcement judicial practice on the qualification of criminal offenses (crimes), a specific part of which is provided by h.ch. 1-5 art. 255 of the Criminal Code, the indirect reference is the provision of the resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of December 23, 2005 №12 "On the practice of consideration by courts of criminal cases on crimes committed by stable criminal groups."

Keywords: criminal offenses, criminal community, criminal organization, organized group, creation of a criminal community, leadership of a criminal community, organized criminal groups.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 4 (118): 116-122
УДК 347.611
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-21

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

Л. І. Радченко, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-3783-9489

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК і СУЧАСНІ ЗАСАДИ

Досліджено генезис правового регулювання порядку, умов і наслідків розірвання шлюбу в його історичному аспекті, а також з огляду на сучасні засади регламентації сімейних відносин у праві ЄС та у законодавстві окремих іноземних держав, висвітлено новітні тенденції розвитку відносин у сфері розлучень й окреслено закономірності їхнього подальшого нормативного закріплення у сімейному праві України, сформульовано висновки і пропозиції, спрямовані на гармонізацію національного законодавства з правом ЄС.

Наголошено, що процедура розлучення, її умови та правові наслідки регулюються законодавством різних держав по-різному. На зазначені відносини також суттєво впливають національні особливості, традиції, релігія та культура. Поширення сімейних правовідносин за межі однієї держави викликає необхідність застосування для регулювання таких відносин іноземного законодавства. Наслідком застосування права різних держав щодо підстав розлучення, процедури розірвання шлюбу, а також неоднакового визначення моменту його припинення, може стати виникнення відповідних колізій. Зазначене зумовлює практичне значення визнання наслідків розлучення, здійсненого за правом однієї держави в іноземних правопорядках.

Одним з основних принципів римського приватного права було дотримання принципу абсолютної свободи розлучення. Проте в імператорський період, та особливо з утвердженням християнства, були встановлені обмеження для розлучення. Підхід щодо суттєвого обмеження, та навіть заборони розлучення, упродовж тривалого часу спостерігався у праві європейських держав. Під впливом католицької церкви та християнської моралі рецепійоване римське право взагалі не допускало розлучення чи встановлювало обмеження та вагомі підстави для розлучення. Починаючи з другої половини XX ст., у багатьох країнах проведено реформи законодавства про розлучення, унаслідок яких розлучення стали більш лібералізованими.

Загальним колізійним принципом розірвання шлюбу визнається закон громадянства подружжя (більшість країн континентальної Європи) або закон місця проживання подружжя (Англія та ін.). Однак, Регламент ЄС 1259/2010 передбачає інноваційні положення щодо обрання компетентного правопорядку у разі розлучення, закріплюючи можливість самостійного обрання подружжям застосовного права.

Ключові слова: шлюб, шлюбні відносини, розірвання шлюбу, розлучення, припинення шлюбу, право ЄС, сімейне право.

ВСТУП

Інститут шлюбу, так само як інститут сім'ї, є базовою, основоположною сферою правової регламентації сімейного права будь-якої держави. Аналізу його правової природи, особливостей укладання і розірвання та зумовлених цими фактами правових наслідків завжди приділялась достатньо велика увага з боку юридичної науки. Поряд із цим, у сучасних умовах розвитку суспільства, зростання рівня міграції населення, посилення міжнародного культурного обміну та співробітництва спостерігається поступове переоцінювання, зміна основних засад регламентації цього традиційного правового інституту.

На регулювання відносин із розірвання шлюбу суттєво впливають національні особливості, традиції, релігія та культура. Поширення сімейних правовідносин за межі однієї держави пояснюється наявністю в цих відносинах правової категорії "іноземний елемент", що викликає необхідність застосування до таких відносин іноземного законодавства. Наслідком застосування законодавства різних держав може стати виникнення відповідних колізій.

Зазначене зумовлює актуальність розгляду проблематики розвитку правового регулювання умов, порядку та наслідків розірвання шлюбу як у його історичному контексті, так і з огляду на сучасні тенденції регламен-

© Радченко Л. І., 2021

тації сімейних відносин за законодавством ЄС, у праві України й окремих іноземних держав.

Проблематика сімейних відносин через призму міжнародного приватного права була предметом наукового дослідження українських науковців, зокрема, Т. В. Боднар, А. С. Довгерта, О.В. Дзери, В. І. Кисіля, В. І. Труби та інших учених, а також представників правової доктрини іноземних держав.

Методологія дослідження. У процесі написання статті використано загальнонаукові і спеціально-юридичні методи дослідження правових явищ і юридичних категорій, зокрема, порівняльно-правовий, історичний, формально-логічний та інші методи.

Метою цієї публікації є дослідження генезису правового регулювання порядку, умов і наслідків розірвання шлюбу в його історичному аспекті, а також сучасних засад регламентації сімейних відносин у праві ЄС та за законодавством іноземних держав, висвітлення новітніх тенденцій регулювання відносин із розлучення та окреслення закономірностей їхнього подальшого нормативного закріплення у сімейному праві України.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Розірвання шлюбу у міжнародному сімейному праві породжує численні колізії. На такі зіткнення правових систем неодноразово звертали увагу провідні українські вчені, серед яких слід назвати А. С. Довгерта, В. І. Кисіля [1; 2]. Адже розлучення, зокрема його процедура, регулюються законодавством різних держав по-різному. Крім того, є держави, в яких інститут розлучення взагалі відсутній або допускається у дуже вузьких межах.

Рішення про розірвання шлюбу за участю іноземців, як правило, підлягає визнанню у тих державах, де розлучене подружжя може мати певні інтереси, що свідчить про небажаність так званих "шкутильгаючих розлучень", тобто коли подружжю в одній країні дозволили розлучення, проте на батьківщині одного з них, або їх обох, такий дозвіл не визнається і вони продовжують юридично залишатися чоловіком і дружиною. Певної гостроти набуває колізія зіткнення матеріального права різних країн щодо підстав розлучення, процедури розірвання шлюбу через реєстраційні органи та суди, а також неоднакового визначення моменту припинення шлюбу. Зазначене зумовлює практичне значення визнання наслідків розлучення, здійсненого за правом однієї держави в іноземних правопорядках.

У зв'язку з наведеним, окреслимо основні історичні засади розвитку правового регулювання порядку, умов і наслідків розірвання шлюбу у праві європейський держав.

У римському приватному праві протягом тривалого часу існування Римської держави діяв принцип свободи розлучення. Відомі різні підстави та порядок розлучення в шлюбі cum manu і sine manu. У шлюбі cum manu, де юридична особистість дружини поглиналася особистістю чоловіка, розлучення здійснювалося тільки за волею чоловіка або його pater familias. Шлюб sine manu розривався не тільки за бажанням подружжя (divortium), але і в односторонньому порядку за волевиявленням як чоловіка, так і дружини (repudium). Незважаючи на велику кількість розлучень, укладення другого шлюбу після припинення попереднього не мало до певного часу жодних обмежень [3, с. 149].

Можливість неформального розлучення за першим бажанням будь-кого з подружжя зумовило виникнення питання про інтерпретацію волі у разі сімейних спорів або тривалої розлуки. У такому випадку швидке повернення в сім'ю дозволяло вважати, що сварка не була розлученням, навіть якщо в запалі гніву була висловлена заява про припинення шлюбу [4, с. 322]. Навіть тривала розлука сама по собі не вважалася розлученням, якщо намір розірвати шлюб не був вираженим, хоча б на рівні поведінки одного з подружжя. Але така свобода, у свою чергу, породжувала певні негативні наслідки в суспільстві. В імператорський період встановлюються суттєві обмеження для розлучення.

Свобода укладення та розірвання шлюбу зазнала суттєвих непрямих обмежень при Августі, коли були прийняті два закони про порядок укладання шлюбу: lex Iulia de maritandis ordinibus 18 р. до н. е. і lex Papia Porpaea 9 р. н. е., які науковці часто трактують як один нормативний акт: lex Iulia et Papia [4, с. 323]. Закон забороняв вільнонародженим громадянам вступати в шлюб із вольновідпущеницями, з жінками, викритими в перелюбстві, а також з актрисами та із засудженими жінками. Прагнучи стимулювати укладання законних римських шлюбів і створення потомства, закони обмежували заповідальну правоздатність, невід'ємне право римського громадянина, вводячи нову категорію – incapacitas. Закони забороняли отримувати спадщину (за заповітом або за законом) холостякам і вдівцям шлюбного віку (25–60 років) або вдовам (20–50 років), які не уклали новий шлюб. Одруженим, але бездітним дозволялось отримувати лише половину спадщини. Інший закон Августа 18 р. до н. е. – lex Iulia de adulteriis coercendis (про приборкання перелюбств) – установлював покарання у вигляді вислання на острови (relegatio in insulam) у разі зради дружини, роблячи виняток лише для актрис, вольновідпущениць та інших жінок низької моралі. Такий наслідок стосувався лише жінок. Чоловіки переслідувалися за розпусту (stuprum), якою вважався будь-який неправильний шлюб.

Законодавство Августа було націлене на природне зростання кількості римських громадян: звідси заходи зі зміцнення сім'ї, заохочення правильних (законних) шлюбів і обмеження позашлюбних зв'язків, від яких не могли народитися римські громадяни.

У постклассичний період під впливом християнства безшлюбність стали розглядати як нормальне явище. Закони Августа поступово виходять з ужитку. Імператор Костянтин скасовує accusatio publica iure extranea (публічне звинувачення, доступне будь-якій сторонній особі) і встановлює, що тільки близькі родичі і чоловік можуть звинуватити жінку в подружній зраді. При Юстиніані встановлюється правило, за яким дружина, викрита у перелюбстві, довічно направляється в монастир, але чоловік протягом двох років може повернути її до себе [4, с. 324].

Таким чином, одним з основних принципів римського приватного права було дотримання абсолютної свободи розлучень. Проте з утвердженням християнської релігії були встановлені дуже істотні обмеження. За взаємною згодою розлучення було заборонено. Поступово, вироблялися вагомі підстави до розлучення: порушення подружньої вірності, посягання на життя одного з подружжя, нездатність до дітонародження, до шлюбного життя, вступ до монастиря одного з подружжя тощо.

Підхід щодо суттєвого обмеження, та навіть заборони розлучення, упродовж тривалого часу спостерігався також у праві європейських держав. Рецепійоване римське право під впливом християнської моралі взагалі не допускало розлучення чи встановлювало сурові обмеження та вагомі підстави для розлучення.

В одній із перших цивільних кодифікацій в Європі – Цивільному кодексі для Східної Галичини 1797 р. (лат. Codex civilis pro Galicia Orientali) [5] – можливість розлучення була суттєво обмежена. Саме Цивільний кодекс для Східної Галичини від 1797 р. покладено в основу Цивільного кодексу Австрії 1811 р. та базовано на рецепції римського права. Він був побудований за інституційною системою, написаний латинською мовою та містив багато запозичень із римського права.

Згідно з п. 102 Цивільного кодексу для Східної Галичини було закріплене загальне правило про розірвання шлюбу лише смертю одного з подружжя: "шлюбний зв'язок, який є наявним між католиками з дотриманням ритуа-

лу, може бути розірвано лише смертю одного з подружжя. Те саме право нехай буде щодо мішаних шлюбів католиків з некатоликами, укладених на законних підставах" [5]. Положення п. 93 також закріплювало правило про заборону розлучень – "немає жодного інтересу ані для суспільства, ані для дітей, які народжені у шлюбі, у тому, щоб відбувалися розлучення та руйнувалися шлюби. Подружжю не дозволено та нехай у них не буде такого права розлучатися на власний розсуд, крім як за умови, що вони розлучаються дружелюбно та за взаємною згодою, а також у випадку нікчемності укладеного шлюбу, або повного скасування законного шлюбу за їхнім бажанням, або, нарешті встановленого відлучення "від стола та ложа".

"Відлучення від стола та ложа" за проханням однієї сторони за наявності заперечень другої допускалося; по-перше, якщо один із подружжя скоїть зраду; по-друге, якщо один із подружжя залишить другого і не з'явиться упродовж року, після того як рішенням судді або державним указом буде встановлено, що його місцезнаходження невідомо; по-третє, якщо один із подружжя погано та нелюдяно поводився з другим та його життя, здоров'я, більша частина майна та його добре ім'я внаслідок поганого поводження (другого з подружжя) були поставлені у скрутне становище (п. 108) [5].

Процедура розлучення за взаємною згодою також була дуже складною, при цьому основну роль у ній відігравав священнослужитель. Подружжя, яке прийняло за взаємною згодою рішення розлучитись або перебувати у стані "відлучення від стола та ложа", повинно сповістити про своє рішення та про його підстави своєму священнослужителю. Священик має нагадати подружжю про взаємні обіцянки у вірності, які були надані під час здійснення священного обряду укладення шлюбу, про шлюбний зв'язок, а також дуже серйозно та неодноразово говорити про згубні наслідки можливого розлучення. Після трикратного марно здійсненого нагадування нехай буде зроблено письмове засвідчення про наполегливе рішення подружжя, яке не переконали жодні доводи про розлучення. Після отримання цього свідоцтва, подружжя постає перед суддею в суді та в письмовому вигляді подає прохання про розлучення. Суддя без розгляду обставин розлучення нехай надасть їм рішення про розірвання шлюбу та відобразить його у судових документах (п. 103–106) [5].

Таким чином, право європейських держав під впливом католицької церкви та християнської моралі встановлювало заборону розлучення та лише як виняток, за наявності істотних обставин і бажання подружжя, з додержанням ускладнених процедур передбачало можливість розірвання шлюбу.

Проблема розлучення була та до останнього часу є однією з найскладніших у країнах з християнською традицією, у силу якої шлюб є священним, довічним союзом, що не може бути розірваний. Хоча ця жорстка норма постійно вступала у конфлікт з реаліями життя, проте розлучення впродовж тривалого часу не допускалося в Італії, Іспанії та деяких країнах Латинської Америки. Водночас, у правових системах, де загалом розлучення було можливим, отримати розлучення досить складно, оскільки, з одного боку, сама процедура розлучення була вартісною, а з іншого – розлучення допускалось законом тільки в обмежених випадках і за визначених підстав. Причому розлучення розглядалось у межах майже всіх правових систем як санкція за винну поведінку подружжя, за порушення договору у вигляді його припинення, зі стягненням збитків і в деяких випадках – з відшкодуванням моральної шкоди.

Починаючи з другої половини 60-х років XX століття у багатьох країнах були проведені реформи законодавства про розлучення, тенденцією яких стала відмова від ідеї, що розлучення – це санкція за винну поведінку подружжя, та перехід до концепції, що розлучення – це констатація невдалого шлюбу. Унаслідок реформ розлучення стали більш лібералізованими.

На підставі реформ у сфері розлучень суттєво змінилося законодавство багатьох держав. Так, у Франції внаслідок проведеної реформи у сфері розлучення прийнято Закон про розлучення від 26 травня 2004 року. Відповідно до цього Закону були внесені зміни у ст. 229 ЦК Франції, яка регулює питання про розлучення таким чином: рішення про розлучення може бути винесено у разі: або взаємної згоди; або за згодою із принципом розірвання шлюбу; або у зв'язку з остаточною зміною подружніх відносин; або з вини одного з подружжя.

Загалом у законодавстві Франції існує три можливі моделі організації спільного життя: шлюб *("marriage");* цивільний пакт солідарності *("pacte civil de solidarité");* режим спільного проживання *("concubinage").* Питанню шлюбу присвячений титул V "Про шлюб" Книги I "Про осіб" (ст. 143–227) Цивільного кодексу Франції [6]. Визначення поняття "шлюб" у законодавстві Франції відсутнє, але з урахуванням змісту ст. 143 ЦК Франції: "Шлюб укладається між двома особами різної або однієї статі", ми можемо зробити висновок, що французький законодавець розуміє під шлюбом союз між двома особами різної або однієї статі. Поправка щодо можливості укладення шлюбу між особами однієї статі була внесена до ЦК Франції Законом № 2013-404 від 17 травня 2013 р. [7].

У законодавстві Франції передбачено дві підстави розірвання шлюбу: смерть одного з подружжя та розлучення, проголошене в законному порядку (ст. 227 ЦК Франції) [6].

Розлучення може бути проголошене з таких підстав: за взаємною згодою сторін, на підставі "прийняття принципу розпаду шлюбу"; у зв'язку з остаточним зникненням сімейного зв'язку; через вчинення одним із подружжя одного або повторюваного серйозного порушення прав і обов'язків у шлюбі, що робить неможливим подальше сімейне життя (підстави, перераховані в ст. 229 ЦК). Розлучення за взаємною згодою може відбутися як у судовому, так і в позасудовому порядку, шляхом підписання подружжям угоди про розірвання шлюбу, яка посвідчується нотаріально в присутності адвокатів обох сторін (ст. 229–232 ЦК Франції).

Підстава "прийняття принципу розпаду шлюбу" застосовується, якщо обоє з подружжя бажають розлучитися, але не досягли згоди щодо наслідків розлучення (здійснення батьківської влади над дітьми, визначення місця проживання дитини, майнові питання), відбувається в судовому порядку (ст. 232–234 ЦК Франції). Розлучення через зникнення подружнього зв'язку може бути проголошене за заявою одного з подружжя, якщо подружжя не проживає спільно принаймні впродовж року до дати подачі такої заяви (ст. 237–238 ЦК Франції).

Також доволі поширеною підставою розлучення у Франції є вчинення одним із подружжя одного або повторюваного серйозного порушення прав і обов'язків у шлюбі, що робить неможливим подальше сімейне життя. До таких порушень належить насильство щодо дітей або іншого з подружжя, подружня зрада, відмова робити внесок до бюджету сім'ї (ст. 242–246 ЦК Франції).

У Німеччині реформа законодавства про розлучення була проведена у 1976–1977 рр. і завершилась прийняттям нового Закону. Зокрема, німецький законодавець відмовився від концепції винної поведінки подружжя і встановив основоположний принцип для вирішення питання про розірвання шлюбу – принцип остаточного й непоправного розладу сімейного життя, доказом якого може служити повна відсутність спільного проживання подружжя без надії на його відновлення. Проте у розлученні може бути відказано, якщо того вимагатимуть інтереси неповнолітніх дітей.

Німецький шлях розірвання шлюбу є досить тривалим навіть за наявності згоди з боку подружжя на розлу-

чення. До початку процедури розлучення подружжя повинно прожити окремо не менше одного року, а термін розгляду справи в суді може затягнутися до трьох років.

Наразі процедура розірвання шлюбу регламентована розд. 7 четвертої книги Німецького цивільного уложення та передбачає такі підстави для розірвання шлюбу [8]: шлюб розривається у судовому порядку за заявою одного або обох із подружжя за наявності таких умов: непоправний фактичний розпад шлюбу, одним із доказів якого є роздільне проживання подружжя не менше одного року, якщо продовження шлюбу було б для заявника нестерпно жорстоким із причин, що пов'язані з особою іншого з подружжя. Презюмується, що шлюб непоправно розпався, якщо обидва з подружжя проживають окремо протягом трьох років, і шлюб розривається незалежно від згоди одного з подружжя. Шлюб також вважається таким, що непоправно розпався, якщо подружжя живе окремо не менше року і обидва з подружжя подають заяву про розірвання шлюбу або один із подружжя погоджується із заявою про розлучення, яку подано іншим із подружжя.

Законодавство Швейцарії містить такі підстави для розлучення: а) подружня зрада; б) замах на життя, побої чи тяжкі образи; в) учинення ганебного для іншого з подружжя правопорушення або ведення недостойного образу життя; г) залишення сім'ї щонайменше на два роки; д) душевна хвороба одного з подружжя протягом трьох років за наявності експертного висновку про невиліковність хвороби; є) неможливість спільного проживання. Причому невинний у розлученні один із подружжя, чиї майнові інтереси порушені, управі отримати справедливе відшкодування від винної сторони – іншого з подружжя.

У Нідерландах розлучення за взаємною згодою було визнано Верховним судом. Так, відповідно до Цивільного кодексу та Закону про розлучення від 1 січня 1993 року [9] у разі розлучень принцип вини втратив значення; дозволені розлучення з обопільної згоди подружжя і на єдиній підставі – незворотний розпад шлюбу. Відповідно до законодавства Нідерландів розлучення здійснюється судом із певними правовими наслідками для обох із подружжя. Так, після розлучення той із подружжя, який є більш забезпеченим фінансово, зобов'язаний підтримувати іншого з подружжя – непрацездатну особу. Крім того, вони продовжують відповідати за утримання дітей.

Законодавство Італії кваліфікує розлучення як остаточне припинення статусу, що був створений шлюбом. Відтак, особи, що раніше перебували у шлюбі, можуть укласти новий шлюб, і у цьому випадку припиняється спільність майна. Відповідно до ст. 149 Цивільного кодексу Італійської Республіки, "підставами розірвання/припинення шлюбу є смерть одного з подружжя або інші підстави, передбачені законом" [10]. Підстави розлучення в Італії встановлено у ст. 3 Закону від 1 грудня 1979 року № 898 "Регулювання випадків розірвання шлюбу" [11], якою встановлено такі обставини, на підставі яких один з подружжя може просити про розірвання та скасування юридичних наслідків шлюбу: якщо після укладення шлюбу другий з подружжя був засуджений за злочин, навіть учинений раніше, який передбачає встановлення найвищої міри покарання або засудження до 15 років позбавлення волі, якщо другий із подружжя засуджений за певні види злочинів, якщо другий із подружжя засуджений за вбивство або замах на вбивство дитини або другого з подружжя, якщо другий із подружжя (громадянин іншої держави) отримав за кордоном скасування та припинення шлюбу й уклав в іншій країні інший шлюб, якщо шлюб не набув чинності з причини відсутності шлюбного зв'язку і було отримане судове рішення щодо зміни статі другим із подружжя.

Обов'язковою умовою розлучення є встановлення режиму сепарації. Якщо розлучення відбувається за згодою сторін, то йому має передувати окреме проживання тривалістю 6 місяців, а якщо за бажанням одного з подружжя – подружжя повинно проживати окремо впродовж року до дати подачі заяви про розлучення. Розлучення може бути проголошене без установлення режиму сепарації, якщо один із подружжя вчинив тяжкий злочин, є іноземцем і розірвав шлюб за кордоном або в законному порядку змінив стать.

Найліберальнішим європейським законодавством у сфері розлучень можна назвати законодавство Швеції. Так, відповідно до Закону 1974 р. шлюб може бути розірвано за заявою однієї зі сторін; при цьому позивач не зобов'язаний пояснювати суду причини розлучення, а суд – перевіряти, чи дійсно відбувся розпад шлюбу. Якщо інше подружжя не заперечує проти розлучення, то шлюб розривається без призначення будь-яких строків. Якщо у подружжя є неповнолітні діти, то суд призначає шестимісячний термін для обмірковування, після закінчення якого у випадку повторного прохання позивача суд зобов'язаний розірвати шлюб без дослідження причин розлучення. Такий підхід пояснюється концепцією невтручання держави в особисте життя своїх громадян.

В Англії нині розлучення може бути отримано тільки за однієї підстави – непоправний розпад шлюбу, на підтвердження чого позивач повинен довести наявність однієї з таких п'яти причин: а) подружня зрада відповідача і неможливість унаслідок цього для позивача подальшого проживання з відповідачем; б) інша поведінка відповідача, яка виключає можливість продовження спільного життя; в) залишення відповідачем сім'ї на строк не менше трьох років, які безпосередньо передують подачі заяви, за умови згоди відповідача на розлучення; г) роздільне проживання подружжя протягом не менше двох років, які безпосередньо передують поданню заяви; д) жорстоке поводження; е) невиліковна душевна хвороба одного з подружжя за умови перебування на лікуванні не менше п'яти років до звернення подружжя-позивача до суду.

Колізійні норми щодо врегулювання розірвання шлюбу містяться як у нормах внутрішнього законодавства держав, так і в міжнародних угодах, зокрема, договорах про правову допомогу, консульських конвенціях, багатосторонніх договорах у сфері шлюбу та розлучення.

Саме колізійні норми, що визначають право, яке підлягає застосуванню до розірвання шлюбу, спрямовані на подолання численних суперечностей і неузгодженостей у сімейному праві окремих держав, у тому числі до згаданої вище ситуації, – і сьогодні нерідко шлюб, розірваний в одній державі, продовжує існувати в іншій. Як підкреслюється в юридичній літературі [12, с. 129], це пов'язано, насамперед з тим, що незважаючи на реформування сімейного права і введення в кінці минулого століття інституту розлучення і в католицьких країнах, в окремих державах розлучення не допускається і зараз (наприклад, у деяких країнах Латинської Америки); у ряді держав можливість розлучення обмежена суворо встановленими в законі випадками (у Великій Британії, Італії та ін.) Особливий підхід до розірвання шлюбу властивий мусульманським країнам.

Що ж стосується держав, де допускаються розлучення, загальним колізійним принципом розірвання шлюбу визнається *закон громадянства подружжя або чоловіка* (більшість країн континентальної Європи) або *закон місця проживання подружжя* (Англія, США та ін.). Водночас іноземний законодавець вважає, що для регулювання розлучення повинні використовуватися прив'язки, що визначають особисті відносини між подружжям. Крім того, аналіз колізійних норм іноземного законодавства свідчить, що для врегулювання розірвання шлюбу застосовуються також численні *різноманітні додаткові прив'язки*.

Наприклад, згідно зі ст. 61 Закону Швейцарії "Про міжнародне приватне право" розлучення і встановлення ре-

жиму окремого проживання подружжя регулюють швейцарським правом (1); у тих випадках, коли подружжя, місце проживання одного з них є у Швейцарії, і вони мають спільне іноземне громадянство, застосовують право їхнього спільного громадянства (2). У тих випадках, коли іноземне право спільного громадянства подружжя забороняє розірвання шлюбу або підкоряє його надмірно суворим умовам (тобто обмежує розірвання шлюбу), застосовують швейцарське право, якщо одне з подружжя має, крім іноземного, ще і швейцарське громадянство або проживає у Швейцарії не менше двох років (3). Швейцарський суд за місцем походження одного з подружжя, є компетентним в силу ст. 60, застосовувати швейцарське право (4). Водночас згідно із Законом Бельгії "Про міжнародне приватне право", право, що підлягає застосуванню щодо розірвання шлюбу, не застосовується, якщо воно не визнає розлучення (§ 3 ст. 55) [12, с. 129].

Порядок колізійного регулювання у Німеччині, здійснюється за школою Кегеля, що встановлена ст. 14 Вступного закону до Німецького цивільного уложення. До вказаного порядку, як звертає увагу у своїй праці В. І. Кисіль, відсилає "ст. 17(1) про розлучення із застереженням на користь того з подружжя, хто має німецьке громадянство, у випадку, якщо закон, що застосовується відповідно до шкали Кегеля, не дозволяє розлучення", передбачаючи також положення про обов'язок одного з колишнього подружжя сплачувати іншому компенсацію після розірвання шлюбу, яка "поширювалася також на розподіл майнового права на пенсію, набутого одним із подружжя за час перебування у шлюбі, на користь іншого з подружжя, який не набув таких прав, але за рішенням суду має право претендувати на половину майна та майнових прав. Ця компенсація спрямована на захист передусім дружини-домогосподарки, яка не мала змоги працювати й набути права на пенсію" [2, с. 273–274].

У свою чергу законодавство Австрії містить схожі тенденції у сфері колізійного регулювання шлюбно-сімейних відносин. Зокрема, як наголошується в юридичній літературі, "одним з фундаментальних положень гл. 3 Закону про міжнародне приватне право 1978 р. стосовно сімейного права є колізійний припис параграфа 18 (1), який регулює колізійні питання правових наслідків шлюбу. Указана норма нагадує проаналізовану вище шкалу Кегеля, але є менш детальною. На систему прив'язок, установлену у параграфі 18, указують також положення параграфа 19 закону (про вирішення колізій у майнових відносинах подружжя із застереженням про автономію волі) та параграфа 20 закону (про колізійні питання розлучення)", де передбачено, що підстави і наслідки розлучення визначаються законом, що регулює особисті правові наслідки шлюбу на момент розлучення, із застереженням, що на випадок відсутності всіх пов'язуючих факторів, зазначених у параграфі 18, розлучення здійснюється за особистим законом позивача на момент розірвання шлюбу" [2, с. 275].

Серед міжнародно-правових актів, що присвячені уніфікації колізійного регулювання розлучення (уніфікація матеріальних сімейно-правових норм унаслідок різноманітності внутрішнього законодавства є вкрай ускладненою), слід виокремити, насамперед, Гаазьку конвенцію про визнання розлучень і рішень щодо окремого проживання подружжя від 1 червня 1970 р.

Зокрема, Гаазька конвенція [13] стосується не колізій законів, а лише питань визнання в договірних державах розлучень і рішень про роздільне проживання подружжя. Конвенція не застосовується щодо встановлення вини, щодо додаткових приписів суду, що зроблені при винесенні рішення про розлучення або роздільне проживання подружжя; зокрема, вона не застосовується до приписів, що стосуються майнових зобов'язань або опіки над дітьми (ст. 1).

Для визнання рішень необхідним є дотримання однієї з установлених у цій Конвенції умов: відповідач або позивач мають у державі, де відбулося розлучення або прийняття рішення про окреме проживання подружжя, звичайне місце проживання; обидва з подружжя – громадяни цієї держави; позивач – громадянин цієї держави і має у ній звичайне місце проживання; позивач проживає цій у державі протягом одного року або частинами впродовж двох років, що передують даті пред'явлення позову; позивач є громадянином цієї держави і перебуває в цій державі на момент пред'явлення позову, та подружжя проживало останнім часом разом у державі, право якої, у період порушення справи, не передбачало розлучення (ст. 2).

Конвенцією передбачено, що у визнанні розлучень і рішень про роздільне проживання подружжя не може бути відмовлено з підстав, що закон держави, в якій ставиться питання про визнання, не допускає розлучення та рішення про роздільне проживання подружжя, або на тій підставі, що був застосований закон інший, ніж той, який був би застосовний за правилами міжнародного приватного права цієї держави (ст. 6). Якщо обидва з подружжя на момент вчинення розлучення були громадянами тільки тієї держави, закон якої не визнає розлучення, тоді будь-яка договірна держава може відмовити у такому визнанні (ст. 7). Конвенція не перешкоджає застосуванню у Договірній державі більш сприятливих для визнання вчинених за кордоном розлучень і рішень про роздільне проживання подружжя норм права.

Таким чином, поряд із розірванням шлюбу, яке припиняє правовідносини між подружжям, сторони можуть використовувати іншу можливість у сфері розлучення. А саме, сторони вправі, якщо це передбачено правовою системою, просити суд про винесення рішення про сепарацію (separation de corps, Separation, separation) – роздільне проживання подружжя. У цьому випадку шлюб не припиняється, але подружжя отримує право окремого проживання. Часто судова сепарація є стадією, що передує розлученню (наприклад, у Великій Британії, Франції, Італії, Швейцарії та США). Якщо під час сепарації одне з подружжя помирає, то інше не втрачає спадкових прав.

Одним із визначальних моментів у регулюванні сімейно-правових відносин у країнах Європейського Союзу на сучасному етапі стало прийняття 2000 року Хартії основних прав [14]. Положення, що стосуються регулювання сімейного життя, розкидані по всьому тексту Хартії. У першу чергу йдеться про ст. 7 Хартії, відповідно до якої кожна людина має право на повагу до її приватного і сімейного життя, на недоторканність житла й таємницю кореспонденції. Стаття 9 Хартії гарантує право на укладення шлюбу і право на створення сім'ї згідно з національним законодавством, що регламентує реалізацію цього права. Стаття 33 Хартії врегульовує питання охорони сім'ї, яка забезпечується на юридичному, економічному й соціальному рівнях. З метою забезпечення можливості поєднувати сімейне життя і професійну діяльність кожній жінці надається право на захист від звільнення на підставі її вагітності, а також право на оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю й пологами, післяпологову відпустку або відпустку у зв'язку з усиновленням дитини.

Основним нормативним актом ЄС у сфері регулювання відносин розлучення та колізійних питань, що виникають у разі розлучення є Регламент Ради Європейського Союзу № 1259/2010 від 20 грудня 2010 р. про розширення співпраці в галузі права, що застосовується до розірвання шлюбу і судового розлучення подружжя [15].

Регламент 1259/2010 (відомий як "Регламент Риму III") нині застосовується в 17 державах-членах. Ірландія та Великобританія не прийняли цього Регламенту. Перші два Регламенти – № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради від 17 червня 2008 р. "Про право, що підлягає застосуванню до договірних зобов'язань" і № 864/2007 "Про право, що підлягає застосуванню до

недоговірних зобов'язань" визначили загальну тенденцію гармонізації колізійних норм ЄС в області цивільних і торгових справ. Регламент 1259/2010 продовжив цей напрямок у досить вузькій галузі правовідносин, а саме – шлюбно-сімейних відносин, ускладнених іноземним елементом, причому лише щодо розірвання шлюбу і судового розлучення подружжя. Цей документ передбачає по суті своїй інноваційні положення, що пояснює, у свою чергу, непросту історію його прийняття. Уперше закріплено можливість самостійно вибирати подружжю застосовне право при розірванні шлюбу або судовому розлученні, що на сьогодні дійсно виступає свого роду революцією в колізійно-правовому регулюванні розірвання шлюбу в міжнародному сімейному праві.

Зазначимо, що цей Регламент не поширюється на питання визначення правоздатності, наявності, дійсності і визнання шлюбу, недійсності шлюбу, права на ім'я подружжя, майнові відносини між подружжям, права і обов'язки батьків, аліментні зобов'язання й успадкування.

У вказаному Регламенті передбачено і ланцюжок колізійних прив'язок, що дозволяють вибрати застосовне право в тому випадку, якщо чоловік і жінка самостійно не здійснили такий вибір. Як застосовне право також виступає право країни громадянства або місця проживання подружжя, або право країни суду.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження генезису правового регулювання порядку, умов і наслідків розірвання шлюбу, а також сучасних засад регламентації сімейних відносин у праві ЄС та за законодавством окремих іноземних держав дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, процедура розлучення, її умови та правові наслідки регулюються законодавством різних держав по-різному. На регулювання відносин із розірвання шлюбу також суттєво впливають національні особливості, традиції, релігія та культура. Поширення сімейних правовідносин за межі однієї держави викликає необхідність застосування для регулювання таких відносин іноземного законодавства. Наслідком застосування права різних держав щодо підстав розлучення, процедури розірвання шлюбу, а також неоднакового визначення моменту його припинення, може бути виникнення відповідних колізій, що зумовлює практичне значення визнання наслідків розлучення, здійсненого за правом однієї держави в іноземних правопорядках.

По-друге, одним з основних принципів римського приватного права було дотримання абсолютної свободи розлучення. Проте в імператорський період, та особливо з утвердженням християнства, були встановлені обмеження для розлучення.

Підхід щодо суттєвого обмеження та навіть його заборони впродовж тривалого часу спостерігався у праві європейських держав. Під впливом католицької церкви та християнської моралі рецепійоване право взагалі не допускало розлучення чи встановлювало обмеження та вагомі підстави розлучення. Розірвання шлюбу допускалося лише як виняток, за наявності істотних обставин, з додержанням ускладнених процедур.

По-третє, починаючи з другої половини XX ст. у багатьох країнах були проведені реформи законодавства про розлучення, тенденцією яких стала відмова від ідеї, що розлучення – це санкція за винну поведінку подружжя, та перехід до концепції, що розлучення – це констатація невдалого шлюбу. Унаслідок реформ законодавство про розлучення стало більш лібералізованим.

По-четверте, загальним колізійним принципом розірвання шлюбу визнається закон громадянства подружжя (більшість країн континентальної Європи) або закон місця проживання подружжя (Англія та ін.). Однак, Регламент ЄС № 1259/2010 передбачає інноваційні положення щодо обрання компетентного правопорядку у разі розлучення, закріплюючи можливість самостійного обрання подружжям застосовного права.

Список використаних джерел

1. Міжнародне приватне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Довгерта і В.І. Киселя. – К.: Алерта, 2012. – 376 с.
2. Кисіль В.І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації. – 2-е доповн. і перероб. вид. – К.: Україна, 2005. – с.271-280.
3. Римское частное право: Учебник / Ред.И.Б. Новицкий, И.С. Перетерский. – М.: Юристъ, 2001, 2004.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для студ. вузов, обуч. по спец. "Юриспруденция" /Д.В. Дождев; ред В.С. Нерсесянц; Ин-т гос-ва и права РАН, Академич. правовой ун-т.-2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА; М.: ИНФРА-М, 1999, 2000, 2003.
5. Цивільний кодекс для Східної Галіції 1797 р. Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII.: 2-ге вид., доопр. / пер. з лат. А.Гужви; За ред. О. Кутателадзе, В. Зубара. Київ: Юрінком інтер, 2018. – 660 с.
6. Code civil. Version consolidée au 25 mars 2019. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721
7. Закон Франції № 2013-404 від 17 травня 2013р. про дозвіл на шлюб для одностатевих пар // LOI n° 2013-404 du 17 mai 2013 ouvrant le mariage aux couples de personnes de même sexe. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000027414540&categorieLien=id
8. Германское гражданское уложение. URL: http://www.twirpx.com/file/250517/ 33.
9. Dutch Civil Code. URL: http://www.dutchcivillaw.com/legislation/dcctitle771010.htm.
10. Codice Civile della Reppublica Italiana del 16 marzo 1942. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/sommario/codici/codiceCivile
11. Legge del 1 dicembre 1970, n. 898 "Disciplina dei casi di scioglimento del matrimonio", articolo 3. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1970;898
12. Марышева Н.И. Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России / Н.И. Марышева. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С.129.
13. Конвенция о признании разводов и решений о раздельном жительстве супругов. від 01.06.1970. ООН. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_925.
14. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
15. Council Regulation (EU) No 1259/2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=celex%3A32010R1259.

References

1. Mizhnarodne pryvatne pravo. Zahalna chastyna pidruchnyk (2012) [Private international law. General part: textbook]. Za red. A.S. Dovherta i V.I. Kysilia. K., Alerta (in Ukrainian).
2. Kysil V.I. (2005) Mizhnarodne pryvatne pravo: pytannia kodyfikatsii. [Private international law: the question of codification.] 2-e dopovn. i pererob. vyd. K., Ukraina (in Ukrainian).
3. Rymskoe chastnoe pravo: Uchebnyk (2001) [Roman private law: Textbook] / Red.Y.B. Novytskyi, Y.S. Pereterskyi.-M., Yuryst, 2001, 2004. (in Russian).
4. Dozhdev D.V. (2003) Rymskoe chastnoe pravo [Roman Private Law]. Uchebnyk dlia stud. vuzov, obuch. po spets. "Iurysprudentsyia" / D.V. Dozhdev; red V.S. Nersesiants; Yn-t hos-va y prava RAN, -2-e yzd., yzm. y dop.-M.: NORMA; M.: YNFRA. (in Russian).
5. Tsyvilnyi kodeks dlia Skhidnoi Halitsii 1797 (2018). Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII. [Civil Code for Eastern Galicia in 1797] 2-he vyd., doopr. / per. z lat. A.Huzhvy; Za red. O. Kutateladze, V. Zubara. Kyiv: Yurinkom inter. (in Ukrainian).
6. Code civil. Version consolidée au 25 mars 2019. [Civil code. Consolidated version]. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721 (in French).
7. Zakon Frantsii № 2013-404 vid 17 travnia 2013r. pro dozvil na shliub dlia odnostatevykh par // LOI n2013-404 du 17 mai 2013 ouvrant le mariage aux couples de personnes de même sexe. [Law of France № 2013-404 of May 17, 2013]. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000027414540&categorieLien=id (in French).
8. Hermanskoe hrazhdanskoe ulozhenye [German civil law]. URL: http://www.twirpx.com/file/250517/ 33 (in Russian).
9. Dutch Civil Code. URL: http://www.dutchcivillaw.com/legislation/dcctitle771010.htm (in Dutch).
10. Codice Civile della Reppublica Italiana del 16 marzo 1942. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/sommario/codici/codiceCivile (in Italian).
11. Legge del 1 dicembre 1970, n. 898 "Disciplina dei casi di scioglimento del matrimonio", articolo 3: URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1970;898 (in Italian).
12. Marysheva N.Y. (2007) Semeinye otnoshenyia s uchastyem ynostarantsev: pravovoe rehulyrovanye v Rossyy. [Family relations with the participation of foreigners: legal regulation in Russia]. M., Volters Kluver (in Russian).
13. Konventsyia o pryznanyy razvodov y reshenyi o razdelnom zhytelstve supruhov. vid 01.06.1970. OON. [Convention on the Recognition of Divorces and Separation Decisions of Spouses. from 01.06.1970. United Nations] URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_925 (in Russian).
14. Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu [Charter of Fundamental Rights of the European Union]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (in Ukrainian).
15. Council Regulation (EU) No 1259/2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=celex%3A32010R1259 (in English).

Received: 28/07/2021
Accepted: 20/08/2021

L. Radchenko, Cand. Sc. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LEGAL REGULATION OF DIVORCE: HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN PRINCIPLES

The article is devoted to the study of the genesis of legal regulation of the order, conditions and consequences of divorce in its historical aspect, as well as given the current principles of family relations in EU law and foreign law, highlighting the latest trends in divorce relations and outlining the laws of their further consolidation in the family law of Ukraine, formulation of conclusions and proposals aimed at harmonization of national legislation with EU law.

The divorce procedure, its conditions and legal consequences are regulated by the legislation of different states in different ways. The regulation of divorce relations is also significantly influenced by national characteristics, traditions, religion and culture. The spread of family relations outside one state necessitates the application of foreign law to regulate such relations. Appropriate conflicts may result from the application of the law of different states regarding the grounds for divorce, the procedure for divorce, as well as the unequal determination of the moment of its dissolution.

The article argues that one of the basic principles of Roman private law was the observance of absolute freedom of divorce. However, during the imperial period, and especially with the establishment of Christianity, restrictions were imposed on divorce.

The approach to significant restrictions and even prohibitions on divorce has long been observed in the law of European states. Under the influence of the Catholic Church and Christian morality, the recipient law did not allow divorce at all or established restrictions and valid grounds for divorce. Divorce was allowed only as an exception, in the presence of significant circumstances, subject to complicated procedures.

Since the second half of the twentieth century, divorce laws have been reformed in many countries, tending to abandon the idea that divorce is a sanction for marital misconduct and moving to the concept that divorce is a statement of a failed marriage. As a result of the reforms, divorces have become more liberalized.

The article concludes that the general conflict principle of divorce is the law of citizenship of a spouse or husband (most countries of continental Europe) or the law of the place of residence of the spouses (England, USA and a number of other countries). However, Regulation 1259/2010 provides, in essence, innovative provisions for the choice of the competent legal order in the event of divorce, which enshrines the possibility for spouses to independently choose the applicable law.

Keywords: marriage, marital relations, divorce, termination of marriage, EU law, family law.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 122-127
УДК 347.98
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-22

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

О. З. Хотинська-Нор, д-р юрид. наук, зав. каф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4480-6677

"БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ" ЯК СТАНДАРТ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ: ПРАКТИКА ЄСПЛ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Досліджено зміст і природу такого усталеного стандарту справедливого правосуддя як безсторонність суду, що широко витлумачений у практиці Європейського суду з прав людини. На підставі системного аналізу масиву рішень ЄСПЛ виокремлено суттєві позиції, що характеризують стандарт безсторонності суду. До них належать такі: 1) безсторонність суду перебуває у дихотомічному зв'язку з категорією "упередженість"; 2) безсторонність суду оцінюється за двома критеріями: (а) суб'єктивним, який перебуває у "площині" особистості судді та його переконань; (б) об'єктивним, який перебуває у "площині" існуючих гарантій і механізмів, якими повинен скористатися суд, щоб уникнути обґрунтованих сумнівів у необ'єктивності та звинувачень в упередженості на свою адресу; 3) визначальний вплив зовнішнього прояву безсторонності суду; 4) раціональна обґрунтованість сумнівів у безсторонності; 5) різноманітність і необмежене коло ситуацій, що можуть породити сумніви у безсторонності суду.

Ураховуючи, що ЄСПЛ оцінює безсторонність національного суду за суб'єктивним і об'єктивним критеріями, їм приділено особливу увагу та визначено специфіку застосування. У процесі аналізу зроблено висновок, що поява таких критеріїв обумовлена складною етико-правовою природою досліджуваного стандарту. Обґрунтовано, що стандарт безсторонності суду сягає своїм корінням моральної основи суддівської професії, що еволюціонувала та трансформувалася у систему правил професійної поведінки та норм законодавства, спрямованих на досягнення мети судочинства та реалізацію особою права на справедливий суд. Етична природа безсторонності суду зумовлює оцінку відповідності цьому стандарту за суб'єктивним показником. Водночас її правова природа, яка охоплює інституціональну та процесуальну складові, спонукає до розвитку в національному законодавстві відповідних гарантій, існування яких є критерієм оцінки безсторонності суду за об'єктивним критерієм. У контексті останньої тези наголошено на особливому значенні інституту відводу (самовідводу) судді як процесуальній гарантії безсторонності суду. Аргументовано, що в національному цивільному, господарському й адміністративному судочинстві правила та порядок відводу судді потребують удосконалення в напрямку реалізації постулату "ніхто не може бути суддею у власній справі".

Ключові слова: безсторонність суду, неупередженість суду, незалежність суду, справедливе правосуддя, право на справедливий суд, критерії оцінки безсторонності суду, стандарти правосуддя.

ВСТУП

2021 року Україна відзначає 30 років своєї незалежності, 30 років із дня, коли український народ узяв відповідальність за власну долю та розвиток власної нації та держави. Обравши курс на побудову демократичної, правової, соціальної держави, в якій людина є основною цінністю та сповідується принцип верховенства права, Україна стала на складний і тернистий шлях трансформації. Цей шлях характеризується своєю специфікою, зумовленою історичним корінням і традиціями, геополітичним розташуванням і економічною нестабільністю, необхідністю поступової еволюції правової свідомості та культури громадян.

Одним із нагальних питань на шляху розбудови нашої держави, яке всі 30 років її незалежності не втрачає своєї актуальності, є питання організації незалежної судової влади, ефективне функціонування якої є ядром правової держави та необхідним інструментом у механізмі забезпечення верховенства права. Її сучасна модель склалася під впливом різних чинників, визначальним серед яких стала ратифікація Україною 1997 року Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, а разом із нею – визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини. Це сприяло якісно новому підходу до розуміння соціально-правової природи та соціального призначення інституту правосуддя, спонукаючи до різного роду кроків на шляху реформування судової влади України задля втілення міжнародних стандартів справедливого правосуддя в державі. Система останніх передбачає складну структуру, множинність вимог, які стосу-

© Хотинська-Нор О. З., 2021

ються інституційного (структурного) компонента (організація судового устрою) та процесуального компонента (судочинство), що змістовно еволюціонують під впливом суспільного розвитку. Однак серед їх числа традиційно виокремлюють базові стандарти, відповідність яким визначає характеристику та стан національної системи судового захисту, правосуддя. Одним із таких є стандарт безстороннього суду, який розглядають як інституційну гарантію права на справедливий суд, що перебуває у нерозривному зв'язку з процесуальним режимом.

Як стандарт, безсторонність суду набула широкого тлумачення у практиці ЄСПЛ, використовується національними судами для мотивації судових рішень і дискутується у наукових публікаціях. Однак з огляду на нестабільність вітчизняного законодавства та перманентність судових реформ, його дослідження не втрачає актуальності, оскільки говорити про його абсолютне втілення у національній правовій системі не доводиться.

У цій статті ми маємо на меті проаналізувати усталені у практиці ЄСПЛ елементи стандарту "безсторонність суду" та дослідити його природу, оцінивши його щодо перспективи розвитку у національному законодавстві.

Щоб досягти заявленої мети ми використаємо діалектичний метод наукового пізнання, що дозволить дослідити сутність стандарту безстороннього суду, а також логіко-структурний і аналітичний методи, які забезпечать демонстрацію взаємозв'язку складної, багатокомпонентної природи досліджуваного стандарту з критеріями його оцінки, сформованими ЄСПЛ.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

"Безсторонність суду": критерії оцінки у практиці ЄСПЛ. Слід констатувати, що українське процесуальне законодавство замість слова "безсторонність" використовує синонімічний за змістом термін "неупередженість" (судового розгляду, вирішення спорів/справ) (ст. 2 ЦПК України, ст. 2 ГПК України, ст. 2 КАС України, ст. 2 КПК України). Проте визначення "неупередженості" ("безсторонності") суду законодавство не містить, тому в питанні тлумачення та застосування цього поняття національні суди звертаються безпосередньо до практики ЄСПЛ, масив якої сьогодні в цьому аспекті доволі значний.

Так, ЄСПЛ стоїть на позиції, що "безсторонність", як правило, означає відсутність упередженості або необ'єктивності, а її існування або відсутність можуть встановлюватися різними шляхами. "Відповідно до усталеної практики Суду існування безсторонності для цілей п. 1 ст. 6 повинно встановлюватися згідно з: (i) суб'єктивним критерієм, при якому мають ураховуватись особисті переконання та поведінка конкретного судді (тобто, чи мав суддя будь-які особисті упередження або чи був він об'єктивним у цій справі); та (ii) об'єктивним критерієм, тобто шляхом установлення того, чи забезпечував сам суд (та, серед інших аспектів, його склад) достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності (див., наприклад, рішення у справі "Моріс проти Франції" [ВП] (Morice v. France) [GC], заява № 29369/10, п. 73, ЄСПЛ 2015, з подальшими посиланнями). У контексті об'єктивного критерію, крім поведінки судді, слід визначити, чи існують переконливі факти, які можуть викликати сумніви щодо його або її безсторонності. Це означає, що при вирішенні того, чи є у відповідній справі обґрунтована причина побоюватися, що конкретний суддя або орган, який засідає в якості суду, є небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати таке побоювання об'єктивно обґрунтованим (там само, п. 76). Об'єктивний критерій в основному стосується ієрархічних чи інших зв'язків між суддею й іншими учасниками провадження. У зв'язку із цим навіть зовнішні прояви мають певну важливість, або, іншими словами, "правосуддя має не лише здійснюватися, має бути видно, що воно здійснюється". Адже йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди повинні вселяти у громадськість" (справа "Михайлова проти України") [1].

Наведена позиція є тривалою й усталеною і вказує на вагомі у процесі оцінки безсторонності суду вихідні позиції:

1) безсторонність суду перебуває у дихотомічному зв'язку з категорією "упередженість". В її оцінках ЄСПЛ бере до уваги: (а) чи надавались суддею переваги одній із сторін спору; (б) чи мала місце дискримінація суддею однієї зі сторін спору;

2) безсторонність суду оцінюється за двома критеріями: (а) суб'єктивним, який міститься у "площині" особистості судді та його переконань; (б) об'єктивним, який перебуває у "площині" існуючих гарантій і механізмів, якими повинен скористатися суд, щоб уникнути обґрунтованих сумнівів у необ'єктивності та звинувачень в упередженості на свою адресу.

Перевірка на суб'єктивну безсторонність полягає у з'ясуванні особистих переконань і мотивів, якими керувався суд у конкретній справі, що на практиці є доволі ускладненим завданням. "Суд далі нагадує, що "безсторонність", у сенсі п. 1 ст. 6, має визначатися відповідно до суб'єктивного критерію, на підставі особистих переконань і поведінки конкретного судді у конкретній справі – тобто, жоден із членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження…" (справа "Бочан проти України") [2].

При визначенні безсторонності суду за суб'єктивним критерієм у ЄСПЛ керуються презумпцією добросовісності судді, яка відома нам із римської сентенції bona fides simper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur. Тобто суддя вважається небезстороннім, якщо відсутні докази, які б свідчили про протилежне. "Стосовно суб'єктивного критерію, особиста безсторонність суду презюмується, поки не надано доказів протилежного" (справа "Білуха проти України) [3].

У зв'язку з труднощами, пов'язаними з необхідним ступенем доказовості, які виникають в оцінці безсторонності суду за суб'єктивним критерієм, ЄСПЛ приділяє особливу увагу об'єктивному критерію, який вимагає визначити наявність у суду достатніх гарантій, які б виключали обґрунтовані сумніви у безсторонності. "У контексті об'єктивного критерію у цій справі окремо від поведінки суддів слід визначити, чи існували переконливі факти, які могли б викликати сумніви щодо їхньої безсторонності. Це означає, що у разі вирішення того, чи є у цій справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими" (справа "Газета "Україна-Центр" проти України) [4].

Проте ЄСПЛ використовує об'єктивний критерій, який передбачає оцінку фактів, які можна перевірити, як додаткову гарантію, зокрема у випадку, коли суб'єктивний критерій не дозволяє з'ясувати, що особисті переконання судді призвели до його упередженості (справа "Філюткін проти Росії" [5]).

На відміну від суб'єктивного критерію, за яким безсторонність суду презюмується, в її оцінці за об'єктивним критерієм ЄСПЛ, навпаки, бере до уваги, чи було докладено з боку національних органів зусиль, щоб переконати учасників процесу у безсторонності суду: суд повинен "заспокоїти" сумніви сторони в цьому питанні (справа "Ванєєв проти Росії [6]). "Тим не менш: суддя має переконати раціональну людину поза розум-

ним сумнівом. Тобто, учаснику справи достатньо сумнівів "на перший погляд", тоді як суд має доказати неупередженість "поза розумним сумнівом" [7]. Іншими словами, хоча безсторонність суду презюмується, у разі виникнення сумнівів щодо неї, тягар доказування покладається на суд: він повинен довести, що сумніви є безпідставними та раціонально необґрунтованими.

Попри диференціацію критеріїв оцінки безсторонності суду, вони перебувають у тісному взаємозв'язку та не можуть цілковито розмежовуватися, "оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з погляду стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а також може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) (рішення у справі Кіпріану проти Кіпру) (постанова Верховного Суду від 02.12.2020 р. у справі № 2-5229/09 [8]). Тому у застосуванні критеріїв оцінки безсторонності суду, розстановці щодо них акцентів, значення мають обставини конкретної справи;

3) акцент на об'єктивний критерій у практиці ЄСПЛ обумовив появу та розвиток доктрини "зовнішніх проявів", яка у численних рішеннях ЄСПЛ втілена завдяки такому формулюванню: "У межах об'єктивної оцінки має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які породжують сумніви щодо неупередженості судів. У цьому зв'язку навіть зовнішні ознаки мають певне значення. Вирішується питання довіри, яку суди в демократичному суспільстві мають вселяти суспільству і, перш за все, сторонам у процесі" (наприклад, справа "Салов проти України") [9].

Зовнішній прояв безсторонності суду має визначальний вплив, оскільки ЄСПЛ пов'язує й обґрунтовує неупередженість суду з довірою, джерелом якої повинен бути суд у демократичному суспільстві. "Головне не те, що робить і чого не робить суддя, а те, що, на думку інших, суддя зробив або може зробити" [10].

У цьому сенсі показовою є справа "Паскал проти України", в якій ЄСПЛ висловив сумнів щодо безсторонності національного суду, оскільки у перші тижні судового розгляду у газеті було опубліковано інтерв'ю судді про винуватість заявника. Хоча суддя намагалась дистанціюватись і заперечувала, що будь-коли давала інтерв'ю цій газеті, вимагаючи втручання прокуратури, однак ефективне розслідування та з'ясування обставин публікації проведено не було, а тому, на думку ЄСПЛ, "не було усунуто ознак небезсторонності судді" [11]. Тобто, в оцінці, чи був національний суд безстороннім, ЄСПЛ відштовхувався від того, який ефект, зовнішнє враження створило опубліковане інтерв'ю з позиції стороннього спостерігача. Заперечення суддею свого авторства публікації не було переконливим з огляду на відсутність ефективного розслідування за зверненням судді. Відтак, на думку ЄСПЛ, судом не було забезпечено власної об'єктивності при розгляді справи;

4) "позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною". У питанні оцінки безсторонності суду за об'єктивним критерієм сумніви заявника мають значення, проте визначальним є те, чи можна вважати такі сумніви об'єктивно обґрунтованими. Іншими словами, сумніви у безсторонності суду мають бути не лише у сторони судового процесу, а й видаватися розумними сторонньому спостерігачу, оскільки фактично вони можуть бути необґрунтованими. "Сумніви повинні ґрунтуватися на фактичних обставинах; не припустимими є гіпотези про можливий розвиток подій" (справа "Булут проти Австрії) [12];

5) сумніви у безсторонності суду можуть стосуватися різноманітних ситуацій, множинність яких обумовлена особливостями національного законодавства, особистими якостями судді, його зв'язками та поведінкою як у судовому процесу, так і поза ним. Саме ця множинність робить безперспективною спробу навести повний перелік причин, що можуть спричинити сумніви у безсторонності суду. Утім, як випливає з наведеної вище цитати рішення ЄСПЛ у справі "Михайлова проти України", найчастіше підозри в упередженості суду за об'єктивним критерієм криються в ієрархічних чи інших зв'язках між суддею й іншими учасниками провадження. У багатьох випадках ідеться про так звану "структурну" безсторонність, коли на різних етапах провадження особа виконувала різні за метою функції. Наприклад, коли суддя на попередній роботі виконував функцію обвинувача (справа "Пієрсак проти Бельгії") або брав участь у досудовому розслідуванні (справа "Де Куббер проти Бельгії"), або приймав рішення у попередній судовій інстанції (справа "Обершлік проти Австрії"). У контексті існування "структурної" безсторонності слід також розглядати ситуації, за яких сумніви породжуються внутрішніми зв'язками судової системи (справи "Газета "Україна-Центр" проти України", "Редакція газети "Гривна" проти України) чи зв'язками всередині суду (справи "Ванєєв проти Росії", "Мітров проти Македонії").

Щодо "інших зв'язків", то вони можуть стосуватися як приватного (інтимного) життя судді (справи "Хмельрж проти Чеської Республіки", "Озпінар проти Туреччини"), його сімейних чи родинних стосунків (Мікаллеф проти Мальти) чи професійної комунікації.

У будь-якому випадку ті чи інші соціальні зв'язки судді, їхній вплив на його неупереджене ставлення до справи та її учасників, можливо оцінити за об'єктивним критерієм в силу існування певних норм, приписів, гарантій, заборон. Водночас, суб'єктивний критерій криється в особистості судді, його цінностях і моральних установках, які визначають його здатність до критичного мислення й об'єктивної оцінки реальності, а також уміння розставляти пріоритети відповідно до обмежень, які на нього покладає його професійний статус.

Наведене свідчить про складну, багатокомпонентну природу стандарту "безсторонність суду", що вимагає звернутися до її дослідження.

Етична та правова природа стандарту "безсторонність суду". Хоч у своїх оцінках безсторонності суду ЄСПЛ надає перевагу об'єктивному критерію, оскільки оцінка суб'єктивного є ускладненою, вважаємо, що в питанні природи, джерела походження досліджуваного стандарту, саме останній є первісним і має першорядне значення.

Як стандарт, безсторонність суду першочергово має етичний характер і лежить у площині категорій і постулатів суддівської етики. Переважна більшість положень міжнародних і національних актів, які регламентують етичні правила поведінки судді, так чи інакше пов'язані з безсторонністю судді, її проявами у поведінці, пересторогами, обмеженнями, заборонами, гарантіями.

Бангалорські принципи поведінки суддів як документ, що встановлює стандарти етичної поведінки суддів, виокремлює такий показник і принцип, як неупередженість – необхідну умову для належного виконання суддею своїх обов'язків, застосування якого вимагає, щоб суддя був вільний від будь-яких схильностей, упередженості чи забобонів; щоб його поведінка у процесі та поза ним сприяла підтримці та зростанню довіри суспільства до судових органів; щоб суддя обмежив себе у діях, які можуть позбавити його права здійснювати правосуддя [13].

Наведене відповідним чином інтерпретовано у Кодексі суддівської етики, затвердженому XI черговим з'їздом суддів України 22.02.2013 р.: "Суддя повинен виконувати обов'язки судді безсторонньо і неупереджено та утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до виникнення сумнівів у рівності…

Неупереджений розгляд справи є основним обов'язком судді. …Суддя повинен враховувати, що сімейні, соціальні взаємовідносини чи будь-які інші стосунки та втручання з боку органів державної влади не мають вплинути на поведінку судді чи ухвалення судових рішень" [14].

Зазначені етичні правила поведінки є лише прикладом і не вичерпують себе.

Деякі науковці наголошують на виключно етичній основі безсторонності. Наприклад, Н. В. Радутна зазначає, що "… безсторонність, як суто етична категорія, надає незалежності моральний зміст, покладаючи на суддю суб'єктивний обов'язок дотримуватися незалежності, не чекаючи, коли вона буде забезпечена" [15, с. 33].

У цьому є сенс, оскільки безсторонність, перш за все, випливає з морально-ціннісних орієнтирів судді, його світогляду, мислення, здатності протистояти спокусам і різноманітним проявам впливу, його психологічних можливостей абстрагуватися від власних інтересів, особистих переконань, прихильностей, симпатій. Безсторонність – це здатність судді поводитися в судовому процесі та поза ним таким чином, щоб у жодної людини, "розумного спостерігача" не виникло сумніву в необ'єктивності судді, його упередженому ставленні.

Тому з позиції етики безсторонність є обов'язковою рисою особистості судді, чеснотою, яка обов'язково має бути в арсеналі його особистих і професійних якостей.

Етична складова безсторонності суду охоплює і раціональну, і емоційну сторону свідомості судді. Хоча щодо ролі останньої в науці тривають дискусії, оскільки традиційно безсторонність зводиться до ratio, до інтелектуальної та вольової сфери, виключаючи емоційну, яка є джерелом емпатії, симпатії, антипатії. Існує підхід, відповідно до якого емоції справляють негативний вплив на безсторонність суду (ірраціональний підхід) [16]. Водночас, за іншого (когнітивістського) підходу, емоції сприяють формуванню такого стану свідомості, за якого досягається максимальний ступінь безсторонності у процесі прийняття судового рішення [17].

Своєрідним проявом етичної основи безсторонності є вагомий акцент на неї у змісті присяги, яку складає особа, призначена на посаду судді: "об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя…" (ст. 57 Закону України "Про судоустрій і статус суддів"). Адже історично присяга, перш за все, склалася як моральний, релігійний (а не правовий) акт. Сутність присяги полягає в офіційному зобов'язанні, яке бере на себе особа з нагоди вступу в особливий соціальний стан – стан суддів, що передбачає усвідомлення нею виняткової відповідальності у виконанні взятих на себе обов'язків. Присяга судді сьогодні поєднує в собі правові, морально-етичні, соціальні норми… [18, с. 230].

Як етичний стандарт безсторонність суду справляє обмежувальний вплив на поведінку судді, його спосіб життя, соціальні зв'язки, висловлювання. Останні особливо актуальні, оскільки стосуються реалізації суддею свого невід'ємного права на свободу висловлювань, що також гарантується Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод (ст. 10). Проте це право не є абсолютним, оскільки одним із чинників, що його обмежує, є примат безсторонності суду. У своїх оцінках осіб чи подій, заявах, що можуть виражатися у формі процесуальних документів, виступах у ЗМІ чи спілкуванні у соцмережах, судді повинні бути стриманими й обачними, демонструючи "необхідну відчуженість від особистих переконань" (справи "Філюткін проти Російської Федерації", "Девідсонс і Савінс проти Латвії", "Лавентс проти Латвії").

Як свідчить численна практика ЄСПЛ у питанні балансу права судді на свободу слова та його безсторонності, навіть у тих справах, де порушення п. 1 ст. 6 Конвенції не було встановлено, ЄСПЛ рекомендував суддям утримуватися від вираження своєї думки, зокрема у ЗМІ, щоб уникнути будь-яких сумнівів у неупередженості (справа "Хім і Прживечерський проти Польщі").

Правова основа стандарту безсторонності суду бере витоки з нормативної констатації права особи на "справедливе правосуддя", що у різних інтерпретаціях закріплено у міжнародному та національному законодавстві, і лежить у площині його інституціональних і процесуальних гарантій.

Основними інституціональними гарантіями виступають норми судоустрійного законодавства, які визначають порядок зайняття суддівської посади та звільнення судді з посади, професійні імунітети, запобіжники від зовнішнього тиску, належний рівень матеріального забезпечення тощо. Кожний зі згаданих сегментів є приводом для окремих досліджень і тією чи іншою мірою в перспективі потребує удосконалення, оскільки виконує подвійну роль: як інституційна гарантія забезпечує не лише безсторонність, а й незалежність суду. У цьому сенсі ці дві категорії перебувають у тісному та нерозривному взаємозв'язку. За певних обставин справи ЄСПЛ відмічає, що концепції незалежності й об'єктивної безсторонності є тісно пов'язаними, і їх важко відокремити, коли аргументи заявника щодо відсутності незалежності та неупередженості суду базуються на одних і тих самих фактичних обставинах (справа "Агрокомплекс проти України" [19]). Загалом же незалежність і безсторонність суду розглядаються як два окремі й різні показники, "що пов'язані як атрибути суддівської посади, які посилюють один одного. Незалежність – необхідна передумова неупередженості та її забезпечення. Суддя може бути незалежним, проте не бути неупередженим. Однак суддя, який не є незалежним, не може за визначенням бути неупередженим (на інституційній основі)" [10].

Основними ж процесуальними гарантіями безсторонності суду виступають процесуальні правила формування складу суду, порядок розподілу справ між суддями, порядок відводу та самовідводу суддів, правила поведінки учасників судового процесу, а також вимоги щодо належної мотивації судових рішень. Щодо них ЄСПЛ також неодноразово висловлювався, наголошуючи на важливості їхнього існування та реальності. Проте серед них особливе місце, значення та увагу відведено інституту відводу (самовідводу) судді. "…слід брати до уваги питання внутрішньої організації й існування національних процедур для забезпечення безсторонності, а саме правил, що регулюють відвід суддів. Такі правила виражають заінтересованість національного законодавця з приводу усунення всіх обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості відповідного судді чи суду, та є спробою забезпечити неупередженість шляхом усунення причин таких проблем. Окрім забезпечення відсутності фактичної упередженості, вони спрямовані на усунення будь-якого прояву небезсторонності, і таким чином сприяють підвищенню довіри, яку суди мають вселяти громадськості у демократичному суспільстві. Таким чином, будь-який суддя, стосовно якого є законні підстави для побоювань у відсутності неупередженості, повинен взяти самовідвід" (справа "Паунович проти Сербії) [20].

Слід зазначити, що на шляху розвитку процесуальних гарантій безсторонності суду, утвердженню цього стандарту в національній правовій системі зроблено чимало вагомих кроків, серед яких варто згадати запровадження автоматизованого розподілу судових справ (усунення людського фактора в питанні визначення складу суду для розгляду справи), а також ввe-

дення заборони щодо повторної участі судді у розгляді справи (справа "Романова проти України" [21]).

Однак в аналізованому аспекті ці заходи не можна назвати достатніми, оскільки вітчизняні судові процедури потребують подальшої модернізації, зокрема, у напрямі зміни порядку вирішення питання про відвід судді в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Ураховуючи аксіому, що ніхто не може бути суддею у власній справі (nemo iudex in causa sua), нелогічною вбачається існуюча у зазначених видах судочинства ситуація, за якої питання про відвід загалом вирішується тим складом суду, якому його заявлено. Не дивно, що у багатьох випадках суд відмовляє у задоволенні заяви про відвід, адже протилежне означало б, що служитель Феміди визнає факт наявної підстави для відводу (як наслідок – можливої упередженості), що повинно було б його, у першу чергу, спонукати до самовідводу, чого він, у свою чергу, не зробив, а отже, порушив закон. Саме тому, на нашу думку, необхідно, щоб питання про відвід судді (суду) вирішувалось іншим суддею (складом суду) цього ж суду, як це має місце у кримінальному провадженні і передбачено ст. 81 КПК України. Наведене дозволить також уніфікувати процедуру відводу суду, що, крім іншого, сприятиме зрозумілості її для громадян, а отже, – доступності правосуддя.

Убачається, що запропонований підхід більше відповідатиме сформованій ЄСПЛ позиції, відповідно до якої, у випадку, коли має місце заява щодо сумнівів у неупередженості суду, національний судовий орган повинен ретельно перевірити, чи є цей склад суду "безстороннім судом" у розумінні ст. 6 Конвенції. І така перевірка має бути ефективною і здатною усунути сумніви стосовно реальності та характеру заявлених фактів (справа "Фархі проти Франції" [22]).

Як бачимо, стандарт безсторонності суду сягає своїм корінням моральної основи суддівської професії, що еволюціонувала та трансформувалася у систему правил професійної поведінки та норм законодавства, спрямованих на досягнення мети судочинства та реалізацію особою права на справедливий суд. Етична природа безсторонності суду зумовлює оцінку відповідності цьому стандарту за суб'єктивним показником (тестом). Водночас її правова природа, яка охоплює інституціональну та процесуальну складові, спонукає до розвитку в національному законодавстві відповідних гарантій, існування яких є критерієм оцінки безсторонності суду за об'єктивним критерієм (тестом).

ВИСНОВКИ

Проведений у межах цього дослідження вибірковий аналіз рішень ЄСПЛ, в яких прямо або опосередковано витлумачено стандарт "безсторонність суду", дозволяє зробити важливі для його змістовного розвитку висновки.

Основу стандарту "безсторонність суду" складає його етична та правова (інституціональна, процесуальна) природа. Саме вона зумовлює підхід, за якого оцінка національних практик на відповідність йому здійснюється за суб'єктивним (етична природа) і об'єктивним (правова природа) критеріями.

Суб'єктивний критерій є визначальним, оскільки криється в особистості судді, його цінностях, моральних установках і ментально-емоційному стані, які здатні забезпечити необхідний рівень абстрагування від власних симпатій або антипатій і упередити прояв будь-яких прихильностей до учасників судового процесу чи заінтересованості у розгляді справи. Саме тому безсторонність суду за суб'єктивним критерієм, з одного боку, презюмується, а з іншого, ускладнює можливість її оцінювання. Останнє зумовлює особливу увагу ЄСПЛ до об'єктивного критерію, який вимагає визначити наявність у суду достатніх гарантій, які б виключали обґрунтовані сумніви у безсторонності.

Диференціація критеріїв оцінки безсторонності суду не призводить до їх цілковитого розмежування, оскільки вони є взаємозалежними. Тому у застосуванні критеріїв оцінки безсторонності суду, розстановці щодо них акцентів, значення мають обставини конкретної справи.

Прискіплива увага ЄСПЛ до об'єктивного критерію оцінки безсторонності суду зумовила ряд особливостей його застосування: 1) субсидіарний характер (застосовується як додаткова гарантія, зокрема, у випадках, коли суб'єктивний критерій не дозволяє з'ясувати, що особисті переконання судді призвели до його упередженості); 2) тягар доказування безсторонності покладається на суд (чи було докладено з боку національних органів зусиль, щоб переконати учасників процесу у безсторонності суду: суд повинен "заспокоїти" їхні сумніви); 3) важливе значення "зовнішніх проявів" ("головне не те, що робить і чого не робить суддя, а те, що, на думку інших, суддя зробив або може зробити"); 4) сумніви у безсторонності суду мають бути об'єктивно обґрунтованими, а не базуватися на припущеннях.

Як етичний стандарт, безсторонність суду справляє обмежувальний вплив на реалізацію суддею окремих прав, поведінку судді, його спосіб життя, соціальні зв'язки, висловлювання тощо. Водночас його правова основа скеровує до його інституціональних і процесуальних гарантій, закріплених у національному законодавстві.

У контексті інституційних гарантій стандарт безсторонності суду тісно та нерозривно пов'язаний із незалежністю суду. Процесуальні гарантії безсторонності суду втілені у різних процесуальних інститутах, чільне місце серед яких відводиться інституту відводу (самовідводу) судді. У національному цивільному, господарському й адміністративному судочинстві правила та порядок відводу судді потребують удосконалення, ураховуючи сентенцію "ніхто не може бути суддею у власній справі", яка підкріплена відповідною практикою ЄСПЛ.

Список використаних джерел:

1. Case of Mikhaylova v. Ukraine (Application № 10644/08). 06.03.2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Mikhaylova%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-191992%22]} (дата звернення 01.08.2021).

2. Case of Bochan v. Ukraine (Application № 7577/02). 03.05.2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Bochan%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-171916%22]} (дата звернення 01.08.2021).

3. Case of Belukha v. Ukraine (Application № 33949). 09.11.2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Belukha%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-171904%22]} (дата звернення 01.08.2021).

4. Case of Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine (Application № 16695/04). 15.07.2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Gazeta%20Ukraina-Tsentr%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-99854%22]} (дата звернення 01.08.2021).

5. Case of Filyutkin v. Russia (Application № 39234/08). 24.07.2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-184813%22]} (дата звернення 01.08.2021).

6. Case of Vaneyev v. Russia (Application № 78168/13). 27.08.2019 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-195570%22]} (дата звернення 01.08.2021).

7. Laudan L. Is Reasonable Doubt Reasonable? *Legal Theory.* 2003. № 9(4). P. 295-331.

8. Постанова Верховного Суду від 02.12.2020 у справі № 2-5229/09. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93438176 (дата звернення 01.08.2021).

9. Case of Salov v. Ukraine (Application № 65518/01). 06.09.2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Salov%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-70096%22]} (дата звернення 01.08.2021).

10. Коментарі до Бангалорських принципів поведінки суддів. Управління ООН з наркотиків та злочинності. 2007. URL: http://rsu.gov.ua/

uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf (дата звернення 01.08.2021).

11. Case of Paskal v. Ukraine (Application № 24652/04). 15.09.2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Paskal%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-106169%22]} (дата звернення 01.08.2021).

12. Case of Bulut v. Austria (Application № 17358/90). 22.02.1996. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22BULUT%20v.%20AUSTRIA%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57971%22]} (дата звернення 01.08.2021).

13. Бангалорські принципи поведінки суддів. 19.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення 01.08.2009).

14. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України. 22.02.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text (дата звернення 01.08.2021).

15. Радутная Н.В. Этика судьи. М.: Российская академия правосудия, 2002. 212 с.

16. Fiss O.M. Reason in All Its Splendor. *Brooklyn Law Review*. 1991. № 56.

17. Tersman F. Intuitional Disagreement. *The Southern Journal of Philosophy*. 2012. № 50.

18. Закон України "Про судоустрій і статус суддів". Науково-практичний коментар / за заг. ред. М.А. Погорецького, О.З. Хотинської-Нор, О.Г. Яновської. Київ: Алерта, 2019. 668 с.

19. Case of Agrokompleks v. Ukraine (Application № 23465/03). 25.07.2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Agrokompleks%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-207964%22]} (дата звернення 01.08.2021).

20. Case of Paunovic v. Serbia (Application № 54574/07). 03.12.2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-198991%22]} (дата звернення 01.08.2021).

21. Case of Romanova v. Ukraine (Application № 33089/02). 13.12.2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Romanova%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-83969%22]} дата звернення 01.08.2021).

22. Case of Farhi v. France (Application № 17070/05). 16.01.2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Farhi%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-79047%22]} (дата звернення 01.08.2021).

References

1. Case of Mikhaylova v. Ukraine (Application № 10644/08). 06.03.2018. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Mikhaylova%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-191992%22]}

2. Case of Bochan v. Ukraine (Application № 7577/02). 03.05.2007. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Bochan%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-171916%22]}

3. Case of Belukha v. Ukraine (Application № 33949). 09.11.2006. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Belukha%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-171904%22]}

4. Case of Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine (Application № 16695/04). 15.07.2010. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Gazeta%20Ukraina-Tsentr%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-99854%22]}

5. Case of Filyutkin v. Russia (Application № 39234/08). 24.07.2018. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-184813%22]}

6. Case of Vaneyev v. Russia (Application № 78168/13). 27.08.2019 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-195570%22]}

7. Laudan, L. (2003). Is Reasonable Doubt Reasonable? *Legal Theory*. 9 (4), 295-331.

8. Postanova Verkhovnoho Sudu. 02.12.2020. № 2-5229/09. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93438176 (in Ukrainian).

9. Case of Salov v. Ukraine (Application № 65518/01). 06.09.2005. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Salov%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-70096%22]}

10. Komentari do Banhalorskykh pryntsypiv povedinky suddiv, Upravlinnia OON z narkotykiv ta zlochynnosti. (2007). http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf (in Ukrainian).

11. Case of Paskal v. Ukraine (Application № 24652/04). 15.09.2011. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Paskal%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-106169%22]}

12. Case of Bulut v. Austria (Application № 17358/90). 22.02.1996. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22BULUT%20v.%20AUSTRIA%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57971%22]}

13. Banhalorski pryntsypy povedinky suddiv. (2006). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (in Ukrainian).

14. Kodeks suddivskoi etyky, XI cherhovyi z'izd suddiv Ukrainy. (2013). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text (in Ukrainian).

15. Radutnaia, N.V. (2002) Этyka sudy. M.: Rossyiskaia akademyia pravosudyia (in Russian).

16. Fiss, O.M. (1991). Reason in All Its Splendor. *Brooklyn Law Review*, 56.

17. Tersman, F. (2012). Intuitional Disagreement. *The Southern Journal of Philosophy*. 50.

18. Zakon Ukrainy "Pro sudoustrii i status suddiv". Naukovo-praktychnyi komentar (2019) / za zah. red. M.A. Pohoretskoho, O.Z. Khotynskoi-Nor, O.H. Yanovskoi. Kyiv: Alerta, (in Ukrainian).

19. Case of Agrokompleks v. Ukraine (Application № 23465/03). 25.07.2013. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Agrokompleks%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-207964%22]}

20. Case of Paunovic v. Serbia (Application № 54574/07). 03.12.2019. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-198991%22]}

21. Case of Romanova v. Ukraine (Application № 33089/02). 13.12.2007. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Romanova%20v.%20Ukraine%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-83969%22]}

22. Case of Farhi v. France (Application № 17070/05). 16.01.2007. https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Farhi%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-79047%22]}

Received: 30/07/2021
Accepted: 20/08/2021

O. Khotynska-Nor, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"IMPARTIALITY OF THE COURT" AS A STANDARD OF FAIR JUSTICE: ECHR CASE LAW AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT IN UKRAINE

The article examines the content and nature of such established standard of fair justice as impartiality of the court. The latter is widely interpreted in case law of the European Court of Human Rights. Based on a systematic analysis of the array of ECHR judgments, a number of significant positions, characterizing the standard of impartiality of the court, have been identified. These include: 1) impartiality of the court is in dichotomous interrelation with the category of "partiality"; 2) the impartiality of the court is assessed by two criteria: (a) subjective, which is in a plane of the judge's personality and beliefs; (b) objective, which is in a plane of existing safeguards and mechanisms to be used by the court to avoid reasonable doubt about partiality and accusations of being partial; 3) determining influence of the external manifestation of impartiality of the court; 4) expedient reasonability of doubts about impartiality; 5) diversity and unlimited range of situations that may cast doubt on the impartiality of the court.

Given that the ECHR assesses impartiality of a national court on the basis of subjective and objective criteria, it has been given special attention and the specifics of its application have been determined. In the process of analysis, it has been concluded that emergence of such criteria is due to the complex ethical and legal nature of the studied standard. It is substantiated that the standard of impartiality of the court has its roots in the moral basis of the judicial profession, which has evolved and transformed into a system of rules of professional conduct and legislation targeted at achieving the objectives of justice and realization of the right to a fair trial. The ethical nature of the impartiality of the court determines assessment of compliance with this standard on a subjective basis. At the same time, its legal nature, which covers the institutional and procedural components, promotes development of the relevant guarantees in the national law, existence of which is a criterion for assessing impartiality of the court by an objective criterion. In the context of the latter thesis, the special importance of the institution of recusal of a judge as a procedural guarantee of the impartiality of the court is emphasized. It is argued that in national civil, commercial and administrative proceedings, as well as the rules and procedures for disqualifying a judge need to be improved in the direction of implementing the postulate "no one can be a judge in his own case."

Keywords: impartiality of the court, independence of the court, fair justice, right to a fair trial, criteria for assessing the impartiality of the court, standards of justice

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 128-142
УДК 343.131.2, 343.131.4, 343.131.5
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-23

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

В. П. Шибіко, канд. юрид. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-2802-2263

ЕВОЛЮЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ ЗА 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Досліджено актуальні питання становлення і розвитку українського кримінального процесу за 30 років існування держави Україна.

Із часу розпаду СРСР Україна з однієї із союзних республік СРСР стала незалежною державою і вже у проголошеній 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України (преамбула) визначилася, що подальший шлях її розвитку буде пов'язаний з побудовою правової держави, усебічним забезпеченням прав і свобод людини, що особливо важливо для кримінального процесу як сфери державної діяльності, пов'язаної з можливістю істотного обмеження прав особи як під час досудового розслідування і судового провадження шляхом застосування заходів процесуального примусу, так і за результатами такого провадження на підставі судового рішення. Це було враховано законодавцем України під час зміни формулювання завдань кримінального процесу у ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року (КПК), який зберігав свою чинність, і при створенні в 1990–1994 роки власних законів, що визначали правовий статус основних суб'єктів кримінального процесу й інші важливі питання кримінального провадження.

Визначальними для розвитку кримінального процесу України як правової держави стали 1995–1997 роки: 1995 року Україна вступила до Ради Європи, ратифікувавши її Статут, 28 червня 1996 року прийняла нову Конституцію, в якій проголосила себе правовою державою (ст. 1), в якій визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8), а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним своїм обов'язком (ст. 3), закріпила з урахуванням вимог міжнародно-правових актів із прав людини і судочинства основні засади судочинства (ч. 2 ст. 129), а 17 липня 1997 року ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини та обов'язковість його рішень щодо України.

Далі автор простежує тенденцію внесення законодавцем України змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України, спрямованих на розширення судових гарантій прав особи, особливо у досудовому провадженні. Зокрема, розглянуто ті масштабні зміни і доповнення, які були внесені до КПК Законами від 21 червня і 12 липня 2001 року під час так званої "малої судової реформи".

Проте практика застосування КПК під час досудового розслідування і судового провадження засвідчувала, що ці зміни та доповнення не могли замінити необхідність прийняття нового КПК, який би системно врахував найважливіші положення Конституції України і міжнародно-правових актів із прав людини і судочинства. Такий Кодекс було прийнято 13 квітня 2012 року.

Звернено увагу на появу в КПК 2012 року досить важливих новел: кримінального провадження на підставі угод про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим і про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим (гл. 35 розд. VI); провадження з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження (розд. VII); урегулювання міжнародного співробітництва під час кримінального провадження (розд. IX) та ін.

На думку автора, особливої уваги заслуговують досить суттєві зміни до КПК, які були внесені після його прийняття і пов'язані з важливими подіями в житті держави Україна. Так, у зв'язку з воєнною агресією Російської Федерації проти України і неможливістю здійснення досудового розслідування і судового розгляду в районах проведення антитерористичної операції, відповідними законами України 2014 року було змінено підслідність і підсудність кримінальних проваджень, а через неможливість виконання у встановлені законом строки слідчим суддею своїх повноважень зі здійсненням судового контролю під час досудового розслідування ці повноваження було передано відповідному прокурору (ст. 615 КПК).

Запроваджено спеціальне досудове розслідування і спеціальне судове провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia). З метою посилення боротьби з корупцією топчиновників створено спеціальні органи кримінального провадження: Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру і Вищий антикорупційний суд . Автор аналізує також інші зміни і доповнення до КПК.

Ключові слова: кримінальний процес, незалежність України, КПК України 2012 року, права людини, судовий контроль, доступ до правосуддя, спеціальне кримінальне провадження (in absentia), відмова від зобов'язань за ЄКПЛ, кримінальне провадження щодо корупційних злочинів.

ВСТУП

30 років – це досить невеликий період в історії розвитку української державності, але цілком достатній для того, щоб проаналізувати той шлях розвитку цієї державності після того, як Україна нарешті здобула статус незалежної і самостійної держави в усіх сферах своєї діяльності, зокрема й у сфері кримінального процесу. Щоб правильно оцінити нинішній стан кримінального процесу і визначити сучасні напрямки його подальшого розвитку, необхідно дослідити, як відбулося його становлення після набуття Україною незалежності, що залишено в ньому від радянського кримінального процесу, а що сприйнято нового з досвіду вже сформованих правових держав, а також із міжнародних стандартів кримінальної процесуальної діяльності, закріплених у міжнародно-правових актах із прав людини і судочинства.

Умовно можна виокремити такі основні етапи законодавчого регулювання становлення і розвитку кримінального процесу у незалежній державі Україна:

1) від прийняття Декларації незалежності 1990 року й Акту проголошення незалежності 1991 року (від набуття незалежності) і до вступу України до Ради Європи і прийняття Конституції України 1996 року;

2) від прийняття Конституції 1996 року і до прийняття КПК України 2012 року;

3) від прийняття КПК 2012 року і донині.

Виокремлення цих етапів дасть можливість чіткіше зрозуміти й оцінити зміни, що відбулися, а також проблеми, що досі залишаються невирішеними.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Становлення кримінального процесу України із часу набуття незалежності

Після розпаду СРСР колишня союзна республіка Українська РСР у першому ж своєму засадничому правовому акті – Декларації про державний суверенітет України – проголосила, що вона має намір бути самостійною правовою державою з усебічним забезпеченням прав і свобод людини [7].

24 серпня 1991 року Верховна Рада України в Акті проголошення незалежності України зазначила, що:

"виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року, прийняла Акт проголошення незалежності України, проголосила незалежність України та створення самостійної української держави –

© Шибіко В. П., 2021

України – і чинність на території України виключно Конституції і законів України" [1].

Одразу з 1990 року законодавець України розпочав активну роботу зі створення нових законів, зокрема тих, які мали належним чином урегулювати кримінальну процесуальну діяльність.

Упродовж 1990–1994 років прийнято закони, які визначали правовий статус основних суб'єктів кримінального процесу: суду [36], прокурора [13], органів досудового розслідування [31], адвоката [13], а також з інших важливих питань кримінального провадження, зокрема про попереднє ув'язнення [33], про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду [34], про державний захист працівників суду і правоохоронних органів [28], про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [29], про суміжну з кримінальним процесом оперативно-розшукову діяльність [12].

Водночас, із часу проголошення незалежності України продовжував діяти Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, затверджений Законом Української РСР, уведений у дію 1 квітня 1961 року [49] (далі – КПК 1960 року).

Першим законом, яким було внесено істотні зміни до КПК 1960 року, був Закон України 1992 року [16], що передбачав зміни положень про призначення КПК. Стаття 1, що мала назву "Законодавство про кримінальне судочинство" і передбачала, що порядок провадження в Українській РСР визначається Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, іншими законами Союзу РСР і Кримінально-процесуальним кодексом Української РСР, що видаються відповідно до них", була замінена і отримала нову назву "Призначення Кримінально-процесуального кодексу України" з коротким змістом:

"Призначенням Кримінально-процесуального кодексу України є визначення порядку провадження у кримінальних справах".

Показовою, з погляду визначення пріоритету в законодавчому регулюванні кримінального процесу, стала нова редакція ст. 2 КПК, яка на перший план виносила охорону прав і законних інтересів учасників процесу:

"Завданнями кримінального судочинства є охорона прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний".

Особливо треба наголосити на тому, що цим Законом під судовий контроль поставлено деякі важливі процесуальні рішення, які пов'язані з обмеженням основних прав особи і які приймалися під час досудового розслідування прокурором і органами розслідування за його згодою.

На це окремо зверталася увага під час визначення основних принципів судово-правової реформи у Концепції судово-правової реформи 1992 року (розд. II), де передбачалось, зокрема:

"встановлення судового контролю за законністю й обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів, які обмежують права громадян" [47].

Уперше передбачено можливість оскарження до відповідного районного (міського) суду постанов слідчого, органу дізнання і прокурора про відмову в порушенні кримінальної справи і про закриття кримінальної справи особою, інтересів якої вона стосується, або її представником після того, як прокурор, а якщо таку постанову винесено прокурором – вищестоящий прокурор – відмовив у скасуванні оскарженої до нього постанови протягом семи днів із дня одержання особою копії постанови (ст. 99-1, 215, 236-1, 236-5 КПК).

Крім того, передбачено можливість оскарження до суду санкції прокурора на арешт. Згідно зі ст. 236-3 КПК санкція могла бути оскаржена заарештованим, його захисником, законним представником до районного (міського) суду за місцезнаходженням прокурора, який дав санкцію на арешт. Скарга подавалася до суду безпосередньо або через адміністрацію місць попереднього ув'язнення, яка зобов'язана була протягом доби надіслати скаргу до відповідного суду.

Слід зазначити, що за КПК 1960 року прокурор мав не тільки вирішальне процесуальне становище у досудовому провадженні, тобто на стадіях порушення кримінальної справи і досудового розслідування. Процесуальний закон дозволяв йому мати значний вплив на суд і після проведення досудового розслідування. Складений за результатами досудового розслідування обвинувальний висновок прокурор передавав до суду разом з усіма зібраними під час досудового розслідування матеріалами, які, на його думку, підтверджували вину обвинуваченого. Суд, у порядку підготовки до судового розгляду, повинен був ознайомитися з усіма цими матеріалами прокурора, вивчаючи таким чином позицію лише однієї сторони – обвинувачення.

Від такого підходу законодавець відмовився лише в КПК України 2012 року, де заборонив разом з обвинувальним актом надавати суду до початку судового розгляду матеріали досудового розслідування (ч. 4 ст. 291 КПК). Це вже новий етап розвитку кримінального процесу України, про який детальніше йдеться в наступному розділі цієї статті.

2. Розвиток кримінального процесу України після вступу України до Ради Європи і прийняття Конституції України 1996 року

Принципово важливими для початку становлення сучасного кримінального процесу незалежної України на шляху до правової держави стали вступ України до Ради Європи, прийняття нової Конституції України і ратифікація ЄКПЛ.

1995 року Україна приєдналася до Статуту Ради Європи:

"підтверджуючи відданість України ідеалам і принципам, які є спільним надбанням європейських народів, та враховуючи, що інтереси збереження та подальшого втілення в життя цих ідеалів, а також сприяння економічному та соціальному прогресу потребують більш тісного єднання між усіма європейськими країнами" [33], і як член Ради Європи взяла на себе обов'язок "визнати принципи верховенство права та здійснення прав людини й основних свобод усіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією" (ст. 3 Статуту).

Через рік Верховна Рада України прийняла Конституцію [43], в якій Україну проголошено правовою державою (ст. 1), а людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку – найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Як наголошено в Преамбулі до Конституції, "спираючись на багатовікову історію українського державотворення" і "дбаючи про забезпечення прав і свобод людини".

Як свідчить зміст положень Конституції, вона увібрала в себе найважливіші положення про права людини, які були закріплені в історичних пам'ятках українського права, в основних міжнародно-правових актах із прав людини, зокрема, в Загальній декларації прав людини 1948 року, МПГПП 1966 року, ратифікованому Українською РСР у 1973 році [65], визначивши, які з них і якою

мірою можуть бути обмежені, ким, за яких умов і в якому порядку, і гарантії від необґрунтованого їх обмеження.

Це важливо стосовно кримінального процесу, як сфери державної діяльності, в якій можуть бути на законних підставах істотно обмежені права особи в інтересах виконання завдань кримінального процесу, в інтересах здійснення правосуддя. Правам,свободам та обов'язкам людини і громадянина присвячено окремий розділ II, а також численні положення в інших розділах Конституції, зокрема, це і розділ VIII "Правосуддя".

Конституція України 1996 року не лише проголошувала права людини, але й передбачала їх гарантії від необґрунтованого обмеження, основними серед яких були передбачені судові. Якщо до прийняття Конституції України основним гарантом прав особи у досудовому провадженні мав бути прокурор, який давав санкції на взяття особи під варту, на обшук, накладення арешту на кореспонденцію та її виїмку, тепер таким гарантом цих та інших основних прав став суд (суддя).

Зокрема, згідно із ч. 2 ст. 29 Конституції України ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду (ч. 2 ст. 30 Конституції). Обмеження таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції також можливе лише за рішенням суду (ст. 31 Конституції).

Конституція України закріпила право кожної людини на судовий захист. Кожен має також право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна(ст.55 Конституції України).

Важливим послідовним кроком до подальшого формування в Україні правової держави і більш досконалого, з погляду визнання, закріплення в законі і забезпечення прав особи, кримінального процесу, стала ратифікація Україною ЄКПЛ, положення якої вона повністю визнала на своїй території, зокрема, дію ст. 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикції ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [39].

Безпосереднє відношення до сфери кримінального процесу мають положення ЄКПЛ, зокрема, ст. 1 "Зобов'язання додержувати поваги до прав людини", ст. 2 "Право на життя", ст. 3 "Заборона катування", ст. 5 "Право на свободу та особисту недоторканність", ст. 6 "Право на справедливий суд", ст. 7 "Ніякого покарання без закону", ст. 8 "Право на повагу до приватного і сімейного життя", застосування яких ЄСПЛ у своїх рішеннях докорінно вплинуло на подальший розвиток кримінального процесу України.

Зазначимо, що законодавець України підтвердив своє зобов'язання виконувати остаточні рішення Суду в окремому Законі, наголосивши, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду [18].

Важливим для всіх видів судочинства, а особливо для кримінального, є положення Конституції України про те, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, яке ґрунтується на відповідних положеннях міжнародно-правових актів із прав людини, передусім Загальної декларації прав людини (ст. 10), МПГПП (ч. 1 ст. 14). Зокрема, делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються (ч. 1 і 2 ст. 124), як і створення надзвичайних та особливих судів (ч. 6 ст. 125).

У цьому формулюванні є певний елемент тавтології. Проте законодавець підкреслив це, пам'ятаючи гіркі уроки минулого, про політичні репресії в СРСР періоду 30–40-х – початку 50-х років минулого століття, коли роль суду ігнорувалася.

Так, 1934 року прийнято постанову центральних органів влади, якою було встановлено спрощений порядок слідства і судового розгляду справ про терористичні організації і терористичні акти: слідство у таких справах мало бути закінчено в строк не більше 10 днів; обвинувальний висновок вручався обвинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді; справи слухалися без участі сторін; касаційне оскарження вироків, як і подання клопотань про помилування, не допускалося; вирок до вищої міри покарання приводився до виконання негайно після винесення вироку [54, с. 459].

Така скорочена процедура кримінального провадження була передбачена і в КПК УРСР [54, с. 459]. 1937 року внесено відповідні зміни до чинних КПК союзних республік [55, с. 266], зокрема і до КПК УРСР, які стосувалися розгляду справ про контрреволюційне шкідництво і диверсії. У цих справах обвинувальний висновок вручався обвинуваченим за одну добу до розгляду справ у суді. Касаційне оскарження не допускалось. Вироки про вищу міру покарання (розстріл) належало приводити до виконання негайно після відхилення клопотань засуджених про помилування.

Щоб не "обтяжувати" себе навіть такою скороченою процедурою провадження у справах про так звані "контрреволюційні злочини", влада вдавалася до позасудових репресій. Як зазначалося в Указі Президента СРСР М. С. Горбачова "Про відновлення прав жертв політичних репресій 20–50-х років" [64], масові репресії здійснювалися переважно шляхом позасудових розправ через так звані особливі наради, колегії, "двійки" та "трійки". Проте і в судах зневажались елементарні норми судочинства.

Автор "Історичної Правди", заступник директора Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Дмитро Вєнєєв у своїй доповіді на засіданні Вченої ради УІНП з нагоди 75-ї річниці Великого терору в СРСР та Українській РСР і вшанування пам'яті його жертв повідомив таке:

"У 1920–1930-х рр. в СРСР запроваджено ідеологію та норми "революційної законності", на основі яких проводилися політичні репресії. "Революційна законність" базувалася на принципах "революційної доцільності" боротьби з контрреволюцією.

Упродовж1930–1937 рр. Кримінальний кодекс УСРР доповнено майже 60 новими статтями з тлумаченням понад 80 нових складів "контрреволюційних злочинів".

Відповідно до узагальнених статистичних зведень (підписані в 1964 р. головою КДБ УРСР В. Нікітченком – Галузевий державний архів СБ України, фонд 42, спр. 312) під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні засуджено 197617 осіб, левову частку з них приречено до страти – 122237 громадян.

Через особливі трійки НКВС–УНКВС УРСР пройшло 75670 засуджених (з них до вищої міри покарання – 29268 осіб, далі ця цифра подається у дужках), засуджено рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР – 38266 (32191), засуджено Особливою нарадою НКВС СРСР – 5891 (1826)".

Відтак **майже 120 тис. засуджених стали жертвами саме позасудових органів** (понад половина з них отримали вищу міру покарання) [3].

За даними КДБ СРСР у 1930–1953 рр. за обвинуваченням у контрреволюційних, державних злочинах судовими і всілякими несудовими органами винесено вироки і постанови щодо 3 778 234 осіб, з яких 786098 розстріляно. Серед них: державні й партійні керівники,

великі вчені, воєначальники, діячі літератури та мистецтва, господарські керівники, робітники і селяни, чекісти, які були проти методів єжовських і беріївських катів.

Одним із найважливіших нормативних актів, на основі яких здійснювався процес реабілітації репресованих громадян, став виданий у кінці існування СРСР Указ про додаткові заходи з відновлення справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і на початку 50-х рр. [15]. Цим Указом були скасовані позасудові рішення, винесені трійками, колегіями, нарадами, не скасовані в судовому порядку на момент видання Указу. Усі громадяни, репресовані рішеннями цих позасудових органів, вважалися реабілітованими.

В Україні правовою підставою для повномасштабної роботи судів, органів прокуратури і безпеки з реабілітації громадян став Закон, яким Верховному Суду України було надано повноваження перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховним Судом Української РСР, Верховним Судом Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, зокрема і за межами території колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України (ч. 7 ст. 7) [37].

Не менш важливим аспектом розвитку кримінального процесу за Конституцією України 1996 року стало відновлення апеляційного провадження як основної сучасної форми перегляду судових рішень, від якого відмовилася радянська влада. Апеляція, як одна з основних форм перегляду судових рішень, була здавна відома в Україні.

Зокрема, апеляційне провадження було докладно врегульованj у так званому першому українському кодексі права – у "Правах, за якими судиться малоросійський народ" 1743 року [57] (далі – "Права…"). За його положеннями апеляція визначалася як "правильне відкликання і перенесення з нижчого суду до вищого справи сторін, що судяться, коли одна якась із них вважала себе скривдженою вироком, винесеним у її справі у цьому нижчому суді" (п. 1 артикулу 35). Як сторонам у цивільному процесі, так і підсудному та потерпілому у кримінальному процесі належало право подати апеляцію на тій підставі, що судове рішення не відповідало праву і справедливості. "Права…" визначали строки подання апеляції, перелік обставин, за яких подання апеляції не допускалось, підстави, строки й порядок її розгляду та вирішення, безумовні підстави для скасування судового рішення (артикули 36–37) тощо.

За Статутом кримінального судочинства Російської імперії 1864 року, який діяв і на українських землях, право на апеляцію мали підсудний, приватний обвинувач, прокурор, цивільний позивач і цивільний відповідач, а в окремих випадках – поліція (гл. 2 розд. V "Об отзывах и протестах на приговоры неокончательные") [66].

У період Української Народної Республіки Центральна Рада, прагнучи створити власну судову систему, своїм Законом від 17 грудня 1917 року "Про заведення апеляційних судів" [68, с. 1] передбачила створення трьох апеляційних судів – Київського, Харківського й Одеського замість ліквідованих з 1 грудня 2017 року колишніх Київської, Харківської та Новочеркаської судових палат, визначила статус цих судів, причому повноваження, обсяг розгляду та внутрішня організація нових апеляційних судів майже не відрізнялися від попередніх судових палат, ліквідованих "за відчуженість і неприхильність до українського життя". Порядок комплектування судів визначався Законом від 23 грудня 1917 року "Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів" [68, с. 1].

Проте Радянська влада не сприйняла апеляцію як можливість самостійного розгляду справи судом другої інстанції за скаргами сторін. У 1918–1919 рр. [53, 56] у зв'язку з ліквідацією судової системи, що існувала у Російській імперії, і введенням народного суду апеляцію скасовано як таку, що нібито послаблювала діяльність суду першої інстанції, ускладнювала і затягувала процес, і введено касацію, яка не дозволяла суду другої інстанції повторно, з проведенням власного судового слідства, переглядати цивільну чи кримінальну справу.

Відразу після набуття Україною незалежності питання про відновлення апеляції поставлено в Концепції судово-правової реформи в Україні [47], в якій серед основних принципів судово-правової реформи передбачено, зокрема, створення такого судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для дійсної змагальності й реалізації презумпції невинуватості; перевірки законності й обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку та за нововиявленими обставинами.

Відновлення апеляції відбулося на конституційному рівні у вигляді однієї з основних засад судочинства "забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом (п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України в редакції 28 червня 1996 року).

Принагідно зазначимо, забігаючи наперед, що в редакції Закону, яким було внесено зміни до Конституції України щодо правосуддя у 2016 році ця основна засада судочинства отримала іншу назву – "Забезпечення права на апеляційний перегляд справи й у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення" [21].

Тобто було визначено апеляційний перегляд як основну форму перегляду судових рішень (п. 8 ч. 2 ст. 129). Згідно з ч. 1 ст. 424 КПК у касаційному порядку можуть бути оскаржені вироки та ухвали про застосування або відмову у застосуванні примусових заходів медичного чи виховного характеру суду першої інстанції після їхнього перегляду в апеляційному порядку.

Важливим аспектом розвитку кримінального процесуального законодавства України стала так звана "мала судова реформа" 2001 року. Вона тісно пов'язана з ратифікацією ЄКПЛ і прийняттям Конституції України, а саме з тими застереженнями, які були викладені у Законі про ратифікацію Конвенції і в Перехідних положеннях Конституції України. Ідеться про посилення судових гарантій прав особи під час досудового розслідування.

Приймаючи Конституцію 1996 року, Верховна Рада України у п. 13 розд. XV "Перехідні положення" зазначила, що протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду й обшуку житла або іншого володіння особи.

У Законі про ратифікацію Конвенції, Верховна Рада також зробила застереження про те, що положення п. 1 ст. 5 та ст. 8 Конвенції застосовуються в частині, що не суперечить п. 13 розд. XV "Перехідні положення" та відповідно статтям 106 і 157, 177 і 190 КПК України щодо затримання особи та дачі прокурором санкції на арешт і щодо дачі прокурором санкції на обшук, а також щодо огляду житла.

Зазначені застереження мали діяти до внесення відповідних змін до КПК України або до прийняття нового КПК України, але не довше ніж до 28 червня 2001 року. Це означало, що запровадження судового дозволу на обмеження конституційних і конвенційних прав особи на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла, на повагу до приватного життя відкладалося на 5 років. Вод-

ночас, стосовно необхідності дотримання судової гарантії таємниці листування, телефонних розмов і телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України) п'ятирічної "відстрочки" передбачено не було, вона мала діяти з дня набуття чинності Конституцією України, тобто з 28 червня 1996 року (ст. 160 Конституції).

2001 року внесено зміни до КПК України, якими **з**азначені судові гарантії прав особи під час досудового розслідування були закріплені і конкретизовані у відповідних статтях КПК України. Тепер вони передбачили здійснення вже не із санкції прокурора (ст. 157, 183, 187 КПК 1960 року), а лише на підставі мотивованої постанови судді обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту і продовження строків тримання обвинуваченого під вартою (ст. 165-2, 165-3 КПК), обшуку житла чи іншого володіння особи і примусової виїмки із житла чи іншого володіння особи (ст. 177, 178 КПК), а накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку – лише на підставі мотивованої постанови голови апеляційного суду або його заступника (ст. 167 КПК).

У цьому ж році законом прокурора і слідчого позбавлено повноважень на звільнення обвинуваченого (особи) від кримінальної відповідальності шляхом закриття кримінальної справи, коли внаслідок зміни обстановки вчинене особою діяння втратило характер суспільно небезпечного або ця особа перестала бути суспільно небезпечною; у зв'язку з дійовим каяттям; у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим; у зв'язку із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 7, 7-1, 7-2, 7-3, 8, 9, 10, 11-1 КПК України 1960 року), і ці повноваження передано до суду. Прокурору, слідчому (за наявності згоди прокурора) натомість надано повноваження скласти постанову про передачу справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого (особи) від кримінальної відповідальності [23].

Варто зазначити, що внесення впродовж наступних 10 років численних змін до КПК 1960 року значною мірою сприяло створенню процесуального механізму належного з'ясування обставин кримінальної справи, забезпеченню прав учасників кримінального процесу, особливо з уведенням судових гарантій прав особи у досудовому провадженні у разі застосування заходів процесуального примусу.

Проте внесення несистемних змін до значною мірою застарілої загальної процесуальної форми кримінального провадження не могло замінити підготовку і прийняття нового КПК України, побудованого на сучасних засадах, визначених міжнародно-правовими актами з прав людини і судочинства і Конституцією України 1996 року. ЄСПЛ у своїх численних рішеннях у справах проти України зазначав про недотримання положень ратифікованої Україною ЄКПЛ щодо справедливої процедури кримінального провадження, особливо щодо забезпечення права на свободу й особисту недоторканність, права на справедливий суд (ст. 5 і 6 Конвенції).

Зокрема, у рішенні у справі "Харченко проти України" [41] він указав на системний характер проблеми забезпечення права на свободу й особисту недоторканність і необхідність невідкладно запровадити конкретні реформи в законодавстві і практиці, щоб забезпечити їхню відповідність вимогам ст. 5 Конвенції (ст. 101 рішення).

Слід зазначити, що ще 1995 року ПАРЄ однією з умов надання Україні статусу члена Ради Європи визначила необхідність "протягом року з дня вступу до Ради Європи прийняти новий Кримінально-процесуальний кодекс [4]. На цьому наголошувалось і в наступних резолюціях ПАРЄ.

Увесь цей час тривала робота з підготовки нового КПК України, яка стала більш інтенсивною з прийняттям нових концепцій із питань удосконалення судівництва та реформування кримінальної юстиції України [44, 45].

У цей період різними робочими групами підготовлено кілька проєктів нового КПК України, положення яких були предметом жвавих обговорень і дискусій як науковців, так і практиків, експертних оцінок експертів Ради Європи. І, нарешті, 13 квітня 2012 року Верховна Рада України, узявши за основу проєкт КПК, підготовлений робочою групою Міністерства юстиції України спільно з Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президентові України**, прийняла новий Кримінальний процесуальний кодекс України,** який набрав чинності з 20 листопада 2012 року [49].

Як і інші великі за обсягом закони, цей Кодекс не є ідеальним, таких просто не існує. Але він, маючи на меті вдосконалення правового регулювання кримінального провадження в Україні, по-перше, увібрав у себе відповідні найважливіші положення з Конституції України та міжнародно-правових актів з прав людини і судочинства і, по-друге, урегулював низку питань, які були важливими для кримінального провадження, але або були неврегульовані або частково регулювалися іншими законами чи підзаконними актами.

Із цього погляду важливими новелами у КПК України 2012 року є такі.

По-перше, з акцентом на права особи визначено зміст кримінального процесуального законодавства України і завдання кримінального провадження. Розкриваючи зміст кримінального процесуального законодавства України (ч. 2 ст. 1 КПК), яким визначається порядок кримінального провадження в Україні, КПК передбачив його складовими, окрім самого Кодексу, передусім відповідні положення Конституції України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. На необхідності додержуватися їхніх вимог органами й особами, які здійснюють кримінальне провадження, наголошується і в ст. 9 КПК, яка закріплює засаду законності.

Визначаючи завдання кримінального провадження, законодавець у кожній складовій цих завдань наголошує на необхідності забезпечення прав особи:

завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК).

По-друге, уперше в КПК окремою главою (гл. 2. розд. 1) визначено засади кримінального провадження, на яких ґрунтується вся система кримінального процесу і які засвідчують, що, крім тих засад, які розрізнено закріплювалися в КПК раніше, особливу увагу приділено тим новим, які пов'язані з необхідністю забезпечення прав людини у кримінальному процесі, це, зокрема – верховенство права, доступ до правосуддя, змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні їхньої переконливості, розумність процесуальних строків, повне фіксування судового процесу технічними засобами.

По-третє, закріплено право кожного обвинуваченого на суд присяжних (у складі двох суддів і трьох присяжних) – у кримінальних провадженнях у суді першої

інстанції щодо злочинів, за вчинення яких КК України передбачено довічне позбавлення волі, за клопотанням обвинуваченого або одного з них, якщо їх кілька у цьому кримінальному провадженні (ч. 5 ст. 124 Конституції України, ч. 3 ст. 31 КПК), передбачено провадження в суді присяжних як особливий порядок провадження в суді першої інстанції (параграф 2 гл. 30 КПК).

По-четверте, розширено, порівняно з КПК 1960 року, повноваження слідчого судді, пов'язані з охороною і захистом прав особи на стадії досудового розслідування. У КПК визначено, що слідчий суддя – це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення в порядку, передбаченому КПК, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому ст. 247 КПК, – голова чи за його визначенням інший суддя відповідного апеляційного суду.

Слідчий суддя (слідчі судді) у суді першої інстанції обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду (п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК). Під час досудового розслідування слідчий суддя розглядає:

1) клопотання слідчого, прокурора про дозвіл на проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуку (ст. 233-235 КПК), і негласних слідчих (розшукових) дій;

2) клопотання учасників досудового розслідування про застосування запобіжних заходів та інших заходів забезпечення кримінального провадження. Причому для оцінки потреб досудового розслідування слідчий суддя зобов'язаний врахувати можливість без застосованого заходу забезпечення кримінального провадження отримати речі і документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин у кримінальному провадженні (ст. 132 КПК);

3) усі клопотання про відводи, заявлені будь-якому учаснику досудового розслідування (ч. 2 ст. 81 КПК);

4) скарги на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора (ст. 303 КПК);

5) клопотання учасників кримінального провадження про допит свідка, потерпілого у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання їх показань під час досудового розслідування, якщо існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжка хвороба, наявність інших обставин можуть унеможливити їх допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань ("депонування показань"). При ухваленні судового рішення за результатами судового розгляду кримінального провадження суд може не врахувати докази, отримані у такому порядку, лише навівши мотиви такого рішення (ч. 2 і 3 ст. 225 КПК);

6) виконує інші обов'язки щодо захисту прав людини (ст. 206 КПК).

По-п'яте, значну увагу приділено законодавцем визначенню поняття недопустимості доказів, отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини (ч. 1 ст. 87 КПК), і порядку визнання доказів недопустимими судом як під час їхнього оцінювання в нарадчій кімнаті під час ухвалення судового рішення, так і під час судового розгляду, а сторонам кримінального провадження, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надав право під час судового розгляду подавати клопотання про визнання доказів недопустимими, а також наводити заперечення проти визнання доказів недопустимими (ст. 89 КПК).

Зокрема, він зобов'язав суд визнавати істотними порушеннями прав людини й основоположних свобод такі діяння:

– здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов;

– отримання доказів унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження;

– порушення прав особи на захист;

– отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їхнього отримання з порушенням цього права;

– порушення права на перехресний допит (ч. 2 ст. 87 КПК).

По-шосте, з урахуванням того, що запобіжні заходи й інші заходи забезпечення кримінального провадження (ст. 131 КПК) є заходами процесуального примусу, які пов'язані з можливістю істотного обмеження прав особи, КПК не лише визначив підстави, умови, порядок і строки їхнього застосування, але і вперше встановив вимогу, за якою органи й особи, які здійснюють кримінальне провадження і застосовують заходи забезпечення кримінального провадження, зобов'язані врахувати можливість отримати відповідні речі і документи чи забезпечити належну поведінку учасників кримінального провадження іншими способами, не пов'язаними з таким обмеженням прав і не застосовуючи їх (ч. 4 ст. 132 КПК).

Стосовно застосування запобіжних заходів, яке пов'язане з найбільшим обмеженням прав особи, КПК передбачив ще більш категоричні заборони. Слідчий, дізнавач, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, якими є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду, перешкоджати кримінальному провадженню, учинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити те, в якому підозрюється, обвинувачується (ст. 177 КПК). Слідчий суддя, суд відмовляє в застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам (ч. 3 ст. 176 КПК).

По-сьоме, закон (ст. 223 КПК) установлює низку більш суворих і нових вимог до проведення слідчих (розшукових) дій, які пов'язані із забезпеченням прав учасників досудового розслідування:

– ужиття слідчим, прокурором належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чиї права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені;

– роз'яснення перед проведенням слідчої (розшукової) дії особам, які беруть у ній участь, їхніх прав, обов'язків і відповідальності;

– заборона проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години), за винятком невідкладних випадків, коли затримка з їхнім проведенням може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного;

– у разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду у випадку звернення з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності;

– слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній, та ін.

По-восьме, уперше передбачено в новому КПК України (гл. 21) негласні слідчі (розшукові) дії (далі – НСРД), як різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом (ч. 1 ст. 246 КПК).

Зрозуміло, що таємний характер проведення цих процесуальних дій не забезпечує таких самих прав учасників кримінального провадження, як під час звичайних слідчих (розшукових) дій. Це враховує й законодавець, установлюючи певні умови для їхнього проведення. Так, згідно з ч. 2 ст. 246 КПК вони проводяться лише у випадках, коли відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб.

Переважна більшість НСРД проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. У випадках, передбачених КПК, рішення про їхнє проведення приймається слідчим суддею за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором. Слідчий зобов'язаний повідомити прокурора про прийняття рішення щодо проведення певних НСРД та отримані результати. Прокурор має право заборонити проведення або припинити подальше проведення цих дій. Виключно прокурор має право прийняти рішення про проведення такої НСРД, як контроль за вчиненням злочину. У рішенні про проведення НСРД обов'язково зазначається строк її проведення, який може бути продовжений.

Стаття 253 КПК передбачає, що особи, конституційні права яких були тимчасово обмежені під час проведення НСРД, а також підозрюваний, його захисник мають бути письмово повідомлені прокурором або за його дорученням слідчим про таке обмеження. Конкретний час повідомлення визначається з урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, які причетні до проведення НСРД. Відповідне повідомлення про факт і результати НСРД має бути здійснене протягом 12 місяців із дня припинення таких дій, але не пізніше звернення прокурора до суду з обвинувальним актом.

Результати НСРД можуть використовуватися в доказуванні. Згідно зі ст. 256 КПК протоколи щодо проведення НСРД, аудіо- або відеозаписи, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час проведення НСРД речі і документи або їхні копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших СРД під час досудового розслідування. Особи, які проводили НСРД або були залучені до їхнього проведення, а також особи, з приводу дій або контактів яких проводилися такі дії, можуть бути допитані як свідки.

Матеріали, здобуті під час досудового розслідування шляхом проведення НСРД і які прокурор має використовувати в суді як докази обвинувачення, мають бути, по можливості, розсекречені і відкриті стороні захисту в порядку відкриття матеріалів іншій стороні згідно зі ст. 290 КПК України. Оскільки процедура розсекречування матеріалів може бути досить складною і тривалою, ці матеріали, як уточнила Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові, можуть бути відкриті стороною обвинувачення іншій стороні не лише після закінчення досудового розслідування до передачі обвинувального акта до суду, але й під час розгляду справи в суді за умови своєчасного вжиття прокурором усіх необхідних заходів для їхнього отримання [51].

Закріплюючи у КПК 2012 року НСРД, законодавець України намагався враховувати рекомендації РЄ [59], де зазначається, що "особливі методи розслідування" означають методи, які застосовуються компетентними органами у галузі кримінальних розслідувань із метою розкриття і розслідування тяжких злочинів і встановлення підозрюваних і спрямовані на збирання інформації таким чином, щоб не викликати підозр у об'єкта розслідування" (абз.1 розд. I Додатка до Рекомендації), "Держави-члени повинні, відповідно до вимог ЄКПЛ, зазначити у своєму законодавстві обставини й умови, за яких компетентні органи мають право вдатися до використання особливих методів розслідування" (п. а/1 розд. II Додатка).

По-дев'яте, у судовому провадженні, за КПК України 2012 року, передбачено більш повне і послідовне здійснення засади змагальності сторін і свободи в поданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їхньої переконливості (ст. 22 КПК).

Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків (ч. 6 ст. 22 КПК). При цьому головуючий у судовому засіданні керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи із судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 321 КПК).

По-десяте, КПК 2012 року, ґрунтуючись на новій системі засад кримінального провадження (верховенства права, доступу до правосуддя, розумності строків кримінального провадження тощо), відмовився від інституту повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування з мотивів неповноти або неправильності досудового слідства, коли ця неповнота або неправильність не могла бути усунута в судовому засіданні (ч. 1 ст. 281 КПК 1960 року).

Цей інститут був передбачений і досить широко застосовувався за КПК 1960 року і нерідко у повернутій на додаткове розслідування кримінальній справі слідчим, прокурором приймалося рішення про її закриття, зокрема і за реабілітуючими обставинами: за відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину, у разі недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину ((п. 1 і 2 ч. 1 ст. 6, п. 2 ст. 213 КПК 1960 року), за якими суд, як орган правосуддя, мав би ухвалити виправдувальний вирок (ч. 4 ст. 327 КПК 1960 року).

На відміну від КПК 1960 року, за чинним КПК України, якщо під час судового розгляду виникне необхідність у встановленні обставин або перевірці обставин, які мають істотне значення для кримінального провадження, і вони не можуть бути встановлені або перевірені іншим шляхом, суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право доручити органу досудового розслідування провести певні слідчі (розшукові) дії. У разі прийняття такого рішення суд відкладає судовий розгляд на строк, достатній для проведення слідчої (розшукової) дії та ознайомлення учасників судового провадження з її результатами. Проте суд відмовляє в задоволенні клопотання прокурора, якщо він не доведе, що слідчі (розшукові) дії, про проведення яких він просить, не могли бути проведені під час досудового розслідування через те, що не були і не могли бути відомі обставини, які свідчать про необхідність їхнього проведення (ч. 3 і 4 ст. 333 КПК).

КПК 2012 року передбачено нові види кримінальних проваджень:

- кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю (гл. 40),
- кримінальне провадження на підставі угод про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, а також угод між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості (гл. 35),
- кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб (гл. 37),
- кримінальне провадження на території дипломатичних представництв, консульських установ України на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні (гл. 41).

Уперше в КПК окремо врегульовано також питання відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження (розд. VII) і, з урахуванням положень міжнародних договорів, які стосуються кримінального процесу, – питання міжнародного співробітництва під час кримінального провадження: міжнародна правова допомога під час проведення процесуальних дій (гл. 43), видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція) – гл. 44; кримінальне провадження в порядку перейняття (гл. 45); визнання і виконання рішень судів іноземних держав і передача засуджених осіб (гл. 46).

Важливість цього етапу для розвитку кримінального процесу України полягає насамперед у тому, що у цей період була проведена велика робота із систематизації кримінального процесуального законодавства України, за результатами якої, з урахуванням вимог Конституції України, міжнародно-правових актів із прав людини і судочинства, рішень ЄСПЛ, було прийнято перший у незалежній Україні новий Кримінальний процесуальний кодекс, який є своєрідною процесуальною конституцією для органів і осіб, які здійснюють кримінальне провадження, і для фізичних і юридичних осіб, які залучаються до сфери кримінального провадження, з визначенням у ньому належної правової процедури кримінального провадження, що має забезпечувати швидке, повне і неупереджене досудове розслідування і судовий розгляд і прийняття законних, обґрунтованих і справедливих процесуальних рішень. Підкреслюючи значення КПК України, законодавець наголосив, що закони й інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати цьому Кодексу. Під час здійснення кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить цьому Кодексу (ч. 3 ст. 9 КПК).

3. Розвиток кримінального процесу після прийняття КПК України 2012 року

Після прийняття КПК України 2012 року до нього були внесені досить важливі зміни та доповнення, зокрема до статей КПК, які були спрямовані на вдосконалення правового регулювання реалізації конвенційних прав кожної особи на доступ до правосуддя, справедливий судовий розгляд, на захист, на свободу й особисту недоторканність (ст. 5 і 6 ЄКПЛ) як під час досудового розслідування, так і в судовому провадженні, у тому числі і зміни, які пов'язані з трагічними подіями в житті держави Україна.

3.1. Особливості правового регулювання кримінальної процесуальної діяльності в умовах проведення АТО

В умовах анексії Російською Федерацією Криму й окупації окремих районів Донецької та Луганської областей і через неможливість здійснювати там правосуддя Україна вимушена була скористатися передбаченою ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ можливістю відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, яка передбачає, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань, за цим Пактом і за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

У травні 2015 року Верховна Рада України своєю постановою затвердила Заяву Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод" [40]. Ідеться про відступ від зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст. 9, 12, 14 та 17 МПГПП та ст. 5, 6, 8 та 13 ЄКПЛ (про право на свободу й особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на ефективний засіб юридичного захисту), на період до повного припинення збройної агресії Російської Федерації, а саме, до моменту виведення всіх незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих Російською Федерацією, російських окупаційних військ, їх військової техніки з території України, відновлення повного контролю України за державним кордоном України, відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України.

Відступ полягав у тому, що прийнятими Верховною Радою України 12 серпня 2014 року Законами було передбачено:

1) як виняток, можливість здійснення в районі проведення довготривалої АТО превентивного затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більше ніж 30 діб, за згодою прокурора та без ухвали слідчого судді, суду [19];

2) на час проведення АТО вводиться особливий режим досудового розслідування, відповідно до якого повноваження слідчих суддів, визначені чинним КПК України, тимчасово передаються відповідним прокурорам, які набувають додаткових процесуальних прав, і діє цей режим виключно в районі проведення АТО та за умови неможливості слідчого судді виконувати повноваження, визначені чинним КПК України [24]. КПК України доповнено новим розділом IX-1 "Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції" з однією статтею 615 з такою самою назвою, який нині має нову редакцію назви від 27 квітня 2021 року [25].

Стаття 615 КПК передбачила, що на місцевості (адміністративній території), на якій діє правовий режим воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції, у разі неможливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень, передбачених ст. 163, 164 (розгляд і вирішення питання про тимчасовий доступ до речей і документів), 234, 235 (надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи), 247 та 248 (надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії) цього Кодексу, а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених ст. 109-114-[1], 258-258-[5], 260-263-[1], 294, 348, 349, 377-379, 437-444 КК України, ці повноваження виконує відповідний прокурор;

3) на час проведення АТО було передбачено зміну територіальної підсудності судових справ, підсудних судам, розташованим у районі проведення АТО, та підслідності кримінальних правопорушень, учинених у районі проведення АТО, у разі неможливості здійсню-

вати досудове розслідування через фактичну відсутність функціонування судів та органів досудового розслідування в окремих районах Донецької і Луганської областей, спричинену збройною агресією Російської Федерації та діями терористичних угруповань, підтримуваних Російською Федерацією [19].

3.2. Запровадження спеціального кримінального провадження (in absentia)

В умовах воєнної агресії Російської Федерації проти України було запроваджено спеціальне досудове розслідування і спеціальне судове провадження (in absentia).

Це – провадження щодо осіб, які підозрюються у вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів проти основ національної безпеки України, проти життя і здоров'я особи, проти громадської безпеки (зокрема, дії, що спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК), державна зрада, диверсія, шпигунство, умисне вбивство; створення злочинної організації, бандитизм, терористичний акт та ін.), але переховуються від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності й оголошені у міждержавний та/або міжнародний розшук (ч. 5 ст. 139, глава 24-1 "Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень", ч. 3 ст. 323 КПК) [14].

Пізніше Законом від 27 квітня 2021 року було уточнено визначення суб'єкта, стосовно якого має здійснюватися спеціальне кримінальне провадження, – стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук [25].

Згідно із ч. 5 ст. 139 КПК ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора чи судовий виклик слідчого судді, суду (неприбуття на виклик без поважної причини більш як два рази) підозрюваним, обвинуваченим, який оголошений у міжнародний розшук, та/або який виїхав, та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, є підставою для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження.

Внесеними до КПК України зазначеними змінами і доповненнями врегульовано особливості встановлення обставин кримінального провадження щодо відсутнього підозрюваного, обвинуваченого і порядку вручення йому повідомлення про підозру, обвинувального акта й інших процесуальних документів і забезпечення інших прав відсутнього підозрюваного, обвинуваченого.

У цьому випадку згідно з ч. 2 ст. 7 КПК зміст і форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (inabsentia) повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у ч. 1 цієї статті, з урахуванням особливостей, установлених законом. Сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (зокрема, прав на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя) у разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (inabsentia).

Ухвалу щодо здійснення спеціального досудового розслідування стосовно відсутнього підозрюваного виносить слідчий суддя за клопотанням слідчого, прокурора, а про здійснення спеціального судового провадження щодо відсутнього обвинуваченого – суд за клопотанням прокурора (ч. 3 ст. 297-4, ч. 3 ст. 323 КПК). У разі ухвалення вироку за наслідками кримінального провадження, в якому здійснювалося спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження (in absentia), суд окремо обґрунтовує, чи були здійснені стороною обвинувачення всі можливі передбачені законом заходи щодо дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого на захист і доступ до правосуддя з урахуванням встановлених законом особливостей такого провадження (ч. 5 ст. 374 КПК).

Внесеними Законом від 27 квітня 2021 року змінами і доповненнями до КПК установлено додаткові гарантії права обвинуваченого, який з'явився в суд, на справедливий судовий розгляд. Згідно з ч. 4 ст. 323 КПК, якщо після постановлення ухвали про спеціальне судове провадження обвинувачений з'явився або був доставлений до суду, судовий розгляд продовжується з моменту постановлення такої ухвали згідно із загальними правилами, передбаченими цим Кодексом. За клопотанням сторони захисту суд продовжує судовий розгляд із моменту з'явлення або доставлення обвинуваченого до суду та повторно досліджує окремі докази, які досліджувалися за відсутності обвинуваченого (якщо про таке дослідження доказів просить сторона захисту).

3.3. Удосконалення правового регулювання права особи на свободу й особисту недоторканність

До КПК України 2012 року були внесені також досить важливі зміни та доповнення, спрямовані на вдосконалення правового регулювання реалізації конституційного і конвенційного права кожної особи на свободу й особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України, ст. 5 ЄКПЛ) як під час досудового розслідування, так і в судовому провадженні.

По-перше, було визнано таким, що не відповідає вимогам ЄКПЛ і Конституції України положення ч. 5 ст. 176 КПК, якою ця стаття була доповнена Законом від 7 жовтня 2014 року у зв'язку із запровадженням спеціального кримінального провадження і згідно з якою запобіжні заходи у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки, домашнього арешту, застави не можуть бути застосовані до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України та громадської безпеки, передбачених ст. 109–114-1, 258–258-5, 260, 261 Кримінального кодексу України, тобто мав застосовуватися лише один запобіжний захід – тримання під вартою.

Із цього приводу ЄСПЛ, з урахуванням положень ст. 6 ЄКПЛ, у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що тяжкість злочину є істотною обставиною, але вона не повинна вимагати безальтернативності запобіжного заходу найбільш суворого [41]. З таких же мотивів Конституційний Суд України своїм рішенням від 25 червня 2019 року № 7-р/2019 визнав положення ч. 5 ст. 176 КПК України неконституційним і таким, що втрачає чинність із дня ухвалення ним рішення [63].

По-друге, нарешті вирішено проблемне питання, яке стосувалося передбаченої Кодексом (третє речення ч. 3 ст. 315 КПК) можливості автоматичного, за відсутності клопотань сторін, продовження судом під час підготовчого судового провадження застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжного заходу, обраного щодо обвинуваченого ще під час досудового розслідування. Такий підхід законодавця не відповідав положенням ст. 5 ЄКПЛ щодо підстав і порядку обмеження права людини на свободу й особисту недоторканність та рішенням ЄСПЛ із застосування цієї статті, в яких він звертав увагу на те, що тримання під вартою без відповідного судового рішення, особливо протягом періоду після закінчення слідст-

ва та до початку судового розгляду, а також на підставі судових рішень, винесених на стадії судового розгляду, які не містять визначених строків подальшого тримання під вартою, суперечить вимогам ст. 5 Конвенції [41]. Згідно з практикою застосування ЄСПЛ п. 3 ст. 5 Конвенції після спливу певного проміжку часу існування лише обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи, і судові органи мають навести інші підстави для продовження тримання особи під вартою; до того ж такі підстави мають бути чітко наведені національними судами (п. 60 рішення від 6 листопада 2008 року у справі "Єлоєв проти України") [60].

Конституційний Суд України у своєму рішенні констатував, що положення Кодексу в частині, що передбачає поширення продовження застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а саме запобіжних заходів у виді домашнього арешту чи тримання під вартою, обраних під час досудового розслідування, без клопотань учасників кримінального провадження, зокрема прокурора, та без перевірки судом обґрунтованості підстав для їхнього застосування, за яких такі запобіжні заходи були обрані на стадії досудового розслідування, суперечить вимогам Конституції України, є неконституційним, а тому втрачає чинність із моменту ухвалення ним цього рішення [62].

Саме таким чином уже врегульовано це питання стосовно судового розгляду. Згідно з ч. 3 ст. 331 КПК України незалежно від наявності клопотань сторони обвинувачення або захисту суд зобов'язаний розглянути питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. За наслідками розгляду питання суд своєю вмотивованою ухвалою скасовує, змінює запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або продовжує його дію на строк, що не може перевищувати двох місяців.

По-третє, тривалий час існувала проблема, яка привертала увагу і ЄСПЛ у зв'язку з констатацією у його рішеннях порушення вимог ст. 5 і 6 Конвенції щодо дотримання розумних строків тримання обвинуваченого під вартою, і Конституційного Суду України. На це мусив звернути свою увагу і законодавець України. Ідеться про те, що рішення суду про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою могло бути оскаржене стороною захисту лише одночасно з рішенням, яким завершувався судовий розгляд, а судовий розгляд міг тривати досить довго – місяцями, а інколи й роками.

Частина 2 ст. 392 КПК передбачала, що ухвали, постановлені під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судових рішень, передбачених ч. 1 цієї статті, окремому оскарженню не підлягають. Заперечення проти таких ухвал могли бути включені до апеляційної скарги на судові рішення, передбачені ч. 1 цієї статті.

Конституційний Суд України у своєму рішенні дійшов висновку, що положення Кодексу в частині неможливості окремого апеляційного оскарження ухвали суду першої інстанції про продовження строку тримання під вартою не гарантують особі ефективної реалізації її конституційного права на судовий захист, не відповідають критеріям справедливості та співмірності (пропорційності), не забезпечують справедливого балансу інтересів особи та суспільства, а тому суперечать вимогам Конституції України. Він визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення КПК України щодо унеможливлення окремого апеляційного оскарження ухвали суду про продовження строку тримання під вартою, постановленої під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті [61].

Відповідно до цього рішення 2 грудня 2020 року Верховна Рада України прийняла закон, яким, зокрема, доповнила ст. 331 КПК частиною 4 такого змісту:

"Ухвала суду про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, про зміну іншого запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або про продовження строку тримання під вартою, постановлена під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті може бути оскаржена в апеляційному порядку. Подання такої скарги не зупиняє судовий розгляд у суді першої інстанції" [27].

3.4. Зміни в системі органів, які здійснюють кримінальне провадження щодо корупційних злочинів

Ратифікувавши 2006 року Конвенцію ООН проти корупції [42] і Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією [50], Україна набула статусу Сторони Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції з 2 грудня 2009 року, а Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією з 1 березня 2010 року стосовно застосування відповідно до їхніх положень заходів щодо запобігання, розслідування та кримінального переслідування за корупцію.

Після прийняття КПК України 2012 року для реалізації цих міжнародно-правових зобов'язань у 2014 році прийнято Закон "Про запобігання корупції" [30], який визначає правові й організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст і порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень.

Також було прийнято закони про органи, які мають здійснювати кримінальне провадження про корупційні злочини:

- про Національне антикорупційне бюро України [9] як державний правоохоронний орган, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності (ч. 5 ст. 216 КПК України), а також запобігання вчиненню нових (ст. 1 Закону),
- про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру як самостійний структурний підрозділ Офісу Генерального прокурора [13], яка здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України і підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях (ст. 8 Закону),
- про Вищий антикорупційний суд [10], який є постійно діючим вищим спеціалізованим судом у системі судоустрою України і здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях (ч. 1 ст. 1 і ч. 1 ст. 4 Закону). Згідно із ч. 1 ст. 33-1 КПК Вищому антикорупційному суду підсудні кримінальні провадження стосовно корупційних кримінальних правопорушень, передбачених у примітці ст. 45 КК України, статтями 206-2, 209, 211, 366-2, 366-3 КК України, якщо наявна хоча б одна з умов, передбачених п. 1–3 ч. 5 ст. 216 КПК України.

У кримінальних провадженнях щодо корупційних правопорушень з'явився новий учасник кримінального провадження, який покликаний допомогти у викритті корупційних діянь. Це – викривач корупції – фізична

особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, звернулась із заявою або повідомленням про корупційне кримінальне правопорушення до органу досудового розслідування (п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК, п. 1.1 Закону України "Про внесення змін до закону України "Про запобігання корупції" щодо викривачів корупції" від 17 жовтня 2019 року і яка за повідомлення про корупційний злочин та сприяння його розкриттю має право на виплату винагороди (ст. 131-1 КПК) [20].

Зазначимо також, що після прийняття КПК 2012 року відбулися й інші зміни в системі органів, які здійснюють кримінальне провадження.

По-перше, нарешті було вирішено питання про позбавлення прокуратури функції здійснення досудового розслідування у зв'язку з неприпустимістю здійснення одним органом і досудового розслідування, і нагляду за законністю цього досудового розслідування.

Законодавець ще під час прийняття Конституції України 1996 року передбачив у п. 9 розділу XV "Перехідні положення", що "прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції". Частину кримінальних справ, підслідних слідчим прокуратури (зокрема, про вбивства, зґвалтування), було передано до підслідності слідчих органів внутрішніх справ (нині – слідчих органів Національної поліції України) ще до прийняття КПК 2012 року [26]. Пунктом 4 розд. XIII "Перехідні положення" Закону про прокуратуру" передбачено, що слідчі органів прокуратури здійснюють досудове розслідування у визначеному КПК України порядку до початку діяльності Державного бюро розслідувань, але не пізніше п'яти років після набрання чинності КПК України до початку діяльності Державного бюро розслідувань [13].

2015 року прийнято Закон "Про Державно бюро розслідувань" (далі – ДБР) і після початку здійснення ДБР функції досудового розслідування йому були передані кримінальні провадження слідчими органів прокуратури [11].

По-друге, з метою створення єдиного державного органу, відповідального за боротьбу з економічними злочинами, й уникнення дублювання відповідних функцій у різних правоохоронних органах було прийнято Закон "Про Бюро економічної безпеки України", який набрав чинності з 25 березня 2021 року і за яким створено Бюро економічної безпеки України (БЕБ України) – орган центральної виконавчої влади, на який покладається завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави (ст. 1 Закону) [38].

Цей орган створено замість податкової міліції, яка ліквідовується, він також переймає на себе функції Національної поліції України і Служби безпеки України з розслідування злочинів у сфері публічних фінансів і господарювання з метою уникнення дублювання відповідних функцій у різних правоохоронних органах. Детективи БЕБ України мають у межах своєї компетенції, визначеної Законом "Про оперативно-розшукову діяльність" та КПК України, здійснювати оперативно-розшукову діяльність і досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності БЕБ України (ст. 216 КПК).

ВИСНОВКИ

Після розпаду Радянського Союзу і з проголошенням незалежності Україна як суб'єкт міжнародного права вже у першому засадничому документі – Декларації про державний суверенітет України – заявила про визнання переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права (ст. X), з урахуванням потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини і визнаючи необхідність побудови правової держави. Цими положеннями й визначався основний зміст становлення і розвитку кримінального процесу України на всіх його етапах. Уже на першому етапі, упродовж 1990–1994 років було прийнято закони, які визначали правовий статус основних суб'єктів кримінального процесу (про суд, прокуратуру, СБУ, міліцію, адвокатуру) та з інших важливих питань, пов'язаних із кримінальним процесом (про попереднє ув'язнення, про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів досудового розслідування, прокуратури і суду), внесено зміни до чинного на той час КПК 1960 року в частині завдань кримінального процесу та його змісту з акцентуванням на необхідності забезпечення прав особи як під час досудового розслідування, так і в судовому провадженні.

Основним, базовим, етапом розвитку кримінального процесу став період, коли Україна 1996 року прийняла свою Конституцію, в якій проголосила себе правовою державою (ст. 1), а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – своїм головним обов'язком (ст. 3), закріпила основні засади судочинства, права людини та їх судові гарантії, а, ратифікувавши 1997 року ЄКПЛ, узяла на себе обов'язок визнати юрисдикцію ЄСПЛ і обов'язковість рішень Суду у справах своїх громадян проти України.

Це визначило зміст подальших змін і доповнень до КПК 1960 року і прийняття 13 квітня 2012 року нового КПК України, який закріпив систему загальних засад кримінального провадження, притаманних правовій державі (верховенство права, доступ до правосуддя тощо), судовий контроль за дотриманням прав і законних інтересів особи під час досудового розслідування і змагальність сторін у судовому провадженні, врахувавши основні вимоги Конституції України і міжнародно-правових актів щодо забезпечення прав особи.

Зрозуміло, що з прийняттям нового Кодексу розвиток кримінального процесуального законодавства не завершився. До його змін і доповнень змушували Україну і зовнішні, і внутрішні чинники (воєнна агресія Росії проти України на Сході України і проведення АТО, проблема боротьби з корупцією тощо).

Процес удосконалення кримінального процесуального законодавства триває, зокрема й пов'язаний із подальшим зміцненням судових гарантій прав людини у кримінальному провадженні, з необхідністю поєднання публічних і приватних інтересів у кримінальному провадженні. До цього зобов'язує і досить невтішна статистика звернень громадян за захистом своїх прав до ЄСПЛ, за якою Україна займає з року в рік одне з перших місць.

Список використаних джерел

1. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року №1427-XII. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text режим доступу 08.08.2021 р.

2. В Комитете гос безопасности СССР.Рабочая трибуна. 1990. №37. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/R/"Rabochaya_tribuna"/_"RT".html#1990 (дата звернення 08.08.2021 р.)

3. Вєденєєв Д. Незаконні політичні репресії 1920-1980-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/ (дата звернення 08.08.2021 р.)

4. Висновок ПАРЄ №190 (1995) "Щодо заявки України на вступ до Ради Європи" від 26 вересня 1995 року(пункт 11.5). [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text(дата звернення 08.08.2021 р.)

5. Висновок щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України, підготовлений Директоратом з питань правосуддя та захисту людської гідності Генерального директорату 1 –Права людини і верховенство права, на підставі експертизи Лорени Бахмайер-Вінтер, ДжеремiМакБрайда та Еріка Сванідзе, Страсбург, 2 листопада 2011. DG-1

(2011) 16). [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://rm.coe.int/16802e707c. (дата звернення 08.08.2021 р.)

6. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. 1917, 23 грудня. №7. С1.

7. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text(дата звернення 08.08.2021 р.)

8. Декрет РНК УРСР "Про суд" від 14 лютого 1919 р. Закон УРСР. 1919. № 14. Ст. 154.

9. Закон України "Про Національне антикорупційне бюро України" від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. [Електронний ресурс]. Режим доступу (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text), (дата звернення 08.08.2021 р.)

10. Закон "Про Вищий антикорупційний суд" від7 червня 2018 року № 2447-VIII. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text (дата звернення 08.08.2021)

11. Закон "Про Державно бюро розслідувань". [Електронний ресурс]. Режим доступу: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text) (дата звернення 08.08.2021 р.)

12. Закон "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text) (дата звернення 08.08.2021 р.)

13. Закон "Про прокуратуру" від 14 жовтня 2014 року №1697-VII (ч.5 ст.8, ст.8-1.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text) (дата звернення 08.08.2021 р.)

14. Закон "Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини" від 7 жовтня 2014 року №1689-VII[Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

15. Закон СРСР "Про затвердження Указів Президії Верховної Ради СРСР про внесення змін і доповнень до законодавчих актів СРСР" від 31 липня 1989 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0304400-89#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

16. Закон України від 15 грудня 1992 року "Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-12/ed19921215#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

17. Закон України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2887-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

18. Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

19. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про боротьбу з тероризмом" щодо превентивного затримання в районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години" від 12 серпня 2014 року №1631-VII. [Електронний ресурс]. Режим доступу: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-18#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

20. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про запобігання корупції" щодо викривачів корупції" від 17 жовтня 2019 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#Text. (дата звернення 08.08.2021 р.)

21. Закон України "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" від 2 червня 2016 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

22. Закон України "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України" від 21 червня 2001 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2533-14/ed20010621#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

23. Закон України "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України" від 12 липня 2001 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2670-14/ed20010712#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

24. Закон України "Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції" від 12 серпня 2014 року № 1631-VII. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

25. Закон України "Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування" від 27 квітня 2021 року №1422-IX. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

26. Закон України "Про внесення змін до статті 112 Кримінально-процесуального кодексу України" від 19 квітня 2007 року №965-У. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/KD0007 (дата звернення 08.08.2021 р.)

27. Закон України "Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення виконання рішення Конституційного Суду України стосовно оскарження ухвали суду про продовження строку тримання підвартою" від 2 грудня 2020 року №1027-IX. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-20#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

28. Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

29. Закон України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь і кримінальному судочинстві" від 23 грудня 1993 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

30. Закон України "Про запобігання корупції" від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

31. Закон України "Про міліцію" від 25 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

32. Закон України "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

33. Закон України "Про попереднє ув'язнення" від 30 червня 1993 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

34. Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

35. Закон України "Про приєднання України до Статуту Ради Європи" від 31 жовтня 1995 року) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text

36. Закон України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

37. Закон України від 17 квітня 1991 року "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

38. Закон України від 28 січня 2021 року "Про Бюро економічної безпеки України". [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

39. Закон України №475/97-ВР від 17 липня 1997 року "Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції" (в редакції Закону України "Про внесення змін до деяких законів України" №3436-15 від 9 лютого 2006 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

40. Заява Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод". Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2015 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу:.https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

41. Заява N 40107/02 від 10 лютого 2011 року (рішення ЄСПЛ у справі "Харченко проти України"(Заява N 40107/02) від 10 лютого 2011 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

42. Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 року ююю та Закон України "Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 18 жовтня 2006 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/251-16#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

43. Конституція України. Закон України від 28 червня 1996 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

44. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Указ Президента України від 10 травня 2006 року №361/2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

45. Концепція реформування кримінальної юстиції України. Указ Президента України від 8 квітня 2008 року №311/2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

46. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. Указ Президента України від 24 травня 2011 року №597/2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

47. Концепція судово-правової реформи в Україні. Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

48. Кримінальний процесуальний кодекс України. Проект. Бюлетень Міністерства юстиції України(спецвипуск). К., 2009. С.13-243

49. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР. Закон Української РСР від 28 грудня 1960 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

50. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_101#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

51. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 жовтня 2019 року у справі №640/6847/ 15-к (провадження №13-43кс19) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174578 (дата звернення 08.08.2021 р.)

52. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету "Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР" від 9 грудня 1934 року. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1934. №36. Ст.288.

53. Постанова Народного Секретаріату України "Про введення народного суду" від 4 січня 1918 рокутаПро суд : Декрет РНК УРСР від 14 лютого 1919 р. ЗУ УРСР. 1919. № 14. Ст. 154.

54. Постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів СРСР "Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік" від 1 грудня 1934 року. СЗ СССР. 1934. №64. Ст.459.

55. Постанова Центрального Виконавчого Комітету СРСР "Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік" від 14 вересня 1937 року.33 СРСР. 1937. №67. Ст.266.

56. Постановою Народного Секретаріату України "Про введення народного суду" від 4 січня 1918 року та Про суд : Декрет РНК УРСР від 14 лютого 1919 р. ЗУ УРСР. 1919. № 14. Ст. 154.

57. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року[Електронний ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/966-02-0202-4/966-02-0202-4.pdf (дата звернення 08.08.2021 р.)

58. Резолюція ПАРЄ від 4 жовтня 2010 року №1755 "Функціонування демократичних інститутів в Україні"(пункт 3.7.3) [Електронний ресурс]. Режим доступу: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a19#Text) (дата звернення 08.08.2021 р.)

59. Рекомендація № Rec (2005) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам "Про "особливі методи розслідування" тяжких злочинів, а також у разі терористичних актів" від 20 квітня 2005 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_670#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

60. Рішення ЄСПЛ від 6 листопада 2008 року, заява №17283/02. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_433#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

61. Рішення Конституційного Суду України від 13 червня 2019 року№4-р/2019 у справі за конституційною скаргою Глущенка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

62. Рішення Конституційного Суду України від 23 листопада 2017 року №1-р/2017 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17#n63 (дата звернення 08.08.2021 р.)

63. Рішення КСУ від 25 червня 2019 року №7-р/2019 у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#n40 (дата звернення 08.08.2021 р.)

64. Указ Президента Союза Советских Социалистических Республик "О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов" от 13 августа 1990 г. Известия. 1990. №227.

65. Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 19 жовтня 1973 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text (дата звернення 08.08.2021 р.)

66. Устав уголовного судопроизводства. Издание 1892 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/ (дата звернення 08.08.2021 р.)

67. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР(1917-1941рр.). Т.1. К., 1963. С. 555

68. ЦДАВОУ . Ф. 1115. Українська Центральна Рада. Оп . 1. Одн. зб. 1. Арк.С. 169 – 170

Reference

1. Akt progoloshennya nezalezhnosti Ukraïni, Postanova Verhovnoï Radi Ukraïni vid 24 serpnya 1991 roku №1427-HII. [Act of Independence of Ukraine. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text (in Ukrainian)

2. V Komitete gos bezopasnosti SSSR.Rabochaya tribuna. [In the State Security Committee of the USSR. Working tribune]: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/R/"Rabochaya_tribuna"/_"RT".html#1990 (in Russian)

3. Vєdєnєєv D. Nezakonni politichni represiï 1920-1980-h rokiv v Ukraïni ta problemi formuvannya nacional'noï pam'yati. [Illegal political repressions of 1920-1980 in Ukraine and problems of formation of national memory]: https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/ (in Ukrainian)

4. Visnovok PARЄ №190 (1995) "SHCHodo zayavki Ukraïni na vstup do Radi Єvropi" vid 26 veresnya 1995 roku(punkt 11.5).[PACE Opinion 90190 (1995) "On Ukraine's application to join the Council of Europe"]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text(in Ukrainian)

5. Visnovok shchodo proektu Kriminal'no-procesual'nogo kodeksu Ukraïni, pidgotovlenij Direktoratom z pitan' pravosuddya ta zahistu lyuds'koï gidnosti General'nogo direktoratu 1 –Prava lyudini i verhovenstvo prava, na pidstavi ekspertizi Loreni Bahmajer-Vinter, DzheremiMakBrajda ta Erika Svanidze, Strasburg, 2 listopada 2011. DG-1 (2011) 16). [Opinion on the draft Criminal Procedure Code of Ukraine, prepared by the Directorate for Justice and Protection of Human Dignity of the Directorate General 1 – Human Rights and the Rule of Law, based on the expertise of Lorena Bachmeier-Winter, Jeremy McBride and Eric Svanidze, Strasbourg]: https://rm.coe.int/16802e707c. (in Ukrainian)

6. Visnik General'nogo Sekretariatu Ukraïns'koï Narodnoï Respubliki.[Bulletin of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic]. 1917, 23 grudnya. №7. S1. (in Ukrainian)

7. Deklaraciya pro derzhavnij suverenitet Ukraïni. Prijnyata Verhovnoyu Radoyu Ukraïns'koï RSR 16 lipnya 1990 roku. Zakon Ukraïni.[Declaration of State Sovereignty of Ukraine. Adopted by the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR]:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (in Ukrainian)

8. Dekret RNK URSR "Pro sud" vid 14 lyutogo 1919 r. Zakon URSR. [Decree of the SNC of the USSR "On the Court'].1919. № 14. St. 154. (in Russian)

9. Pro Nacional'ne antikorupcijne byuro Ukraïni" vid 14 zhovtnya 2014 roku. Zakon Ukraïni № 1698-VII. [On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text (in Ukrainian)

10. Pro Vishchij antikorupcijnij sud. [about the Supreme Anti-Corruption Court] Zakon Ukraïni vid 7 chervnya 2018 roku № 2447-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text (in Ukrainian)

11. Pro Derzhavno byuro rozsliduvan. Zakon Ukraïni.[About the State Bureau of Investigation]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text (in Ukrainian)

12. Pro operativno-rozshukovu diyal'nist'" Zakon Ukraïni vid 18 lyutogo 1992 roku. [About operative-search activity]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text) (in Ukrainian)

13. Pro prokuraturu. Zakon Ukraïni vid 14 zhovtnya 2014 roku №1697-UII (ch.5 st.8, st..8-1.) [About the prosecutor's office]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text) (in Ukrainian)

14. Pro vnesennya zmin do Kriminal'nogo ta Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksiv Ukraïni shchodo nevidvorotnosti pokarannya za okremi zlochini proti osnov nacional'noï bezpeki, gromads'koï bezpeki ta korupcijni zlochini. Zakon Ukraïni vid 7 zhovtnya 2014 roku №1689-UII [About modification of the Criminal and Criminal procedural codes of Ukraine concerning inevitability of punishment for separate crimes against bases of national safety, public safety and corruption crimes]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text (in Ukrainian)

15. Pro zatverdzhennya Ukaziv Prezidiï Verhovnoï Radi SRSR pro vnesennya zmin i dopovnen' do zakonodavchih aktiv SRSR. Zakon SRSR vid 31 lipnya 1989 roku. [On Approval of Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on Amendments and Addenda to Legislative Acts of the USSR]:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0304400-89#Text (in Ukrainian)

16. Pro vnesennya dopovnen' i zmin do deyakih zakonodavchih aktiv Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 15 grudnya 1992 roku [About introduction of additions and changes to some legislative acts of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-12/ed19921215#Text (in Ukrainian)

17. Pro advokaturu. Zakon Ukraïni vid 19 grudnya 1992 roku. [About the bar].:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2887-12#Text (in Ukrainian).

18. Pro vikonannya rishen' ta zastosuvannya praktiki Єvropejs'kogo sudu z prav lyudini. Zakon Ukraïni vid 23 lyutogo 2006 roku.[On the implementation of decisions and application of the case law of the European Court of Human Rights]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (in Ukrainian)

19. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukraïni "Pro borot'bu z terorizmom" shchodo preventivnogo zatrimannya v rajoni provedennya antiteroristichnoï operaciï osib, prichetnih do teroristichnoï diyal'nosti, na strok ponad 72 godini. Zakon Ukraïni vid 12 serpnya 2014 roku №1631-UII.[On Amendments to the Law of Ukraine "On Combating Terrorism" Concerning Preventive Detention in the Area of an Anti-Terrorist Operation of Persons Involved in Terrorist Activities for a Term of More Than 72 Hours]: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-18#Text (in Ukrainian)

20. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukraïni "Pro zapobigannya korupciï shchodo vikrivachiv korupciï Zakon Ukraïni vid 17 zhovtnya 2019 roku. [On Amendments to the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" Concerning Detectors of Corruption]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#Text. (in Ukrainian)

21. Pro vnesennya zmin do Konstituciï Ukraïni (shchodo pravosuddya). Zakon Ukraïni vid 2 chervnya 2016 roku.[About modification of the Constitution of Ukraine (concerning justice): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text (in Ukrainian)

22. Pro vnesennya zmin do Kriminal'no-procesual'nogo kodeksu Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 21 chervnya 2001 roku.[On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2533-14/ed20010621#Text (in Ukrainian)

23. Pro vnesennya zmin do Kriminal'no-procesual'nogo kodeksu Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 12 lipnya 2001 roku. [On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2670-14/ed20010712#Text (in Ukrainian)

24. Pro vnesennya zmin do Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksu Ukraïni shchodo osoblivogo rezhimu dosudovogo rozsliduvannya v umovah

voєnnogo, nadzvichajnogo stanu abo v rajoni provedennya antiteroristichnoї operacії. Zakon Ukraïni vid 12 serpnya 2014 roku № 1631-UII.[About modification of the Criminal procedural code of Ukraine concerning the special mode of pre-judicial investigation in the conditions of martial law, a state of emergency or in the area of carrying out anti-terrorist operation]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#Text (in Ukrainian)

25. Pro vnesennya zmin do Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksu Ukraïni shchodo vdoskonalennya okremih polozhen' u zv'yazku iz zdijsnennyam special'nogo dosudovogo rozsliduvannya. Zakon Ukraïni vid 27 kvitnya 2021 roku №1422-IH. [About modification of the Criminal procedural code of Ukraine concerning improvement of separate provisions in connection with implementation of special pre-judicial investigation]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#Text (in Ukrainian)

26. Pro vnesennya zmin do statti 112 Kriminal'no-procesual'nogo kodeksu Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 19 kvitnya 2007 roku №965-U.[On amendments to Article 112 of the Criminal Procedure Code of Ukraine]: https://ips.ligazakon.net/document/KD0007 (in Ukrainian)

27. Pro vnesennya zmin do Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksu Ukraïni shchodo zabezpechennya vikonannya rishennya Konstitucijnogo Sudu Ukraïni stosovno oskarzhennya uhvali sudu pro prodovzhennya stroku trimannya pidvartoyu. Zakon Ukraïni vid 2 grudnya 2020 roku №1027-IH. [About modification of the Criminal procedural code of Ukraine concerning maintenance of execution of the decision of the Constitutional Court of Ukraine concerning the appeal of the court decision on prolongation of term of detention]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-20#Text (in Ukrainian)

28. Pro derzhavnij zahist pracivnikiv sudu i pravoohoronnih organiv Zakon vid 23 grudnya 1993 roku.[About the state protection of employees of court and law enforcement agencies]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text (in Ukrainian)

29. Pro zabezpechennya bezpeki osib, yaki berut' uchast' i kriminal'nomu sudochinstvi. Zakon Ukraïni vid 23 grudnya 1993 roku. [On ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text (in Ukrainian)

30. Pro zapobigannya korupcїї. Zakon Ukraïni vid 14 zhovtnya 2014 roku № 1700-VII. [On the prevention of corruption]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (in Ukrainain)

31. Pro miliciyu. Zakon Ukraïni vid 25 grudnya 1990 roku. [About the police]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text (in Ukrainian)

32. Pro Sluzhbu bezpeki Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 25 bereznya 1992 roku. [about the security service of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (in Ukrainian)

33. Pro poperednє uv'yaznennya. Zakon Ukraïni vid 30 chervnya 1993 roku. [on pre-trial detention]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text (in Ukrainian)

34. Pro poryadok vidshkoduvannya shkodi, zavdanoї gromadyaninovi nezakonnimi diyami organiv, shcho zdijsnyuyut' operativno-rozshukovu diyal'nist', organiv dosudovogo rozsliduvannya, prokuraturi i sudu.. Zakon Ukraïni [About the order of compensation of the damage caused to the citizen by illegal actions of the bodies carrying out operatively-search activity, bodies of pre-judicial investigation, prosecutor's office and court]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian)

35. Pro priєdnannya Ukraïni do Statutu Radi Єvropi. Zakon Ukraïni vid 31 zhovtnya 1995 roku. [On Ukraine's accession to the Statute of the Council of Europe] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian)

36. Pro status suddiv. Zakon Ukraïni vid 15 grudnya 1992 roku. [On the status of judges: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12#Text (in Ukrainian)

37. Pro reabilitaciyu zhertv politichnih represij na Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 17 kvitnya 1991 roku [On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine].: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text (in Ukrainian.)

38. Pro Byuro ekonomichnoї bezpeki Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 28 sichnya 2021 roku. [About the Bureau of Economic Security ofUkraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text (in Ukrainian)

39. Pro ratifikaciyu Konvenciї pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnih svobod 1950 roku, Pershogo protokolu ta protokoliv №2, 4, 7 ta 11 do Konvenciї" (v redakciї Zakonu Ukraïni "Pro vnesennya zmin do deyakih zakoniv Ukraïni. Zakon Ukraïni №475/97-VR vid 17 lipnya 1997 roku[On the ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols II, 4, 7 and 11 to the Convention]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian)

40 Pro vidstup Ukraïni vid okremih zobov'yazan', viznachenih Mizhnarodnim paktom pro gromadyans'ki i politichni prava ta Konvencieyu pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnih svobod". Postanova Verhovnoї Radi Ukraïni vid 21 travnya 2015 roku.[On Ukraine's Derogation from Certain Obligations Defined by the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text (in Ukrainian)

41. "Harchenko proti Ukraïni"(Zayava N 40107/02). Rishennya ЄSPL u spravi vid 10 lyutogo 2011 roku. [Kharchenko v. Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (in Ukrainian)

42. Pro ratifikaciyu Konvenciї Organizaciї Ob'єdnanih Nacij proti korupciї. Zakon Ukraïni vid 18 zhovtnya 2006 roku.[On ratification of the United Nations Convention against Corruption]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/251-16#Text (in Ukrainian.)

43. Konstituciya Ukraïni. Zakon Ukraïni vid 28 chervnya 1996 roku. [Constitution of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian)

44. Koncepciya vdoskonalennya sudivnictva dlya utverdzhennya spravedlivogo sudu v Ukraïni vidpovidno do єvropejs'kih standartiv. Ukaz Prezidenta Ukraïni vid 10 travnya 2006 roku №361/2006. [The concept of improving the judiciary to establish a fair court in Ukraine in accordance with European standards.]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text (in Ukrainian)

45. Koncepciya reformuvannya kriminal'noї yusticiї Ukraïni. Ukaz Prezidenta Ukraïni vid 8 kvitnya 2008 roku №311/2008.[The concept of reforming the criminal justice of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text (in Ukrainian)

46. Koncepciya rozvitku kriminal'noї yusticiї shchodo nepovnolitnih v Ukraïni. Ukaz Prezidenta Ukraïni vid 24 travnya 2011 roku №597/2011. [The concept of development of criminal justice for minors in Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text (in Ukrainian)

47. Koncepciya sudovo-pravovoї reformi v Ukraïni. Postanova Verhovnoї Radi Ukraïni vid 28 kvitnya 1992 roku. [The concept of judicial reform in Ukraine: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text (in Ukrainian.)

48. Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraïni. [Criminal Procedure Code of Ukraine]. Proekt. Byuleten' Ministerstva yusticiї Ukraïni(specvipusk). K., 2009. S.13-243.(in Ukrainian)

49. Kriminal'no-procesual'nij kodeks Ukraïns'koї RSR. Zakon Ukraïns'koї RSR vid 28 grudnya 1960 roku. [Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text (in Ukrainian)

50. Kriminal'na konvenciya pro borot'bu z korupcieyu. [Criminal Convention against Corruption]: (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_101#Text (in Ukrainian)

51. Postanova Velikoї Palati Verhovnogo Sudu vid 16 zhovtnya 2019 roku u spravi №640/6847/ 15-k (provadzhennya №13-43ks19) [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court]. Rezhim dostupu: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174578 (in Ukrainian)

52. Pro vnesennya zmin do kriminal'no-procesual'nogo kodeksu USRR[On amendments to the Criminal Procedure Code of the USSR.] Postanova Vseukraïns'kogo Central'nogo Vikonavchogo Komitetu vid 9 grudnya 1934 roku. Sobranie zakonov i rasporyazhenij rabocheкrest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy. 1934. №36. St.288 (in Ukrainian)

53. Pro vvedennya narodnogo sudu: [On the introduction of the people's court] Dekret RNK URSR vid 14 lyutogo 1919 r. ZU URSR. 1919. № 14. St. 154 (in Ukrainian)

54. Pro vnesennya zmin do chinnih kriminal'no-procesual'nih kodeksiv soyuznih respublik. Postanova Central'nogo Vikonavchogo Komitetu i Radi Narodnih Komisariv SRSR vid 1 grudnya 1934 roku. [On amendments to the current criminal procedure codes of the union republics] SZ SSSR. 1934. №64. St.459 (in Ukrainian)

55. Pro vnesennya zmin do chinnih kriminal'no-procesual'nih kodeksiv soyuznih respublik. Postanova Central'nogo Vikonavchogo Komitetu SRSR vid 14 veresnya 1937 roku.[On amendments to the current criminal procedure codes of the union republics] ZZ SRSR. 1937. №67. St.266(in Ukrainian)

56. Pro sud. [About Court] Dekret RNK URSR vid 14 lyutogo 1919 r. ZU URSR. 1919. № 14. St. 154 (in Ukrainian)

57. Prava, za yakimi sudit'sya malorosijs'kij narod 1743 roku. [The rights under which the people of Little Russia are being tried in 1743]: http://history.org.ua/LiberUA/966-02-0202-4/966-02-0202-4.pdf (in Ukrainian)

58. Funkcionuvannya demokratichnih institutiv v Ukraïni(punkt 3.7.3). Rezolyuciya PARЄ vid 4 zhovtnya 2010 roku №1755 [Functioning of democratic institutions in Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a19#Text (in Ukrainian)

59. Pro "osoblivi metodi rozsliduvannya" tyazhkih zlochiniv, a takozh u razi teroristichnih aktiv. Rekomendaciya № Rec (2005) 10 Komitetu ministriv Radi Єvropi derzhavam-chlenam vid 20 kvitnya 2005 roku [About "special methods of investigation" of serious crimes, and also in case of terrorist acts]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_670#Text (in Ukrainian)

60. Rishennya ЄSPL vid 6 listopada 2008 roku, zayava №17283/02. [Judgment of the ECtHR of 6 November 2008, application №17283 / 02.]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_433#Text (in Ukrainian)

61. Rishennya Konstitucijnogo Sudu Ukraïni vid 13 chervnya 2019 rokuNº4- r/2019 u spravi za konstitucijnoyu skargoyu Glushchenka Viktora Mikolajovicha shchodo vidpovidnosti Konstituciї Ukraïni (konstitucijnosti) polozhen' chastini drugoї statti 392 Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksu Ukraïni. [Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 13 June 2019№4-9/2019 in the case of Glushchenko Viktor Mykolayovych's constitutional complaint concerning the constitutionality of the provisions of part two of Article 392 of the Criminal Procedure Code of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text (in Ukrainian)

62. Rishennya Konstitucijnogo Sudu Ukraïni vid 23 listopada 2017 roku №1-r/2017 u spravi za konstitucijnim podannyam Upovnovazhenogo Verhovnoї Radi Ukraïni z prav lyudini shchodo vidpovidnosti Konstituciї Ukraïni (konstitucijnosti) polozhennya tret'ogo rechennya chastini tret'oї statti 315 Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksu. [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of 23 November 2017 №1-r / 2017 in the case on the constitutional petition of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights regarding the constitutionality of the provision of the third sentence of part three of Article 315 of the Criminal Procedure Code]: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17#n63 (in Ukrainian)

63. Rishennya KSU vid 25 chervnya 2019 roku №7-r/2019 u spravi za konstitucijnimi skargami Kovtun Marini Anatoliївni, Savchenko Nadiї Viktorivni, Kostoglodova Igorya Dmitrovicha, CHornobuka Valeriya Ivanovicha shchodo vidpovidnosti Konstituciї Ukraïni (konstitucijnosti) polozhennya chastini p'yatoї statti 176 Kriminal'nogo procesual'nogo kodeksu Ukraïni. [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of 25 June 2019 №7-r / 2019 in the case of constitutional complaints of Kovtun Maryna Anatoliivna, Savchenko Nadiya Viktorivna, Kostoglodov Ihor

Dmytrovych, Chornobuk Valery Ivanovych regarding the constitutionality of the provisions of part five of Article 176 of the Criminal Procedure Code of Ukraine]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#n40 (in Ukrainian)

64. O vosstanovlenii prav vsekh zhertv politicheskih repressij 20-50-h godov. Ukaz Prezidenta Soyuza Sovetskih Socialisticheskih Respublik ot 13 avgusta 1990 g. Izvestiya. [On restoring the rights of all victims of political repression in the 1920s and 1950s] 1990. №227. (in Russian))

65. Pro ratifikaciyu Mizhnarodnogo paktu pro ekonomichni, social'ni i kul'turni prava ta Mizhnarodnogo paktu pro gromadyans'ki i politichni prava. Ukaz Prezidiï Verhovnoï Radi Ukraïns'koï RSR vid 19 zhovtnya 1973 roku. [On ratification of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text (in Ukrainian)

66. Ustav ugolovnogo sudoproizvodstva. Izdanie 1892 goda. [Charter of criminal proceedings]: https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/ (in Russian)

67. Hronologichne zibrannya zakoniv, ukaziv Prezidiï Verhovnoï Radi, postanov i rozporyadzhen' Uryadu Ukraïns'koï RSR(1917-1941rr.). [Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada, resolutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR (1917-1941).] T.1. K., 1963. S. 555 (in Russian)

68. CDAVOU . F. 1115.[TsDAVO] Ukraïns'ka Central'na Rada. Op. 1. Odn. zb. 1. Ark.S. 169-170 (in Ukrainian)

Received: 31/07/2021
Accepted: 20/08/2021

V. Shybiko, Cand. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE WITHIN THE PERIOD OF 30 YEARS OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

In the article, the author explores relevant issues of the formation and development of the Ukrainian criminal process over the 30 years of existence of the state of Ukraine since the proclamation of its independence.

The main stages of the development of the criminal procedure are highlighted and analysed in detail, namely: the stage of its formation since Ukraine's independence proclamation in 1990-1991; the stage of development of the criminal procedure after Ukraine's accession to the Council of Europe and the adoption of the new Constitution of 1996; the stage of the criminal procedure development after the adoption of the new Criminal Procedure Code (CrPC) of Ukraine in 2012. The novelties of the CrPC of 2012 are comprehensively analysed. Firstly, the Code incorporated the relevant key provisions of the Constitution of Ukraine and international legal acts on human rights and justice. Secondly, it settled a number of issues that were important for criminal proceedings but were either unregulated or partially regulated by other laws or regulations.

The article provides an analysis of the principle of access to justice enshrined in the CrPC of 2012, which provides for the right of participants in criminal proceedings who have a vested interest in the results of these proceedings (suspect, accused, victim), not only to obtain a fair trial but also to use broad procedural rights and to take an active part in criminal proceedings both during the pre-trial investigation and during the trial, contributing to the comprehensive, complete, and impartial establishment of the circumstances of the criminal proceedings and the adoption of a fair trial.

The author also touches on the amendments to the CrPC of 2012, which are related to the military aggression of the Russian Federation against Ukraine and the impossibility of pre-trial investigation and trial in the areas of the anti-terrorist operation, as well as those related to the implementation of the UN Convention against Corruption, aimed at strengthening the fight against corruption crimes.

Keywords: criminal procedure, independence of Ukraine, Ukrainian CrPC of 2012, human rights, judicial control, access to justice, special criminal proceedings (in absentia), waiver of obligations under the ECHR, criminal proceedings of corruption crimes.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2021; 3 (118): 142-147
УДК 341.1/8
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-24

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing center "Kyiv University", 2021

Х. Ю. Ямельська, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-6121-7308

ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЮ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Розкрито зміст збройної агресії та правовий статус тимчасово окупованих територій України. Розглянуто агресію Росії щодо України в історичній ретроспективі. На конкретних випадках продемонстровано випадки катування й інших видів неналежного поводження на тимчасово окупованих територіях. Розглянуто стан дотримання прав людини на тимчасово окупованих територіях, а саме запобігання катуванню й іншим видам неналежного поводження. Визначено шляхи запобігання катуванню та неналежному поводженню з метою дотримання прав людини та збереження правового порядку.

Визначено, що система протидії агресії Росії, яка полягає у застосуванні політичних, юридичних та економічних засобів, включає в себе запобігання катуванню та жорстокому поводженню. Зазначено, що прийняття резолюцій ГА ООН щодо територіальної цілісності, ситуації з правами людини в АР Крим та місті Севастополь та інших документів КМРЄ, ПАРЄ, ОБСЄ є новим елементом дедалі більшого правового тиску на Росію та елементом запобігання катуванням. Провадження в ЄСПЛ за скаргами України проти Росії визначаються одним з ефективних засобів запобігання катуванням. Розкрито вплив експертної й адвокаційної діяльності неурядових правозахисних організацій на запобігання катуванням і стан дотримання прав людини на тимчасово окупованих територіях. Зазначено, що підтримування зв'язків із громадянами АР Крим, постійне інформування, а також отримання українською стороною інформації стосовно стану дотримання прав людини на тимчасово окупованій території дає можливість для часткового запобігання таким порушенням, а також уможливлює майбутню реінтеграцію цих територій.

Ключові слова: запобігання катуванню, тимчасово окуповані території, збройна агресія, дотримання прав людини.

ВСТУП

Збройна агресія Росії щодо України створила катастрофічні наслідки у вигляді зруйнованих людських життів, підірваної економіки, руйнування всіх можливих демократичних інститутів. Постійний режим окупації відбувається із численними порушеннями не тільки міжнародного, а й гуманітарного права. Усе це створює безпрецедентні умови для свавілля незаконних військових угруповань на Сході України та збройних сил Росії на території Криму, що проявляються у скоєнні найтяжчих злочинів проти людства та людяності. У таких умовах вкрай важко, а подекуди й неможливо запобігати катуванню та жорсткому поводженню. Протягом усього часу збройної агресії та окупації територій України безперервно фіксуються найважчі злочини, зокрема катування та інші види неналежного поводження. Запобігти катуванню у таких умовах майже неможливо, однак це не означає, що робота міжнародних правозахисних організацій, міжнародних місій має бути припинена. Навпаки, напрацювання, здійснені вищезазначеними органами, створюють доказову базу для захисту прав потерпілих у національних і міжнародних судах.

Метою статті є визначення шляхів запобігання катуванню та неналежному поводженню на тимчасово окупованих територіях.

© Ямельська Х. Ю., 2021

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Зважаючи на продовження збройної агресії Росії проти України, режиму окупації, мілітаризацію тимчасово окупованих територій, повторюваність випадків катування та неналежного поводження на тимчасово окупованих територіях, дослідження запобігання катуванню та неналежному поводженню є актуальним, оскільки дасть змогу вирізнити найбільш ефективні шляхи для запобігання катуванню та неналежному поводженню.

Серед учених питання визначення правового статусу тимчасово окупованих територій України, порушення прав людини на цих територіях досліджували О. Задорожній, М. Гнатовський, А. Кориневич, В. Човган.

Спланована збройна агресія Росії проти України розпочалася 20 лютого 2014 року з військової операції збройних сил РФ із захоплення частини території України – Кримського півострова. Агресивна війна Російської Федерації проти України не тільки забрала життя тисяч людей, змусила людей залишати свої домівки, зруйнувала економічний і господарський комплекси регіонів України, знищила інститут захисту прав людини, а й фактично загрожує всьому мирному світовому та регіональному європейському порядку, який базується на таких принципах міжнародного права, як незастосування сили чи погрози силою, мирного розв'язання міжнародних спорів, територіальної цілісності, поваги прав і свобод людини, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.

Застосування Російською Федерацією сили проти України на Кримському півострові не відповідає жодній із вимог, які міжнародне право висуває для визнання застосування державою сили правомірним. Зіставлення фактичних дій Росії з нормами міжнародного права свідчить про порушення нею практично всіх обов'язків держави, пов'язаних із повагою до територіальної цілісності інших держав. Відбулось протиправне захоплення Росією із застосуванням власних збройних сил частини України, тобто насильницьке приєднання території іншої держави, яке відповідно до міжнародного права може бути визначене лише як анексія. Отже йдеться про військову агресію Російської Федерації, спрямовану на анексію Кримського півострова [1, с. 416].

Наступним етапом російської агресії стала спроба дестабілізувати ситуацію у східних і південних регіонах України з метою утворення на цій території квазідержави "Новоросія". Ці плани були оприлюднені російським президентом В. Путіним у ході телевізійної програми "Діалог із росіянами" на Першому каналі 17 квітня 2014 року. Повній реалізації цих планів вдалося перешкодити, але російські регулярні війська та керовані РФ незаконні збройні формування окупували окремі райони Донецької та Луганської областей України [2].

О. Задорожній зазначив, що бойові дії підрозділів російської армії проти Збройних сил України потрібно кваліфікувати як агресію. Дії Російської Федерації проти нашої держави порушують норми міжнародного права, їх можна розцінювати лише як військову агресію в розумінні ухваленої на 29-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1974 р. Резолюції "Визначення агресії" та змін 2010 р. до Статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. – застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави. У 2014-2015 рр. Російська Федерація вчинила практично всі види агресії, передбачені цими актами, ведучи проти нашої держави агресивну війну [3, с. 115].

Крім того, країни Заходу застосували політичні й економічні санкції проти держави-агресора, що виявились дуже дієвими у протистоянні агресії Росії. Вони дозволили пригальмувати російську агресію проти України, знизити ймовірність широкомасштабного вторгнення та примусили РФ, сісти за стіл переговорів, зокрема в межах Тристоронньої контактній групи (сторони конфлікту – Україна та РФ, а також ОБСЄ як посередник) та Нормандської четвірки (сторони конфлікту – Україна та РФ, посередники – Франція та ФРН) [2].

Завдяки героїзму та мужності українського народу активну збройну агресію Росії проти України вдалося зупинити. Однак унаслідок збройної агресії частина території України та територія Автономної Республіки Крим була тимчасово окупована.

Відповідно до теорії міжнародного права режим окупації є інститутом міжнародного гуманітарного права, який виникає під час або внаслідок агресії чи збройних конфліктів, регулюється Гаазькою конвенцією про закони і звичаї сухопутної війни 1907 року [4], Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни 1949 р. [5], Гаазькою конвенцію про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. [6].

Відповідно до ст. 42 Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції [4].

Відповідно до ст. 3 Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян і правовий режим на тимчасово окупованій території України" від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII тимчасово окупованою територією визначається сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; надра під територіями, зазначеними у п. 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями [7].

Варто додати, що окупація є тимчасовим явищем і не передбачає переходу суверенітету або правового титулу на окуповану територію до держави-окупанта. Таким чином, окупація Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь із погляду міжнародного права є тимчасовою і не означає, що Російська Федерація має суверенітет над цими територіями. Навпаки, з погляду міжнародного права, саме Україна є сувереном цих територій і вони є її невід'ємними складовими [8, с. 617].

Кваліфікувати ситуацію в деяких районах Донецької і Луганської областей, які не контролюються українською владою, з погляду визначення наявності режиму окупації складніше. Оскільки для того, щоб вважати Російську федерацію окупантом цих територій потрібно доводити, що ці території перебувають під владою і контролем саме збройних сил Російської Федерації, а не організованих антиурядових збройних формувань так званих "Донецької народної республіки" і "Луганської народної республіки" [8, с. 618].

2014 р. прийнято Закон України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей" [9]. Нормативно-правовим актом визначається тимчасовий, строком на три роки, порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, до яких належать райони, міста, селища, села.

Фактично територія Донецької та Луганської областей АР Крим нині не є підконтрольною Україні.

Найболісніший аспект агресії Росії у Криму – грубі, систематичні, масові порушення цією державою прав людини на півострові [1, с. 418] Агресія Російської Федерації у Луганській і Донецькій областях, що сама по собі становить серйозне порушення основних принципів міжнародного права, супроводжується брутальними, системними, масовими порушеннями основних прав людини [8, с. 605].

З моменту окупації територій Донецької та Луганської областей АР Крим 2014 року і донині там фіксуються масові порушення прав людини і основоположних свобод щодо життя, свободи, безпеки, особистої недоторканності.

У квітні 2014 року у Слов'янську озброєні терористи розстрілювали людей "упритул", було знайдено тіла двох закатованих людей, одним з яких був депутат Горлівської міськради В. Рибак, якого напередодні викрали терористи. 26 травня у Донецьку взято в заручники дві групи спостерігачів ОБСЄ. Amnesty International зазначали про викрадення цивільного населення заради викупу, обміну, піддавання їх тортурам або вбивству [8, с. 606].

Порушення прав людини на території АР Крим здійснюється за підтримки та схвалення вищого керівництва Російської Федерації. Так, "Крим SOS" створила інтерактивну мапу правопорушень у Криму відповідно до повідомлень у ЗМІ та звітів міжнародних і національних правозахисних організацій. Станом на грудень 2016 року зафіксовано 269 правопорушень, більшість з яких є порушенням прав на життя, свободу, безпеку й особисту недоторканність. Серед резонансних випадків варто згадати справу українського кінорежисера О. Сенцова, якого разом із проукраїнськими активістами О. Кольченком та О. Чернієм ФСБ РФ затримало 10 травня 2014 року. У лютому 2015 року в Криму був затриманий, а в подальшому підданий тортурам, заарештований, притягнений до кримінальної відповідальності та засуджений до 4,2 років позбавлення волі проукраїнський активіст громадянин України О. Костенко [10].

Протягом 2014–2016 р. дії Російської Федерації були спрямовані на ліквідацію політичної та інтелектуальної еліти кримськотатарського народу та провокування внутрішнього розколу шляхом підкупу, залякувань, у тому числі фізичного знищення. Зокрема, 3 травня 2014 року М. Джемілєва не впустили на територію Криму і заборонили в'їзд на півострів [10].

Станом на 2021 рік загалом у Російській Федерації і на тимчасово окупованих територіях півострова Крим і частин Донецької і Луганської областей незаконно утримуються 413 наших співгромадян за словами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Людмили Денісової [11].

В окупованому Росією Криму найбільш жорстокі тортури щодо ув'язнених застосовують співробітники ФСБ, проте жодна справа щодо катувань до суду не потрапляє [12].

Тобто, на сьомий рік збройної агресії Росії впливові міжнародні організації систематично фіксують випадки жорстоко поводження та катування як із цивільним населенням так і з військовополоненими, затриманими та засудженими, що свідчить про нехтування державою-агресором своїми обов'язками як окупанта території, а саме, забезпечення дотримання прав людини та правопорядку.

Крім того, фіксуються тривожні випадки жорстокого поводження з боку Збройних сил України. Українська Гельсінська спілка з прав людини, неурядова організація "Truth Hounds" і ХПГ задокументували випадки затримання українськими силовиками 23 осіб на основі даних з 20 інтерв'ю, проведених з жертвами і свідками подій, а також переданих ними фотографій і документів. Усього з 23 затриманих 19 стали жертвами тортур і жорстокого поводження. Серед задокументованих арештів лише в трьох випадках заарештовані брали участь у насильницьких діях, спрямованих на повалення української влади. В інших випадках заарештовані були колишніми учасниками ненасильницьких мітингів або цивільними, які не мали ніякого відношення до політичних подій [13].

Усе це створює катастрофічну ситуацію з дотриманням прав людини на тимчасово окупованих територіях.

Слід зазначити, що держава-окупант часто перешкоджає моніторингу дотримання прав людини міжнародними правозахисними організаціями на тимчасово окупованих територіях, що значно ускладнює процес реагування та запобігання вчиненню порушень.

Щорічно Європейський комітет із запобігання катуванню і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню здійснює візити до України з метою перевірки умов тримання осіб, затриманих правоохоронними органами.

Також відвідують Україну та тимчасово окуповані території представники Комітету ООН проти катувань, зокрема, комісар ООН із протидії катуванням, спеціальний доповідач ООН із питань катувань.

Спеціальний доповідач ООН із питань катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження Нільс Мельцер після двотижневого візиту до України 2018 р. стверджує про погані санітарні умови в місцях позбавлення волі, жорстоке поводження та катування затриманих у поліції, неможливість повного аналізу стану в'язниць на окупованих територіях [14].

Крім того, за результатами опрацювання доповіді Управління Верховного комісара ООН із прав людини "Щодо ситуації з правами людини в Україні" 2020 року Луганська обласна прокуратура розпочала кримінальне провадження за фактом жорстокого поводження з цивільним населенням, поєднаного з катуванням, з боку окупаційної адміністрації Російської Федерації (ч. 1 ст. 438 КК України). Грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права у сфері захисту прав людини встановлено прокурорами управління нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях у Луганській області та в умовах збройного конфлікту [15].

Вказані злочинні дії прямо заборонені ст. 147 Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року про захист цивільного населення під час війни та нормам міжнародного гуманітарного права щодо заборони насильства над цивільними особами.

Фактично система протидії агресії Росії політичними, юридичними й економічними засобами включає в себе запобігання катуванню та жорстокому поводженню. Так, важливим елементом протидії агресору стали спільні політико-дипломатичні зусилля міжнародного співтовариства.

27 березня 2014 року Генеральна асамблея ООН схвалила Резолюцію 68/262 "Територіальна цілісність України", в якій підтвердила міжнародно визнані кордони України та відсутність будь-яких правових підстав для зміни статусу АР Крим та міста Севастополя [16]. Аналогічна позиція ГА ООН була підтверджена у Резолюції 71/205 "Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)", схваленій 19 грудня 2016 року. Окрім того, у Резолюції вперше в офіційних документах ООН Росія визнається державою-окупантом. Численні документи на підтримку територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів приймалися КМРЄ, ПАРЄ, ПА ОБСЄ тощо [2].

Крім того, 07 грудня 2020 року на 75-й сесії Генеральної Асамблеї ООН була схвалена Резолюція A/RES/75/29 "Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів", і**з засудженням окупації Росією українського Криму і її дій на захопленому півострові та** закликом до консолідації зусиль світової спільноти з метою деокупації Криму [17]. У ній ідеться про незаконне захоплення Росією і встановлення нею контролю над колишніми об'єктами зберігання ядерної зброї у Криму і невпинну мілітаризацію півострова, про продовження призову жителів Криму до російських збройних сил на порушення міжнародного гуманітарного права чи про включення кримських освітніх навчальних закладів до російської "військово-патріотичної" системи освіти. Резолюція закликає Росію припинити таку практику. Прийняття резолюцій є новим елементом дедалі більшого правового тиску на Росію та елементом запобігання катуванням.

Крім того, 13.03.2014 р. Уряд України подав до Європейського суду з прав людини міждержавну заяву проти Російської Федерації, враховуючи події, які почалися на території АР Крим з кінця лютого і тривають досі. Це зроблено з метою запобігти і не допустити подальших порушень прав осіб, які постійно проживають і тимчасово перебувають на території Кримського півострова, а також на території України загалом, з боку Російської Федерації, на підставі ст. 33 ("Міждержавні справи") Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. У поданій міждержавній заяві й доповненнях до неї Україна вказує на порушення Росією прав, гарантованих ст. 2 ("Право на життя"), ст. 3 ("Заборона катування"), ст. 5 ("Право на свободу й особисту недоторканість"), ст. 8 ("Право на повагу до приватного і сімейного життя"), ст. 9 ("Свобода думки, совісті і релігії"), ст. 10 ("Свобода вираження поглядів"), ст. 11 ("Свобода зібрань та об'єднання"), ст. 14 ("Заборона дискримінації"), Європейської конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод, ст. 1 Протоколу 1 ("Захист власності"), ст. 2 Протоколу 4 до Конвенції ("Свобода пересування") [18, с. 714] .

На підтвердження позиції України було надано значний обсяг інформації щодо розвитку подій в АР Крим протягом лютого – березня 2014 року, уведення підрозділів збройних сил РФ на територію півострова та захоплення військових і цивільних об'єктів, а також свідчення 50 свідків щодо окупації РФ Кримського півострова та порушень прав людини у цей період (зокрема й осіб, які перебували в полоні так званої "самооборони Криму", та російських військових). Під час усних слухань щодо прийнятності цієї справи, які відбулися у вересні 2019 р., Європейський суд з прав людини також визнав прийнятними скарги України. Також Європейський суд з прав людини прийняв рішення приєднати до міждержавної справи "Україна проти Росії (щодо Криму)" за № 20958/14 міждержавну справу "Україна проти Росії" 38334/18 щодо політичних в'язнів. Наступний етап розвитку справи – розгляд скарги по суті [19].

19 лютого 2021 року Україною подано нову міждержавну заяву проти Російської Федерації щодо організації нею ряду резонансних замахів і замовних убивств, як на території України, так і на території держав-членів Ради Європи. Протягом тривалого часу Російською Федерацією широко застосовується тактика терору за допомогою політичних убивств на власній території і на території інших держав, а з початку агресії РФ та окупації частини нашої держави – і на території України. За період з 2014 року на території України було здійснено низку замахів та вбивств представниками спецслужб РФ, завербованими ними особами та представниками російських окупаційних адміністрацій "ЛНР" і "ДНР", які викликали значний резонанс в українському суспільстві. Причому Російською Федерацією не тільки не проводиться ефективне розслідування, а й вживаються заходи щодо перекладання відповідальності за такі злочини на інші держави, зокрема і на Україну. 22 лютого 2021 року ЄСПЛ повідомив Уряд України, що вказана міждержавна заява зареєстрована під № 10691/21 та відкрите провадження у цій справі [20].

Також важливо зазначити, що такі організації як Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група, Amnesty International, ГО "Правозахисна група "Січ", "Форпост", Данський інститут із протидії катуванням DIGNITY, "Крим SOS" та інші в межах своєї експертної й адвокаційної діяльності активно перевіряють стан дотримання прав людини на тимчасово окупованих територіях. До прикладу, нині Україна завдяки вищезазначеним інституціям запроваджує Стамбульський протокол, який містить рекомендації для протидії катуванням і для доведення у судах фактів тортур, які вже мали місце. В Україні є можливості документувати тілесні ушкодження відповідно до Стамбульського протоколу, але українське законодавство не повною мірою передбачає, що ці докази будуть враховані у суді.

Крім того, як зазначає Постійний представник Президента України в Автономній Республіці Крим Антон Кориневич підтримування зв'язків із громадянами АР Крим, постійне інформування, а також отримання українською стороною інформації стосовно стану дотримання прав людини на тимчасово окупованій території дає можливість для часткового запобігання таким порушенням, а також дозволить виконати майбутню реінтеграцію цих територій.

Крім того, на думку А. Кориневича потрібно прийняти закон про правовий статус політв'язнів, що значно підвищить гарантії захисту їхніх прав [21].

ВИСНОВКИ

Отже, як ми бачимо збройна агресія Росії щодо України створила катастрофічні наслідки у вигляді зруйнованих людських життів, підірваної економіки, зруйнування всіх можливих демократичних інститутів. Постійний режим окупації відбувається із численними порушеннями не тільки міжнародного, а й гуманітарного права. Усе це створює безпрецедентні умови для свавілля незаконних військових угруповань на Сході України та збройних сил Росії на території Криму, що проявляються у скоєнні найтяжчих злочинів проти життя та людяності. У таких умовах вкрай важко, а подекуди неможливо запобігати катуванню та жорсткому поводженню. Протягом усього часу збройної агресії й окупації територій України безперервно фіксуються найважчі злочини, у тому числі катування та неналежне поводження. Запобігти катуванню у таких умовах майже неможливо, однак це не означає, що робота міжнародних місій, міжнародний правозахисних організацій має бути припинена. Навпаки, напрацювання вищезазначених органів створюють доказову базу для захисту прав потерпілих у національних і міжнародних судах.

Список використаних джерел

1. Задорожній О.В. Анексія Криму – міжнародний злочин. – К. : К.І.С., 2015. – 572 с.

2. 10 фактів про збройну агресію Росії проти України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbrojnu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini

3. Задорожній О.В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. – К. : К.І.С., 2015. – 712 с.

4. Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни від 18 жовтня 1907 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n124

5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154?find=1&text=%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86#w1_1

6. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text

7. Закон України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text

8. Задорожній О.В. Від теорії міжнародного права до захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика: монографія / О.В. Задорожній та О.Р. Поєдинок. – К., О.: Фенікс, 2016. – 718 с.

9. Закон України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей" від 16 вересня 2014 року № 1680-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text

10. Дегтеренко А. Перспективи реінтеграції тимчасово окупованої території АР Крим шляхом забезпечення прав і свобод громадян України // "Гілея: науковий вісник". – Вип. 115. – с. 356-360.

11. Російська окупація: Денісова заявляє про незаконне утримання 413 українців. Укрінформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3222445-rosijska-okupacia-denisova-zaavlae-pro-nezakonne-utrimanna-413-ukrainciv.html

12. Крим: Найбільш жорстокі тортури щодо ув'язнених застосовують співробітники ФСБ / Харківська правозахисна група. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khpg.org/1608808781

13. Ответственность за международные преступления, совершенные на востоке Украины в период 2014–2019 гг. / Харківська правозахисна група. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khpg.org/1579084118

14. Катування в поліції, погані умови у в'язницях, обмежений доступ на окуповані території: висновки спецдоповідача ООН з питань катувань. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zmina.info/news/katuvannjia_zatrimanih_u_policiji_pogani_umovi_u_tjiurmah_obmezhenij_dostup_na_okupovani_teritoriji_visnovki_specdopovidacha_oon_z_pitan_katuvan/

15. Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованій території Луганщини – прокуратура за доповіддю ООН розпочала кримінальне провадження / Луганська обласна прокуратура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lug.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=281634

16. Резолюція щодо територіальної цілісності України№ 68/262 від 27 березня 2014 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/MU14123

17. Резолюція "Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів" № A/RES/75/29 від 14 грудня 2020 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://undocs.org/ru/A/RES/75/29

18. Задорожній О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991 – 2014. – К. : К.І.С., 2014. – 960 с.

19. Денис Малюська: ЄСПЛ опублікував рішення щодо прийнятності справи "Україна проти Росії (Щодо Криму)". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-espl-opublikuvav-rishennya-schodo-priynyatnosti-spravi-ukraina-proti-rosii-schodo-krimu

20. Денис Малюська: Україна відкриває чергову ділянку юридичного фронту у протистоянні з Росією в ЄСПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-ukraina-vidkrivae-chergovu-dilyanku-yuridichnogo-frontu-u-protistoyanni-z-rosieyu-v-espl

21. Спецпроєкт "Здорова політика". Гість – представник Президента України в АР Крим Антон Кориневич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=ymAyM1phG4o

References

1. Zadorozhniy O.V. (2015) Aneksia Krymu – mizhnarodnui zlochyn [The annexation of Crimea is an international crime]. Kyiv (in Ukrainian).

2. 10 factiv pro zbroinu agresiu proty Ukrainy [10 facts about Russia's armed aggression against Ukraine]. https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbrojnu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini (in Ukrainian).

3. Zadorozhniy O.V. (2015) Porushenia agresyvnoiu viinoiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy osnovnuh prynstypiv mizhnarodnoho prava [Violation by the aggressive war of the Russian Federation against Ukraine of the basic principles of international law] (in Ukrainian).

4. Konvenstiia pro zakony suhoputnoi viiny [Convention on the Laws and Customs of War on Land]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n124 (in Ukrainian).

5. Zhenevska konvenstiia pro zahyst styvilnoho naselenia [Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154?find=1&text=%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86 # w1_1 (in Ukrainian).

6. Haahska konvenstiia pro zahyst kylturnyh stinnostei na vypadok zbroinoho konflilty [Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text (in Ukrainian).

7. Pro zabeapechenia prav i svobod hromadian ta pravovyi regym na tymchasovo okypovanii terytoii Ukrainy, Zakon Ukrainy [On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine, Law of Ukraine] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (in Ukrainian).

8. Zadorozhniy O.V. (2016) Vid teorii mizhnarodnoho prava do zahystu prav liudyny [From the theory of international law to the protection of human rights] (in Ukrainian).

9. Pro osobluvui poriadok mistevoho samovriaduvania v okremyh raionah Donestkoi ta Luhanskoi oblastei, Zakon Ukrainy [On the special order of local self-government in certain districts of Donetsk and Luhansk regions: Law of Ukraine] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text (in Ukrainian).

10. Degterenko A. Perspektyvy reintegrastii tymchasovo okupovanoi terytorii AR Krym shliahom zabezpechennia prav i svobod hromadian Ukrainy / Hileia: naykovyi visnyk. Vypusk 115 [Prospects for reintegration of the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea by ensuring the rights and freedoms of citizens of Ukraine]. Gilea: a scientific journal. Issue 115. (in Ukrainian).

11. Rosiys'ka okupatsiya: Denisova zayavlyaye pro nezakonne utrymannya 413 ukrayintsiv. Ukrinform [Russian occupation: Denisova claims illegal detention of 413 Ukrainians. Ukrinform] https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3222445-rosijska-okupacia-denisova-zaavlae-pro-nezakonne-utrimanna-413-ukrainciv.html (in Ukrainian).

12. Krym: Naybil'sh zhorstoki tortury shchodo uv"yaznenykh zastosovuyut' spivrobitnyky FSB / Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa [Crimea: The most brutal torture of prisoners is used by FSB officers. Kharkiv Human Rights Group] http://khpg.org/1608808781 (in Ukrainian).

13. Otvetstvennost' za mezhdunarodnye prestuplenyya, sovershennye na vostoke Ukrayny v peryod 2014–2019 hh. / Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa. [Responsibility for international crimes committed in eastern Ukraine in the period 2014-2019. Kharkiv Human Rights Group] http://khpg.org/1579084118 (in Ukrainian).

14. Katuvannya v politsiyi, pohani umovy u v'yaznytsyakh, obmezhenyy dostup na okupovani terytoriyi: vysnovky spetsdopovidacha OON z pytan' katuvan'. [Torture in the police, poor conditions in prisons, limited access to the occupied territories: conclusions of the UN Special Rapporteur on Torture] https://zmina.info/news/katuvannjia_zatrimanih_u_policiji_pogani_umovi_u_tjiurmah_obmezhenij_dostup_na_okupovani_teritoriji_visnovki_specdopovidacha_oon_z_pitan_katuvan/ (in Ukrainian).

15. Katuvannya ta zhorstoke povodzhennya z tsyvil'nym naselennyam na okupovaniy terytoriyi Luhanshchyny – prokuratura za dopoviddyu OON rozpochala kryminal'ne provadzhennya / Luhans'ka oblasna prokuratura. [Torture and ill-treatment of civilians in the occupied territory of Luhansk region – the prosecutor's office on the basis of a UN report initiated criminal proceedings / Luhansk Regional Prosecutor's Office] https://lug.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=281634 (in Ukrainian).

16. Rezolyutsiya shchodo terytorial'noyi tsilisnosti Ukrayiny№ 68/262 vid 27 bereznya 2014 roku. [Resolution on the Territorial Integrity of Ukraine № 68/262 of 27 March 2014] https://ips.ligazakon.net/document/MU14123 (in Ukrainian).

17. Rezolyutsiya "Problema militaryzatsiyi Avtonomnoyi Respubliky Krym ta m. Sevastopol' (Ukrayina), a takozh chastyn Chornoho i Azovs'koho moriv" № A/RES/75/29 vid 14 hrudnya 2020 roku. [Resolution "The problem of militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine), as well as parts of the Black and Azov Seas" № A / RES / 75/29 of 14 December 2020] https://undocs.org/ru/A/RES/75/29 (in Ukrainian).

18. Zadorozhniy O.V. Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrayiny i Rosiys'koyi Federatsiyi 1991 – 2014. (2014) [International law in interstate relations between Ukraine and the Russian Federation 1991 – 2014]. (in Ukrainian).

19. Denys Malyus'ka: YESPL opublikuvav rishennya shchodo pryynyatnosti spravy "Ukrayina proty Rosiyi (Shchodo Krymu)". [The ECtHR has published a decision on the admissibility of Ukraine v. Russia (Concerning Crimea)]. https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-espl-opublikuvav-rishennya-schodo-priynyatnosti-spravi-ukraina-proti-rosii-schodo-krimu(in Ukrainian).

20. Denys Malyus'ka: Ukrayina vidkryvaye cherhovu dilyanku yurydychnoho frontu u protystoyanni z Rosiyeyu v YESPL. [Ukraine opens another section of the legal front in the confrontation with Russia in the ECHR]. https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-ukraina-vidkrivae-chergovu-dilyanku-yuridichnogo-frontu-u-protistoyanni-z-rosieyu-v-espl (in Ukrainian).

21. Spetsproyekt "Zdorova polityka". Hist' – predstavnyk Prezydenta Ukrayiny v AR Krym Anton Korynevych. [Special project "Healthy Policy". The guest is Anton Korynevych, the representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea]. https://www.youtube.com/watch?v=ymAyM1phG4o (in Ukrainian).

Received: 30/06/2021
1st revision: 23/07/2021
Accepted: 26/08/2021

Kh. Yamelska, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PREVENTION OF TORTURE ON THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

The article reveals the content of armed aggression and the legal status of the temporarily occupied territories of Ukraine. Russia's aggression against Ukraine is considered in historical retrospect. Cases of torture and other ill-treatment on the temporarily occupied territories have been demonstrated in specific cases. The article examines the state of human rights on the temporarily occupied territories, namely the prevention of torture and other ill-treatment. Ways to prevent torture and ill-treatment in order to respect human rights and maintain the rule of law have been identified.

The author determined that system of counteraction to aggression of Russia, which consists the political, legal and economic means, includes the prevention of torture and ill-treatment.The author notes that the adoption of UN GA resolutions and other documents of the Committee of Ministers of the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Organization for Security and Co-operation in Europe are new elements of increasing legal pressure on Russia. The submission of interstate applications by the Government of Ukraine to the European Court of Human Rights against the Russian Federation is one of the effective means of preventing torture.

The article reveals the impact of expert and advocacy activities of non-governmental human rights organizations on the prevention of torture and the state of human rights on the temporarily occupied territories.

It is noted that maintaining contacts with the citizens of the Autonomous Republic of Crimea, constant informing, as well as obtaining information by the Ukrainian side on the state of human rights in the temporarily occupied territory provides an opportunity to partially prevent such violations and allow future reintegration of these territories.

Keywords: prevention of torture, temporarily occupied territories, armed aggression, observance of human rights.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ / THE INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Берлач Анатолій Іванович / Berlach Anatolii
д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри службового та медичного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-0986-4764
bai89@ukr.net

Буяджи Ганна Володимирівна/ Buyadzhy Ganna
д-р юрид. наук, засл. юрист України, доц. кафедри цивільного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Директор ТОВ "Юридична компанія «ВігоЛекс»"
ORCID ID: 0000-0002-9233-5574
ganna.buiadzhy@gmail.com

Гревцова Радмила Юріївна / Hrevtsova Radmyla
канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри службового та медичного права, адвокат,
директор Навчально-наукового центру медичного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-2382-9490
radmila.hrevtsova@gmail.com

Дзера Ірина Олександрівна / Dzera Iryna
канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри приватного права
Національний університет "Києво-Могилянська академія", м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-3953-8409
iryna.dzera@ukma.edu.ua

Зальотін Віктор Михайлович / Zalotin Victor
магістр права, асп. Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4630-1947
zalyotin_victor@ukr.net

Заярний Олег Анатолійович / Zaiarnyi Oleh
д-р юрид. наук, доц., проф. кафедри інтелектуальної власності
та інформаційного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Національний експерт Офісу Ради Європи в Україні
ORCID ID: 0000-0003-4549-7201
oleganalitik.knu@gmail.com

Коваленко Тетяна Олександрівна / Kovalenko Tetiana
д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри земельного та аграрного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000 0002 7103 6209
kovalenko.tetyana@gmail.com

Заєць Олена Іванівна / Olena Zaiets
канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри земельного та аграрного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-7969-2465
olenazaets@meta.ua

Кодинець Анатолій Олександрович / Kodynets Anatolii
д-р юрид. наук, доц., зав. кафедри інтелектуальної власності
та інформаційного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-0954-1474
a_kodynets@ukr.net

Краснова Марія Василівна / Krasnova Maria
д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри екологічного права Інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
чл.-кор. НАПрН України,
ORCID ID: 0000-0002-7453-8802
mariavk@ukr.net

Кучма Ольга Леонідівна / Kuchma Olha
д-р юрид. наук, доц., проф. кафедри трудового права
та права соціального забезпечення Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-2206-3286
okuchma@ukr.net

Малярчук Любов Сергіївна / Maliarchuk Liubov
канд. юрид. наук, доц. кафедри нотаріального, виконавчого процесу та адвокатури,
прокуратури, судоустрою Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-0169-0272,
mlsergiivna@gmail.com

Марцеляк Олег Володимирович / Martselyak Oleh
д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри конституційного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-6686-0255
Martselyak@ukr.net

Матат Андрій Володимирович / Matat Andrii
асп. 4-го року навчання кафедри конституційного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-1198-0505
andriymatat@gmail.com

Олійник Олена Сергіївна / Oliinyk Olena
д-р юрид. наук, доц., проф. кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4947-9687
lenaoleynyk2011@ukr.net

Отраднова Олеся Олександрівна / Otradnova Olesia
д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Директор Тренінгового центру прокурорів України
ORCID ID: 0000-0002-4206-8412
olesia.otradnova@gmail.com

Панова Людмила В'ячеславівна / Panova Liudmyla
канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри цивільного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-1393-8626
LPanova@i.ua

Позняк Еліна Владиславівна / Pozniak Elina
психолог, канд. юрид. наук, доц. кафедри екологічного права Інституту права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-5515-4849
elina_pozniak@ukr.net

Притика Юрій Дмитрович / Prytyka Yurii
д-р юрид. наук, засл. юрист, проф., завідувач кафедри цивільного процесу Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-5992-1144
prytykau@gmail.com

Ізарова Ірина Олександрівн / Izarova Iryna
д-р юрид. наук, доц., проф. кафедри Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
член Консультаційного комітету проєкту з підготовки Модельних європейських правил цивільного процесу
ORCID ID: 0000-0002-1909-7020
irina.izarova@gmail.com

Проневич Олексій Станіславович / Pronevych Oleksyi
д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри службового та медичного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-5170-4751
aspron1@ukr.net

Птащенко Дмитро Сергійович / Ptaschenko Dmitro
канд. юрид. наук, асист. кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-9751-1509
dimitrij9@gmail.com

Радченко Лілія Іванівна / Radchenko Liliya
канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри цивільного права Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-3783-9489
gli@online.ua

Хотинська-Нор Оксана Зіновіївна / Khotynska-Nor Oksana
д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри нотаріального, виконавчого процесу та адвокатури,
прокуратури, судоустрою Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4480-6677
o.khotynskanor@knu.ua

Шибіко Василь Петрович / Shybiko Vasyl
канд. юрид. наук, проф., засл. юрист України, проф. кафедри кримінального процесу та криміналістики Інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-2802-2263
shibiko-v-p@ukr.net

Ямельська Христина Юріївна / Yamelska Khrystyna
асп. Інституту міжнародних відносин
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0001-6121-7308
yamelska.k@gmail.com

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Випуск 3 (118)

Редактор *Л. Магда*

Редактор англійської мови *І. Заярна*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.
Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

**Формат 60x84$^{1/8}$. Ум. друк. арк. 17,55. Наклад 300. Зам. № 221-10219.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Ю 3.
Підписано до друку 04.10.21**

**Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail:vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02**